

prof. Szigeti Péter
jogfilozófus, politológus

TÁJKÉP CSATA UTÁN

AZ ALAPTÖRVÉNY KARAKTERE

VÁLASZTÁSI RENDSZERÜNK ÁTALAKÍTÁSA

**MAFFIAÁLLAM? PASSZÍV FORRADALOM? VAGY
ABSZOLUTISTA, AUTORITER REZSIM?**

A POLITIKUM KONSTRUKCIÓJA:

C. SCHMITT – M. WEBER – NEOMARXISTÁK

**A KRITIKAI TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
MEGISMERÉS SAJÁTOSSÁGA**

A JOG TÁRGYSPECIFIKUS KATEGÓRIÁJA: A JOGREND

A JOGTUDOMÁNY KÜLÖNNEMŰSÉGE:

PRAXISHOZ KÖTÖTTSÉG ÉS JOGELMÉLETI ÁLTALÁNOSÍTÁS

KARL MARX AKTUALITÁSA A GLOBÁLIS KAPITALIZMUSBAN

KEDVES LUKÁCS!

SZIGETI PÉTER *Problémáink Vonzásában*

SZIGETI PÉTER

*Problémáink
Vonzásában*

2015

Szigeti Péter
PROBLÉMÁINK VONZÁSÁBAN
Társadalomismereti tanulmányok

Szigeti Péter

**PROBLÉMÁINK
VONZÁSÁBAN**

**Társadalomismereti
tanulmányok**

UNIVERSITAS–GYŐR Nonprofit Kft. - Győr, 2015

Írta: dr. Szigeti Péter

A kötet megjelenését a TÁMOP-4.2.2.B-15/1/KONV-2015-0002 számú projekt támogatta.

ISBN: 978-615-5298-71-4

© dr. Szigeti Péter

© UNIVERSITAS-GYŐR Nonprofit Kft., 2015

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a mű bővített, illetve rövidített változata kiadásának jogát is. A kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül sem a teljes mű, sem annak része semmiféle formában nem sokszorosítható.

Kiadja az UNIVERSITAS-GYŐR Nonprofit Kft. Felelős kiadó a kft.
mindenkori ügyvezetője, Műszaki szerkesztő: Nagy Zoltán
Készült a Palatia Nyomda és Kiadó Kft. nyomdájában.
Felelős vezető Radek József

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

TARTALOMJEGYZÉK

TARTALOMJEGYZÉK.....	5
Előszó	6
I. rész Magyarország 2010–2015: Politikai tagoltság és jogváltoztatás....	8
1. Tájékp csata után – 2012 elején.....	9
Szigeti versus Pokol (<i>Appendix 2012 tavaszán</i>)	14
2. Az Alaptörvény karaktere – államelméleti és alkotmányjogi aspektusból.....	17
3. A magyar választási rendszer átalakítása– összehasonlító perspektívában	42
4. Stabilizálódott a „nemzeti”- konzervatív rezsim dominanciája a parlamenti választásokon.....	67
5. Maffiaállam? Passzív forradalmi konszolidáció? Vagy valami más?.....	73
II. rész Politológia – Államelmélet	97
6. A politikum konstrukciója (<i>A politikai probléma Carl Schmittnél, Max Webernél és a neomarxistáknál</i>)	98
7. A nemzetállami szuverenitás közjogi fogalmának védhetősége és a mi azon túl van	140
8. A rendészeti igazgatás állam- és rendészet-elméleti alapjai	153
III. rész Jogelmélet	185
9. A jog tárgyspecifikus kategóriája: a jogrend (<i>Jelentése, változása ontológiai és hermeneutikai perspektívában</i>)	186
10. A jogtudomány társadalomtudományok közötti különmeműsége: praxishoz kötöttség és jogelméleti általánosítás*	216
11. Két könyvről Elsemélytelenedés Lenkovic Barnabás: Ember és tulajdon; Paksy Máté: A francia konstitucionalizmus archeológiája.....	231
IV. rész Társadalomelmélet – Filozófia.....	247
12. A kritikai társadalomtudományi megismerés specifikumai	248
13. Materialista lételmélet – alapvetés.....	290
14. Karl Marx aktualitása a globális kapitalizmusban.....	306
15. Kedves Lukács!.....	317
16. A szellemi termelési mód alternatívájáról	319

Előszó

Késő délután van, alkonyat. Minerva baglya megkezdheti röptét. Holnap új nap kel fel, de könnyen előfordulhat, hogy azt már egy másik bagolynak kell berepülnie. A világ hihetetlenül széles és mély komplexitásából és gazdagságából magunkénak csak annyit mondhatunk, amennyit a korszakunk adta lehetőségeken belül értelmünkkel és megismerési motiváltságunkkal birtokunkba vehetünk és veszünk. Képességeink és felkészültségünk szerint. Ez utóbbi pedig azokat a társadalomtudományi szakokat jelenti, amelyeket monográfiáinkban (az 1991-ben megjelent szervezett kapitalizmusban, az 1998-as jogállamiságban, a 2004-es világtrendszer-nézőben és a 2008-as magyar jogrendszer-elemzésben) továbbá tanulmányköteteinkben (1995, 2001, 2006, 2011) eddig is mozgattunk, immáron 37 év munkásságaként. Most sem lesz másként, legfeljebb a számunkra releváns szaktudományos osztályozások mellé – politológia, jogelmélet, államelmélet, társadalomelmélet, alkotmányjog és a filozófia – beiktattunk egy rendhagyó, ám vonzó tematikát. Azokról a fejleményekről, melyeket a magyar társadalom átélt, a társadalomismeret pedig fogalmilag fejez ki, rögzít és elemez. „Magyarország 2010–2015: politikai tagoltság és jogváltóztatás” címmel, lévén, hogy itt egy egymással nagyon szoros tárgyi kapcsolatban álló és az időben előrehaladó mozgás rekonstruálódik kisebb-nagyobb dolgozatainkban. Ezért nem a diszciplináris felosztásban, hanem problémáink vonzásában rendeztük ezeket. No – félreértés ne essék – nem problémáink, hanem a velük való intellektuális foglalkozás a vonzó. A folytatásban azonban visszatértünk a fejezeteket kijelölő szaktudományos szemponthoz. A politológiát az államelmélettel egybevont fejezet követi, a jogelméleti dolgozatokat pedig társadalomelméleti és filozófiai tárgyú értekezések. Legalábbis saját munkásságom szempontjából különleges értéket tulajdonítok két átfogó társadalomelméleti tanulmányomnak: a kritikai társadalomtudományi megismerésről és a politikum konstrukciójáról szólóaknak, melyeket kedvenc gyermekeként fél élet alatt „hordotam” ki. A kötetben szereplő 13 válogatott tanulmány sorát három recenzio és két Appendix egészíti ki. (Utóbbi két kisebb lélegzetű írást nem számoztuk meg a tartalomjegyzékben).

Megjegyzendő, hogy amikor szaklapokban vagy más orgánumban publikálunk, néhol formai vagy stiláris kompromisszumok vagy éppen terjedelmi szűkítés szükségeltetnek.

Saját válogatott tanulmánykötetünk ebből a szempontból – ha eltér a korábban megjelentektől – az autentikus szövegváltozatnak tekinthető. Azt se tagadjuk le olvasóink előtt, hogy az információs társadalom szövegszerkesztőjének jóvoltából – időnként – nem tudtunk ellenállni azon kísértésnek, hogy a korábban általunk írt szöveghelyek ezúttal „vendégszövegként” térjenek vissza tanulmányainkba. Az ismétlést – reményeink szerint – két körülmény menti: a veretes kifejtés, ami miatt nem fogalmaztuk át a mondandót, illetőleg az, hogy új kontextusba kerülnek a korábban elmondottak. Arra is alkalmunk nyílt, hogy egyik tanulmányunkban (5.) saját megoldásunkat immáron ne egy másik forráshelyre utalással rögzítsük, hanem szervesen illesszük be a jelen kifejtésbe. Így már a „Maffiaállam? Passzív forradalmi konszolidáció? Vagy valami más?” című dolgozat kissé rejtelmes utótagját explicitté tettük.

Ahol a tanulmány végén nem jeleztünk korábbi megjelenési helyet, ott első közlésekről van szó, mint ahogy a bővített változatra is felhívjuk a figyelmet. Az átfogó tanulmányok elé elhelyezett annotációk – bár közel sem szokásos megoldások – az olvasó könnyebb eligazodását és érdeklődésének felkeltését szolgálják.

Budapest, 2015. június 29.

A szerző

I. rész
Magyarország 2010–2015:
Politikai tagoltság és jogváltoztatás

1. Tájkép csata után – 2012 elején

2010-11-el véget ért a magyarországi baloldal történetében egy szakasz. Véget ért, mert a győztes jobboldal új politikai kurzust (rezsimet) nyithatott és nyitott az Alaptörvénnyel, az átmeneti törvénnyel és az elfogadott sarkalatos törvényekkel. Véget ért, mert a sokáig felhajtóerővel rendelkező egyetlen baloldali parlamenti párt reprezentációja a múlté, hiszen egyrészt elvesztette identitását, másrészt társadalmi bázisát is (noha számottevő választói tábora maradt – váltópárti ereje aligha).

A jövőt mindenképpen egy tagolt baloldal képviselheti, identitásépítéssel, világnézeti vízvázlatokkal és eltérő gondolati alapokról való építkezéssel. Önfeladó politikával, pragmatikus taktikázásokkal, ellenzékben baloldalisággal, kormányon neoliberális gazdaságpolitikával nem fog menni. Az orbáni politika többé nem lesz ehhez elég összetartó erő. Őt az EU és a transznacionális tőke ágensei vagy megfegyvelmezik – ez a valószínűbb – vagy lecserélik (mint a példakép Cavalierét). Ettől a jobboldal hegemoniája még maradhat. Miért? Mert az uralkodó liberális és konzervatív állam- és pártideológiai apparátusoknak az antikapitalizmus nézőpontjait, érvrendszerét sikerült jobboldalivá tenni Magyarországon. Ez közrehat abban is, hogy megszűnik az eddig hozzávetőleg egységes baloldal. Hathatós manipulációkkal és húsz év kemény eszmei munkájával jutottunk ide. (Néhány *közvélekedést* jellemző illusztratív tétel: a kapitalizmus a szabadság és a demokrácia birodalma, a fasizmus és a kommunizmus azonosítása, az államszocializmus gulyás-kommunizmussá lefokozása, a nacionalizmus természetessé tétele, az osztogató állam-báncsiság versus nagykorú polgár ideája.) Ha pedig a tudomány, a *politológia* egyik fontos metszetében – Lipset-Rokkan törésvonal elmélete felől jellemezzük a kialakult helyzetet – az sem mutat jobb képet. Vegyük tehát a modern társadalmakra jellemző négy törésvonalat. A *bérmunka – tőke viszonyban* munkatársadalmunk, szervezetlen dolgozóink, erőtlén szakszervezeteink pont azt kapják, ami apolitikus gyengeségükkel elérhető: ott tartunk, hogy a *szociális kérdés képvisellete átkerült a nemzeti jobboldalra* (a magyar út függetlenségi harcainak összefüggésébe). A második törésvonalon, a *nemzeti kérdésben* a baloldal küzdött, volt is mondanivalója a köztársasági berendezkedés alapját képező politikai nemzetfogalommal. Azonban olyan mértékben kötő-

dött az exportvezérelt gazdasági növekedés transznacionális tőkeimportjában érdekeltek komprádor pozícióihoz, hogy a nemzeti tőkét és az ún. nemzeti középosztályokat képviselő populista jobboldal dominanciája ebben a kérdésben is fixálódott. Az *agrárkérdésben* – kicsit pontatlanul kiterjesztve a vidéki társadalom és a falvak kérdésében – a fő vonalat a kisgazda politika csinálta, nem az Agrárszövetség és az MSZP. Az eredmények tragikusak. Mégis, a felelősség kérdésében az erőtlen baloldali politika következtében és az egyház befolyása miatt a vidék is a jobboldalé. A laicizmus, racionalizmus, ateizmus, röviden *világiasság kontra vallásosság* kérdése sokáig a baloldal fölényét mutatta. A népszámlálás eredményei talán adnak majd fogódzót a helyzet objektív megítéléséhez, de a válság és nyomában az obskúrus irracionalizmus számtalan formájának jelenléte a magyar társadalomban ezen a téren sem túl sok jóval kecsegtet.

Üresedik a ballib tábor. A nemzeti-neokonzervatív rezsimet nem tudja egyedül legyőzni. A demokrácia- és jogállamiság-deficit aktuális programjából Közép-Kelet-Európában nem lesz politikai centrum. Ideje differenciálódni, ami ahhoz is szükséges, hogy a magyar baloldal egyszer a sokféleség egysége lehessen. Én így értelmezem Tanács István szimpatikus tételmondatait, Lugosi Győző, Krausz Tamás és Galló Béla rám reagáló egyetértését.¹ Azt gondolom, a megbeszélést bölcsen kezdeményező Földes György sem próbál utolsó mohikánként idő előtti közvetítő mechanizmusokat beindítani. Dezideologizált dezideologizálókkal és a polgári (burzsoá) társadalom teoretikusaival kapitalizmuskritikus baloldal ne maradjon egy táborban. Erre ott a tisztán polgári baloldali DK. Jó, hogy létrejött, mert tisztázásra kényszerít.

Amikor a *mi a teendő* kérdését feltesszük, tehát azt is fel kell tenni, hogy *kinek* mi a teendője?

A jelenleg uralkodó jobboldallal szembeni baloldal ugyanis legalább négy osztatú:

Létezik *polgári liberális ellenzék*, az ehhez közelálló Gyurcsány Ferenc fémjelezte *szociálliberális* balközéppel (DK), amely azt feltételezi, hogy a nyugatosodás felzárkózást jelent, és a magyar társadalom ugyanazon kihívás előtt áll, mint Ady Endre korában. Ez csak annyiban igaz, hogy a vagyó-

¹ A dolgozat a Politikatörténeti Alapítvány 2012 januárjában tartott kerekasztal-beszélgetésén elhangzottak alapján készült.

nos és tulajdonos osztályok – a magyar társadalom mondjuk tizede – felzárkózott a nyugati centrum oligarchikus gazdagságához, lehetőségeihez, életvitelihez, attitűdjeihez – de nem az ország. A szabadversenyos kapitalizmus korában, 1914 előtt összesen négy millió dollár összértékű tőkések vállalat létezett (Shell, Royal Dutchman és még kettő), ma 62-63 ezer milliárdos tőkeerőt képviselő TNC uralja a világgazdaságot. A DK-sok az orbáni és a szélsőjobboddallal valóban szemben állnak, demokraták, azonban csak ennyiben, a relatív centrumú formális politikai viszony-meghatározottság következtében baloldaliak. Társadalom-felfogásukban és gazdaságpolitikájukban aligha. Debreczeni József jól tette, hogy csatlakozott hozzájuk, de mondjuk, Dávid Ibolya és Bokros Lajos is elveik szerint megtehetnék ugyanezt. Mindkét pólus közös jellemzője, hogy a kapitalista recesszió újabb hullámát a válságpszichózis erősítésén keresztül arra használnák fel, hogy tovább piacosítsanak, dezetatizáljanak, piackonform strukturális reformokat léptethessenek életbe - újfent a washingtoni konszenzus szellemében. A változó körülmények között, de vissza arra az útra, amelyet a magyar társadalom zöme elutasít, s amely a kétharmados vereséghez vezetett. Feltéve, de meg nem engedve: ha ez a szükségszerűségek útja, akkor ebből baloldali beállítottságú ember nem fog kérni, nem lesz kit támogatnia, akkor a magyar jobboldal 2014-ben is leválthatatlan megmaradó identitáspolitikai fölényével, hatásos nemzeti retorikájával.

Szimpatikus, hogy mintha az LMP sem próbálna a szükségszerűségek eddigi útján járni (kizsákmányolás törvénykönyvének, kényszerszolgálatnak, álbaldaliságnak a bírálata, fenntartható fejlődés melletti elkötelezettség, stb.). Igaz, még nem voltak hatalmon, ezért nehéz is minősíteni ezt az alakulatot, amely (egyelőre) pusztán a politikai életvilág nagyvárosi jelensége.

A Mesterházy pártelnök nevével fémjelzett *szociáldemokrata* érzületű baloldal (MSZP) a jórészt sikertelen kormányzásért a felelősséget Gyurcsányra telepíti, de ettől még nincs igazi stratégiája. Nyolc év kormányzása súlyos hitelességi problémákat vetett fel. Hatalomtechnikai készségek tekintetében 1998-ig megvolt előnyeit elvesztegette, társadalmi beágyazottsága, szervezettsége jelentősen gyengült. Generálisan morális alapú baloldaliságot képvisel, például a kétkulcsos szja-val némi nivellálást. (Erőtlen pozíció a polgári konzervatív felfogással szemben, hiszen a személy utáni jövedelemadó mértéke miért ne volna egységes?) Ezen az alapon például a progresszív adóztatás hagyományos szociáldemokrata és

jóléti állami elve sem képviselhető hatásosan. Aki nem nézi a jövedelmek forrását, igazságosnak tartja az értéktöbblet-termelést, annak nincs joga „az elosztási viszonyokon keresztüli szocializálásra”, felfelé irányuló mobilitásra és kulturális public goodsra. A középosztályok kispolgári demokratikus nivellálási igényeinek, lecsúszástól való félelmének hatékony ellenszere lehet egy ilyen párt is. A munkatársadalom felé azonban lényegesen gyengültek igazán soha fel sem vállalt, de mégis létezett kötődései. Az utolsó identifikálható társadalmi csoportot, a nyugdíjasokat, amely dominánsan még MSZP-szimpátiájú volt, 2010 nem véletlenül adta át a Fidesz-kereszténydemokrata tömbnek. A szociális kérdés a népesség többsége szemében átkerült a jobboldalra.

A *kapitalizmuskritikus* (kommunista) mozgalom a politikai tagoltságból szervezetileg majdnem teljesen eltűnt. A tradíciót eszmeileg fenn kell tartani, de túlzott remények ne legyenek a jelenlegi kormányzati ügyetlenségekkel és félelemkeltő intézkedésekkel kapcsolatban. Antifasiszta tradícióit, klerikalizmusellenes racionalizmusát és plebejus-demokratikus arculatát erősítve növelheti befolyását, elsősorban az alkalmazotti és bémunkás osztályok és az ifjúsági nonkonformizmus-igények felkarolásával, a baloldali radikalizmus perspektívájával. Ennek esélyét az adja, hogy a fennálló rendszer – saját önminősítése szerint is – egyre gyakrabban hangoztatja: fenntarthatatlan az egészségügy, fenntarthatatlan a felsőoktatás, fenntarthatatlan az akadémiai kutatóhálózat, fenntarthatatlan a szociális ellátó rendszer, fenntarthatatlan a BKV, az önkormányzati rendszer, a MALÉV csődbe ment etc. (Egyébként a műtét 1989-90-ben kitűnően sikerült, csak hát a beteg...)

Az emberek persze azt hiszik, kormányzatokon múlik minden, pedig dehogyan. Húsz év alatt kiderült, hogy *a rendszer annyit tud, amennyit teljesít*. Innen a széleskörű társadalmi elégedetlenség, amely politikailag 1994-ben még az államszocialista múlt emlékének létbiztonsága miatt a szocik javára, 2010-ben pedig már a Fidesz javára dolgozott. Nem csak a rendszerváltoztatásban, az EU-csatlakozásban történt széleskörű társadalmi csalódottság következtében. Ehhez képest a félperifériás kapitalizmus nagyjából annyit tud, annyi a kimenő teljesítménye, mint '89 körül, azt viszont sokkal polarizáltabban és igazságtalanabban osztja el. A tulajdonviszonyokból következnek a jövedelemmegoszlás fő arányai. Ennek következménye, hogy a rendszerváltás előtti maximum 6-800 000 szegény (nem

mélyszegény) helyett ma 3 millió szegény van, melynek fele mélyszegénységben él. Ráadásul az új rendszer a közepes fejlettség állapotában teljesíthetetlen, kielégíthetetlen igényszintet indukál a nyílt társadalom centrumából érkező tömegkultúráján és kommunikációján keresztül. Mindezzel számolni kell. Amikor a rendszerrel szemben szerveződnének elégedetlen tömegek, az adott nemzetközi konstellációban ez sem feltétlenül a kapitalizmus-kritikus baloldal malmára hajtja a vizet. Ahhoz azonban, hogy valóminő jobboldal-ellenes egység előállhasson 2014-re, minden ebben résztvevő politikai tényezőnek *tisztáznia kellene saját programját és minimális együttműködési elvárásait*. Ezután lehet politikai és kommunikációs munkamegosztásról, taktikai kérdésekről szó közöttük. Akik vissza akarnak térni 2010 előtti restriktív gazdaságpolitikájukhoz, azok nem értik, hogy tevékeny részesei, előidézői voltak a jobboldal totális győzelmének. Azzal a félperiférián a polgári demokráciát csak aláásni lehet, ahogy ez megtörtént, nem visszaállítani és stabilizálni. Abban mind a négy pólus érdekelt, hogy az Alaptörvényt illegitimnek tekintse, hiszen abban a magyar jobboldal világképe, történelemszemlélete és érzületetikája került be. Hangsúlyozzuk, nem az a „baj”, hogy a jobboldal ilyen, hanem hogy alkotmányos szintre tolta fel saját értékrendjét. A Nemzeti hitvallás és az Alaptörvény átmeneti rendelkezései nemcsak a világnézeti, hanem a politikai korrektségtől is igen messze esnek. Ezért széles körben érdekelt lehetünk abban, hogy *a domináns pártrendszerre épülő nemzeti-neokonzervatív hatalmi államot (l'état c'est nous)* visszacseréljék hatalommegosztó polgári jogállamra. Nem kis feladat.

Egyenlítő. 2012. 3. sz. 2–4.

Szigeti versus Pokol

Appendix 2012 tavaszán

Pokol Béla professzor, egykor kigazdapárti országgyűlési képviselő politikai programbeszédet tartott az Országgyűlés Alkotmány- és Igazságügyi Bizottsága által 2011 januárjában rendezett konferencián. Nincs ebben semmi különös, lévén alkotmányozási folyamat kellős közepén voltunk, s Őt a jogállam demokráciával szembeni állítólagos kijátszása foglalkoztatta. Nem *sub specie aeternitatis*, nem tértől és időtől függetlenül, hanem itt és most. Igaz, elvi kérdéseket ígért, azonban az előadottak tartalmára és fórumára tekintettel is teljesen félrevezető volna, ha előadását tudományos fejtegetésként kezelnénk. Minő képtelenség volna ez, amikor a magyar jobboldal 2010. áprilisi óriási választási győzelme után, az Alaptörvény megalkotása közben elhangzottakat a parlament egyik fórumán adta elő. Maradjunk a programbeszéd műfaján belül, s ekként értékeljük az elhangzottakat.

Igaz-e, hogy polgári demokráciánk 1989-ben a többpárti parlamentarizmust és a politikai váltógazdaságot jogállamiság nélkül célozta meg, s utóbbi csak a nemzeti oldal 1990-es választási győzelme után került elő, mintegy a balliberális erők választási vereségére adott áskálódó, csalódottsági reakcióként? *Eszerint a jogállamiság nem az alkotmányos demokrácia szerves összetevője*, hanem pusztán a jobboldal kormányzóképesége gyengítésének eszköze. Ezért térjünk vissza az eredeti parlamentarizmushoz, adjuk vissza a parlamentnek a néptől reá ruházott teljes szuverenitását, s nyesegessük vissza az alkotmánybíróság parlamenttel szembeni túl-hatalmát okozó hatásköreit. Így professzorunk, hogy aztán ezt a visszatérést az AB húsz éves gyakorlatát sutba dobó fejtegetésekkel, szabályozási javaslataival tegye teljessé és konkréttá. *Noch dazu*, e sorok írása-kor az Alaptörvény AB-re vonatkozó új szabályozása már nem egy tekintetben egybeesik Pokol Béla javaslataival. Ehhez akár gratulálhatnánk is, ha nem az alkotmányos demokrácia félreértéséről lenne szó elgondolásában. Igaz, Pokol nem „aktivista alapjogásként” hanem „parlamenti törvénybarátként” adta elő magát korábban is. Az 1989. évi XXXI. Magyar Köztársaságot kikiáltó és az 1990. évi LX. teljes alkotmányrevíziókat eredményező törvények sem voltak elegendőek számára ahhoz, hogy 1990 decemberi

AB határozatban ne az AB önkényét látassa. Számára máig észrevétlen maradt a valóságos alkotmányos szerkezetben benne lévő hatalommegosztásos konstrukció értelmező kibontása. Szó sem volt az 1990-es választások után kettős hatalomról – mint Pokol állítja – mert a mandátumtöbbségen alapuló Antall József vezette koalíció gyakorolhatta a főhatalmi jogosítványokat. Mi köze álláspontjának 1989 eszmeiségéhez? Igen kevés, ugyanis a parlamentáris kormányzás és a jogállamiság együtt volt érvényes azokban a kontinentális nyugati mintákban, melyeket átvettünk, építve nemzeti hagyományainkból az 1946. évi I. törvényre. Ezek közel sem véletlen fejlemények, amelyek nem merülhetnek és merülnek ki a közigazgatás és az erőszakszervezetek törvényességi kontrolljában, hanem a polgári társadalom állama természetének tudhatóak be. Nincs valós ellentét a többpárti demokrácia és a jogállamiság között, ahogy Pokol egymás ellen kijátszva feltételezi, pusztán termékeny feszültség, melynek oka éppen a modern tömegdemokráciák természetében keresendő:

1. A többség zsarnokságával szembeni garanciák keresése és a kisebbségek jogainak biztosítása – John Stuart Mill „On Liberty” -je óta régóta fennálló ok.
2. A 19. századi minimális államokról a huszadik század első harmadát követően jelentős áttérés történt a mérsékelt, korlátozott állam eszméjére és intézményesítésére. Ugyanis eltérően az előzőtől, ahol a „honorácior demokráciák” (Weber) cenzusos elitizmusa működött, s éppen nem a többségi elv legitimált, az általános választójoggal és a szabad politikai szerveződéssel fordult a világ: *a többségi legitimáció politikai elvének elfogadása mellett tértek át az alkotmányosan korlátozott állami berendezkedésre*. Arra, ahol alkotmányos keretek közé szorítják a kormányzást, bevezetve a törvényhozás és a központi hatalom alkotmányvédelmi illetve önkormányzati ellensúlyait, a hatalommegosztás hagyományos, Montesquieu-féle triászán túlmenően. Miért?

Azért, mert ha a többségi elv legitimál, akkor a birtokos osztályok pénztárcája ki van téve a kormányzatokon keresztül az általános választójog és a közvélemény nyomásának, – a politikai pluralizmus körülményei között. Ezért a kormányzati politikát olyan keretek között kell tartani, amely intézményes garanciákkal szolgál a rendszer radikális átalakíthatóságával vagy éppen transzcendálhatóságával szemben. Ehhez pedig nem-

csak ellenőrző szervekre, hanem *a potenciális többségekkel szembeni új ellensúlyokra van szükség* (alkotmányvédő szerv, semleges államfő, a központi és helyi hatalom közötti hatalommegosztó önkormányzatiság, alapjogok léte és funkcionáltatása). Ez tehát 1989 recipiált mintája, ahol tehát a jogállami intézményrendszer biztosítja a polgári alkotmányos keretek közötti kormányzást.

Pokol 22 évvel későbbi visszafordulása az általa eredeti szándékúnak vélt – azonban nem bizonyított – kötetlen parlamentarizmushoz, csak jól-rosszul előadott érv. Az „elég a fékek és ellensúlyok” túlzott jogállami berendezkedéséből a 2011-es helyzetnek szól: úgy alkotmányozzatok, hogy minél kevesebb ellensúly álljon politikai akaratotok előtt. Ne kelljen göröngyös, lassú alkotmányos úton járni. Ez a kétharmados győzelem nyomán valóban maradandóan teljesült: nincsenek már közjogi és alkotmányos korlátok. A törvényhozó és az alkotmányozó hatalom majdnem teljes egybeesése következtében az új többség magának írhatja és írja az Alaptörvényt, a sarkalatos törvényeket és az egyéb jogszabályokat. A hatalmi állam („Machtsstaat”) győzedelmeskedett a jogállam („Rechtsstaat”) felett. *A többség korlátlan jogi szuverenitást élvez.* A programbeszéd teljesült, s ezzel okafogyottá vált.

A következmények még kevésbé ismereteseek.

(Hozzászólásunk Varga Károly szociológus és a Delphi-eszmecsere program felkérésére készült)

2. Az Alaptörvény karaktere – államelméleti és alkotmányjogi aspektusból

Államtípus – államforma és az Alaptörvény egyedi-nemzeti intézményesítései. Az államformák váltakozása és megváltoztatása. Eltolódások a hatalommegosztás rendszerében. A semleges ellenőrző szervekről. Az alapjogvédelem helyzete és az alapjog korlátozás módszere egykor és most. A „Nemzeti hitvallás” kultúrnemzet felfogásának funkciói és diszfunkciója. Jogállamiság követelmények a mérlegen. Az új tendenciák összegzése: jogállamból hatalmi államba.

I. *Kategoriális formák és viszonyuk:*

államtípus – államforma és államrend

A probléma, amely előttünk áll, az Alaptörvény államelméleti és alkotmányjogi átvilágítása. Állandóság és változás, folytonosság és megszakítottság szempontjából kell jellemeznünk a 2012. január 1-jén hatályba lépő Alaptörvény konzekvenciáit a magyar államra és jogrendjére. Ehhez némelykor politológiai összefüggések felmutatására is szükség lesz. Döntően azonban az államtípus általános, az államforma különös és az államrend egyedi-nemzeti meghatározottságait kell vizsgálnunk.

Az államtípus kategóriája – egzisztenciális meghatározottsága – az állam legátfogóbb jellemzésére szolgál, mivel az államnak a társadalmi formával való kapcsolatát fejezi ki. A társadalmi forma pedig azt mutatja meg, hogy a termelés személyi és tárgyi feltételei hogyan, milyen tulajdonviszonyok és integrációs formák – Polányival szólva: piac, közhatalmi redistribúció, reciprocitás – mellett kapcsolódnak egymáshoz, és melyek az uralkodó termelési viszonyok. Ugyanis minden konkrétan létező társadalmi-gazdasági alakulat anyagi és szellemi-kulturális szükségleteket termel és elégít ki, miközben több termelési módot és formát fog át: modern tőkés államban a kapitalista termelési mód dominanciájával.¹ Itt a szükségletek

¹ „A termelési mód egy olyan absztrakt-formális tárgyat konstituál, amely a szó szoros értelmében nem létezik a valóságban. ... valójában reális konkrét tárgyként csak egy történelmileg determinált társadalomalakulat létezik. [...] Ekként a bismarcki Németországot a kapitalista, a feudális és a patriarchális termelési mód specifikus kombinációja jellemzi, amelynek a kombinációja a szó szoros értelmében az egyedüli létező: csak egy történelmileg meghatározott társadalmi alakulat létezik, szinguláris tárgyként. Egy társadalmi alakulat pedig maga hozza létre a komplex egységét egy meghatározott termelési mód dominanciájának, egyéb összetevői felett.” (Poulantzas, 1982, 11.)

zömét olyan vállalkozások révén elégítik ki, amelyeket a tőke és a bérmun-
ka piaci alapú integrációja biztosítja. Az állam jellegét, típusát pedig ezen
társadalmi viszonyok minősítik legátfogóbban, lévén erős kölcsönhatás az
állam és közvetlen környezete között. Az államtípusoknak ez a materialista
felfogása azon alapul, hogy a jogi viszonyok és államformák nem érthetők
meg sem önmagukból, sem pedig az emberi szellem általában vett fejlődé-
séből, hanem azokban az anyagi életviszonyokban gyökereznek, melyek
összességét Hegel „polgári társadalomként” (*societas civilis*) foglalta össze.
A polgári társadalom anatómiájának kulcsa pedig a politikai gazdaságtani
elemzésben van – indokolta Karl Marx egy ízben úttörő felfogását.² A köz-
vetlen termelőtől itt az értéktöbblet elsajátítása magántulajdonosok sza-
bad szerződésein keresztül történik, s az államnak kell biztosítania ezen
termelési mód feltételeit: a jogegyenlőséget, a magánegyén jogalanyok
szerződési szabadságát, s az egymástól elszigetelten egzisztáló tőke- és
munkaerő tulajdonosok, tehát a magántulajdoni dominanciájú rend oltal-
mazását, elismertetését, legitimitását.

Az állam természetét és történetiségét természetesen a különböző
kultúr- és szellemtudományi, vagy valaminő rend normatív-jogi érvényes-
ségét, szociológiai érvényesülését, politikai-hatalmi, vagy éppen ökonómiai
aspektusait vizsgáló elemzések ettől eltérően közelítik meg. Valamennyi
legitim módon, de nem azonos perspektívából és nem egyenértékűen.
Magunk azt gondoljuk, hogy az államtípus kategória a legáltalánosabb
összefüggések kifejezője, az államnak társadalmi és gazdasági környezete
felőli jellemzését adja. Legalábbis különös, amikor az állam természetföld-
rajzi környezetét számba vevő szerzők nem vizsgálják a társadalmi környe-
zettel való kapcsolatot, pedig történetileg mindig egy adott társadalom
államáról van szó. *Az államtípus általánosságának vizsgálata persze nem
helyettesítheti a különös sík, az államforma³ és ennek egyedi-konkrét síkon
való megjelenését, az intézményes megoldások vizsgálatát.* Minden egye-
di-konkrét intézményesülés – *nemzeti államrend* – hordozza a különös és
az általános meghatározottságokat,⁴ így a magyar állam is. A modern pol-

² MEM, 13. k.öt, 6.

³ Államtípus és államforma kapcsolatának kiemelkedő elemzését és magyarázatát nyújtja Ralph Miliband (1988, 119–168.) tanulmánya.

⁴ Azonos módon fogja fel az államok rendszerezését Szilágyi Péter professzor is. Az államrendszer egyedi szintje szellemileg újraalkotott konkrétként „tartalmazza azokat a sajátosságokat, amelyek az adott egyedi államra vonatkozó államtípus és államforma kifejeznek, emellett pedig

gári (tőkés) államtípus hazai berendezkedése az átmenet évei után már nem változott meg. Az államforma sem rendkívüli, a nyugati minták átvétele óta a rendes, a prezidenciális és az alkotmányos monarchiák mellett a talán legelterjedtebb parlamentáris köztársaság jogi keretei között egzisztál. Számottevők viszont a 2010-es tavaszi választásokat követően az egyedi-konkrét intézményesültséget befolyásoló változtatások. Ezt az *államrend terminus* fejezi ki,⁵ amely a jogrend pandantjaként az intézményi rend egyedi megoldásainak, szabályozásának szintjén érvényes kategória. Arra is alkalmas, hogy a *többpárti politikai rendszerünk nemzeti-neokonzervatív,⁶ tekintélyuralmi, monopolisztikus hatalomgyakorlásával* (A. Gramsci) *összeköthessük az államrend változásának tendenciáit*. Ugyanazon államformába tartozó államok vagy azonos államforma történetileg eltérő kurzusainak de facto működtetése lényegesen eltérhet a politikai rendszer megváltozásának hatására.⁷ Éppen utóbbi történt Magyarországon. 2010 tavaszától ugyanis kétharmados választási győzelmének eredményeképpen a Fidesz-KDNP többség teljhatalomra tett szert a parlamentben. A versengő pártok 1997–2010 közötti két pólus körül koncentrálódó rendszerét *domináns pártrendszer* váltotta fel. Megfelelően M. Duverger modern tipológiája domináns pártrendszerének, ahol a centralizált és plurális rendszerek közötti *köztes jelleg* egyértelmű. „Több egy-

tartalmazhatja mindazt, ami az adott egyedi államra még jellemző. [...] a központi állami szervek jogilag rögzített viszonyát (államfő, kormány parlament = a kormányformát) ... az államszervezet szintenkénti tagoltságát ... az alkotmányossági kontroll intézményesítségét” stb. (Szilágyi, 1998, 199–200.)

⁵ Szilágyi és mások az államrendszer terminust használják az államok rendszerezésének egyedi szintű leírásához és összehasonlításához. Ettől a terminológiától azért tértünk el, mert egyfelől analitikusan definiálatlan és túlterhelt a „rendszer” fogalom mára szokásszerűen mindenre kiterjedő használata, másfelől az egyediség gyorsan változtatható intézményes megoldásainak szabályozási szintjén éppen nem a rendszerszerűség, sokkalta inkább az esetlegesség a jellemző. Igaz, a funkciók maradhatnak, az egyedi befolyásoló tényezők azonban szinte végtelenítettek, nem zártak. Továbbá a jogrendszer és a jogrend megkülönböztetés jogpozitivizmusban és a szociológiai megközelítésekben is kidolgozott kategóriáival az államrend elemzési szint (terminus) áll összhangban.

⁶ Anélkül, hogy a politológiai elemzésbe belemennénk, a „neo” jellemző indokoltságát valószínűsítjük: a progresszív adó helyett egykulcsos SZJA bevezetése; a jövedelmi különbségek növekedése mellett a veszteségek társadalmisítása (pl. a svájci frank alapú ingatlanhiteltek esetében); „a segély helyett munka” program nem munkaerőpiaci bérjövödelmet, hanem alulfizetett, kényszerrel szabályozott közmunkaprogramot jelent. A szegénység kriminalizálása vagy az állam és az egyház elválasztottságának enyhítésére-felszámolására szolgáló intézkedések szintén e neokonzervativizmus motívumai.

⁷ Ezért kínálja a pártrendszerek tipológiája az államok osztályozásának újabb lehetőségét – mutat rá a Gyórfi Tamás – Szabó Miklós szerzőpár (2001, 307.).

mástól különböző párt létezik egymás mellett: a keretei plurálisak. De az egyik annyira erősebb a többinél, hogy egyedül kormányoz, és elsőprő többséggel rendelkezik a parlamentben.”⁸

Ez az új többség *nemcsak a főhatalmat* gyakorolja – a törvényhozás többségét és a kormányzati hatalmat –, nem csak a kétharmados törvényeket tudja megváltoztatni, hanem *egyszersmind az alkotmányozó hatalom helyzetébe került*. Élt és él is ezzel a hatalommal. Dolgozatunk arról szól, hogy ezt a kitüntetett szerepet játszó aspektusokból leírja és értékeli: a hatalommegosztás tényezőinek eltolódása, az alapjogvédelem helyzete, változásai, a kultúrnemzet felfogás Alaptörvényben való megjelenítésének funkciói és végül a jogállami minőségű jog degradálódása szempontjából.

II. Az államformák váltakozása és változtatása

Az antikvitásra visszamenő klasszikus államelméleti kérdéshez azért nyúlunk vissza, mert jelentős magyarázó értéke van a hazai folyamatok szempontjából. Az *államforma és annak új egyedi-konkrét intézményesülése – a hazai államrend – szempontjából*. Az államformák, az állami berendezkedések váltakozásának problémájára már Platón, majd Arisztotelész – Politikájában két fragmentum erejéig⁹ – is felfigyelt: három alapforma van, de belső, dialektikus feszültségei miatt egy idő után mindegyik elromlik, s ekkor szükségképpen egy másik váltja fel a korábbit. „... rendszerint áldásos műköedésük jutalmául emelték trónra a királyokat, ami pedig a kiváló férfiak érdeme szokott lenni. De amikor aztán elkövetkezett az a helyzet, hogy sok hasonló jellemű férfiú volt az államban, akkor már nem maradtak meg tovább is a királyság formái közt, hanem valami közösség-elvű intézmény után néztek, s politeia-szerű közösséget szerveztek. Mikor pedig az erkölcsök hanyatlásával egyesek hasznot kezdtek húzni a közügyek intézéséből, valószínűleg attól kezdve *létesültek az oligarchikus államformák*: ekkor már nagyon is megbecsülték a vagyont. Ebből a formából aztán először is tyrannis-ra tértek át, a tyrannis-ból pedig demokratiára; minthogy t. i. a hitvány haszonlesés miatt egyre kevesebb személyre korlátozták az

⁸ Duverger, 2003, 433–434.

⁹ A „Politika” 1286 b és az 1297 b fragmentumairól van szó.

államhatalom gyakorlását, ezzel egyre hatalmasabbá tették a népet, úgy hogy az egyszer csak rajtuk ütött, s így támadt a *demokratia*.”¹⁰

Polübiosz, a szaktörténetírást megalapozó klasszikus történetíró volt az első, aki az ideálisnak vélt kevert államformának a felemelkedő Róma számára történő felkutatása során átfogóbb törvényszerűségeket keresett a váltakozásokban.¹¹ Az ellentétes állapotba való átváltozás a természet rendje szerint történik, magyarázta. Némiképp leegyszerűsítve a következőképpen: a királyság zsarnoksággá fajulásával szemben lép fel az arisztokrácia, hogy aztán a korábbi egyszemélyi uralmat felváltó kisebbség is lejárássa, korrumpálja, elhasználja önmagát, helyet csinálva a többség uralmának. Azonban a jogegyenlőséget és szólásszabadságot biztosító demokrácia is megszokottá válik, s az új nemzedékek ennek következtében már nem sokra becsülik korábbi vívmányait: eközben a volt többség sokasággá esik szét, majd anarchizálódik, s ez az állapot már felveti az erős uralom, a rend, és hordozója, a rendpárt szükségletét. És így tovább: a cirkulációs mozgás kezdődhet előlről. „Ez hát az államrendek körforgása, ez a természetnek ama rendje, amely szerint az államok élete változik, átalakul, hogy végül is mindig önmagához térjen vissza.”¹²

Bizonyos, hogy a berendezkedések belső, dialektikus feszültségei léptető rugói a változásoknak. Kétféleképpen. Először is: voltaképpen egy állami berendezkedés állapota is inkább *egy azonos szinten újratermelődő egyensúly intézmények és hatalmi ágak között*, nem pedig dologszerű, merev képződmény. A személytelen, intézményes rend változatlansága esetén is az azon alapuló bírói és jogalkalmazói-hatósági döntések sokasága révén eleven mozgást, variáció-gazdagságot mutat (ez az élő jog) – akkor is, ha nem megyünk most el a Hobbes-Schmitt-féle decizionizmus problémáig. (Két tézissel érzékeltetve: „Auctoritas non veritas facit legem” – így Hobbes a törvényhozásról. „Egy döntés /ti. az alkalmazott szabályokhoz képesti/ önállóságán belül a döntéshozó önállósága áll” – így C. Schmitt a jogalkalmazásról Politikai Teológiájában.) Modern időkben ez az alapképlet természetesen módosul – a kifejlett, versengő pártok rendszerét felöltő politikai tagoltság és az erőviszonyok befolyása alá kerülnek a

¹⁰ Aristoteles, 1923, 99. (1286 b)

¹¹ Az államformák ciklikus változásának elmélete és a kevert államforma. Polübiosz, 1988, 554–562, különösen 558–562. (VI 2-10, fordította: Hahn István – Kapitány István.)

¹² Polübiosz, 1988, 561.

főhatalom intézményei, különösen domináns pártrendszer esetén. Másodszor pedig: ideális állami berendezkedés, a történelmi körülményektől és a társadalmi erőviszonyoktól függetlenül ma sem létezik. A társadalmi körülmények és nyomukban a velük kölcsönhatásban álló erőviszonyok megváltozása vezetett a központosító politikai hatalom lehetőségéhez, s ahhoz, hogy a hatalmi állam követelményeivel részben megsemmisítsék, részben visszaszorítsák a nálunk ez ideig mégiscsak létezett jogállami követelményeket, összetevőket.

Magyarországon roppant lényegessé vált, hogy a felbomló MSZP-SZDSZ koalíció, majd a Bajnai-kormány nem csak elődje hibáival és a gazdasági válság hatásaival találta szembe magát – egyik se lett volna túl kevés –, hanem egy olyan intranzigens ellenzékkal, amely stratégiájával továbbfejlesztette a cirkuláris váltakozás elméletét. Nem kell megvárni, amíg a dolgok a természet rendje szerint maguktól is elromlanak. Be kell segíteni a spontán folyamatoknak, *a közjogi-politikai válságot csinálni kell*, hogy be lehessen mutatni a közvéleménynek a hatalommegosztó liberális jogállam tehetetlenségét, kormányzásra való képtelenségét és tiszteletre sem méltó alkotmányát. Ekkor lesz igazi igény az új kurzus rendteremtésére: kétharmados törvényekkel, a vezetői posztokon történő teljes személycserékkel, majd új nemzeti és szentkoronás értékrendű alkotmánnyal. Nem kell konszenzusra jutni a parlament által választott közjogi méltóságok betöltésénél (alkotmánybírák, semleges ellenőrző szervek), nem kell megcsinálni a reformtörvényeket a közigazgatásban, a választójogban, nem kell konszenzusra jutni a választókerületek valóban idejét múlt, 1990-re visszamenő kialakításánál stb., hanem az „egyszer kell győzni – de nagyon” stratégiáját kell következetesen érvényesíteni, mégpedig az összes taktikai kérdésben. A taktikai lépések, helyzetértékelések, döntések ennek a stratégiának az alárendeltjei. A „minél rosszabb – annál jobb” konzekvens „nemzeti” stratégiája pedig meghallgatásra talált a magyar választópolgároknál, minden eddigit felülmúló választási győzelem formájában.

Ahogy Polübiosz három államforma (monarchia-arisztokrácia-demokrácia) előnyeit egyesíteni törekvő államberendezkedése (consulatus-senatus-népgyűlés) sem tudta megállítani Róma hanyatlását, katonai diktatúra felé történő haladását, azonképpen a hatalommegosztó jogállamiság eszméjére épülő parlamentáris köztársasági intézményes szerkezet sem volt képes megállítani a magyar társadalom politikai tagozódásának radikális

átrendeződését. Alkotmányjogászai vagy éppen politikai filozófiai illúzió az ideális-optimális államforma megőrizhetősége. Az intézmények (szervek, jogi normák, állami szerepek) egy időszak erőviszonyainak adnak szabályozott mozgásformát, hatásköri felhatalmazást, jogi kereteket, de nagyobb mértékben teremtik meg a társadalmi-gazdasági és politikai erőviszonyok az institucionalizálódást, mint ahogy az intézmények szabályozó ereje kordában tarthatná az alapviszonyok dinamikáját. Voltaképpen a választások kifejezte erőviszonyok következményeképpen vált lehetővé a domináns pártrendszer révén a hatalmi állam győzelme a jogállami berendezkedés felett. A jog eltagadhatatlanul imperatív képződmény is – *per definitionem* normatív formára emelt államakarat – még ha egyéb, természetjogi és szociológiai összetevői is lehetségesek és egyben kívánatosak. Nem mindegy azonban, hogy melyek ezek, és milyen mértékben és hol érvényesülhetnek. Az alapjogok léte és meghatározott katalógusa mellett az alapjogi bíraskodás gyakorlata már flexibilisebb képződmény, de ennél jelentősebb változások tanúi vagyunk az államszervezet működtetése, a hatalomgyakorlás területén. 1989 alkotmányozása arra törekedett, hogy egyfelől ne az úgynevezett „westminsteri típusú” tiszta parlamentarizmust – a győztes mindent elnyer, kétpárti váltó-gazdálkodáson alapuló berendezkedést – intézményesítse, másfelől az 1989. novemberi népszavazás után ne félprezidenciális rendszert hozzon létre, hanem egy ellensúlyokra építő, koalíciópárti, konszenzusos demokrácia jogállami hatalomgyakorlás mellett működő intézményesítését. *Húsz évig tartható volt ez a kontinentális mintájú, többpólusú versengő erőkre épülő, konszenzusigényes alkotmányos berendezkedés, mert az alkotmányozó parlamenti erők kölcsönösen közömbösítették egymást*¹³ – ennek 2010 nyarától vége. Kilenc alkotmánymódosítás volt 2011 januárjáig bezárólag. Továbbá sor került az Alaptörvény és sarkalatos törvények új koncepciójának elfogadására. Szimbolikusan 2011. április 25-én, éppen a „fülkeforradalom” egy-éves évfordulóján.

Az államelméleti-alkotmányjogi irodalom egyik klasszikusa, a bécsi iskolához tartozó Friedrich Koja figyelmeztet az Alaptörvény („magalkotmány”) + Sarkalatos törvények konstrukció fragmentálódási veszélyére,

¹³ Lásd erről Körösiényi meggyőző magyarázatát, melyben a liberális-jogállami radikalizmus (a konszenzusos demokrácia hívei) a radikális demokrata felfogással, illetve a guvernementális felfogással bizonyultak meghatározott törekvések mellett összebékíthetetlennek. Ezt két lényeges korrekcióval kiegészítve fogadhattuk el. (Szigeti, 2008, 50 –54.)

és pedig a Bonni Alaptörvény és az osztrák megoldás szembeállításával. „Egy állam formális alkotmányjogának normáit tehát zárt műben („alkotmányokiratban”) foglalják össze, melynek egységét nem törhetik meg az azon kívüli szabályok. Így a Német Szövetségi Köztársaság alkotmányát – a Bonni Alaptörvényt – csak olyan törvény módosíthatja, amely maga kifejezetten módosítja, vagy kiegészíti az alaptörvény szövegét... Más államokban az alkotmányokirat mellett léteznek további normaegyüttesek, amelyeket alkotmányos törvényekként alkottak meg és tartanak számon, s amelyek kiegészítik a központi alkotmányos művet. Ha ezen túl alkotmányjogilag megengedhető – miként Ausztriában – egyszerű törvényekbe foglaljanak elszigetelt (formális értelemben vett) »alkotmányos rendelkezéseket«, akkor az elkerülhetetlenül az alkotmány szétforgácsolódásához vezet.” A megoldások fő kontúrjainak sarkalatos törvényekbe tolása felidézi az instabilitás és koherencia-problémák növekedésének a veszélyét. Igaz, hogy 1990 és 2010 között is voltak sarkalatos törvények, és akkor is a könnyen módosítható magyar alkotmány és az alkotmánybírósági alkotmányfejlesztés helyzetében voltunk, csakhogy mára két összetevő jelentősen megváltozott: 1) A főhatalmat gyakorlókat alig köti a jog ereje, mert maguknak írhatják és írhatják át a szabályokat a jogforrási hierarchia minden szintjén. 2) Miként lentebb bemutatjuk – az AB hatásköri, indítványtevői és összetételbeli megváltoztatása erősen legyengítette az alkotmányosság őre intézmény alkotmányossági kontroll lehetőségeit. Mindkét változtatás az instabilitás és koherencia-problémák növekedésének irányába hat.

Hogyan nyúlt bele az intézmények szabályozásának megváltoztatásával az alkotmányos szerkezetbe a *plena potestas*szal rendelkező főhatalom?

III. Hatalommegosztás

Nézzük ezt a hatalommegosztás és annak időbeli tényezője perspektívájából. Látszólag a demokrácia sok eleme megmaradt az új Alaptörvényben. Van szó a hatalommegosztásról, fékekről is, és a régebbi megoldások átvételéről. Csakhogy a hatalommegosztás rendszere és az ellensúlyok szerepe jelentősen gyengül, illetve szűkül. Paradoxon, hogy bár korábban a hatalommegosztás doktrínája nem szerepelt az alkotmányban, de mégis érvényesült az alkotmány megoldásain és az AB határozatain keresztül a

politikai gyakorlatban.¹⁴ Most szerepeltetik, azonban roppant kétséges annak súlya és sorsa. A hatalommegosztó jogállamon azt kell értenünk, hogy nem létezik abszolút hatalommal rendelkező instancia, mert a közhatalmat gyakorlókat közhatalmi eszközökkel kell ellensúlyozni. Karl Korineknél a hatalommegosztás rendezőelve „egy olyan államszervezeti struktúra létrehozásának követelménye, amely az államhatalom gyakorlásának megosztási rendszerével egyfelől megakadályozza az államhatalom koncentrációját, másfelől ezzel biztosítja az egyén és a társadalom szabadságát az államban”.¹⁵ Az államhatalom korlátozásához *a hatalom gyakorlásának ellenőrzése is hozzátartozik*, teszi hozzá alapvetéséhez (mielőtt az osztrák alkotmányjogot tesztelné adekvát mércéjén). Ezért fogjuk vizsgálni a semleges ellenőrző szerveknél bekövetkezett hazai változásokat. Mozgó egészt és intézményes struktúrát kell vizsgálnunk tehát, nem elégséges mechanikusan összevetni hazánkat egyik vagy másik ország berendezkedésével, mintegy működésmódjuk egészétől eltekintve és kipipálva az intézményeket.¹⁶

Bibó István a „hatalmat ellenhatalommal” formulával tolmácsolta a Montesquieu-féle „*le pouvoir arrête le pouvoir*” tézist, s ez egyáltalán nem a

¹⁴ „A rendszerváltás átmeneti alkotmánya a fékek és ellensúlyok sajátos szerkezetét hozta létre, amely a hatalommegosztást explicit módon nem munkálta ki, az államhatalmi ágakat nem definiálta, és még a klasszikus hatalmi ágakat sem nevesítette. Az, hogy a jogállamnak nélkülözhetetlen része az egyes hatalmi ágak elválasztása, valamint kölcsönös együttműködésük és ellenőrzésük intézményes rendszere, az AB jogfeltáró és alkotmányfejlesztő tevékenységében jelent meg. Maga az AB fokról-fokra bontotta ki a hatalommegosztás rendszerét és értelmezte az egyes hatalmi ágak egymáshoz való viszonyát, egymásra reflektáltságuk alkotmányos határait és imperatívuszait.” (Szoboszlai, 2011, 9–10.)

¹⁵ Korinek, 2003, 677.

¹⁶ Módszertanilag megjegyzendő, Max Weber is így járt el Jogszociológiájában (1995), amikor az angol parlamentarizmust, a francia törvényhozói általános akaratra méretezett berendezkedést és az amerikai checks and balances szisztémát, amely viszont nem ismeri a parlamentnek felelős kormányzás elvét, sajátlagos entitásokként kezelte – mindhármát a hatalommegosztás rendszereiként leírva. Weber óta a hatalommegosztás intézményesültsége legtöbbet a kontinensen változott, éspedig az alkotmányvédelem kiépítése következtében. A francia jogrend változásait és a hatalmi ágak közötti egyensúly fenntartását a jogrend elismerési szabályán keresztül érteően mutatja be Paksy Máté munkája (2011), különösen a IV. fejezetben. „A törvény az általános akarat kifejeződése”, melyet a parlament alkot, azonban már nem feltétel nélkül, mert tiszteletben kell tartania az alkotmányt, az 1789-es Deklarációt, valamint „a Köztársaság törvényei által elismert általános elveket” (utóbbival az 1946. évi alkotmány preambuluma vált a hatályos alkotmány részévé, utaló szabállyal). Az a priori normakontrolltól a franciák is eljutottak a kontinentális a posteriori normakontrollig, a „Question prioritaire de constitutionnalité” 2010-től hatályba lépett bevezetésével. Az Alkotmánytanács hatáskörbővítése itt a hatalommegosztást erősítette tehát, a nemzeti forma tradícióinak fenntartása mellett.

főhatalom jellegének kétségbevonása. Ugyanis *parlamentáris kormányformában* a parlamenti választásokon mandátumtöbbséget szerzett párt vagy pártkoalíció törvényesen alkotja meg a kormányzás szerveit, rendjét. Akinek mandátumtöbbsége van a parlamentben, az határozza meg a nemzet politikai stratégiáját, és irányítja a végrehajtó hatalmat. Irányítja az (állam)igazgatást. Kormányoz. Azonban nem terjedhet ki a befolyása a bírói hatalmi ágra. Ha kiterjed, akkor egyrészt megszűnik a végrehajtó hatalom és a közigazgatás jogszerűségének, törvényességének ellenőrzése, másrészt a peres ügyekben is oda a bírói függetlenség.¹⁷ Továbbá működtetni szükséges a korlátozott hatalomhoz alkotmányos ellensúlyokat is. Ehhez a közhatalmat *időbelileg*, tehát a közjogi méltóságok betöltésének eltolt periódusai, *területileg és eltérő politikai minőségek* szerint is meg kell osztani. Ha nincsenek független, csak a törvénynek alávetett bíróságok, ha nincs hatásos alkotmányvédelem, ha nincs semleges államfő és nincsenek semleges ellenőrző szervek, akkor lehet és szükségzerű is az állami szervek közötti munkamegosztás, azonban ez nem jelenthet hatalommegosztást.

Az AB határozatok megszorító önértelmezései szerint a hatalommegosztás rendjében a testület nem minősül ellenhatalomnak. Inkább *csak a törvényhozást ellenőrző szervnek*.¹⁸ Eltérően a mi jog- és államelméleti felfogásunktól, ahol az alkotmányvédelem sui generis szervét Kelsen felfogását követve a törvényhozó hatalom *ellensúlyaként* értelmezzük, és pedig *hatalommegosztási tényezőként*.¹⁹ Az igazságszolgáltatást és a végrehajtó

¹⁷ A bírói függetlenség dimenzióit – ítélőbírói, egzisztenciális, politikai és szervezeti-önkormányzati – tárgyaltuk (Szigeti, 2008, 176., 179., 212–217.). Ma ezt több oldalról is veszélyek fenyegetik (lásd Szoboszlainál, 2011, 22–23.). Így a Kúriává átnevezett Legfelsőbb Bíróság főbíráját mandátumának lejártá előtt mozdították el posztjáról, követve az OVB-nél bevált receptet: hogyan lehet egyedi konkrét megbízást, jogviszonyt absztrakt jogszabállyal megszüntetni.

¹⁸ Szoboszlai, 2011, 10., 14.

¹⁹ Hasonlóan értékeli a kommentár irodalomban Kelsen pozícióját Paczolay is. „Az alkotmánybíróság azonban bizonyos értelemben törvényhozó, mert nem egyedi, hanem általános normákat alkot, amikor megsemmisíti a törvényt; úgy is mondhatni, hogy negatív törvényhozó. Tehát az alkotmánybíróság valójában nem bíróság, hanem a megosztott bírói hatalom egyik letéteményese. A hatalommegosztásnak ez olyan felfogásából fakad – és itt Kelsen megint nagyon közel kerül az amerikai doktrínához –, amely szerint a hatalmi ágak egymás fölötti ellenőrzése a döntő. Mivel az alkotmánybíróság megakadályozza működésével a hatalom egyetlen szervnél való összpontosulását, így nem ellentétes a hatalommegosztás követelményével, hanem éppen azt erősíti.” (Paczolay, 1995, 16.) Korinek pedig arra mutat rá, hogy a hatalommegosztás kezdeti elutasítása után Kelsen „Vom Wesen und Wert der Demokratie”-jában (Korinek az 1929-es, mi

hatalmat törvényességi kontrollnak, *a törvényhozást azonban alkotmányossági kontrollnak kell alávetni* – így Kelsen – ami több és más mint az ellenőrzés: nem egyszerűen jogalkalmazás, a kasszáció szankciójával – ez túlzottan szűk felfogás volna az 1990–2010 közötti magyar szabályozás hatásköri lehetőségeihez képest is – hanem alkotmányossági zsinórmértékek előállítás, amelyek a törvényhozó hatalmat is kötik. *Jogi ratióját* az adja, ha léteznek egy jogrendszerben *alapjogok*, amelyek erősebbek a törvényhozó által megalkotott törvényes jogoknál. (Ezen túlmenően az alapjogi bíraskodásban jogfejlesztő alkotmányértelmezés is lehet az alkotmánybíraskodás – ha és amennyiben nem helyezkedik a „parlamentari törvénybarát” passzív pozíciójába.)

Ahhoz, hogy az alapjogok állam- és jogelméleti jelentőségét beláthassuk, funkciójukat kell tehát nyomatékosítanunk. Azt, hogy *a pozitív jogi érvényesség feletti joghelyességi mércén mérik meg a jogi normákat, s ezzel egy magasabb önreflexiós fokra emelik a jogrendet*, mégpedig egy új öntisztító mechanizmus kiépítésével. Az alkotmánybíraskodás levonja azon – Robespierre esetében már 1793-ban felvetett – gondolat funkcionális következményét, hogy semmis minden olyan jogalkotói aktus, amely az alapvető jogokkal (*droits fondamentaux*) ellentétes. Hogy ezt az alapjogi mércét ki, milyen eljárásban alkalmazhatja, ennek az eszmei mozzanat megjelenésétől számított első intézményes megoldására éppen 127 évet kellett várni a kontinentális jogfejlődésben, az osztrák Alkotmánybíróság megalakulásáig (1920). Ezzel a megoldással *az alkotmányozó hatalom által alkotott alapjogok a törvényhozó hatalmat korlátozzák*. (Nálunk a hatályos alkotmány 8. § (2) bekezdés.) Ennek csak akkor van értelme – mint ezt Kelsen 1928-as *La garantie juridictionnelle de la Constitution (La justice constitutionnelle)*-je kimutatta – ha az alkotmányos alapjogok a rendes törvények fölött állnak és az alkotmányellenes aktusok megsemmisítését egy független szervre bízzák. *A közigazgatást és az igazságszolgáltatást törvényességi kontrollnak kell alávetni*, a rendes és a rendkívüli jogorvoslat eszközével megtisztítani a ténybelileg megalapozatlan (ami a „tényszerkepticizmus” forrása) vagy jogszabálysértő (a „szabályszerkepticizmus” alapja) döntésektől. A jogszabályok, köztük *a törvények alkotmányossági ellenőr-*

az 1928-as tanulmányt hivatkoztuk) már éppen a hatalommal való visszaéléssel szembeni biztosítékot látott a hatalommegosztás funkciójában. (Korinek, 2003, 678.)

zését pedig az alkotmányvédelem szervére, az alkotmánybíróságra kell ruházni. (Nem egy parlament által választott elnökre, vagy pláne egy *Führerprinzip*pel működő jogrendszerre, ahol a vezér akaratnyilvánítása jogértelmezési forrás értékű.) Ez az alkotmányosság és a törvényesség viszonyának Hans Kelsen-féle felfogása. Ott pedig, ahol nincs intézményes megoldása az alkotmányosság permanensen újratermelődő problémájának, a megoldásokat sokkal több esetlegesség és önkény veszélye fenyegeti, mintha institucionalizálnák őket – egészíthetjük ki Kelsent.

Hogy a *semleges államfő részese-e Magyarországon a hatalommegosztásnak*, megfontolás tárgyává tehetjük, éppen Carl Schmitt Benjamin Constantra támaszkodó elemzésének alapján.²⁰ Tudniillik azt és csak azt, hogy a nem formális befolyással (*potestas*) való élesen túl a magyar államfő szinte minden jelentős hatáskörét (*auctoritas*) miniszteri ellenjegyzéssel gyakorolja normál állapotok idején. Ilyenkor szimbolikus jelentőségű köz-hatalmi szereplő, aki valóban nem kormányoz.²¹ A politikai életet persze tekintélyénél fogva befolyásolhatja, sőt, ha olyan kvalitásos jogász, mint Sólyom László elnök volt, akkor még formalizált hatásköreit is szélesítheti, alkotmánybírósági alkotmányértelmezést kérő indítványon keresztül – ahogy ezt a kitüntetések adományozására vonatkozó mérlegelési jogkör kivívásával tette (megkülönböztetési technikákkal leválasztva a kinevezési jogkörök generális hatásköréről, melyeknél nem volt és nincs mérlegelési joga.²²) Vagy eltérhet jelölési jogában a kialakult parlamenti szokásoktól – a parlamenti pártokkal való konzultáció negligálása útján. *Hatáskörileg felruházott valós hatalmi, kormányzati tényezővé azonban csak a rendkívüli jogrend bevezetésekor válik: kihirdeti a rendkívüli jogrendet, a Honvédelmi tanács létrejöttét, rendeleti úton rendkívüli intézkedéseket vezethet be* (Alkotmány, 19/A. § (1); 19/B. § (2) stb.). Ennyiben a normális jogrend működésekor nem is beszélhetnénk a semleges államfő hatalmi ágkénti

²⁰ Carl Schmitt felfogását (1931, 2003) a semleges hatalom államjogi tanáról rekonstruáltuk: Szigeti, 2004, 345–348.

²¹ „... az államfő kifejezi a nemzet egységét és őrködik az államszervezet demokratikus működése felett” – fogalmazza pasztikusán az Alkotmány 29. § (1) bekezdése. Az Alaptörvény is átveszi e jó megfogalmazást, 9. cikk (1).

²² Az AB 1991-es kinevezési határozata még arról szólt, hogy „a kinevezésre vonatkozó szabályok természetesen érvényesek valamennyi hasonlóra” (ABH 1991, 189 /204/, míg a 47/2007 /VII. 3./ AB határozat kivette ez alól a kitüntetés esetkörét, azzal érvelve, hogy itt, eltérően a kinevezésektől, nem az államszervezet demokratikus működéséhez megkövetelt jogszabályi feltételeket kell vizsgálnia az államfőnek.

szerepéről. A magyar megoldásban a „Köztársaság nélküli köztársasági elnököt”, az államfőt azért lehet mégis csak a hatalommegosztás részesének tekinteni, mert korábbi két, majd egy újabb harmadik erős jogkör ebbe az irányba mutat. A *törvényhozó hatalommal szemben felfüggesztő* hatályú politikai vétó (megfontolásra visszaküldés), illetőleg előzetes normakontroll kezdeményezése illetve és illeti meg (Alaptörvény 6. cikk (4) és (5) bekezdése, illetőleg a 9. cikk i) alapján). Ez egészült ki az Alaptörvényben (3. § h) alapján – lentebb tárgyalandó módon – a *parlament felosztási újabb erős jogkörrel*.

Önálló hatalmi ág az alkotmányvédelem sajátlagos szerveként az alkotmánybíróság, amely az alkotmányos rend keretei közé szoríthatja a főhatalom gyakorlóit, feltéve, ha hatáskörei, indítványozói köre és az alkotmánybírák megválasztásának módja ezt lehetővé teszik. Az alkotmányos normakontrollnak a törvényhozó hatalom és a kormányzati jogalkotás felett akkor van súlya, ha élhet a kasszáció jogával és döntéseit az alkotmányértelmezés *erga omnes* helyzetében teheti. Ez a két eszköz megmaradt, azonban fontos mozzanataikban csorbultak alkalmazásuk feltételei, s ezen keresztül az AB ellensúly szerepe. Miután az alkotmánybírák jelölésének törvényi szabályaiból kiiktatták az addigi, húsz éve fennállt egyhangú jelölést, amely a gyakorlatban sokszor a versengő politikai minőségek közötti paritásos egyensúly formájává vált, s *már az eljárás ezen fázisában a többségi elvet érvényesítették*, az új megemelt összetételű (15 fő) AB esetében aligha valós, hogy pártsemleges jogászai elemek dominálják. Volt Fideszes kancelláriaminiszter, igazságügyi miniszter, kispap országgyűlési képviselő került be a bírói helyekre. Lojalitásuk új feladatkörökkel elvileg kialakulhatna, azonban ehhez közismert múltbeli harcosságnak elhalásának kellene bekövetkeznie, valóságos re-szocializációnak. A 12 évre felemelt szolgálati idő pedig legalább még két parlamenti ciklusra biztosítja a jelenlegi jobboldali többség által választott bírák túlsúlyát a testületben.

Az AB tekintetében egyaránt van a tervezetben hatáskörszélesítés és -szűkítés is. Két szélesítés, három szűkítés. Az előzetes normakontroll új indítványtevőkre történő kiterjesztése új helyzetet eredményezhet: könnyen a Parlament tanácsadó és/vagy legitimáló szervévé minősülhet át az Alkotmánybíróság. Lehet olyan valós előnye is, hogy a törvényhozás elke-

rüli az alkotmányossági fiaskókat²³ – valószínűleg erre törekszik e megoldás. A másik fontos bővítő változtatás: elmentek azon német minta irányába, hogy *nemcsak az alkotmányellenes normák, hanem egy bírói döntés is lehet alkotmányellenes*. Tehát az eredménye a bírói döntésnek alkotmányossági szempontból felülvizsgálható lesz. Hogy a Kúria és az AB közötti bírói hatalommegosztást mennyire szabja majd át ez a megoldás, az joggyakorlat-függő. Ez egy teljesen új terepet nyit meg, ami nekünk előzetesen elvileg tetszik. Annál kevésbé a további újdonságok.

A 24. § (2) bekezdés d) pontja – az utólagos normakontrollt alaposan leszűkítve – az indítványtevők alanyi körét a Kormányhoz, illetve az országgyűlési képviselők 25%-ához köti, továbbá az alapjogi biztos lehet még indítványtevő. Könnyen kiszámolható, hogy a három ellenzéki pártnak csak együtt van meg a 25%-a, tehát a demokratikus ellenzéki LMP-nek, az MSZP-nek csak a szélsőjobboldali, rasszista Jobbikkal együtt lehet utólagos normakontrollt beadnia, és egyenként sem lehetnek indítványtevők. Húsz évig ez volt a legelőbb AB hatáskör – ennek vége. Igaz, a múltbeli *actio popularis* túl széles volt, és valóban bele kellett volna vinni szakmai elemet előterjesztheségébe (mondjuk ügyvédi ellenjegyzést), de nem ezt, hanem egy politikai megosztottságot vittek bele az utólagos normakontrollba. Ez az egyik legnagyobb, jogállami szempontból vett visszaesés.

A másik AB hatáskört szűkítő hanyatlás a 24. § (4) bekezdése. Itt a szűkítés abba az irányba ment, amit a végkielégítések 98%-os különadója – ráadásul *ex tunc* hatály tilalmát sértő – bevezetésénél alkalmazott szűkítés jelentett, merthogy hozzáköti a normakontrollt a „gazdasági alkotmányosság” felfüggesztéseként ahhoz, hogy nem lehet az állam költségvetéséről, annak végrehajtásáról stb. utólagos normakontrollt gyakorolni, kizárólag annak bizonyos emberi jogi stb. vonatkozását illetően.

A harmadik dolog, amit meg kell említeni az AB hatáskör-szűkítése kapcsán, a 24. § (5) bekezdés. Miszerint az Alkotmánybíróság elnökét az alkotmánybírák nem maguk közül választják, hanem a Parlament választ nekik elnököt. Testületi autonómia helyett kapnak egy kívülről küldöttet. Ez egyáltalán nem „szép” megoldás.

²³ Az a priori normakontrollt előtérbe állító francia jogrendben Paksy gyorsaságában, egyszerűségében és a jogbiztonságban látja ennek előnyös tulajdonságait (2011, 163).

IV. Az alapjogvédelem helyzete és az alapjog-korlátozás módszere egykor és most

Az alapjog-korlátozás új módszere szintén kétségeket ébreszt. Nézzük szövegét az Alaptörvényben: „Az alapvető jogokra és kötelezettségekre vonatkozó szabályokat törvény állapítja meg. Alapvető jog más alapvető jog érvényesülése vagy valamely alkotmányos érték védelme érdekében, a feltétlenül szükséges mértékben, az elérni kívánt céllal arányosan, az alapvető jog lényeges tartalmának tiszteletben tartásával korlátozható.” (I. cikk (3) bekezdés) Ez két fontos fogalmi elemében problematikus (bár hangsúlyozandó, hogy itt sincs még joggyakorlat, a puding próbája pedig ...).

Ad 1. A „valamely (bármely) alkotmányos érték védelme” formula megindokolhatja az alapjog korlátozást, ami pedig túlzott politikai mérlegelést tesz lehetővé (pl.: a közérdek, a közbiztonság vagy a közrend is alkotmányos értéknek tekinthető, ez alapján az alapjog-korlátozás azonban teljesen parttalanra válhat). Voltaképpen feleslegessé teszi, eliminálja az alapjog természetét, szigorú értelemben vett dogmatikai státuszát.

Ad 2. Lényeges tartalom tiszteletben tartása jóval kevesebb, mint a régebbi „lényeges tartalmát a törvényhozó nem korlátozhatja” (ami kategorikus tilalom volt tehát).

A strasbourgi alapjog-korlátozási módszer egységes az EU-ban: kényszerítő ok fennállása (más alapjoggal ütközés vagy például háborús védelem), továbbá arányosság (ez az elem tehát rendben van most is), szemben a felpuhított ad 1. és ad 2-vel. Távolodunk Strasbourg mértékeitől.

A törvényhozás alkotmányos ellensúlya szerepében tehát az AB *de iure* gyengül. Nem sok jót ígér *a parlament nevében az alkotmányos jogok érvényesülésének helyzetét ellenőrző szerv újraszabályozása sem*, mert az eddigi különböző kényes területeket (nemzeti kisebbségek helyzetét, jövő nemzedékeit és az adatvédelmet) ellenőrző állampolgári biztosok *funkcióit összevonták „Alapjogi biztos”-ként*. Az összevonással járó presztízsveszteségen túl különösen a nevesített adatvédelmi biztos megszüntetése tűnik indokolatlannak. Utóbbi így parlamenti ellenőrző szervből egyszerű főhatósággá, kormány alá rendelt szervvé változott. Pedig a közérdekű adatok kiadása (az állam átláthatósága, ellenőrizhetősége) és a személyes adatok jogellenes tárolása-felhasználása elleni fellépés az információs társadalomban még sokkal nagyobb figyelmet érdemelne, mint a „Beírtak engem

mindenféle Könyvbe / s minden módon számon tartanak” (Kosztolányi Dezső) Gutenberg galaxis idején fennállt helyzetében volt.

Összegezve: az alapjogvédelem helyzete az AB hatáskör és indítványtevői átszabásával, az alapjog korlátozás megengedhetetlen kitágításával és a biztosi posztok összevonásával gyengítette a főhatalom alkotmányos keretek közé szorítását és a semleges adatvédelmi ellenőrzést.

V. A semleges ellenőrző szervekről

Hasonlóan az AB-hez, a szolgálati idő változtatása a jelenlegi kurzus befolyását fogja növelni *az alkotmányos fékek szerepét betöltő más semleges ellenőrző szerveknél*: a közpénzügyeket ellenőrző ÁSZ elnökénél, a pénzügyi szektor törvényességi ellenőrzését betöltő PSZÁF elnökénél, a vádhatóság (vádemelés és vádképviselés minden büntető ügyben) szerepét betöltő rég-új legfőbb ügyész úrnál. A hazánkban kialakult politikai erőviszonyok közepette tehát a guvernamentalista felfogás teljes győzelmet arat a liberális, jogállami radikalizmus és a közvetlen demokrácia módoszataira is építő radikális demokrata felfogás felett. Abba a helyzetbe került, hogy legyengítheti, sőt, szakíthat is vele, felszámolva a konszenzusos demokrácia hatalommegosztásos rendjébe beépült „fékek és ellensúlyok” semleges ellenőrző rendszerét. Ezt bizonyítja, hogy a Nemzeti Bank elnöke pozíciójának kivételével mindenütt jelentős, meghatározó és tendenciózus személycserék történtek (ÁSZ elnök, PSZÁF, legfőbb ügyész, Nemzeti Média és Hírközlési Hatóság, Gazdasági Versenyhivatal, OVB összetétele stb.). Korábbi Fideszes vagy ahhoz kötődő politikusok kinevezésével, s a már általuk kinevezettek mandátumidejének meghosszabbításával – a szabályozás hatalmának birtokában – különösebb veszélyeknek nem teszi ki magát a főhatalmat gyakorló kormányzó többség.

A közpénzügyek szabályozása-témának az Alaptörvénybe történő felvétele korszerű törekvésnek minősíthető. A semleges államfő B. Constanti eszméje (*pouvoir neutre, régulateur, intermédiaire et préservative*) ezen a területen azonban egy direkt hatalmi jogosultsággal párosul. Ugyanis a költségvetési törvény parlamenti elfogadásának feltételül szabja az alkotmány, hogy arról a Költségvetési Tanács (KT, ÁSZ elnök, a PSZÁF elnöke és az MNB elnöke alkotta triumvirátus) megalapozottsági vizsgálat nyomán előzetes hozzájárulását adja. Ha ez hiányzik, vagy a parlament más okból nem fogadja el március 31-ig a költségvetést, akkor *a köztársasági elnök*

mérlegelési jogkörben – bár véleménykikérési kötelezettség mellett – *feloszlathatja a parlamentet*. Nesze neked népszuverenitás! Minden hatalom forrása, a nép közvetlenül nem dönthet a parlament feloszlatásáról, de egy háromfős grémium (KT) értékítélete annak feloszlatásához vezethet – elnöki döntésként. Furcsa és bizonytalanságokkal terhelt szabályozás.

Területi ellensúly az, hogy a parlamenti választásoktól független választásokon alakulnak ki a települési és a területi önkormányzatok, amelyek a helyi közügyekben a törvények keretei között önállóan járnak el, *sui generis* hatalmi ágként. Igaz, a választói akarat összhangot is teremthet a központi és a helyi hatalmi ág között, de ez nem származhat ugyanazon időben és ugyanazon választási aktusból. Potenciálisan létezik tehát *az államhatalom gyakorlásának területi megosztása, ha és amennyiben* vannak tényleges hatáskörökkel és erőforrásokkal rendelkező önkormányzatok. A sarkalatos törvény és a nyomában kialakuló gyakorlatok együttesen fogják megmutatni az önkormányzati elv valóságosságát vagy a központi hatalmat növelő kiüresedését. Ezen a területen valóban függő a játszma az új sarkalatos, önkormányzati törvény megalkotásáig, mert itt húsz év tapasztalata, mulasztásai után számos valós indoka áll fenn az újraszabályozásnak.

A választások törvényességi ellenőrzését végző Országos Választási Bizottság esetében a testület újraválasztása időbeli szabályának átírásával idomította saját elgondolásához az új többség az intézményt. Az értékelésekor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ez a közjogi döntéshozó testület egyben a népszavazások és a népi kezdeményezések hitelesítésére egyedül feljogosított szerv.

Itt – első lépésben – elég volt az választási eljárási törvényt módosítani. Ugyanis a választások törvényességi ellenőrzéséért, az eredmények hiteles megállapításáért, az esélyegyenlőség és a rendeltetésszerű joggyakorlás érvényesüléséért országos szinten felelős szerv, az Országos Választási Bizottság (OVB) 2010 februárjában elkezdődött négy éves mandátumát törvényhozási úton kurtították meg. A magyar alkotmányjogban az 1989. évi XXXIV. választójogi törvény (Vjt.), majd az 1997. évi C. törvény, a választási eljárási törvény (Ve.) megalkotása óta az eljárási törvény azon alkotmányos szokást emelte tételes jogi szintre, amely szerint mindenkor a leköszönő parlament választ új OVB-t a következő ciklusra. A törvényt módosítás szakított ezzel, s minden általános választás után – tehát az ország-

gyűlési, az önkormányzati és az európai parlamenti után – az országgyűlés parlamenti cikluson belül választ új OVB-t. Ez szemben áll a két évtizedes alkotmányos szokásjoggal, és sérti a semleges ellenőrző szervek alkotmányos jogállami koncepcióját, mert felszámolja a hatalommegosztás elvéhez illeszkedő fékek és ellensúlyok törvényi megoldásokban rögzített rendjét. A napvilágra került új Ve. tervezete (T/8405., 2012. ősz) – a második lépés – pedig mutatja: a korábbi módosítás csak arra volt jó, hogy egyszer alkalmazott törvény legyen: pár hónap után megszüntesse az új parlament a nem általa választott tagok mandátumát, hogy aztán már kilenc évre szóló mandátumot oszthasson ki.

VI. A „Nemzeti hitvallás” kultúrnemzet-felfogásának három funkciója és diszfunkciója

A nemzeti együttműködés előmozdítására hivatott preambulummal is sok a probléma. Ugyanis valaminő *identitáspolitikai és szimbolikus* (Szent Korona) túlfűtöttség jellemzi. Nézzük, melyek: „Elismerjük a kereszténység nemzetmegtartó szerepét. Becsüljük országunk különböző vallási hagyományait.” Ez azt mondja, hogy a kereszténységnek nemzetmegtartó szerepe, ereje van. Aki nem keresztény, annak nem ismeri el nemzetmegtartó szerepét? Csak a világnézetileg hívő keresztény ember nemzetmegtartó? Azt gondoljuk, hogy a világnézeti semlegességtől messze esik ez a preambulum. Ez ugyanis egy kirekesztő jellegű megfogalmazás. Az implicit tartalma az, hogy ki vannak zárva a nemzetmegtartás dicsőség univerzumából – mert a szövegben a négy bekezdésben büszkeségeinket felsoroló passzusok után közvetlenül jön az idézett két mondat – a nem hívők.²⁴ Ez az egyik funkció.

Az egész másfél oldal tendenciája – azon túl, hogy sok érület-etikai megfogalmazás van benne – a nemzetfogalomnak a szellemi-lelki és keresztény oldalát megjeleníteni. Az úgynevezett kultúrnemzetet – jellemezhető ez az álláspont –, amelyet előtérbe állít a politikai nemzettel szem-

²⁴ Logikailag nézve: ha valaki semleges szövegkörnyezetben vagy szövegkörnyezet nélkül azt állítja, hogy Grosschmidt Béni (Zsögöd Benő) nagy civilista volt, akkor ez senki másra nézve nem sértő, mert senkit sem negligál egy lehetséges átfogóbb értékelésből. Arról ott nincs szó. Ha azonban a jelentős civilistákról szóló szövegösszefüggésben csak Grosschmidt Bénire lennének büszkék, akkor minden más magyar civilista joggal megsértődhet, aki ebből az univerzumból – noha rászolgálna – kimaradt. Akárcsak a nem keresztény és vallási hagyományok nélküli ateisták.

ben. „Ígérjük, hogy megőrizzük az elmúlt évszázad viharaiban részekre szakadt nemzetünk szellemi és lelki egységét.” Az érthető és elfogadható, hogy a határon túli magyarság nemzethez tartozását – ez egy második funkció – is tartalmazza a kultúrnemzet fogalom. De nemcsak erről van szó, hanem másról és többről. A nemzeti oldal nemhogy hangsúlyos, hanem túlhangsúlyozott és egyértelműen szekularizációellenes. Ezért és ennyiben köztársaságellenes is. Tudjuk azt, hogy Magyarországon van egy ilyen hagyomány, amit a német historizmusból (lásd erről összefoglalóan Georg. G. Iggers kitűnő monográfiáját, 1988) vett át a romantikus érzületetikai megfontolásokra hivatkozó jobboldal. Bizonyos német történészeknél a nemzet nemcsak és *nem elsősorban* jogi és politikai közösség,²⁵ mint a franciáknál vagy az Egyesült Államokban, hanem valahol származási és nyelvi alapú, intuitív, lelki képződmény. Túl az értelmén, a fogalmi gondolkodáson és tapasztalaton, az élmény közegeiben működik ez a szellemi és lelki egység. Az üdv középpontja.²⁶ És gyakran kulturális szupremáciaigény megalapozására használták és használhatják (harmadik, potenciális funkció). Aki ezt nem érzi – gondolja minden nacionalista –, az alattam van, s büszkén az alacsonyabb rendűeknek véltek fölé emeli magát. Van ilyen mentalitás, felfogás. Ennél csak az a nagyobb baj, hogy *ezt alkotmányos szintre emelik*. De Gaulle is bevezetett egy új politikai kurzust 1958-ban, szakított a parlamentáris köztársasággal, a régivel, bevezette a prezidenciális rendszert, azonban mégsem a francia jobboldal érzületetikáját tolta fel az alkotmány szintjére. Ezért kirekesztő a mienk, mert ezt tolja fel. Ez a baj a nemzeti hitvallással. Ha egy jobboldali ember hitvallását kellene kifejezni – Szekfű Gyulától, Szabó Dezsőtől, a népi írók jobbszárnyáig és Csurka Istvánig – akkor ezek a tételek vagy változataik elmennének, adekvátak volnának. De egy olyan országban, ahol az emberek nagyobb fele nem hívó – tehát világnézet, meggyőződés szempontjából – az országnak a fele nincsen benne az alkotmányban. A jobboldal-baloldal mai

²⁵ A politikai nemzet (államnemzet) – kultúrnemzet szembeállítás Ernest Renan és Davis Friedrich Strauss levelezése nyomán alakult ki. Renan 1882-ben publikálta nagyhatású esszéjét (Qu'est-ce qu'une nation?), amely a francia nemzeti önazonosságot máig meghatározza – mondja P. Manent (2008, 5.). Jürgen Habermas a német nemzetfogalom genezisééről írt, elemezve „a kulturális meghatározott „nép” és az állampolgárok „nemzete” közti kényes viszonyt” (2006, 11–29., különösen a IV. fejezetben: A népszellem népétől az állampolgárok nemzetéig).

²⁶ Például Herder formulája jól kifejezi ezt. „Minden nemzet magában hordja az üdv középpontját, ahogyan minden golyónak megvan a maga súlypontja.” (Kiemelés tőlem – Sz. P., idézi: Habermas, 2006, 12.).

erőviszonyainak felosztásában pedig egyharmada van kizárva ezzel a hitvallással. *Még az alkotmányértelmezésben is iránymutató a Nemzeti hitvallás*, a történeti alkotmány azon vívmányaival (lásd R) cikk (3) bekezdését), amelyekről homályban hagyja, hogy mik is ezek a vívmányok.

A nemzeti hitvallás 46 évet töröl a magyar történelemből. Ilyesmit deklarálni könnyű, a múltat eltörölni, meg nem történtté tenni ellenben lehetetlen. Ez pedig rögtön igazolódik is: miközben érvénytelennek nyilvánítja az 1949. évi kommunista alkotmányt, ezzel éles ellentétben a záró rendelkezésekben 2. pontjában megállapítja, hogy „Ezt az alaptörvényt az Országgyűlés az 1949. évi XX. törvény 19. § (3) bekezdés a) pontja és a 24. § (3) bekezdése alapján fogadja el”. Az ugyanazon tárgykörre (érvényesség) vonatkozó két ellentétes állítás különös következménye, hogy *saját érvényességi alapját tekinti ezzel érvénytelennek*. Diszfunkcionális álláspont. Az alkotmányozó politikai osztálynak azonban arra feltétlenül szüksége volt, hogy *az alkotmányozó hatalom az országgyűlésnél legyen rögzített*, ne másnál (például egy alkotmányozó nemzetgyűlésnél vagy egy kibővített összetételű parlamentnél). Ezt pedig az első írott magyar alkotmány leghosszabban, immáron 62 éve hatályban lévő szakaszai mondják ki.

Egy Alkotmány preambulumanak rövidnek, tömörnek, világnézetileg semlegesnek kellene lennie. Ez pedig nem az.

VII. Az új tendenciák összegzése, jogállamból hatalmi államba

Láttuk, hogy *nem a változatlan modern polgári államtípus*, hanem *az államforma különös és az államrend egyedi síkján* létrejött változások jellemzik az Alaptörvény potenciális és a hatalomgyakorlás aktuális tendenciáit. Formálisan ma is a parlamentáris köztársaság kereteiben élünk, de az azonos államforma a korábbtól történetileg eltérő új kurzusa de facto megváltozott egy domináns párt uralta politikai rendszer hatására. *Az államrend egyedi intézményesültségében a húsz éven át érvényes hatalom-megosztó jogállami konstrukciót új kurzusépítő guvernalista hatalmi állam váltotta fel*. Az államrend és a jogrend itt – az államszervezet működésének jogi szabályozottsága következtében – egybeesik.

A jogállam nem államforma, hanem a jogrend minőségére vonatkozó jogállamisági követelmények, kritériumok összessége, együtthatása. Az alkotmányjogilag leírt intézményes újraszabályozások minősítéséhez ezért szükségünk van arra, hogy a jogállamiság két formális és három materiális

követelménye felől – melyet a mérvadó nemzeti típusvariánsok tárgyalása nyomán rendszerezünk²⁷ – értékelhessük a változtatásokat. A jogállami minőségű jog ugyanis nem azonos a hatalommegosztással. A *formális jogszerűség* követelményeit nem érte sérelem: a magyar közigazgatás sem a törvény ellenében (*contra legem*), sem megfelelő törvényes alap nélkül (*praeter* vagy *ultra legem*) nem avatkozik be az egyéni magánszférába. Ma is érvénytelen minden olyan állami cselekvés, eljárás, amelynek nincs normatív alapja. Ugyanakkor az alkotmányozó hatalom és a törvényhozó hatalom majdnem közvetlen egybeesése következtében könnyen megteremthetők ezek a normatív alapok.

A *jogbiztonság* követelménye abban a vonatkozásban sérült, hogy bár mindenki számíthat saját és mások jogszerű (illetőleg jogszerűtlen) magatartásának jogi konzekvenciáira, ezért senki sem alapozhat előnyöket jogsértésre, s nem szenvedhet el hátrányokat jogszerű magatartása következtében, a *jogalkotás dömpingjében* alig-alig váltak követhetővé és ismertté a *büntetőjogi novellák* (egy mutatóval alátámasztva: 2010 májusától tízszer módosították a Btk-t). A törvényhozót „a törvénykönyvet módosítok, tehát vagyok” magatartása jellemzi – miközben tíz éve adósa önmagának és a társadalomnak az anyagi jogi kódex megalkotásával. Hasonló a helyzet az *adózás* szabályainak hektikus változtatásaival.

A joguralomnak-jogállamnak a *jogelméleti érvényesség értelmében fel-fogott minimális követelményeit* – ahol a Rechtsstaat értelme az alkotmányos kormányzásra szorítás – széles körű jogelméleti kutatásokra²⁸ támaszkodva John Finnis oxfordi professzor 1980-ban foglalta össze. Az első hét kritérium a jogalkotás egymással összefüggő tartalmi követelményeit fogja át, az utolsó három a jogalkalmazás legfontosabb feltételeit jelöli meg. A jogalkalmazással azért nem kell foglalkoznunk, mert itt ez ideig nincsenek elvileg deficitet okozó változtatások.²⁹ „Egy jogrendszer abban a mértékben valósítja meg a jog uralmát (s az alábbi felsorolás minden egyes

²⁷ Szigeti, 2004, 252–257.

²⁸ Pl. Raz, 1995, 119–122.

²⁹ A bírói függetlenség tekintetében mérvadóak a bírósági sarkalatos törvények és a joggyakorlat lesznek. Egy lojális felső bírói kar megteremtése (vö.: lentebbi lábjegyzetet) és a szervezeti-igazgatási hatásköröknek a szakmai önkormányzattól egy kormány által kinevezett, centralizált hivatalhoz (OBH) történő telepítése alighanem regresszív folyamatokat indíthat el a bírói függetlenség tekintetében is. Még ha egyéb valós indokai is vannak az újrászabályozásnak, a Legfőbb Bíró négy évvel mandátumának lejártá előtti sarkalatos törvénnyel történő menesztése sem sok jót ígér.

tétele fokozati jellegű), amennyiben 1. szabályai jövőbeli, nem pedig visszaható hatályúak; 2. semmilyen más módon nem írnak elő olyasmit, amit lehetetlen teljesíteni; 3. szabályait kihirdetik; 4. e szabályok egyértelműek; 5. egymásnak nem mondanak ellent; 6. kellően állandóak ahhoz, hogy a címzettek a társadalomról szerzett ismeretek alapján irányíthassák magatartásukat; 7. a viszonylag korlátozott esetre vonatkozó rendeletalkotás kihirdetett, egyértelmű, állandó és viszonylag általános szabályok szerint történik...”³⁰ A visszamenőleges hatályú bankadó bevezetése és egy öszszeghatár feletti végkielégítések 98%-os utólagos megadóztatása az 1. és a 2. pont sérelmét okozta. Természetesen a jogállami jog is változtatható, de érvényességének feltétele, hogy ne kerülhessék ki azokat a processzuális létrejöveteli követelményeket, melyek korlátokat állítanak az államakarat képződése elé. A jogalkotás szakmai megalapozottságát biztosító vitákat, ezek időigényességét azonban eljárásjogi visszaélésekkel küszöbölték ki, és nem egy esetben személyekre szabott törvényhozással degradálták. Így a végrehajtó hatalom uralja a törvényhozást, miközben egyidejűleg a főhatalom gyakorlóit megkötötték az alkotmányvédelem kezét.

Az emberi jogok, alapjogok léte és katalógusa, a második materiális kritérium – tehát az Alaptörvény „Szabadság és felelősség” nevet viselő része és ezen tárgyú nemzetközi szerződéseink – rendben vannak, s egyúttal rendszertanilag is megfelelő helyre, előre kerültek a törvényben.

A harmadik materiális kritérium, *az alapjogok és a jogrend alkotmányossági kontrollja* az alapjogvédelem eszközrendszerének jellemzett átszabásával olyan mértékben degradálódik, hogy elesik az alkotmányos kormányzás követelményének valós ellenőrizhetősége.

Elemzéseink eredményét három tézisben foglalhatjuk össze.

Az államrend intézményeinek egyedi eltolódásai (újrászabályozása) a hatalommegosztásos államforma rendszerét gyengítették le, továbbá formálissá tették a semleges ellenőrző szerveket. Igaz, az utóbbiakat nem felszámolták, csak „birtokba vették”. „L’État c’est nous!”.

A „Nemzeti hitvallás” szakítás az állam világnézeti-ideológiai semlegességével, mert a magyar jobboldal történelemérték-érzetét, értékrendjét, felfogását emelte alkotmányos szintre. Ez olyan gondolati alap, amely közel sem ártatlan, s nem tudni, *pro futuro* mit alapoznak még erre. A 46

³⁰ Finnis, 1995, 157–163.

év jogfolytonosság-tagadással „bűnös kor – bűnös rendszer – bűnös szervezetek – bűnös egyének” logikája jön? A történelem büntetőjogi vádlottak padjára ültetése?

A jogállami minőségű jog helyett: hanyatlás a jogalkotásban és megengedhetetlen kiszélesítése a visszamenőleges jogalkotásnak. Sérti a polgár szabadságának a Hayek által szépen megfogalmazott maximáját: a jogállamnak éppen a hatalom által előzetesen rögzített és nyilvánossá tett szabályokon kell alapulnia, amelyek lehetővé teszik az államot alkotó polgároknak, hogy kiszámíthassák cselekedeteik jogi következményeit, s a jogrenddel kalkulálva tervezhessék életvitelüket, cselekedeteiket.³¹ *Egy hatalmi államnak is van Alaptörvénye és jogrendje, csak éppen nem felel meg a jogállami minőségű jogalkotás és a jogbiztonság követelményeinek, Ekként rontja le az egyediség a különösséget, az államrend re-regulációja a parlamentáris köztársaságot, a hatalmi állam pedig a hatalommegosztó jogállamot.*

³¹ Hayek, 1991, 107.

IRODALOM

- Aristoteles (1923): *Politika*. (Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Szabó Miklós.) Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata rt., Budapest.
- Barret-Kriegel, Blandine (1986): *Les chemins de l'État*. Calmann-Lévy, Paris.
- Duverger, Maurice (2003): Állam és kormányzat. In: Takács Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest. 425–431.
- Finnis, John (1995): A joguralom értéke. In: Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rechtsstaat és a Rule of Law irodalmának köréből*. (Jogfilozófiák), Tempus, Budapest. 157–163.
- Glatz Ferenc (1987): *Nemzet, államnemzet, kultúrnemzet*. Historia, Budapest.
- Györfi Tamás – Szabó Miklós (2001): Az államok politikai rendszer szerinti tipológiája. In: Szabó Miklós (szerk.): *Bevezetés a jog- és államtudományokba*. (3., átdolgozott kiadás) (Prudentia Iuris 2.) Miskolc.
- Habermas, Jürgen (2006): *A posztmodern állapot. Politikai esszék*. L'Harmattan, Budapest.
- Hayek, Friedrich A. (1991): *Út a szolgáshoz*. (Ford. Mezei György Iván.) KJK, Budapest.
- Iggers, Georg G. (1988): *A német historizmus*. (Társadalomtudományi könyvtár) Gondolat, Budapest.
- Kelsen, Hans (1928): *La garantie juridictionnelle de la Constitution*. (*La justice constitutionnelle*.) Revue de droit public et science politique. 34. 197–257.
- Koja, Friedrich (2003): Az alkotmány. In: Takács Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest.
- Korinek, Karl (2003) A hatalommegosztási tan aktualitásáról. In: Takács Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest.
- MEM (1965): Karl Marx és Friedrich Engels művei, 13. köt., 1859–1860. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Manent, Pierre (2008): *Mi a nemzet?* Kommentár. 5. sz. 5–15.
- Miliband, Ralph (1988): A régi rend védelme. In: Ágh Attila (szerk.): *A politikai marxizmus az angolszász világban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 119–168.
- Neuschel, S. (1988): *Kulturnation oder Staatsnation?* Zur Renaissance der Suche nach nationaler Identität in beiden deutschen Staaten. Leviathan.
- Paczolay Péter (1995): Alkotmánybíráskodás, alkotmányértelmezés. (Szerk. Varga Csaba.) (Jogfilozófiák - Philosophiae Iuris) Tempus projekt, Budapest.
- Paksy Máté (2011): *Hart „visszatérő kérdései” és a francia jogbölcseleti hagyomány*. (Doktori értekezés, kézirat) PPKE Jog- és Államtudományi Doktori Iskola.
- Polübiosz (1988): Történeti könyvei. In: Ritoók Zsigmond (szerk.): *Görög történetírók*. (A világirodalom klasszikusai) Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Poulantzas, Nicos (1982): *Pouvoir politique et classes sociales de l'état capitaliste*. Maspero, Paris.

- Raz, Joseph (1995): A joguralom értéke. In: Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rechtsstaat és a Rule of Law irodalmának köréből.* (Jogfilozófiák), Tempus, Budapest. 116–131.
- Schmitt, Carl (2003): A birodalmi elnök mint az alkotmány őre. In: Takács Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből.* Szent István Társulat, Budapest.
- Szabadfalvi József (1997): Nemzetállam. Nemzetállam és szuverenitás. In: Takács Péter (szerk.): *Államelmélet.* (Prudentia Iuris 8.) Miskolc. 125–140.
- Szigeti Péter (2008): A Magyar Köztársaság jogrendszerének állapota. Komplex jog- és alkotmányelméleti, jogszociológiai és szakjogi elemzés. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szigeti Péter (2004): A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél – a szuverenitás makro- és a bírói ítélet mikro szintjén. In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya.* Gondolat Kiadó, Budapest. 338–357.
- Szilágyi Péter (1998): *Jogi Alaptan.* Osiris, Budapest.
- Szoboszlai György (2011): *Búcsú a jogállamtól. A hatalommegosztás modellje a 2011. évi Alaptörvényben.* Eszmélet. 23. évf. 90. sz. 5–31.
- Varga Csaba (1999): *A jog mint folyamat.* Osiris, Budapest.
- Weber, Max (1995): *Gazdaság és társadalom 2/2.* (Jogszociológia) KJK, Budapest.
- 1949. évi XX. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányáról.
- Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.)

3. A magyar választási rendszer átalakítása– összehasonlító perspektívában

A választási rendszer és a választójog jelentősége és összefüggései: a jogon kívüli tényezők szerepe. A jelenkor adekvát mértékei a huszadik század derekától a pluralista demokráciák hatalommegosztó jogállamában találhatók meg: e tekintetben hazai devianciákkal és vitákkal találkozunk. Ennek bemutatásához az 1989/90-es és az új, 2011-13-as választási rendszer leírása és összevetése szükséges. A változtatások mérlege: az új rendszerrel a kormányzó pártok domináns helyzetének megtartása nincs teljesen a választók belátására bízva – annak megőrzését közjogi szabályok támogatják.

Előszó

Mire ez az írás megjelenik, majdnem negyedszázad telik el az 1989. évi XXXIV. számú, demokratikus, pluralista választójogi törvény és az új jogszabályok alapján 2011 és 2014 között kiépített új választási rendszer között. A jog és egy működő társadalmi intézményrendszer nem azonosak egymással. A jogi normák keretbe foglalják az emberi magatartások azon körét, amelyek jogilag szabályozott viszonyokat eredményeznek, azonban a választási rendszer ennél többet takar: a működtetők, a hatalmon lévők és a vezetettek viszonyrendszerét is átfogja. Ahhoz, hogy az átalakulás mérlegét megvonhassuk, s ekként történeti-összehasonlító perspektívából ítélhessük meg a mai hatályos jog keretei között működtetendő új szisztémát, amely a 2014-es országgyűlési választásokon debütál, tisztáznunk kell néhány választójogi, politológiai és államelméleti alapfogalmat. Tendenciák és perspektívák megértése sohasem lehetséges pusztán a jogalkotói akarat eredményének, a tárgyi jogszabályoknak az „éppíglyéte”, a pozitív jog alapján. Persze szükségünk van a választójog elemzésére, hiszen ezek a közjogi jogszabályok kógenssek, kötelezőek (nem a felek szabad rendelkezésén alapulnak, mint a magánjogi kapcsolatokat), de egyben ennek a horizontján való elemző túllépésre, továbbá az összehasonlító módszer alkalmazására is. A tét nem csekély, a mérce azonban világos: elmondható-e, hogy a mi viszonyaink között megvalósul „a vezetettek vezetnek” Robert Dahl-féle követelménye? (Ti. az, hogy a vezetettek választanak maguknak vezetőt, akit le is válthatnak.)

1. A választási rendszer és a választójog jelentősége és összefüggés rendje

Induljunk ki a választójog kettős jelentéséből. A választójog egyfelől szabályozza, *hogyan jön létre a képviselőrendszer*, az országgyűlési és a helyi hatalmi, másfelől pedig azt, hogy *az állampolgárok hogyan gyakorolhatják a részvétel politikai alapjogát*. A választási rendszer jogon túlmutató, átfogóbb fogalma – benne a politikai toleranciával és pluralizmussal – pedig azt fejezi ki, hogyan lesz az állampolgárok akaratából, szavazataik aggregálásából parlamenti mandátum. Mivel pedig hazánkban parlamenti állam- és kormányforma létezik, *a mandátummegosztás sorsa* – eltérően egy prezidenciális vagy félprezidenciális rendszertől – *egyben a főhatalom leosztásának módja*: az a párt vagy koalíció, melynek többsége van a törvényhozásban, az egyben a kormányzati hatalommal is rendelkezik. A törvényhozási többségből deriválódik a végrehajtó hatalom, s a kettőt együtt nevezzük főhatalomnak. Ebben az összefüggésrendszerben kap jogilag szabályozott és intézményesített megoldásokban kifejezésre jutó megoldást J. J. Rousseau klasszikus államelméleti, politikai filozófiai alapkérdése: hogyan lesz minden egyes akaratából (volonté de tous) az általános akaratot (volonté générale) kifejező törvény? A választópolgárok állampolgári akaratából juthatunk el – a választási rendszer meghatározott transzformációs mechanizmusával – a főhatalomig. Látható, hogy a választási rendszer már nem pusztán alkotmányjogi kérdés, hanem államelméleti, politológiai jellemzésére is szükség van.

Jogforrási oldalról a választójog egy kiterjedt, autonóm jogterület: jelöli az Alaptörvényt, az érintettek jogait és kötelességeit megállapító anyagi jogi törvényt (2011. évi CIII. törvény), amely az eljárási jogon keresztül érvényesül és gyakorolható (2013. évi XXXVI. törvény a választási eljárásról), a részletszabályokat és technikai előírásokat tartalmazó-konkretizáló végrehajtási rendeletekkel való egységben. Ez pedig a *joggyakorlat szintjén* konkretizálódik, válik élő joggá.¹ Ezekre újlag fog ráépülni a választási bizottságok (tizenegyezer egynéhány száz szerv) és a bíróságok kiterjedt, továbbá az Alkotmánybíróság csekélyebb terjedelmű jurisdikciója – a jövő évtől. Mivel Magyarország az Európa Tanács tagja, és annak Magyarország által is aláírt Alapokmányának 3. cikke kimondja: „Az Európa Tanács min-

¹ Lásd ehhez: Berta 2010.; Szigeti 2007.

den tagállamának el kell fogadnia a jogállamiság alapelveit”, ezért annak szerveként a Velencei Bizottság (az ET emberi jogi és alkotmányjogi kérdésekkel foglalkozó szakbizottsága) ajánlásait is figyelembe kell vennünk, amikor választójogunkat értékeljük.

A huszadik század második feléig az általánosan elterjedt nemzetállami gyakorlatok alapján a képviseleti rendszer létrehozása egybeesett a népszuverenitás főhatalom általi gyakorlásával. A hatalom forrása a nép, amely akaratát átszármasztotta a szuverenitás alanyára, az államhatalmat gyakorló szervekre. Utóbbiak belső szuverenitását abszolútnak, egységesnek és oszthatatlannak tekintették: szuverén a főhatalom, illetőleg a főhatalom nevében eljáró szervek. Hatalmuknak csak annyiban volt korlátja, amennyiben némely természetjogias mércéknek eleget kellett tenniük: lehetetlenre senki sem kötelezhető, természeti törvényekkel vagy az isteni joggal (ius Divinum) szemben nem léphet fel a jogalkotó vagy a kormányzat, de a polgárok alapvetően engedelmisséggel tartoznak a főhatalomnak. Hogy ez az ősrégi, azonban a társadalom által kevésbé kontrollálható állapot megváltozzék, jelentős történelmi tapasztalatokra volt szükség.

2. Jelenkori mértékek, hazai devianciák és viták

Az első és a második világháború, a gyarmatosítás kora, a genocídiók és az emberiség elleni cselekmények nyomán és elsősorban az euroatlanti térségben jelentős szakítás következett be a szuverenitás feltevése vonatkozásában: *napiainkban csak azok az államok minősülnek alkotmányos államnak*, amelyek szakítanak az abszolút szuverenitással: *elismerik az emberi jogok lényegét*, nemzetközi egyezményekben is definiálódó katalógusát (vagy legalább is azok egy lényeges részét) és *berendezkedésüket a hatalommegosztásra alapozzák*.

A hatalommegosztó jogállamban nem létezik abszolút hatalommal rendelkező instancia, mert a közhatalmat gyakorlókat közhatalmi eszközökkel kell ellensúlyozni. A hatalommegosztás rendezőelve „egy olyan államszervezeti struktúra létrehozásának követelménye, amely az államhatalom gyakorlásának megosztási rendszerével egyfelől megakadályozza az államhatalom koncentrációját, másfelől ezzel biztosítja az egyén és a társadalom szabadságát az államban”.² Az államhatalom korlátozásához pedig

² Korinek, 2003, 677.

a hatalom gyakorlásának ellenőrzése is hozzátartozik. (Ezért kell a választási rendszer vonatkozásában kitérnünk a Nemzeti Választási Bizottság szabályozásában bekövetkezett hazai változásokra.) A hatalommegosztás pedig nem a főhatalom kétségbevonásának valaminő „egyensúlyozó” doktrínája, ahogy ezt sokan (félre)értik, hanem a túlzott hatalomkoncentráció ellenszere, amelyben a „le pouvoir arrête le pouvoir” (Montesquieu), azaz a hatalmat ellenhatalommal kell korlátozni (Bibó István) elve érvényesül, mégpedig konkretizáljuk: területi, időbeli és funkcionális hatalommegosztásként. *Területi* a központi és a helyi hatalmak (önkormányzatok) közötti hatalommegosztás; *időbeli* a különböző hatalmi ágak és semleges ellenőrző szervek leosztásának ciklikussága, illetve eltérő kinevezési időpontjai és tartama; *funkcionális* hatalommegosztás pedig a hatalmi ágak (törvényhozói – bírói – végrehajtói – alkotmányvédelmi – önkormányzati) közötti jogilag rögzített munkamegosztáson túl *a korlátozó ellenhatalmak, egyensúlyok közötti azon viszony, amely kizárja, hogy ugyanazon politikai minőségek választottjai és delegáltjai vehessék birtokba az összes hatalmi ágot és semleges ellenőrző szervet.*³ Ezen követelmények teljesülése esetén lehet a népszuverenitásból levezetett közhatalom alkotmányosan korlátozott. *A hatalommegosztás követelménye érvényesülésének nélkülözhetetlen előfeltétele a pluralista demokrácia.* Ugyanis eltérő politikai minőségek (attitűdök, felfogások) versenye nélkül a hatalmi ágak között lehet ugyan munkamegosztás, különböző hatáskör- és illetékességi kompetenciák – ennek egy egypártrendszer is eleget tehet – de nem lehet hatalommegosztás. Miért és mit jelent ez?

Utalásszerűen: a pluralizmus politikai ideológiájának elméletei Európában a két világháború között jelentek meg, de az állam működését meghatározó valóságos tényezővé csak a II. világháború után, a weimari demokrácia csődje és a fasizmus bukása után váltak a fejlett világban. Jelentősége a politikai szabadságjogok gyakorlására, a sokféleség értékének és a

³ Egyelőre logikailag vetendő fel: mi van akkor, ha: 1. a választásokon ugyanazon politikai erő győz és 2. jogalkotása előtt nincsenek többé minősített többséget igénylő korlátok? Ekkor válik jelentőssé, hogy a semleges ellenőrző szervek választási (delegálási) rendjének szabályait ne írják át saját előnyükre. Ezen önkorlátozás hiányában nem működhet hatalommegosztó jogállam – csak jogállami jog minőség nélküli állam. Ennek is van jogpozitívista értelemben jogrendje, csak éppen ekkor elesnek az alkotmányosságra szorító magasabb mértékek, a fékek és ellensúlyok hatásai. (A jogállami minőségű jog kritériumainak rendszerező összefoglalását lásd: Szigeti – Takács, 2004, 252–257.)

tolerancia elvének – a vallási után a politikai – elismerésére és elismertetésére terjed ki. Közép- és Kelet Európában, s így hazánkban is, e minta átvételére került sor 1989 után.

A pluralizmus a különböző politikai minőségek közötti szabályozott versenyhelyzet biztosításával kívánja megoldani az állam optimális és legitim vezetését. Ennek azonban előfeltételei vannak, éspedig éppen a választási rendszerrel összefüggésben álló három együttes, konjunktív feltétel:

1. Mindaddig, amíg a választójog csak a népesség kisebbségére terjedt ki – hiszen a nők a választójogból való kizorolásával ez volt a helyzet majdhogynem 1945-ig – addig eleve korlátozott a politikai részvétel. *Az általános választójognak* tehát nemcsak jogi fogalomként kell léteznie (körülbelül 1920-tól ez már megvolt a fejlett országokban, nálunk csak 1945 után), hanem politikai realitásként: azaz a népesség legalább 60%-ára kell kiterjednie (elsősorban demográfiai okokat figyelembe véve). Ez a modern demokrácia politikai szociológiai kritériuma az egyéni részvétel felől, ami magas fokú legitimitást biztosít a korábbi állapotokhoz képest, mert senkit sem zár ki a részvételből vagyoni és műveltségi cenzussal (kivéve: kiskorúakat, közügyektől eltiltottakat és azokat a korlátozottan cselekvőképeseket, akiket bírói ítélet ebből kizár).⁴
2. A közhatalomnak le kell mondania arról, hogy beavatkozzon a különböző politikai mozgalmak, pártok szabad szerveződésébe. Nem gátolhatja állami és jogi eszközökkel irányzatok képződését. Mindaddig, amíg egy rendszer az ellenzéket közhatalmi eszközökkel korlátozhatja, üldözheti, betilthatja (illegálisba szoríthatja) vagy a közvélemény formálódásában akadályozhatja – nem beszélhetünk pluralista demok-

⁴ „9/A. § (6) Kizárás a választójogból

13/A. § (1) A bíróságnak a cselekvőképeséget korlátozó gondnokság alá helyezést kimondó, a cselekvőképeséget kizáró gondnokság alá helyezést kimondó, valamint a felülvizsgálati eljárás alapján hozott ítéletében rendelkeznie kell a választójogból való kizárás kérdéséről.

(2) A bíróság azt a nagykorú személyt zárja ki a választójogból, akinek a választójog gyakorlásához szükséges belátási képessége

a) pszichés állapota, szellemi fogyatkozása vagy szenvedélybetegsége miatt tartósan vagy időszakonként visszatérően nagymértékben csökkent, vagy

b) pszichés állapota vagy szellemi fogyatkozása miatt tartósan teljes mértékben hiányzik.

(3) Ha a bíróság a nagykorú személyt a választójogból nem zárja ki, a gondnokság alá helyezett személy a választójogát személyesen gyakorolja, e jog gyakorlásával kapcsolatosan önállóan érvényes jognyilatkozatot tehet.”

ráciáról. A politika innentől kezdve nem rendvédelmi kérdés. A szabad politikai szerveződés – a gyülekezési, sajtó- és egyesülési jog alapján – és a média pluralisztikus és kiegyensúlyozott működése minden politikai szereplőt megillet.

3. Ahhoz, hogy szabadon megszerveződő politikai erők közötti demokratikus választásokon dőljön el, hogy ki gyakorolja a hatalmat – ez az alkotmányjogi legitimitás – az is szükséges, hogy *tiltott legyen a hatalom erőszakos megszerzése vagy megtartása*. Tehát *szabályozott időközönként sorra kerülő választási eljárásnak* kell létrehoznia a főhatalmat.

Összefoglalva: a pluralista demokrácia fogalmi kritériumának akkor tesz eleget egy politikai rendszer, állami berendezkedés, ha:

- az egyéni politikai részvétel az általános választójogra épül, s eleget tesz a választójog egyenlősége és titkossága – és részben közvetlensége – követelményeinek,
- az ellenzéki tevékenység legalitása biztosított, és a média hatalmak megoszlása pluralisztikus természetű (az objektív és kiegyensúlyozott tájékoztatás közfunkciója miatt),
- a hatalom erőszakos megszerzése tilos és periódusonként szabad és demokratikus választásokat tartanak.

A legkülönbözőbb társadalmi erők, érdekek és értékek jegyében lehet fellépni a politikai szintéren, s minden szereplőnek el kell fogadnia ezeket a szabályokat. Az államhatalom gyakorlása senkit sem illet meg örökre, minden formáció választáson leváltható, és senki sincs kizárva annak lehetőségéből, hogy ezen az úton hatalomra kerüljön. Az így létrejött rendszer *a politikai szabad versenyt tekinti optimális regulátornak*. Pártelvű annyiban, amennyiben az állampolgári szavazatok megszerzésének legjobb eszközei a pártok: az egyén és az államhatalom között foglalnak helyet és közvetítenek közöttük. („A pártok közreműködnek a nép akaratának kialakításában és kinyilvánításában.” – Alaptörvény VIII. cikk (3) bekezdés második tétele.) A pluralista demokrácia a versengő pártok demokráciája, s ebben a vonatkozásban a közvetett képviselet elvére épül.

Az állam a törvényes erőszak monopóliumát gyakorolja, mégsem kizárólagos hatalom egy demokratikusan szerveződő társadalomban: a pluralizmus felfogása szerint a hatalom szétszórt, diffúz módon oszlik meg a társadalomban, annak közösségeiben, s az állami túlhatalommal – melynek

egykor az abszolút szuverenitás tanok voltak elméleti kifejezői – szembeállítja a különféle társadalmi erők hatalmát. Helyi közösségeket, érdekcsoportokat (szakszervezeteket, vállalkozói szövetségeket, ipari- és kereskedelmi kamarákat), civil társadalmi szerveződéseket, ellenzéki pártokat, közttestületeket, egyházakat. A hatalom megszerzése és megtartása mellett nemcsak lehetséges, hanem kívánatos az állami, makrotársadalmi szintű döntések befolyásolása. Az állam ne ura, hanem szolgálója legyen a társadalomnak. E nélkül az államcentrikus, etatista rendszerek minden kérdésben kompetensnek és mindenhatónak gondolják magukat,⁵ azonban onnipotenciájuk könnyen vezethet impotenciához, tehetetlenséghez.⁶ A látszólag sziklaszilárd, monopolisztikus hatalomgyakorlásra berendezkedett etatista rendszerek pedig adott pillanatban kártyavárként omolhatnak össze. Ennek magyarázata az lehet, hogy ellenzékük a színpalak mögött szerveződve válik egyre erősebbé, valós ellenhatalommá, melynek erejét elrejtő a korlátozottan szabad szerveződés és a vélemény-nyilvánítás alacsony szabadságfoka. Ekkor a sokáig látens politikai törekvések hirtelen manifesztálódnak.⁷

Mindezek a kritériumok és törekvések *normatívak* (követelmény jelleűek): nem azt jelentik, hogy mindazok *a rendszerek, melyek pluralista demokráciának tekintik magukat*, automatikusan meg is felelnének ezen elvi kritériumoknak: nyitottságnak, rugalmasságnak, elnyomásmentességnek.⁸ Hanem azt, hogy a ténylegesen fennálló politikai rendszerek megítélésének ezek a követelmények az adekvát mértékei. A normatív síkról térjünk át a konkrétumok vizsgálatának síkjára: hogyan néznek ki ezen követelmények a választási rendszert érintő összetevőikben nálunk?

⁵ „Az állam igényt támasztott rá, hogy törvényekben lefektetett, egyetemes kompetencia illesse meg, és arra hivatkozva lojális magatartást követelt polgáraitól, hogy felségterületén a társadalom összérdekét képviseli” – mely állami szuverenitást képviselő felfogással szemben indítottak támadást Laski és a pluralisták. Ez a kulcsidézlet „A Grammar of Politics”-ból való (London, 1925, Allen&Unwin. In: Bayer – Hardi, 1985, 125).

⁶ Laski, 1917., 1921.

⁷ Elemelte egykor Gramsci, 1977, 40–42.

⁸ Itt a pluralista rendszerek azon minimálkritériumait adtuk meg, amelyek a választási rendszerrel összefüggésben állnak. Tehát nem foglalkozunk egyfelől a nemzeti történelemben ágyazódó típusvariánsokkal – mint az amerikai csoportpluralizmus (Bayer – Hardi, 1985, 81–122.); az angol-szász lojalitás eszmény; a francia „démocratie spontannée” ideál (Szigeti, 1990, 32–46.); vagy a német fejlődésben létrejött „a pluralizmus a reformizmus államelmélete” (E. Fraenkel) helyzetével (Bayer – Hardi, 1985, 15–80.) – másfelől a jelentős szerzők (Lindblom, Dahl, Bachrach – Baratz szerzőpár, Sartori, Birnbaum stb.) eltérő álláspontjaival sem.

Az első feltétel maradéktalanul érvényesül, hiszen ezen választójogi alapelveket az Alaptörvény (2. cikk (1) bekezdés) és az anyagi jogi törvény is rögzítik (XXIII. cikk vonatkozó tételei és 2011. évi CCIII. törvény az országgyűlési képviselők választásáról preambuluma), és a parlament esetében közvetlen választásról van szó. A népesség választójoga – elsősorban a születések és az elhalálozások miatt nem állandó ez a szám – az elmúlt 6 országgyűlési választáson a közel 10 milliós népességen belül a minimum 7,8 milliótól (1990) – a maximum 8,17 millió főig (2006) terjedt. A 2014-es helyzet némiképp módosulni fog: itt az a kérdés, hogy a magyarországi lakóhellyel nem rendelkező külhoni állampolgárainkra kiterjesztett választójog milyen mértékben növeli ezen meglehetősen jó arányokat. Persze a választójog össznépességre vonatkoztatott terjedelme közel sem azonos a választójogukkal ténylegesen élő állampolgárok számával. Ezt a *részvétel adatai* fejezik ki.⁹ Fontos rámutatnunk azonban, hogy akinek van választójoga, de nem választ, közvetve az is állást foglal, ti. rábízta másokra, hogy döntsenek helyette. Ezért a távolmaradás indirekt hatalomátruházásnak tekinthető, ez a „nem választók választása”.¹⁰

A második kritérium összetevői közül az egyik problematikus: a szabad politikai szerveződés általában biztosított, egyesületek, pártok szabadon szerveződhetnek és sokféle társadalmi mozgalmat ismerhetünk, némely probléma ellenére¹¹ élő jog a gyülekezési jog (Alaptörvény, VIII. cikk, (1-3) és (5) bekezdések), azonban a *médiapluralizmus és a népesség objektív és kiegyensúlyozott tájékoztatási követelményének helyzete a közmédiában – okkal – sok vitát vált ki*. Ez pedig a választási rendszer esélyegyenlősége, demokratizmusa szempontjából fontos összetevő.

⁹ Országgyűlési választásokon az első forduló minimum részvételi szint az 1998-as 56,3%-os volt, a maximum pedig a 2002-es 71%-os voksolás. Ugyanezen szintek a 2. fordulóban: 45,5% 1990-ben, és 73,5% maximális részvétel 2002-ben.

¹⁰ A távolmaradásnak ettől az „eredményétől” függetlenül sokféle motívuma lehet. Nincs módunk ehelyütt a modern tömegdemokráciák azon elidegenítő, üzemszerű racionalitásával foglalkozni, ahol a pártok „szavazó tszedő gépezetként” (M. Weber) gyakorta sokkal többet foglalkoznak negatív, lejárató kampányként egymással, mint az ország valós problémáival. Jogilag azonban a negatív kampány nem tiltott: csak egészen kivételes esetben lehet alapelsértésként választási jogalkalmazás (bíráskodás) kereteiben fellépni. (Joggyakorlatát lásd az alapelvekhez rendelt: Berta, 2010, 150–176.).

¹¹ Az LMP igazi alkotmányjogi panaszát – nem az alkalmazott jogszabály, hanem annak a rendőrhatalóság részéről történt alkalmazási eredménye okozott alapjogsértést egy gyülekezés engedélyezési ügyben – ezért ítélte meg az AB (3/2013. AB határozata).

Nézzük ezt az Alaptörvény felől, a IX. cikk az alábbiakat mondja ki:
„(1) Mindenkinnek joga van a véleménynyilvánítás szabadságához.
(2) Magyarország elismeri és védi a sajtó szabadságát és sokszínűségét, biztosítja a demokratikus közvélemény kialakulásához szükséges szabad tájékoztatás feltételeit.
(3) A demokratikus közvélemény kialakulásához szükséges megfelelő tájékoztatás, valamint az esélyegyenlőség biztosítása érdekében, politikai reklám médiaszolgáltatásban kizárólag ellenérték nélkül közölhető.”

Az ingyenes közszolgálati szereplés helyes elvét de facto az rontja le, hogy *a médiatestületben dominálnak azok a kormányzati tényezők, akik a megfelelő tájékoztatás és az esélyegyenlőség helyzetének kezelői.*¹² Így nem egyenlők a feltételek, mert a hatalmon lévők irányítási befolyása a műsorokra, a műsorfolyamokra, a hírtételek minősítésére (MTI hírcentrum létrehozásával és ezzel a közszolgálati médiumok híreinek uniformizálásával), a szerkesztői szabadság érvényesítésére a közmédiumokat a kormányzat felé billenti. A korábban az AB által alaptörvény-ellenesnek minősített kampánykorlátozó szabályok is bekerültek az Alaptörvénybe.¹³ Az országos hatósugarú közéleti-politikai műsorok mérvadó vagy annak szánt fórumait a kormány közeli orgánumok tematizálják.

A médiapluralizmus deficitjét, annak kormányzat általi befolyásolását több független nemzetközi szerv is elítélte. Így az ENSZ szólásszabadság biztosa és az OECD médiabiztosa.¹⁴ További bizonyítékkul pedig empirikus

¹² A médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról szóló 2010. évi CLXXXV. törvény 111/A. §-a szerint a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság elnökét a miniszterelnök javaslatára a közársasági elnök nevezi ki 9 évre. A Médiatanács tagjait az Országgyűlés 9 évre választja, de a Hatóság elnöke a miniszterelnök általi kinevezéssel egyben jelöltté válik a Médiatanács elnöki posztjára is.

¹³ Ennek folyamatát elemzi a Political Capital: <http://www.valasztasirendszer.hu/?p=1941743>. Az ötödik Alaptörvény módosítása – nem függetlenül a Velencei Bizottság kritikájától – törölte a IX. cikkely (3) bekezdésének második mondatát („Az országgyűlési képviselők általános választásán országos listát, illetve az európai parlamenti képviselők választásán listát állító jelölő szervezetek által és érdekében, az országgyűlési képviselők és az európai parlamenti képviselők választását megelőzően, kampányidőszakban politikai reklám – sarkalatos törvényben meghatározottak szerint – kizárólag közszolgálati médiaszolgáltatások útján, egyenlő feltételek mellett tehető közzé.”), amely éppen az országos lista állítására képes pártokat zárta ki a kereskedelmi médiából.

¹⁴ Hivatkozások a médiatörvényt elítélő a nemzetközi jelentésekre: http://ataszjelenti.blog.hu/2011/06/03/mindenre_nyitottak_vagyunk_a_vitat_kivev.

adatok is rendelkezésre állnak: a rádiós piacon teljes kormányzati letámasztás van, amelyről lásd a Mérték Médiaműhely elemzését.¹⁵

Az információs társadalom vívmányaként azonban a szabadon működő hírportálok, honlapok, elektronikus sajtó szerencsére megállíthatatlanul működik, s ennek nehezen felbecsülhető szerepe lehet a választói népeség informáltságának és preferenciáinak alakulásában. Kérdés, hogy a domináns helyzetértékeléseket, motívumokat az egyenirányított közszolgálati médiák vagy a másként gondolkodás szabadságával élő orgánumok fogják-e meghatározni?!

A politikai élet önálló állomását képezi a választási törvényben definiált kampányidőszak 50 napja (Ve. 139. §). *A választási kampányban biztosítandó alapelvei követelmény, a jelöltek és a jelölő szervezetek esélyegyenlőségének biztosítása (ugyanúgy, mint a választási eljárás minden fázisában).* A médiakampány vonatkozásában a választási eljárás alkalmazandó háttérjoga az esélyegyenlőség elbírálásához pedig a nem csekély mértékben problematikus médiatörvény.

Kevéssé ismert, hogy – eltérően a politikai élet mindennapjaitól – *a kampányidőszak jogilag szabályozott*, mely különös jelentőséggel bír, minthogy célja az állampolgárok politikai véleményének jogszerű kereteken belüli befolyásolása, a kampányolásban, a jelölt- és listaállításban és végül a voksolásban. *A kampányra vonatkozó szabályokat sértő cselekményekkel szemben kifogás emelhető a választási bizottságoknál.* A kampány szóba jövő legális eszközei (ajánlóív gyűjtés (Ve. 120-123. §), politikai hirdetés (Ve. 146. §), politikai reklám (feltehetően a televíziós és rádiós kampányanyagok); plakát (Ve. 144. §), választási gyűlés (Ve. 145. §), közvetlen politikai kampány (Ve. 149. §), köz- és kereskedelmi médiumokban való megjelenés) gyakorlásának biztosítását és az illegális eszközök alkalmazásának tilalmát a választási eljárás menetében és az esélyegyenlőség követelményeként kell vagy kellene biztosítani. Az esélyegyenlőségre vonatkozó eddigi magyar joggyakorlat – erősen visszafogott Legfelsőbb Bírósági attitűddel – részletesen elemzett.¹⁶ A Ve. 2005. évi LXXXI. törvény 77.

¹⁵ <http://mertek.eu/jelentesek/maria-orszaga-a-medianacs-ujrairja-a-radios-piacot>.

¹⁶ Szigeti, 2007. (ugyanez elérhető elektronikusan is: <http://mek.oszk.hu/09900/09957> A társadalomkutatás mi végre? Politikatudomány – Alkotmányjog – Világrendszermélet” (2011) c. kötetünkben: A választójog jogdogmatikája – jogesetek tükrében c. tanulmány), illetőleg Berta, 2010, 158–165.

§-nak (1) bekezdésével történt módosítása óta vált lehetővé, hogy jogszabálysértéstől függetlenül, pusztán *alapelsértésre* hivatkozva is lehessen kifogást előterjeszteni – többek között a jóhiszemű és rendeltetésszerű joggyakorlás és az esélyegyenlőség sérelmeként. Ezt a jogi lehetőséget pedig a hatályos választási eljárási törvény is tartalmazza (2013. évi XXXVI. törvény, 2. § (1) bekezdés, c) fordulata és a kifogás szakasz (208. §) együttes alkalmazásával). A joggyakorlat elemzése azonban azt mutatja,¹⁷ hogy az esélyegyenlőségi és kampányetikai kérdések nehezen elbírálhatóak, ha egy társadalomban nincsenek arra vonatkozó közmegegyezésszerű sztenderdek, kulturális evidenciák. Kevésbé a jognak, inkább a társadalmi normáknak – köztük a szokásoknak, politikaiaknak és erkölcsieknek – kellene szabályozni ezen viszonyokat.

A hatalom erőszakos megszerzése éppúgy tilos, ahogyan a hatalom megtartása is. Az erőszakos megtartással kapcsolatban *hic et nunc* vetették fel: *a tiltakozás legelementárisabb formája volna az adekvát magatartás: a választás bojkottja*.¹⁸

A bojkott javaslatától eltérően fontos rámutatni arra: *elvileg nincs olyan kompetitív választási rendszer, amely egy regnáló hatalmat mindenképpen győzelemre tudna segíteni*. Ilyet még nem találtak fel, lévén, hogy a társadalmi és gazdasági mozgások hatására a politikai erőviszonyok és a közvélemény gyakorta gyorsan változó preferenciái a választások és a kampány előtt teljesen aligha kiszámíthatóak. Más kérdés egy választás elcsalása, amire 1990 óta nem volt példa, s reméljük ezután sem lesz. Ennek vannak garanciái: elsősorban a paritásos ellenőrzés a 11 ezer szavazatszámiláló bizottságban,¹⁹ amely az alapinformációkat ellenőrizni tudja, továbbá a

¹⁷ Szigeti, 2006. Lásd: Szabály alapú versus alapelvi jogalkalmazói döntés – morális mérlegelés és jogi elbírálatosság (Határozatok elemzése) c. alfejezetet, in: Szigeti, 2006, 401–409. Ugyanez elérhető elektronikusan is: „Norma és valóság” c. kötetünkben: <http://mek.oszk.hu/04400/04073>.

¹⁸ Tamás Gáspár Miklós filozófus a „fegyverbeli” egyenlőtlenségek jellemzéséből vonta le azt a következtetést, hogy a demokratikus ellenzéknek nem lévén valós esélye, nem kellene legitimálnia a választásokon eleve győzelemre predesztinált mai kormányzó koalíciót, mert azzal uralmának „további 4, 8, 12, 16 esztendejét legitimálják”. Forrás: www.stop.hu Milla tüntetés, 2013. III. 17.

¹⁹ Jogértelmezési vitát váltott ki a Ve. 28.§ (2) bekezdése a 29. § (2) vel való összefüggésében. Elterjedt, hogy köteles minden jelölőszervezet két-két tagot megbízni, tehát aki csak egyet tudna delegálni, elesne az ellenőrzés lehetőségétől. Álláspontunk szerint ez téves, mert nyelvtanilag „a két-két tagot bízhatnak meg” jogi lehetőséget jelent, tehát egyet is megbízhatnak, de kettőnél többet nem. (Logikailag: a maiore ad minus következtetéssel: aki többet, kettőt is küldhet, az

jogorvoslatok rendje. Egy regnáló hatalom a saját maga számára kedvezőnek vélt rendszert kiépíthet – különösen, ha a jogforrási hierarchia egésze felett döntő a befolyása, és alkotmányt és kétharmados törvényeket is tud alkotni, megváltoztatni –, azonban győzelmét a népesség akarátának alakulásától nem tudja függetleníteni. A bojkott politikai eszköze, létező és fontos eszköze lehet a politikai küzdelmeknek, de belső célszerűsége csak akkor van, ha egy ország társadalma és politikai erőviszonyai egy kettős hatalmi helyzet felé haladnak: akkor segítheti ez a radikalizmus az ellenzéki erők megerősödését. Magyarországon ilyen kettős hatalmi helyzet kialakulását – ellentársadalmat hordozó erők hiányában – nem látunk.

3. Az 1989/90-es és a 2011-13-as választási rendszer összevetése

Mielőtt részleteiben vizsgálnánk új, 2014-ben életbe lépő, országgyűlési képviselőre vonatkozó választási rendszerünket, érdemes a leváltott régi rendszerrel történő összevetést elvégeznünk. Azonos intézményről van szó, tehát megvan az összehasonlítás alapja, s az új is csak akkor érthető igazán, ha vonatkoztatjuk a leváltott régire. Először tehát makrószintű elemzést kell elvégeznünk, történeti visszatekintéssel.

Az 1989. évi XXXIV. választási törvény megszületése a békés átmenet egyik eredménye volt Magyarországon. Olyan sarkalatos törvény született, amelyet a háromoldalú tárgyalások eredményeként konszenzusos támogatás övezett, és kompromisszumaival majdnem minden felvetődő igényt kielégített: háromcsatornás, kétfordulós, mandátum leosztásában kissé bonyolult, de mégis alapvetően adekvát és időtálló választási rendszert hoztak létre. A *386 fősre alakított* parlamentre nemcsak *egyéni választókerületeket* (továbbiakban: EVK) alkotott a jogalkotó (a 176 mandátum sorsát EVK-re bízva, ahol politikusok mellett ismert közéleti személyiségek, színészek, híres sportolók, független jelöltek is szerepelhetnek stb.) és kínált ilyen módon képviselői karriert, hanem a pártpreferenciákat kifejező *listára szavazás* egyben a helyi-területi érdekképviselő szempontjait is érvényesítette, mert 152 helyet területi (megyei és fővárosi) listákon lehetett

kevesebbet, egyet is.). A 29. § (2)- vel való összefüggés („Egy jelölő szervezet, illetve párt, valamint független jelölt egy választási bizottságba csak a 28. § szerinti számú tagot bízhat meg”) funkciója az, hogy a VB-k többen vannak (létezik Nemzeti VB, területi vb, OEVK vb, helyi vb is) mint az SzSzB-k, s kiterjeszti rájuk is annak szabályát: a már kimondott szabály jelentése érvényes az általánosabbra, az összes fajta VB-ra, (a kizáró értelmű „csak” nem vonatkoztatható vissza redukciónál: „csak kettőt” bízhat meg – a mondat egészének jelentése nélkül).

megszerezni. A harmadik csatorna pedig az ún. *országos kompenzációs listán* kiosztható 58 parlamenti hely volt. Erre az állampolgárok – eltérően az előző két csatornától – közvetlenül nem szavaztak, hanem a mandátumkiosztásnál még figyelembe nem vett töredékszavazatok aggregálása nyomán osztották ki a mandátumokat. Éppen azért, hogy lehetőleg minden nagyobb mennyiséget elérő állampolgári támogatottság ne vesszen el a rendszerben, a képviseletnél érvényesüljön a számottevő állampolgári akarat. Kivétel az úgynevezett parlamenti küszöb alatt maradt támogatottság volt (1990-ben 4% alatti, azután 1994-től a felemelt 5% alattiak), amelyet a kormányozhatóság elősegítése érdekében vezettek be. Ti. azért, hogy amennyiben nagyon sok kis párt – mondjuk nyolc, tíz vagy még több – kerülne a parlamentbe, abban az esetben túlzottan széles koalíciós kormányzást készített volna elő a választási rendszer. Egy ilyen helyzet pedig könnyen a kormányozhatatlanság, a széteső koalíció melegágyává válhat. Egyértelmű volt a cél: a többszatsatrnás rendszer sokféle igényt, politikai koncepciót értékelő vegyes rendszer, amely mindenképpen koalíciós kormányzást modellez, segít elő, mert egyetlen erő mandátumtöbbségének kialakulását elvileg jelentősen nehezíti (eltérően egy tiszta többségi rendszer logikájától, amely ennek kedvez). Erre mutatott, hogy az 1989. évi ún. négyigenes népszavazás elutasította a (régi?) parlament által választott elnököt, s az 1946. évi I. törvény („kisalkotmány”) jelentette azt a progresszió vonalába eső magyar hagyományt, amely nem egy elnöki-félelnöki, hanem a parlamentáris kormányformát részesítette előnyben.²⁰ A politikai

²⁰ Ahogy ezt levezettük és bizonyítottuk egyik tanulmányunkban: „először két irány záródott ki. Egyfelől az 1989. évi négyigenes népszavazás eredménye kizárta a fél-elnöki megoldás felé történő elmozdulás lehetőségét. Másfelől a westminsteri típusú parlamentarizmus – ahol a többség mindent elnyer, s a parlament a szuverén, mert felette nem áll senki – lehetőségét is nehéz lett volna kombinálni a jogállamiságot széles hatáskörű alkotmánybíráskodással garantáló koncepcióval. Ezzel szemben az jól összefért az 1946. évi I. törvény hazai hagyományával, hogy a parlament által választott elnök nem része a végrehajtó hatalomnak, hanem semleges, szimbolikus államfő. A parlamentáris kormányforma körül kialakuló konszenzust illetően egyetértően idézhetjük Szűcs Zoltán Gábor összefoglalását. „A koncepció, hogy az 1946. I. törvény szervezőtőként való használatával további viták nélkül is viszonylag egyszerűen, kialakítható egy a magyar ’közjogi folytonosságba’ illő megoldás, Antall Józseftől származott, s a vita különböző szakzaiban lényegében minden résztvevő számára elfogadhatónak bizonyult. S bár ma már megoszlanak a vélemények arról, hogy végül vajon mennyire szorosan követte az új szabályozás az 1946. I. törvényt (Kukorelli, 1999, 297.; Halmi, 2004.), mint ahogy arról is, hogy mennyire volt megalapozott Antall hivatkozása egy homogén ’közjogi folytonosságra’ (Kis, 1999.; Kőszeg, 2000.), vagy, hogy mennyire lepezett inkább egy politikai alkut (Ripp, 2006, 426–457.), úgy tűnik, 1989-90-ben mindenki elfogadta, hogy ami az új alkotmányba bekerült, az szándékai szerint

szövetségkötést preferálta ez a megoldás az EVK-k esetében is: ha az első forduló nem érvényes és eredményes, akkor második forduló dönti el a már redukált mezőnyben a mandátum sorsát, s ez taktikai szövetségkötésre is alkalmas megoldást ad a két forduló között. Sokszor megvolt ennek a politikai jelentősége a hat szabad országgyűlési választáson, mind a jobb-, mind pedig a baloldalon belül.

Ebben a rendszerben 1990 és 2010 között hat szabad és legitim választást bonyolíthattunk le. Miért akkor a választójog és a választási rendszer 2011-2013-as lecserélése? Akik 1989-ben megalkották a választási rendszer jogi kereteit igénybe véve az államszocialista rendszer szakapparátusainak segítségét (IM) és parlamentjének törvényhozását – többpárti szabad választások hiányában nem tudhatták, milyen összetételű parlament jön ki megoldásaikból. Nem maguknak írták és nem is írhatták maguknak a választójogot, mert az akkori törvény „a tudatlanság fátyla mögött” született. Napjainkban két döntő momentumban is gyökeresen eltérő a helyzet:

- ad 1. Sokkal jobban előre kalkulálhatóak a pártpolitikai erőviszonyok a választási tapasztalatok és az azt mérő közvélemény-kutatások alapján;
- ad 2. Az ellenzék (MSZP, LMP, DK) nem fogadta el az új szisztémára történő áttérést, így konszenzusról egyáltalán nem volt szó. Ebben az esetben a formális jogszerűség fair playe szerint úgy kellett volna eljárni, hogy a főhatalom minősített többsége birtokában megalkotja az általa kívánatosnak tekintett új rendszert, azonban annak életbeléptetését ki kellett volna tolnia egy parlamenti ciklussal későbbre, hogy ne maguknak írják, modellezzék az új választási rendszert. Ez nem túl magas mérce az alapkérdésben, tehát egy működőképes választási rendszer megváltoztatásának legitimitásában, hiszen az egyenlő versengő feleknek egyenlő feltételek melletti normáin és politikai konszenzusán alapulna. Az időbeli kitolás legalább megőrizné a kompetitivitáshoz elengedhetetlenül szükséges alkalmazkodást.

Konstatálandó: a szükséges jogszabályok máig, a választások feltételezett időpontja előtt jóval kevesebb, mint egy évvel még mindig hiányosak, s ez semmiképpen sem kedvez a jogbiztonság követelményéhez tartozó megismerhetőségnek és felkészülésnek, azonban de iure és de facto is

az 1946-os szabályozásból származik, s hogy a történeti folytonosság érve is elfogadható.” (2008, 36.)

átlépünk egy kétcsatornás, egyfordulós, relatív többségi megoldást (és nem koalíciós kormányzást) preferáló, 199 fős parlamentet intézményesítő, új választási rendszerbe. Egy ilyen nagy horderejű közjogi változtatásnak mindig célja van, s a választójog által intézményesített megoldások ehhez a célhoz igazodnak. A megoldások belső racionalitása tehát a stratégiai célt szolgálja. Induljunk ki a törvényjavaslat indoklásából.

A törvényjavaslat szűkszavú, egyoldalú általános indoklása egyfelől indokolatlanul közel hozza a felváltandó régi rendszer tömör jellemzését az új törekvéseihez,²¹ másfelől kiegészíti ezt négy további érveléssel:

- kisebb parlament megteremtése, amely mellett szinte töretlen társadalmi konszenzus mutatkozik;
- a határon túli magyarok választójogának megteremtése;
- a választókerületek beosztását a 2/1990. (I. 11.) MT rendelet tartalmazta, amelyet alkotmányellenessége miatt 2011. december 31-i hatállyal az Alkotmánybíróság 193/2010. (XII. 8.) AB határozatával megsemmisített, és előírta, hogy a választókerületek határait törvényi szinten kell meghatározni;
- a nemzetiségek számára kedvezményes mandátum megszerzési lehetőségének biztosítása, (illetve amelyek nem szereznek mandátumot, azoknál a nemzetiségi szószólói szerep intézményesítése).

Az indokok ezen túlságosan is tömör rögzítése *elemzést, kiegészítést* és sajnálatosan *kritikát* is igényel (függetlenül az indoklás műfaji kötöttségeitől).

A csekélyebb létszámú parlament mellett ugyan sokan szóltak, így ellenzékben Orbán Viktor is, vagy a 2008-as és 2009-es esztendőik népszavazási kezdeményezések „cunamijának” idejében is több tucat – nem hitelesíthető – kérdés követelte ezt valamilyen formában, azonban azt gondoljuk, hogy egy parlament milyenségét alapvetően nem a képviselői létszámon kell mérni, amit más hasonló lélekszámú országhoz (pl.: a cseh törvényhozás 200 fős vagy az osztrák 183 fős képviselőházzal és mellette 63 fős második kamarával működik) viszonyítva látattak túl nagynak, hanem

²¹ „A javaslat megőrzi az 1989-ben kialakított vegyes választási rendszer legfontosabb elemeit (kétszavazatos, töredékszavazatos-visszaszámláló, a leadott szavazatok minél nagyobb arányú hasznosulását biztosító, a többségi (egyéni) és az arányos (pártlistás) rendszer kombinációja). Ezek érvényesüléséhez azonban az országgyűlési képviselők létszámának nagyarányú csökkentése következtében a területi listák fenntartása nem lehetséges.” (T/5006. 99.) – írja, sok mindeztől hallgatva, amiről szólni kell és szólni fogunk.

azon: hogyan funkcionál. Azaz mennyiben reprezentálja a magyar népesség nézeteit, értékrendjét, a különböző markáns társadalmi csoportok, rétegek, osztályok érdekeit és a népesség területi érdekeit. Minden jelentős érdeket, nézetet, értékrendet beemeljen a törvényhozó hatalom munkájába – az alkotmányellenes törekvéseken kívül. Ha nem ez a mérce, akkor könnyű populista hangulatkeltés lehet a politikai osztállyal szemben meglévő ellenérzések kijátszása, akár liberális vagy éppen anarchista antipolitikaként, akár egy parlament fölött álló konzervatív vezérdemokrácia érzület kialakítása jegyében, akár baloldali közvetlen demokratikus-elvárás jegyében teszik is ezt. Hogy nem igazán a kisebb parlament motiválta a változtatást,²² azt az is mutatja: mindenféle megbolygatás nélkül is maradhatott volna a bejáratott, a népesség által már megismert három csatornás, vegyes rendszer, ha a Fidesz által korábban ésszerűen felvetett módszert valósítják meg, s felezik a képviselői csatornákat.²³ Ez megtartotta volna a tradíció legitimáló erejét, ugyanakkor nem zárta volna ki a külhoni magyar állampolgárok választójogának – többféle szóba jöhető technikával történő – valaminő érvényesítését. Vagy ha már reform, akkor miért nem a legegyszerűbb: egyfordulós, listás rendszer, ami gyors és *tökéletesen arányosan fejezi ki a pártok támogatottságát* (mint az MSZP javasolta [T/9081. törvényjavaslatában], tegyük hozzá akárhányfős parlament mellett), továbbá előnye, hogy már ismert az Európai Parlament magyar képviselőinek választásáról is. Ilyenkor az ország egésze egy választókerület, s a mandátumokat a d'Hondt-féle módszerrel teljesen igazságosan lehet kiosztani (ahogy ez a régi rendszerben az országos kompenzációs lista esetében is történt). Töretlen társadalmi konszenzus aligha volt a kisebb parlament mellett – ha csak a „kicsit” nem tekintjük minden összetevőtől független önértéknek, ami szakmailag védhetetlen álláspont.

A határon túl élő magyar állampolgárok választójogának megadása a Fidesz-KDNP koalíciós kormány és általában a magyar jobboldal nemzeti-egyesítő programjának a része, amivel a környező országok gyakorlathoz

²² Hogy egy kisebb parlament pedig ab ovo olcsóbb és hatékonyabb volna, meggyőzően cáfolja László – Juhász, 2010, 162–169.

²³ Az LMP 2011-es vegyes, kétfordulós választási rendszer tervezete 245 fős parlamentet javasolt: 135 EVK mellett 25 fős országos és 85 fős töredékszavazatot értékelő kompenzációs listával. Ennek lényeges eleme volt az új választókerületi körzethatárokat meghúzó, semleges bizottság (a KSH elnök vezetésével), nemi kvóta bevezetése a női képviselet erősítése javára, és a lakóhelyhez kötött választójog fenntartása.

csatalakoztunk. Mindazonáltal nem lehetett teljes értékűen megoldani az itt felvetődő elvi és lebonyolítás-technikai problémákat. Az új törvényben (12. §) ebből fakadóan lesz háromféle szavazat, amely már-már a választójog egyenlőségének implicit sérelme: a magyarországi lakóhellyel rendelkező állampolgárok EVK-ra és pártlistára szavazhatnak, vagy amennyiben nálunk honos 13 nemzetiség közül valamelyikhez tartozóként nemzetiségi névjegyzékbe kéri felvételüket, szintén két szavazatuk lesz, de az egyéni mellett nem párt-, hanem nemzetiségi listára szavazhatnak. A magyarországi lakóhellyel nem rendelkező állampolgárainknak pedig egyetlen szavazatuk lesz: a pártok közül választhatnak. Hogy határon túli nemzettársaink választójoga miért korlátozott, erre sajnálatosan nem tér ki a törvény indoklása.²⁴ Logikusnak vélhető ez a megoldás annyiban, amennyiben azok, akik *nem élnek egzisztenciális kötelékben* az ország területén lakóhellyel rendelkező állampolgárokkal, azoknál *hiányzik az effektivitás* alkotmányjogi követelménye.²⁵ Ez az egyéni választókerületben, a választók és képviselő közötti relációban fokozottan igaz, azonban a pártlista esetében is fennáll. Az *ország területén kívül élés* okozta joghatósági problémák pedig *technikai-szervezési és átláthatósági-garanciális* oldalról is előállnak. Nem látható előre, transzparens lesz-e a gyakorlat.

Állampolgáraink közötti megalapozatlan különbségtevés a Ve-ben, hogy amíg a külhoni magyar állampolgárok választójogukat levélben elküldött szavazatukkal is gyakorolhatják, addig a magyarországi lakóhellyel rendelke-

²⁴ Jakab András: „A külföldön élő magyar állampolgárok választójoga egyenlőségének kérdése a választási törvény koncepciójában” c. elemzése „a vagy igen vagy nem” álláspontot képviselve elfogadhatatlannak tartja a releváns hazai és nemzetközi jogi összefüggések következtében az egyetlen, azaz fél szavazat megoldást (amelyet közben törvényerőre emeltek). Elérhető: Pázmány Péter Katolikus Egyetem honlapján, <http://www.plwp.jak.ppke.hu/> (Nr.2011/38.).

²⁵ Az 5/2004 (III. 2.) AB. határozathoz fűzött bírói különvélemény (Kukorelli István) magva jól mutatja a mai problémát is: „az állampolgárság egy jogi kapcsolat, amelynek alapja egy tényleges társadalmi kötődés, egy valódi, az életmódhoz, az érdekekhez és az érzelmekhez kötődő kapcsolat, amelyhez kölcsönös jogok és kötelezettségek járulnak. Azt mondhatnánk, jogi kifejezése annak a ténynek, hogy az egyén, amely ezt az állampolgárságot [...] megszerzi, valójában szorosabban kapcsolódik az állampolgársága szerinti állam népéhez, mint bármely más államéhoz”. (ICJ Reports, 1955, 23.) E definíció a 2002. évi III. törvény által kihirdetett, az Európa Tanács keretében, 1997. november 6-án kelt állampolgárságról szóló Európai Egyezményt ültette át a magyar jogba. Miután az állampolgárság ténylegességének (effektivitás elve) legfőbb kritériuma a lakóhely, ezért nem azonos a nemzethez tartozás az állampolgársággal, hiszen a külhoni magyarságnál hiányzik az egzisztenciális kötelék és a köztelherviselési kötelezettség – bármily erős lett legyen az érzelmi, nyelvi, kulturális és történelmi kapcsolat.

zõ, de tartósan külföldön tartózkodóak ezt nem tehetik meg. Ők nem kérhetik felvételüket a levélben szavazók névjegyzékébe (Ve. 266. § /2/).

Ami pedig a *nemzeti kisebbségek kedvezményes kvóta szerinti parlamenti helyét* illeti, az országos lista 93 helyének terhére, azt kiegészítve (vö: a törvény 9-10. §-ig, illetve a mandátumszerzésre a 16. §-t): a kilencvenes évek elején kezdeményezett és térségbeli mintaadónak készült magyar külpolitikai koncepció késői megvalósításáról van szó. Afféle maradványproblémának tekinthetjük megoldását, amely tulajdonképpen pótolja a törvényhozó alkotmányos mulasztását megállapító ősrégi, 35/1992 (VI. 10.) AB határozatot. A törvény előírásait behelyettesítve valószínű számokkal, feltehetőleg maximum 1-2 kedvezményes nemzetiségi kvóta kiosztása terheli majd az országos listás helyek számát (16. § e) pontja alapján).

Az új, egyfordulós relatív többségi rendszerben az egyéni választókerületekben (106 EVK) „a győztes mindent visz” (winner takes all) elve érvényesül. A mandátumhoz itt elég eggyel több szavazatot szerezni a második helyezettnél.²⁶ Az *egyéni választókerületek és az országos listás*²⁷ *helyek arányai* a régi és az új rendszerben a következők: 1990–2010 között a megszerezhető mandátumok %-os arányban 45,6%-EVK-t és 54,4%-nyi listás helyet tettek ki,²⁸ amelyet most jelentősen *megfordítottak és eltoltak az EVK-dominancia felé (53,2% EVK-hely mellé 46,7%-os listás hely társul, melyet a kedvezményes nemzetiségi kvóta helyek még csökkenthetnek is).*

Az egész rendszer arra hajlik – mert úgy van felépítve –, hogy *a kis szavazati előnyökből nagy választási győzelmet lehessen elérni.* Ezt szolgálja az ún. túlkompenzáció is (15.§ [1] bek. b) fordulata). Az EVK-győzelem nem használja fel az összes öt támogató szavazatot mandátumához, hanem csak a második helyezett szavazatszámát plusz egy szavazatot köt le (abszorbeál); és az első és a második helyezett szavazatszámát +1 *különböztet* *a rendszer még egyszer értékeli töredékszavazatként* (ha az EVK jelölt párt-

²⁶ A törvény érdeme, hogy ezúttal gondolt a szavazategyenlőség ritka, de mégsem kizárható helyzetére: ha a legtöbb szavazatot két vagy több jelölt egyenlő szavazatszámával szerzi meg, akkor mindegyikük szavazata töredékszavazatként kerül értékelésre (15. § /2/ bek.).

²⁷ A pártlista és nemzeti kisebbségi lista együttes törvényi elnevezése, ami 93 lehetséges mandátumot adhat.

²⁸ Számításunknál az országos kompenzációs listát (elvileg 58 hely) is listás szavazásnak tekintettük, bár ebbe az EVK-ben induló és mandátumot nem szerző pártjelöltek töredékszavazatait is értékelte az 1989. évi XXXIV. törvény.

jelölt volt).²⁹ Nevezhetjük ezt a megoldást aránytalanító „arányosságnak”, amely a kétszeri értékelés problémáját is felveti.

A választókerületek kialakítását nemcsak a hivatkozott AB határozat, hanem a réginek az ET szabványoktól való eltérése és a korábbi 176 EVK helyett a 106-ra áttérés is indokolta. *Pozitív változtatás*, hogy a jelenlegi beosztás közelít az ET Velencei Bizottsága által ajánlott túl szigorú mértékhez (ti. úgy kell meghúzni a választási kerületeket, hogy $\pm 10\%$ -nál] nagyobb eltérés nem megengedett az egy mandátum mögött álló potenciális választói jogosultak számában).³⁰ Azonban a választókerületek kijelölése *mégsem maradt mentes a választási földrajztól* („gerrymandering”), a hatalom birtokosainak előnyétől: a törvény éppen a korábbi tapasztalatok szerint szoros, könnyen billenő kerületek határait szabta át a jobboldali területek feltételezett befolyása felé. „A valamelyest jobbra húzó kerület-térképek (...) azonban csak döntetlenközeli eredménynél számítanának” – idézhetjük egyetértőleg László Róbertet, a Political Capital választási szakértőjét.³¹

A választásokon az egyéni *jelöltkénti* elindulás szükséges előfeltétele – bár többféle technika jöhet itt is szóba (pl.: múltbeli teljesítmény, kaució, ajánlószelvény-gyűjtés) – az adott választókerületben megszerzett *minimum 500 fő névjegyzékben szereplő választópolgár ajánlása*. A pártlista állítását most is, mint 1990-től mindig, az egyéni választókerületben állított jelöltek alapozhatják meg (ehhez legalább kilenc megyében és emellett a fővárosban legalább 27 egyéni választókerületi jelölt szükségeltetik). Tekintetbe véve, hogy az ország területe nem változott, azonban a korábbi 176 EVK létszámát 106-ra redukálták, így a megnövelt létszámú választókerületi népesség körében a 33%-kal (750-ről 500-ra) csökkentett szükséges egyéni választókerületi

²⁹ Egyszerű matematikai példán bemutatva a túlkompenzációt: „X” párt jelöltje 34 000 szavazatot kapott, míg a második helyezett 30 000-et. A mandátumot X párt jelöltje nyeri el, 30 001 szavazattal, és pártja kap még 3999 töredékszavazatot, amelyet az országos listás helyek kiosztásánál beszámítanak.

³⁰ László Róbert elemzése szerint „A Velencei Bizottság továbbra is ragaszkodik a $\pm 10\%$ -os eltéréshez, már ami a választókerületek lélekszámának átlagtól való eltérését illeti (az új törvény ezt 15%-on rögzíti). Bár a választókerületi arányosság kétségkívül az egyenlő választójog érvényesülésének egyik legfontosabb záloga, 106 egyéni kerületet megyehatár-átlépés nélkül nemigen lehet a 10%-os határértéken belül tartani.” (Forrás további anomáliákkal és a lehetséges megoldásokról: www.valasztasirendszer.hu/?p=1940691).

³¹ „Szabad, de nem teljesen fair választás” Élet és Irodalom, 2013. május 13. 7. Rádai Eszter interjúja László Róberttel.

ajánlás jóval könnyebben megszerezhető, mint ahogy ez eddig volt. Ez pedig megkönnyítheti az egyéni jelöltek indulását, ami látszólag színesíti a pluralista versenyt. Azonban csak addig, amíg nem vesszük észre, hogy egyfelől közben az országos lista állításának feltételei nehezedtek.³² A fő hatás: minden relatív többségi rendszerelem éppen nem a pártpluralizmus, hanem egy kétpártrendszer kialakulásának melegágya.

Az eljárási törvény *ajánlási íve jobb megoldás*, mint az ajánlószelvény (amelyeknél több volt a visszaélés lehetősége: fénymásolás, az ajánló szelvények terítésekor postaláda-feltörés, ellenérték fejében szerzés³³). Azért, mert a technikai garanciák mellett (pl.: a választási iroda valamennyi ajánlóívet sorszámmal, valamint hitelesítő bélyegzőlenyomattal látja el; vízjel alkalmazása), érdemiek is vannak (a jelölt nevét, a jelölő szervezetet és az adott választókerületet már a választási iroda előre rögzíti az íven, mielőtt az ajánlás megkezdődne [Ve. 121. § (1) és (2)]).

Szervezeti változtatásokra is sor kerül, mert az Országos Választási Iroda és Országos Választási Bizottság helyére NVI és NVB kerül. Nemcsak az országos jelzőnek nemzetire változtatásáról van szó, hanem *a választások lebonyolításának feladatát egy olyan autonóm államigazgatási szerv végzi* (amely tehát nem áll miniszteri irányítás alatt), melynek elnökét a kormányfő javaslatára a köztársasági elnök nevezi ki kilenc évre (Ve. 55. § [1] és [3] bek.). Kap azonban egy olyan jogosítványt is, amelynek alapján *az összes területi és helyi irodavezetőt utasíthatja* (Ve. 72. §.). Plusz jogkör az eddigiekhez képest, amelynek még nincs gyakorlata.

Ami a választási bizottságokat és köztük az NVB-t illeti, Ve. 14. § (1) jól bevált megfogalmazása szerint:

„A választási bizottságok a választópolgárok független, kizárólag a törvénynek alárendelt szervei, amelyeknek elsődleges feladata a választási eredmény megállapítása, a választások tisztaságának, törvényességének

³² Korábban 7 megyei választókerületben, az adott megye választókerületeinek egynegyedében, de legalább kettőben kellett jelöltet állítani, ami a legkedvezőbb esetben 750 x 14, azaz 10 500 ajánlással alapozhatta meg az országos lista állítását. Jelenleg pedig 27 egyéni jelöltnak 500 ajánlással (tehát 13 500-zal) kell rendelkeznie az országos lista állításához, úgy, hogy 9 megyében és a fővárosban egyaránt tudni kell jelölteket állítani. Igaz, a korábbi országos kompenzációs listát nehéz összehasonlítani a jelenlegivel, amelyre a választópolgár közvetlenül fog szavazni; miként a régi területi listaállítás sem lehetne teljesen adekvát referenciája a mai országos listának. További nehézség, hogy az országos listaállítás nem azonos a fő dologgal, a parlamenti küszöb átlépésével – ebben pedig még nem lehetnek összehasonlító adataink.

³³ Berta, 2010, 243–259.

biztosítása, a pártatlanság érvényesítése és szükség esetén a választás törvényes rendjének helyreállítása.”

A feladatkörben semmi új sincs és ez nem is szükséges, annál furcsább, hogy a testület újraválasztása időbeli szabályának átírásával idomította saját elgondolásához az új többség az intézményt. Első lépésben elég volt a választási eljárási törvényt módosítani. Az Országos Választási Bizottság (OVB) 2010 februárjában elkezdődött négyéves mandátumát törvényhozási úton kurtították meg 2010 júliusában. A magyar alkotmányjogban az 1989. évi XXXIV. választójogi törvény (Vjt.), majd az 1997. évi C. eljárási törvény (Ve.) azon alkotmányos szokást emelte tételes jogi szintre, amely szerint *mindenkor a leköszönő parlament választ új OVB-t a következő ciklusra*. A törvénymódosítás szakított ezzel, s minden általános választás után – tehát az országgyűlési, az önkormányzati és az európai parlamenti után – az országgyűlés parlamenti cikluson belül választ új OVB-t. Ez szemben áll a két évtizedes gyakorlattal, és sérti a semleges ellenőrző szervek függetlenségét. Az 2013. évi XXXVI. törvény pedig megmutatja: a korábbi módosítás csak arra volt jó, hogy egyszer alkalmazott törvény legyen: pár hónap után megszüntesse az új parlament a nem általa választott tagok mandátumát, hogy aztán már kilenc évre szóló mandátumot oszthasson ki az új Ve. alapján.

4. Mérleg

Kimutattunk, hogy az anyagi jogi törvény megoldásainál nem lehet teljesen egyetérteni a jogalkotói indoklással, azzal, hogy milyen rejtett politikai előfeltevések mellett született az új egyfordulós, relatív többségi választási rendszer. Üdvözölhetjük, hogy a sokat támadott és általunk adminisztratív cenzusznak minősített előzetes regisztrációt az AB alkotmányellenesnek minősítette. Nem lehetünk bizonyosak abban, hogy a kampánycsend intézményének eltörlése – és nem a rádiókra, tévékre és írott sajtóra történő korlátozása, ahogy ezt egy OVB Állásfoglalás széles körű jogalkalmazói tapasztalatai nyomán kidolgozta (2/2007. /III.19./) – nem vezet választásetikai- és lebonyolítási problémákhoz, függetlenül attól, hogy azzal egyetértünk-e: az intézmény nem következik közvetlenül az Alkot-

mányból (39/2002. /IX. 15/ AB hat.).³⁴ Tagadhatatlan az is, hogy az új Ve.-ben több olyan lényeges elemet találunk, amely az idők során felgyülemlett tapasztalatok jogalkotói feldolgozását adják, vagy ésszerű újítást tartalmaznak. Ilyen a *fogyatékkal élők* választójoga joggyakorlásának előmozdítása (új alapelv bevezetése és a 88. § rendelkezései); az, hogy a szabadságvesztő büntetés *nem jár automatikusan* a választójogtól történő eltiltással, hanem a bírónak külön kell erről rendelkeznie; hogy a szankciórendszer indokoltan gyarapodott a *bírság* bevezetésével, vagy hogy a jogalkotó végre felhatalmazást, s ezzel jogcímét adta a választási bizottságok *ügyrendjének* megalkotásához. Nem elfogadható az NVB létrehozatalának alanyi oldala és a *külhoni magyarság választójog gyakorlásának nem kielégítő garanciarendszere*, visszaélésekre módot adó alulszabályozása. Ugyanis az ún. kettős borítékkal megoldható a szavazatok titkosságának és a jogosultság ellenőrzésének együttes követelménye, az azonban – minden levélben szavazásnál – *de facto ellenőrizhetetlen, hogy ki vitte rá az adat-tartalmat az azonosítóra és a szavazólapra*. Az idegenkezűség megjelenését pedig laza szabályozás teszi lehetővé.

Elemzéseink eredményeként és részben megerősítéseként egyetértően idézhetjük a politikai elemző, alkotmányjogász Tölgyessy Pétert: „Az új hatalmi konstrukcióban a Fidesz domináns helyzetének megtartása azonban nem egyedül a választók belátására van bízva, hanem annak megőrzését jelentékenyen támogatja a közjogi szabályok, az alkotmányos alapszerkezetet önmagában kevésbé érintő, de annál tömegesebb módosítása. A választási rendszer egyfordulós egyéni kerületi szerkezete és területbeosztása, a kompenzáció új megoldása, a határon túli magyarok választójoga egyformán a Fidesz egyedüli továbbkormányzását akarja megalapozni (2013, 29.). A változtatások célja kétségtávolú az volt: a Fidesz minden további koalíciós partner bevonása nélkül is fenntarthassa uralmát. Az új szabályozás lényegileg megkönnyíti a kispártok, független jelöltek elindulását, ami előmozdítani reméli a nem-Fidesz szavazatok szétaprózódását. A sokpárti, megosztott ellenzékkal szemben a centrális helyzetű hatalom masszív tömbjének szélső esetben akár 30 százalék szavazat is elég lehet az egyszerű, és 42-44 százalék a kétharmados parlamenti többséghez. Az új

³⁴ Ti. ha a kampánycsend az egyéni véleményszabadság értékét (is) védi, éppen a tolakodó médiahatásokkal szemben, akkor az intézménynek nemcsak a választás zavartalan lebonyolítását célzó szerepe volna, hanem alapjogi dimenziója is. Erre az összefüggésre AB határozat nem tért ki.

választási rendszer lényegesen billenékenyebb a réginél, általa az eddiginél is gyakoribb lehet az alkotmányozó erejű kormánytöbbség hazánkban (2013, 40.).”

A választási rendszer átalakítása tehát ahhoz a célhoz igazodott, hogy lehetőleg fennmaradhasson 2014 után is az a domináns pártrendszer, amellyel a kormányzati hatalmat és esetleg az alkotmányozó hatalmat is meg lehet tartania a – 2010 után is változatlanul a legerősebb törzsválasztói körrel rendelkező – politikai erőnek. A versengő pártok két pólus körül koncentrálódó rendszerét ugyanis 2010-ben *domináns pártrendszer* váltotta fel. „Több egymástól különböző párt létezik egymás mellett: a keretei plurálisak. De az egyik annyira erősebb a többinél, hogy egyedül kormányoz, és elsőprő többséggel rendelkezik a parlamentben”.³⁵ Az új választási rendszer a hatalmi status quo tartósítását hívatott biztosítani. Csodálkozunk-e ezen? „A jog a hatalom birtokosainak előnye” – idézhetjük majd két és félezer évvel ez előttről Platón Traszümakhoszt, vagy éppen a brit Austint 1858-ból, akinél „a jog a szuverén parancsa” volt vagy akár a skandináv realistákat a múlt század derekáról („A jog a hatalom tényének egy funkciója” – formulázták). Ez esetekben, ha a jog nem más, nem több ennél, akkor nincs is semmi kivetnivaló a választási rendszer kormánypárti átírásában. Vannak rá példák szép számmal másutt is. Ha azonban a XX. század második felétől élenjáró mértékeket vesszük alapul, akkor a pluralista demokrácia és a hatalommegosztó jogállam az érvényes mérce. Az *euroatlanti közegben nem elfogadott a hatalom alkotmányos korlátainak felpuhítása: egyrészt a hatalommegosztás legyengítésével, másrészt a semleges ellenőrző szervek birtokba vételével (amelyre önkorlátozás hiányában és az erőfölénnyel való visszaélés jegyében nálunk sor került).*³⁶

A választási rendszer átalakítása a politikai rezsimváltással új közjogi törekvések közepette ment és mehetett végbe. Hogy sikerülni fog-e a politikai rezsim fenntartása a választási rendszer reformján keresztül, az azonban mégiscsak 2014 magyar választópolgárainak preferenciáin múlik. A közvélemény-kutatások gyakori állása szerint az ellenzék összefogása mellett is a mozgítható szavazatok – éspedig a bizonytalan és elégedetlen választók azok –, akik ügyszóval válhatnak.

³⁵ Duverger, 2003, 433–434.

³⁶ Utóbbi két tézis diszkurzív kifejtését és igazolását lásd e kötetben: Az Alaptörvény karaktere – államelméleti és alkotmányjogi aspektusból c. tanulmányunkban.

IRODALOM

- Bayer J. – Hardi. M. (1985): *Pluralizmus*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Berta Zsolt (szerk.) (2010): *Választójogi kézikönyv. Jogsabályok és joggyakorlat*. (Második, átdolgozott kiadás.) Textpert Kft., Budapest.
- Duverger, Maurice (2003): Állam és kormányzat. In: Takács Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest.
- Gramsci, Antonio (1977): *„Az új fejedelem”*. Helikon, Budapest.
- Halmai Gábor (2004): *Alkotmányunk és őrzői*. Mozgó Világ 3. sz.
- Jakab András (2011): *A külföldön élő magyar állampolgárok választójoga egyenlőségének kérdése a választási törvény koncepciójában*. [http://www.plwp.jak.pke.hu/ \(Nr.2011/38.\)](http://www.plwp.jak.pke.hu/ (Nr.2011/38.)).
- Kis János (1999): *1989: A víg esztendő*. Beszélő 10. sz.
- Koja, Friedrich (2003): Az Alkotmány. In: Takács Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest.
- Korinek, Karl (2003): A hatalommegosztási tan aktualitásáról. In: Takács Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest.
- Kőszeg Ferenc (2000): *Tölgyessy Péter és a rendszerváltó pártok alkonya*. Beszélő 4. sz.
- Kukorelli István (szerk.) (1999): *Alkotmánytan*. Osiris, Budapest.
- Laski, H. (1917): *Studies in the Problem of Sovereignty*. Yale University Press, New Haven.
- Laski, H. (1921): *The Foundations of Sovereignty*. Harcourt & Brace, New York.
- László Róbert – Juhász Attila (2010): *A „kisebbsparlamentezés” csapdájában*. Társadalom & Politika. 1. sz. 162–169. (elektronikusan elérhető: www.valasztasirendszer.hu / tanulmányok)
- Ripp Zoltán (2006): *Rendszerváltás Magyarországon (1987–1990)*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Szigeti Péter – Takács Péter (2004): *A jogállamiság jogelmélete*. (Második bővített, javított kiadás.) Napvilág Kiadó, Budapest.
- Szigeti Péter (1990): Pluralista demokrácia – francia módra. In: Szoboszlai György (szerk.): *Váltók és utak*. A MPT Évkönyve. Budapest.
- Szigeti Péter (2006): *Országgyűlési képviselői választások 2006 – az Országos Választási Bizottság jog- és feladatkörain keresztül*. Magyar Közigazgatás. 2006. július, 385–411.
- Szigeti Péter (2007): A választójog jogdogmatikája – jogesetek tükrében. In: Szabó Miklós (szerk.): *Jogdogmatika és jogelmélet*. (Prudentia Iuris 26.) Miskolc. 360–373.
- Szigeti Péter (2008): *A Magyar Köztársaság jogrendszerének állapota. Komp lex jog- és alkotmányelméleti, jogszociológiai és szakjogi elemzés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Szigeti Péter (2013): Az Alaptörvény karaktere – államelméleti és alkotmányjogi aspektusból. In: Szoboszlai-Kiss Katalin – Deli Gergely (szerk.): *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*. Széchenyi István Egyetem, Győr.
- Szűcs Zoltán Gábor (2008): „*Historiai jogi alapra helyezkedtünk.*” Diszkurzív politológiai esettanulmány az 1946: I. törvény szerepéről az 1989-90-es köztársasági elnöki vitában. Politikatudományi Szemle 4. sz.
- Tölgyessy Péter (2013): *Az Orbán-rendszer természete* (kézirat, MTA TK PTI) (uez elektronikusan elérhető: Origo archívum Tölgyessy Péter)
- Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.)

Jogtudományi Közlöny. 2014. 2. sz. 82–92.

4. Stabilizálódott a „nemzeti”-konzervatív rezsim dominanciája a parlamenti választásokon

Mielőtt a 2014-es magyarországi választások eredményeiről szólnánk, szükséges röviden megvilágítani, mi történt társadalmunkkal az elmúlt évtizedekben.

A rendszerváltást követően a magyar gazdaság elveszítette hagyományos piacai többségét, a mezőgazdasági termelés az állami gazdaságok felszámolása és a szövetkezeti rendszer tönkretétele következtében felapórozott földbirtokszerkezettel és erős importversennyel nézett szembe. A magyar ipar eltűnt, helyét külföldi vállalatok és a gyenge hazai kis- és középtőke vette át. A lakosság egyharmada azonnal lecsúszott, és csak a feketegazdaságban és/vagy a segélyezésben talált kapaszkodót. A létbizonytalanság a formális munkahellyel rendelkezők jó része körében is a mindennapok részévé vált. Az adóelkerülés a nemzetközi kereskedelmi maffia jóvoltából az egekbe szökött. Eközben a politikai elit – kevés kivétellel, mint például a Medgyessy-kormány – többnyire csak a saját gyarapodásával és az egymás közötti hatalmi harcokkal volt elfoglalva. A 2008-ban kirobbant világgazdasági válságot a balliberális (MSZP) kormány a tőkés érdekeknek megfelelően és európai normák szerint kezelte. Többek között megszüntette a 13. havi nyugdíjat és a közsféra 13. havi bérét, befagyasztotta a közsféra béreit, felemelte a nyugdíjkorhatárt.

A reakció nem volt más, mint amit a válság hatására az európai országokban a megszorító csomagokat bevezető kormányok többsége kapott: kormányváltás és a társadalom jobbratolódása. Ez utóbbi Európa szegényebb országaiban – egyelőre – erőteljesebb.

2010-től az újonnan megválasztott nemzeti-konzervatív (Fidesz-) kormány folytatta, sőt fokozta a megszorításokat, de más társadalmi erők érdekei szerint. Ez az erő elsősorban a hazai („nemzeti”) tőke, illetve az ezt szolgáló elit.

2010 és 2014 között a szegénységgel és kirekesztettséggel fenyegetettek aránya a teljes népességen belül 29,9-ről 33,5%-ra, a 6 éven aluli gyermekek esetében 37,1-ről 42,4%-ra, a 65 éven felülieknél pedig 16,8-ről 19%-ra nőtt. A jövedelemegyenlőtlenséget jelző Gini-koefficiens 24,1-től

28%-ra emelkedett e rövid időszakban. A 2014-es értékek, a szegénységgel és kirekesztettséggel fenyegetett 65 éven felüliek kivételével mind magasabbak, mint a válság előtti 5-6 évben. Mindez a segélyezési és adórendszer 2011–2012 folyamán történt neokonzervatív átszabásának köszönhető. A munkanélkülségi ellátást biztosító időszakot 9 hónapról 3 hónapra szállították le, 16,6%-kal csökkentették a munkanélküli ellátás felső határát, 30%-kal csökkentették a rendszeres szociális segély felső határát, 20%-kal a munkanélküli ellátásra nem jogosult álláskeresők már addig is igen alacsony segélyét. Szigorították a szociális segélyek igénybevételének feltételeit, sőt a segítségnyújtás (pl. utcai ételosztás) feltételeit is.

Ráadásul az új egykulcsos személyi jövedelemadó-rendszer miatt a költségvetésből kieső százmilliárd forintokat különadók kivetésével kellett behozni, ami nagyrészt – közvetlenül vagy kerülő úton – szintén a „nép” jövedelmét csökkentette. 2012-ben az egy főre jutó reálkereset lényegében ugyanakkora, a reáljövedelem és a fogyasztás egy főre jutó értéke pedig kisebb volt, mint 2009-ben.

Ezen túlmenően növekvő differenciálódást tapasztalhatunk a munkavállalók osztályán belül is. Kitégult a rés a nők és férfiak átlagos fizetése között (2010: 15,9%, 2012: 17%, de az állami adminisztrációban, a honvédelem és a kötelező társadalombiztosítási ellátások területén dolgozók figyelembevétele nélkül rendre 17,6 és 20,1 százalék volt a különbség), és nőtt a különbség a költségvetési intézményekben és a versenyszférában dolgozók keresete, valamint a szellemi munkát végzők és a fizikaiak keresete között is. A leginkább a költségvetési szférában dolgozó fizikaiak abszolút és relatív kereseti viszonyai romlottak.

A változtatások a „középosztály” megsegítésének szlogenje alatt zajlanak. Azonban a 2011. januárjától bevezetett, a középosztályt és a gyermeknevelést támogatni hivatott egykulcsos adó és családi adókedvezmény az alacsony keresetekre járó adójóváírás kivezetésével és az ÁFA 25-ről 27%-ra emelésével együtt a „középosztály” döntő többségének (pedagógusok, orvosok, beosztott állami és önkormányzati alkalmazottak, a versenyszférába nem vezető beosztású dolgozói, nyugdíjasok, akik nyugdíjba menetelük előtt ezeken a területeken dolgoztak) nem emelte – esetenként még csökkentette is – a reáljövedelmét, miközben a „felső tízezret” valóban gazdagította. A gyermekkedvezményt a szülők az adóalap csökkentésével vehetik igénybe, ami három gyermek esetén egy gyerekre számítva

alig kisebb, mint a nemzetgazdasági átlagbér. A kedvezményt tehát csak a jól kereső sokgyermekesek tudják teljes egészében igénybe venni. 2013-ban az alsó nyolc jövedelmi tized részesedése a teljes nemzeti jövedelemből kisebb volt, mint 2010-ben, a kilencedik tized részesedése 0,3 százalékponttal, míg a tízedik tizedre, tehát a leggazdagabbakra jutó rész 2,6 százalékponttal nőtt. Ennek következtében 2010 és 2013 között a felső és alsó jövedelmi tized jövedelmének aránya 4,8-szereseről 6,5-szorosra emelkedett. 2005 és 2010 közötti balközép kormányzat idején összességében éppen ellenkező előjelű folyamatok játszódtak le, még azzal együtt is, hogy 2006 „kiugrott” a trendből, ugyanis ekkor a jövedelemeloszlás a felső tized javára jelentősen torzult.

A nemzeti-konzervatív kormány mindezt a média irányításán keresztül megvalósított professzionális hatalomgyakorlással párosította, amelyben az ígérek és a nemzeti, klerikális, „családcentrikus” szlogenek vitték a prímert. Ehhez a közfoglalkoztatás kiterjesztése, a lakosság nagy része által is „elnyomónak” érzett IMF-fel, Brüsszellel és a bankokkal szembeni harcias fellépés, a közművek feletti állami rendelkezés kiterjesztése járult. Valós igények és valós problémák orvoslására való törekvés keveredett saját hatalmi fölény szerzésével és az ezt szolgáló demagóg propagandaeszközökkel. Közben a jövőre készülve a kormánytöbbség szavazati joghoz segítette a határokon kívül élő, és a „nemzeti” retorikára fogékony magyarokat.

Ebben a helyzetben került sor a 2014-es választásokra. A szavazatok jelentős többségét – hasonlóan 2010-hez – a jobboldali pártok nyerték el a magyar országgyűlési választásokon. A külföldön (levélben) szavazók 95%-ának (123 ezer főnek) a jóvoltából is a Fidesz-KDNP kormánykoalíciónak éppen meglett a kétharmados mandátumtöbbsége, amellyel nemcsak a jogforrási hierarchia összes szintjét, hanem egyben az alkotmányozó hatalmat is újra kézben tartja. (Ez még a 2018-as választásokra is döntő hatalomtechnikai befolyással lehet.) Stabilizálódott a 2010-zel már bekövetkezett teljes jobbra csúszás: amíg *a jobb és a szélsőjobb oldalra együtt* 3 millió 284 ezer, addig a *nem-jobboldalra* (Összefogás pártjai és LMP együtt) ennek a fele, 1 millió 559 ezer szavazat jutott. Ha ezt a metszetet *mandátum-arányaiban* vesszük, akkor pedig a választási rendszer szavazatokat mandátumokká transzformáló szabályai következtében 3,6-szeresére növeli az aggregált jobboldali fölényt (vagyis 43 nem-jobboldali képviselőre 156 jobb-szélsőjobb mandátum jut). A szélsőjobboldali, EU- és romaellen-

nes, továbbá antiszemita Jobbik 1 millió 20 ezer szavazatot kapott, vagyis 165 ezerrel még meg is haladta 2010-es jó eredményét. Befolyása elsősorban a depressziós övezetekben, Észak-kelet és Dél-kelet Magyarországon, de Budapesten is nőtt, olyan térségekben, ahol korábban a baloldal még jól helytállt.

Az ún. balliberális ellenzéknek – már ez az önminősítő elnevezés is roppant problematikus – sovány vigaszt két tény jelenthet. Egyrészt az, hogy ezúttal a fővárosban versenyképpé vált a Fidesszel, mert az itt kiosztható 18 egyéni választókerületi mandátumból 8-at meg tudott szerezni. Továbbá az, hogy a Fideszre körülbelül 450 ezerrel kevesebben szavaztak – a közben megnövekedett választópolgári létszámból – mint 4 évvel ezelőtt. Saját céljától, a kormányváltó erők győzelmétől azonban fényévekkel maradt el az ellenzék. Választási stratégiája, az „Összefogás” nevű koalíció létrehozása sem tudta szavazatszerző képességét növelni, az őt alkotó tényezőkhöz képest.

A 199 fős parlament megoszlása a következő: 133 mandátum a Fidesz-KDNP koalícióé, amely így éppen 2/3-os minősített többséget jelent. 38 mandátumot ért el az Összefogás 5 pártja (MSZP, Együtt 2014, PM, DK, Liberális Párt), 23 mandátum jutott Jobbiknak és 5 az LMP-nek. Kérdéses, hogy a 4-4 mandátumot szerzett Együtt 2014 és a DK egyáltalán alakíthat-e frakciót az új parlamentben, mert ahhoz elvileg 5 azonos mandátum szükségeltetik.

Az általában, formálisan vett baloldal prominensei néhány elszigetelten felfogott, parciális politikai ok hangoztatása mellett két körülményt emelnek ki kudarcuk magyarázataként:

1. A kormányzó pártok által a kétharmad birtokában az ellenzékkel való konszenzus nélkül alkotott, számukra kedvező, többségi, aránytalan, vegyes választási rendszer megoldásait.
2. A négy év óta tartó folyamatos anyagi-erőforrásbeli és információs fölény, amellyel a kormányzó pártok rendelkeztek, s amely antipluralisztikus tendenciákkal és súlyos anyagi és médiabeli esélyegyenlőtlenségekkel terhelt.

Mindez kétségtelenül igaz, mégis vesztes horizontvesztés, ha ezt az eredményt nem nézzük átfogóbb társadalmi tendenciák szempontjából. Miért tudott a keresztény-nemzeti, autoriter, továbbá gazdaság- és er-

kölcsfilozófiáját tekintve neokonzervatív rezsim stabilizálódni? Miért most volt a legalacsonyabb (61,73%-os) részvétel 1990 óta a választásokon? Másként fogalmazva, egyfelől miért van széles tömegeknek elégük a parlamenti pártok elitharcaiból, másfelől miért tud sikeresen mozgósítani a 21. századi Magyarországon a nacionalizmus ideológiájával a magát nemzeti kormánynak nevező Orbán-kurzus? „... a nacionalizmus arra jó mindeknek felett, hogy a vele megmámorosított tömeg ne vegye észre, mi hiányzik neki s mihez van joga. (...) halálra butították az országot a nemzeti kurjantások” – idézhetjük Ady Endrét (1906) a mára vonatkoztatva, a globalizáció és EU ellen hangoló mozgósítás eredményességének magyarázataként. De térjünk át az átfogóbb, a rövid távú eseményeket történelmi perspektívába helyező magyarázathoz.

Látni kell, hogy a népesség elszegényedett vagy a lecsúszással fenyegetett nagyobbik felének a jobboldal legalább identitást, nemzethez tartozást kínál, amit az ellenzék demokráciát és jogállamot visszaállítani kívánó céljai nem ellensúlyozhattak. Különösen, hogy ezek a célok semmit nem mondanak a gazdasági fejlődésről, a foglalkoztatás és az létbiztonság javításáról. A nemzeti-tekintélyuralmi berendezkedésnek azért nincs polgári demokratikus alternatívája, mert ahhoz egy többségében egzisztenciális biztonságban élő népesség kellene a többségében szegénységben vagy bizonytalanságban élők helyett. Ám ilyen fokú létbiztonság nyújtására ez a társadalmi-gazdasági rendszer nem képes, jórészt – bár nem kizárólag – éppen a balliberális politikai erők korábbi kormányzati tevékenységének jóvoltából, ami a magyar gazdaság kiüresítését, a külföldi tőkének való privatizációját, a gyenge magyar tőke világpiaci kiszolgáltatottságát eredményezte. Az adott körülmények között az Orbán rezsim találta meg és alkalmazza a *gyenge nemzeti tőke megerősítéséhez és az elégedetlen, vagyontalan, elszegényedett népesség pacifikálásához és olcsó munkára fogásához szükséges hatalmi technikákat.*

E rezsim ideológiája – amely véleményhordozó értelmiségi körei magatartásmintáiban és szimbolikus üzeneteiben neohorthysta jellemzőkkel bír – legitimálja a jobboldali Magyarország múltját, hogy arra építhesse a nemzeti tőke számára kedvezőbb profitszerzési lehetőségeket biztosító gazdaság- és társadalompolitikáját. Különösen könnyen teheti ezt azért, mert Magyarországon a nemzeti-konzervatív és a liberális politikai erők az elmúlt 25 évben közösen és szisztematikusan periférizálták a baloldali,

rendszerkritikus gondolkodást a szellemi életben, és ezzel kiszorították a közbeszédből a valós társadalmi egyenlőség és szolidaritás értékeit. A szocialista eszme lejáratása már évtizedekkel ezelőtt elkezdődött és mára szinte tökéletessé vált. A magát balközép pártnak tekintő szociáldemokrácia (MSZP) szociálliberálissá válásával pedig megszűnt 3. pólus lenni. Amíg az első 5 választásból hármat meg tudott nyerni – csak közben képtelen volt teljesíteni azokat az elvárásokat, amelyeket a magyar társadalom hozzá fűzött – most megpecsételte váltópárti pozíciójának 4 évvel ezelőtti elvesztését. Annak következtében, hogy végképp feladta plebejus-demokratikus arculatát, amely Horn Gyula idejében (1994–1998) még némiképp megvolt. Ezért haladunk a két világháború közötti Magyarország politikai tagoltságának új, második kiadása felé: *a „nemzeti” kontra polgári erők küzdelme mellett nincs valós baloldali ellensúly*. E domináns szellemi és politikai tendenciákkal szemben a szociális kérdést kellene visszaszereznie és a népi Magyarországot maga mellé állítania egy újjászerveződő, kapitalizmuskritikus baloldalnak. Ehhez a társadalmi önvédelem kibontakoztatására és politikai akciók eszköztárára volna szükség, amelynek tudatos és szervezett erői azonban ma még nem látszanak. Az uralkodó ideológiák és intézményeik – írott sajtó, egyház, iskolarendszer, média – más húrokat pengetnek.

Így néz ki 25 évvel a rendszerváltás után félperifériás, oligarchikus kapitalizmusunk és annak gazdasági-politikai arculata.

Szerzőtárs: Artner Annamária. Ezredvég. 2014. 5. sz. 99–103.

5. Maffiaállam? Passzív forradalmi konszolidáció? Vagy valami más?

A létezhet-e maffiaállam? kérdését nem a politikai kommunikáció síkján – régi néven propaganda –, hanem teoretikus szigorúsággal felvetve értelmezzük. Feltéve, hogy a 2010 utáni magyarországi politikai rezsim jelenségeinek leírása mindenben pontos és helyes, akkor is téves állam- és politikaelméleti fogalomalkotásként a szükségképpen illegitim maffia és az állam fogalmának összekapcsolása. A törvényes erőszak monopóliumával csak és kizárólag az állam rendelkezik egy társadalomban, és semmilyen más organizáció nem rendelkezhet az államra jellemző képességekkel. Egy politikai rezsim tekinthető illegitimnek, el nem fogadottnak és igazoltnak – eltérő legitimációs erőforrásokkal rendelkező kritikai álláspontból, ellenben az állam és annak érvényesnek tekintett és szociológiailag érvényesülő jogrendje nem lehet illegitim, nem lehet illegális. (Sem itt, sem Olaszországban, sem másutt.) Abszolutista, tekintélyuralmi politikai rezsim alakult ki nálunk.

Érthető és állandósult szellemi és politikai aktivitás kíséri Magyarországon a kiépült Orbán-rendszer jellemzését.¹ Leírását, értelmezését és minősítését egyaránt. Orbán második kormányzati ciklusának újabb, a 2014-es választásokkal bebetonozott alakzatának értékelése nem függetleníthető sem az elmúlt, a társadalmi rendszer megváltoztatását követő huszonöt év fejleményeitől, sem pedig a magyar társadalom legújabb kori történelméről alkotott elgondolástól. Ha tetszik, a magyar társadalomfejlődés értelmének kérdéséről – tudván-tudva, hogy bár az ember értelmes lény, aki nemcsak ösztönök által és emocionálisan vezérelt, hanem cél- és értékrationális cselekvésekre is képes – mégsem az individuális cselekvések horizontján lehet megfejteni történelmünk éppíglését, állapotait. Mert bár az egyes ember képes törvényt szabni életvezetésének, s ennek súlya, felelőssége rátelepszik mindennapi döntéseinek tömegére az „azzá leszel, amit teszel” mechanizmusa következtében, ám az emberek mint olyanok motívumaiból nehéz – ha egyenesen nem lehetetlen – eljutni a történelem „csinálásához”. Ugyanis az egyes egyéni cselekvéseken túlmutató integrációs formákról van itt szó. Társadalmunk, mint olyan maga

¹ Az Esméletben megjelent számos elemzés közül utalunk a 93. számban megjelent kerekasztalra, amely a 2010 utáni társadalmi, gazdasági és politikai rendszer jellegével foglalkozik. Bartha Eszter, Földes György, Kállai R. Gábor, Krausz Tamás és Wiener György mellett itt fejthettem ki állásfoglalásomat.

csinálja saját történelmét, de közel sem szabadon, tabula rasa alapról. Abban az értelemben nem, hogy a készen talált struktúrák, átörökölt hagyományok, a munkamegosztás adott rendje, az elért fejlettségi szint, a világgazdasági lehetőségek és a világrendszerbeli erőviszonyok meghatározó befolyása melletti szűk mozgástéren lehet és kell „táncolnia”. Ezeket a nyomós feltételeket és készen talált körülményeket értékelni kell, ami már önmagában is indokolja az álláspontok sokféleségét, hiszen az értékelés eltérő gondolati alapokon jön létre. Az értékek és értékelések pedig igen gyakran érdekpozíciók – réteg, osztály, nemzet – akarati tartalommal kifejtett megnyilvánulásai. Azt például, hogy az ember törvényt tud szabni életének a liberális és a marxista elgondolások egyaránt osztják. Mindkettő racionalista. Szemben a klasszikus konzervativizmus organikus társadalomfelfogásával, melyet a spontán-organikus életfolyamatban keletkezett hagyomány, kitüntetetten a nemzeti ural. Igaz, a modernebb reformkonzervativizmusokban már helye van a tettnek, a hatalom akarásának, „a politikai” aktív szerepének, csak éppen nem az emancipáció és bárminő egyenlőség alapján, hanem a természetesnek tekintett egyenlőtlenségek és hierarchiák értékrendjének fenntartása mellett. Az egyenlőség formális, politikai és jogi követelményei (a nemzet mint politikai közösség, jogegyenlőség, törvény előtti egyenlőség) pedig a klasszikus liberalizmus számára is – a valaminő esélyegyenlőség elve – csak a szociálliberalizmus gondolatkörében érvényes elv. Az egyenlőség bármilyen materiális fogalma azonban elutasított, hát még a modern szocializmus számára mérvadó mérték, az osztályszintű egyenlőség követelménye (amely az egyéni képességek és teljesítmények szabad kibontakoztatása különbözőségének éppen nem tagadása, hanem a valóságos feltétele volna).

Ezekből az értékrendbeli alapokból – természetes egyenlőtlenségek, hierarchiák elismerése; jogi és politikai egyenlőség; materiális egyenlőség – pedig nagyon különböző legitimációs szerkezetek és öngigazolások következnek. Ezek nyomába eredünk. Figyelemre méltóan és figyelemre méltó önkritikával elemzi Magyar Bálint² a szocialista-liberális kormányzatok felelősségén belül a szimbolikus politizálás hiányából adódó identitás- és perspektívesztést. Azonban a „nemzeti” jobboldal fokozatosan kiépített identitáspolitikai fölényét nem számítja be az orbáni rezsimnek mint

² Magyar, 2013.

olyannak, hanem attól függetlenül kezeli azt – maffiaállamként. Szerinte pedig egyenesen „A saját értékrenden alapuló nyelv a legelső és egyben kikerülhetetlen lépés saját identitásunk és szabadságunk felé”.³ Már pedig, ha ez így van, akkor identitása felől nézve mindenképpen több „saját” létezik, ezek egyikének győzelme a többiek felett azonban közös szabadságot aligha ad. „Az ésszerű pluralizmus körülményei között” (Rawls) az ellenfelet elismerve kellene a modus vivendi megtalálni – és ez nem sikerült huszonöt év alatt. Látni fogjuk, közel sem véletlenül.

Két jelentős tanulmány központi kategóriájának összevetése alapján kívánunk elemezni. Magyar Bálint szociológus, egykor szabad demokrata képviselő, miniszter és Wiener György⁴ politológus, egykori szocialista képviselő munkái kapcsán közelítünk az Orbán-rezsim természetéhez. Nem kívánjuk recensálni ezeket, mert éppen értékeik, eredetiségük és gondolatgazdagságuk miatt hívjuk fel rájuk olvasóink figyelmét. Kommentárunknak nem célja és nem is helyettesítheti az eredeti tanulmányok elolvasását. Az eredménnyel, mint minősítő körülménnyel foglalkozunk: maffiaállamban élünk-e vagy pedig Orbán politikai rendszerváltása végbevitt egy passzív forradalmat, amely bő húsz év ilyen-olyan, de nyugvópontra nem jutó fejleményei nyomán konszolidált? A két szerzőnél a sok nagyon gazdag részletelemzés, empiria, politikatörténeti összefüggés ugyanis ezekbe a fogalmi keretekbe illeszkedik, és a maffiaállamra, illetve a passzív forradalomra van kifuttatva.

A posztkommunista maffiaállam két összefüggést fejez ki. Egyfelől azt, hogy keletkezése felől, az állami tulajdon monopóliumával párosuló egypárti diktatúra bomlása nyomán létrejött rendszerként jellemezhesse Magyar. Másfelől e fogalom párral mai működésének természeteként létrejött olyan új minőséget konstatál, amelyet csak ebben az újfajta magyarzó keretben lehet adekvátan leírni. A 2010 utánra kiteljesedett állapot, amiben élünk, nem szervezett alvilág – mint a maffia –, hanem olyan szervezett felvilág, melynek fő jellemzője „a cselekedeteit mindenekelőtt meghatározó hatalmi-vagyonosodási logika, amely a politikai hatalom és a családi gyarapodás együttesét a központi politika rangjára emelt maffiakultúrával működtetett állami eszköztárral, erőszak-monopóliummal valóítja meg.”⁵

³ Magyar, 2013, 9.

⁴ Wiener, 2014.

⁵ Magyar, 2013, 10–11.

Nem a gazdasági hatalmasságok vásárolják fel a politikai hatalmat, pártokat – a néhol jellemző és ismert minták, mint például a Cosa Nostra esete szerint –, hanem egy politikai párt döntéshozó potenciálját használják magánvagyonok gründolására, 2010 után foglyul ejtve az államot (state capture). A maffiaállam megnevezés korántsem indulati, publicisztikai fogalom, hangsúlyozza szerzőnk, hanem az új hatalmi elit lényegi vonására, szerveződési rendjére vonatkozik: „családi, illetve a közös üzlet által megpecsételt *fogadott családi* kapcsolatrendszer révén épül fel. A szervezethez rokoni és lojalitási szálakon keresztül újabb és újabb családok kapcsolódnak, amelyek a Családfőtől kiinduló, erősen hierarchikus, piramisszerű engedelmességi rendbe tagozódnak”.⁶ Premodern társadalmak klánjainál vagy posztmodern sejkiségeknél az örökletes hatalom és a széles körű személyi és közhatalmi jogosítványok lehetnek legitim uralmi formák, monarchiák, de a maffiaállam státusza nem legitim. „A maffiaállam lényege, hogy a polgári jogegyenlőség formális viszonyai között – ezúttal állami – erőszakkal fosztanak meg egyeseket a tulajdonuktól, amelyet jogellenes módon és eszközökkel másoknak adnak. A maffiaállamban a vazallusnak nincs vazallusi jogállása, legfeljebb csak vazallusi helyzete. S miközben a polgári jogegyenlőség de iure nincs felszámolva, de facto vazallusi helyzetek tömege jön létre.”⁷ „A maffiaállam a patriarchális Család(fő) jogosítványainak érvényesítése nemzeti szinten a demokrácia intézményrendszerének kulisszái között az államhatalom megszállásával és annak eszköztárával.”⁸ – idézhetjük a legfontosabb meghatározásokat.

Az új tulajdonosi osztály kialakítását a szervezett felvilág négy olyan fenyegető potenciálja biztosítja, amelynek következtében a maffiaállam ajánlata egy vállalkozás számára visszautasíthatatlan: „(1) korlátlanul uralt jogalkotói hatalom, (2) párthű titkosszolgálat, ügyészséggel, rendőrséggel, (3) lojális adóhatóság és (4) az állami megrendelések és uniós pályázatok feletti teljes kontrollal. Ez teszi a maffiaállam ajánlatait vértelenül – kvázi jogszerűen – hatékonyvá.”⁹ Hangsúlyozzuk: nem szellemtelen és életidegen megfigyelésről van szó. Mégis, a „kvázi jogszerűen” terminus bizonyta-

⁶ Magyar, 2013, 41.

⁷ Magyar, 2013, 42.

⁸ Magyar, 2013, 43.

⁹ Magyar, 2013, 62.

lansága szerintünk éppen a formális jogszerűséget jelenti, amivel Orbán hatalmi állama él és visszaél.

Ezen állam nacionalizmusa is sajátos, „a nemzetből történő kirekesztése mindazoknak, akik nem részei a fogadott családnak, vagy nincsenek a vazallusi rendbe az alá betagozva, azok ugyanis nem részei az ő háza népének, s ennek viselhetik minden következményét. *Száma a nemzet: a fogadott család és tartozékai, a keresztapától a cselédségig.*”¹⁰

Néhol a szerző a maffiáról beszél, ellenpontként, de mintha elmulasztotta volna levonni ennek az államra vonatkozó elméleti konzekvenciáit: „A *maffia* nem más, mint erőszakos, illegitim kísérlet a patriarchális családfő premodern jogosítványainak érvényesítésére a polgári jogegyenlőségre épülő társadalom viszonyai között, mely kísérletet az állami közhatalom szervei igyekeznek megghiúsítani. A maffia: illegitim neoarchaizmus” – szól a frappáns definíció.¹¹

Kétségtelen, hogy egy politikai rezsim, így Orbán politikai rezsimje is többféleképpen írható le, és akár ugyanaz a gondolat is kifejezhető nyelvi-leg különböző módokon. Ott azonban teoretikus értelemben fogalmi bizonytalanság van, ahol a helyesen *illegitim képződménynek nevezett maffiát* és az *államot* – amely a törvényes erőszak monopóliumával rendelkező szervezet Max Weber ismert és elismert specifikálásával szólva – maffiaállamként szimbiózisba léptetik. Mindkettő szervezet és nagy szervezet, de a társadalomban létező sokféle – gazdasági, kulturális, sport, művészeti, politikai, egyházi stb. – szervezetet az államtól mint szervezettől éppen az választja el szervezetszociológiailag és államelméletileg,¹² hogy az államon

¹⁰ Magyar, 2013, 43.

¹¹ Magyar, 2013, 43.

¹² Minden állam többféle nézőpontból is jellemezhető, mert szervezett közhatalmát belső és társadalmi-gazdasági környezetével kölcsönhatásban álló külső komplexitás egyaránt jellemzi. Ezért lehet az államelméletben a szervezeti és a hatalmi-politikai államfogalom mellett jogi és történeti-szociológiai államfogalmakat is képezni. Azonban sem a jogi (érvényes normatív rendje van), sem a szociológiai államfogalom szempontjából nem nevezhető illegitimnek Orbán állama, mert az emberek tömeges-típusos szinten követik, a jogalkalmazók pedig alkalmazzák jogrendjét. Más lenne a helyzet, ha tömegessé válna az engedetlenség (és más kérdés az erkölcsi-politikai el nem fogadottság – az illegitimnek tekintettség – a magyar baloldal különböző erői részéről). Jobb- és baloldal, illetve ezek változatai tehát nem két anakronizmus viaskodását jelentik, amit a liberalizmus kívülről és felülről nézhetne, amint Magyar Bálint teszi, hanem egy társadalom- és politikatörténetileg mozgó-változó súlypontú legitimációs erőteret. Továbbá rendelkezik alkotmányjogi legitimitással is, hiszen általános, egyenlő, közvetlen és titkos választásokkal került hatalomra. Igaz, szándékosan a saját maga számára erősen kedvező választójogi szabályokat alkotott (a túlkompenzáció módszere plusz 6, a külhoni voksok plusz 1 mandátumot

kívül más nem lehet a legitim erőszak birtokában. Minden állam szükségképpen a törvényes erőszak monopóliumával kell, hogy rendelkezze, és rajta kívül más organizáció ezzel nem rendelkezhet.¹³ Valami vagy állam, vagy maffia. Ami állam, az legitim, ami maffia az illegitim. A legitim és az illegitim ebben az értelemben, az államra vonatkoztatottan kizárják egymást. Ezért bár nyelvi és politikai kommunikációs fogásként hatásos a maffiaállam-fogalom, és nem zár ki számos értékes jellemzést, de szigorúbb, teoretikus értelemben nem tartható.

A legitim uralom sokféle fajtája (tradicionális [gerontokratikus; patriarchalis; patrimoniális], feudális, karizmatikus, legális) közül egyik sem illegitim. *Legitim az uralom abban az értelemben, hogy törvényes és valami módon igazolásra szorul.* Orbán állama és politikai rezsimje ezért nem új uralomtípus, nem illegitim maffiaállam, mert szabályozott, legális módon, választásokon került hatalomra és számos érvet, indokot, tradíciót talál hatalma igazolásához, amelyek miatt a magyar jobboldal jelentős része támogatja, elfogadja. Ettől még nem támadhatatlan, és nem „örök” kiépített autoriter hatalma. Akár liberális, akár polgári radikális, akár szocialista, akár mérsékelt polgári konzervatív értékrendek felől megvonható (és megvonandó) a rezsim legitimitása, de nem a törvénytelenység, hanem az el nem fogadottság értelmében. Sőt, kiérdemli a radikális kritikát. Működésmódja a hatalmi államé és nem a jogállamé: periferezálta a hatalom-megosztást, birtokba vette a semleges, ellenőrző szervek jó részét,

hoztak, míg a választókerületek gerrymanderingje és a médiafölény hatása és más megoldásai kevésbé kvantifikálható összefüggések). Azonban minden más választási rendszerben is többségük lett volna. A pálya „lejtése” a 2/3-ot eredményezte. Ökonómiai államfogalom is képezhető, amely az adóztató hatalom létalapja, az állami beavatkozás terjedelme (a redistribúció irányai, arányai és funkciói) vagy éppen a követett gazdaságpolitikai doktrína felőli jellemzésekhez vezetne. Ezekkel az állam mint valaminő rend (az osztály- és politikai harcoknak a rend keretei közé szorítása – F. Engels) bizonyos jellemzőinek foglalatja kerül előtérbe, a megismerő által választott perspektíva függvényében. Az analitikus felbontás persze nem zárja ki, sokkalta inkább megteremti a szintézis lehetőségét.

¹³ „Az erőszak természetesen nem az állam szokásos vagy egyetlen eszköze, hanem igenis a rá jellemző speciális eszköz. [...] az állam az az emberi közösség, amely egy bizonyos területen belül – ez a »terület« hozzátartozik az ismertető jegyhez – a legitim fizikai erőszak monopóliumára (sikerrel) tart igényt. A jelen specifikus vonása ugyanis az, hogy bármilyen más szervezetnek vagy személynek a fizikai erőszakhoz való jogát csak akkor ismerik el, ha az állam a maga részéről engedélyezi alkalmazását: az állam számít az erőszakhoz való »jog« egyedüli forrásának. [...] azt a tisztán fogalmi mozzanatot rögzítem, hogy a modern állam intézményes uralmi szervezet, amely eredményesen törekedett arra, hogy bizonyos területen belül monopolizálja a legitim fizikai erőszakot mint az uralom eszközét, s evégett irányítóinak kezében összpontosította a dolgi uralmi eszközöket”. (Weber, 1989, 627, 14.)

antipluralisztikus fellépései vannak a sajtó és média világában, abszolutista, tekintélyuralmi megoldásai az élet számos területén.¹⁴ Ettől még nem lesz a rezsimnek maffiaállama. Eszmék, értékrendek, eljárások, tradíciók és teljesítmények legitimálnak, vagy más eszmék, tradíciók és értékrendek felől tekintve kétségbe vonandók a rezsim legitimációs erőforrásai vagy éppen alulteljesítése. A legitimitást újra és újra elő kell állítani, s akinek ez nem sikerül – legfőképpen teljesítményeinek hiányában – elveszti a közhatalom gyakorlására feljogosított pozíciót, de nem törvénytelené (illegális) válik, hanem delegitimálódása következtében lesz leváltható. Attól, hogy a liberális-demokratikus, hatalommegosztó jogállamot felszámolták – amint ezt Magyar Bálint alapvetően pontosan és helyesen leírja (44–48. és 54–58.) – még nem az következik, hogy egy speciális rablóbandával (maffiaállam) lenne dolgunk, csak az – és ez nem is kevés – hogy nem liberális, hanem nemzeti-konzervatív, tekintélyuralmi, abszolutista hatalmi állammal (*Machtsstaat*) nézünk szembe.

Némiképp zavaró lehet az olvasó számára, hogy a legitimitás poliszemantikus, többjelentésű fogalom: nemcsak törvényeset (legális, jogszerűt), hanem igazoltat, elfogadottat is jelent (legitimitást). Nem minden legális igazolt és elfogadott, és nem mindegy, hogy ki vagy kiknek a számára való elfogadottságról (elutasításról) beszélünk. A poliszemantikus fogalom összefüggésében tehát szerintünk az *Orbán-rezsim illegitim, de legális*. A rezsim lehet illegitim, de az állam nem lehet illegitim, nem lehet illegális. Ami az illegális értelmében illegitim, az nem lehet az állam és annak jogrendje – ezért nem pontos és félrevezető terminológia a maffiaállam.

A leírtak példájánál maradva: a szerző részéről a nemzetből történő orbáni kirekesztés és ennek politikai üzenetei teljesen jogosan bírálhatók. A regnáló rezsim társadalmi bázisa azonban aligha korlátozódik a „*fogadott család és tartozékai*”-ra, tehát hatalmi elitjére és a Család számára kétségtelenül alkalmazott hideg- és tranzitállamosítások, koncessziók kedvezményezettjeire.¹⁵ Szélesebb a bázisa, mert a keresztény-nemzeti középosztályosodás támogatása, a nemzeti tőke preferálása, a neokon ideo-

¹⁴ Elemzésükhöz lásd: Szigeti, 2013, 519–536. és 2014, 82–92. és uex: Political Capital – Social Development Institute 2013. október, <http://www.valasztasirendszer.hu/?cat=4>. – illetve e kötetben.

¹⁵ Magyar, 2013, 63–65.

lógión alapuló egykulcsos szja, a vallásos és vallásos érzületű honfitársaink vagy éppen a yuppi mentalitású technokrácia mesterséges és reakciós – generációs szakadékképzéssel történő – helyzetbe hozása szerteágazóbb, valós érdekpályákat is érint, jelentős társadalmi csoportokat, azok karriermobilitását segíti elő. (Csak valóban nem demokratikus esélyegyenlőséget teremtve.) Vagy említhetném éppen a határon túliak nemzetegyesítését, még ha választójoguk megadása – a lakóhelyhez kötődés nélkül, az alkotmányjogi hatékonyság hiánya következtében – súlyosan unfair volt.

A politikai kirekesztésnek az alaptörvény preambulumaival is megalapozott jelentőségére még vissza kell térnünk – másik szerzőnk munkája kapcsán is. Hiszen ahol nagyfokú kirekesztés van, ott nehezen képzelhető el a konszolidáció, ahol pedig konszolidálnak, ott az „aki nincs ellenünk, velünk van” politikai bölcsességének és stratégiájának kellene érvényesülnie.

Mi tehát itt a fő tendencia?

Wiener György a materialista társadalomfelfogásra alapozva igényes dialektikus fogalomalkotással három kategória értelmezésén keresztül – bravúrosan, szinte minden releváns politikatörténeti tény, eseményt bevonva értékelésébe – kísérli meg a válaszadást. Az 1848-as alulról jövő népfelkelések bukását követő német egység kialakulására, a Vaskancellár Bismarck *felülről jövő forradalmi* tettének engelsi elemzéseire éppúgy épít, mint az Antonio Gramsci-féle, megújított *passzív forradalom* kategóriájára. Ezen reflexiós, egymásra vonatkozásukban jelentést kapó fogalomalkotással ragadja meg – forradalmi és restaurációs mozzanatok kölcsönhatásában – az „ott és akkori” túlsúlyos elemeket. Hegemonia és erőszak, a mozgóháborúval szemben értelmezett állóháborús, informális behatolások és az aktív vagy teljes revolúcióval szembeállított passzív forradalom képezi a kulcsfogalmakat, ahol az ellentétes erők harca következtében „a restauráció teljes mértékben sohasem valósulhat meg, a történelem visszahúzó, reakciós erői a radikális változások részleges elismerésére, netán továbbvitelére kényszerülnek, felülről jövő, passzív forradalomként hajtva végre a haladó társadalmi mozgalmak céljait”.¹⁶ Az olasz nemzetegyesítés vagy akár az 1789-es francia forradalom olyan értelmezése, amely ebben az ingamozgásban – a hosszú távon tartós, strukturális kontinuitás stabilitásának (Braudel *longue durée*-je) értelmében – csak majd kétszáz év után,

¹⁶ Wiener, 2014/6, 108.

az 1970–80-as évekre vette le végleg a napirendről egy „ellenforradalmi” rendszer lehetőségét – szolgáltatnak erre példát a történelemben.

Az elemzésnek ebben a fogalmi keretében és a történeti példák analógiái felől nézve a magyar történelmet kap magyarázatot Orbán Viktor passzív forradalma. Wiener itt elsősorban a kötcsei beszédre és a restaurációs forradalom alkotmányozására (Alaptörvény) alapozza értelmezését;¹⁷ másrészt, ami fontosabb, az 1918 óta tartó strukturális idő hosszú tartama felől kíséri meg a magyarázatot történelmünk közel száz esztendejére. Olyasmit láttatva, ami eredeti megoldásokhoz vezet. Lássuk először a „vezérdemokrácia vezére” – hogy a mai magyar jobboldal számára oly kedves terminológiát is felidézzük – „fülkeforradalmi” elgondolásának értékelését. Wiener számára egyértelmű, hogy „hazánkban passzív, restaurációs forradalom ment végbe. Ezzel szemben nem ellenérv, hogy 2010-ben utcai tüntetéssorozat, illetőleg fegyveres felkelés nem zajlott le, hiszen passzívnak éppen a forradalom nélküli forradalmat nevezhetjük. A változás restaurációs jellegét pedig az bizonyítja, hogy a nemzeti együttműködés gyökerei, Orbán Viktor megfogalmazásai szerint is a két világháború közötti periódusba, a nemzeti egység megvalósítására irányuló politika korába nyúlnak vissza, s a korábbi, 2009. szeptember 5-i kötcsei beszédben felvázolt centrális hatalmi erőter is az 1945 előtti hegemon pártrendszert modellezi. Sőt, a keresztény nemzeti kultúra esetében a miniszterelnök éppen a restauráció kategóriáját használta, ám abban a kontextusban, hogy az a megszakítotttság miatt önmagában nem biztosítja ezen irányzat hegemoniáját. Ugyanakkor e megfogalmazás, akárcsak a nemzeti egység és a nemzeti együttműködés megkülönböztetése, arra is utal, hogy a restauráció teljes mértékben a mostani politikai rendszerváltás során sem valósulhat meg.”¹⁸ Ezt a konklúziót az Alaptörvény is megerősíti: ugyanis csak felemás módon békíthető össze a két világháború közötti, a monarchikus tan szerint az ország alkotmányos folytonosságát kifejező szentkoronás tradícióhoz való visszatérés és a köztársasági államforma kénytelen-kelletlen, míg a bevált kormányforma de facto meghagyása. A restauráció a szimbolikus térben a legerősebb, teljes körű azonban itt sem lehetett. Államiságunk történetéből a polgári demokratikus (Károlyi, illetve az 1946. évi I.

¹⁷ Wiener, 2014/6, 108., 113–115.

¹⁸ Wiener, 2014/6, 109.

törvény) és az államszocialista időszakot éppúgy kiiktatja az Alaptörvény Nemzeti hitvallása, mint ezt a maga idejében a Horthy-rendszert intézményesítő 1920. évi I. tc. tette.

A tradicionális államiságra épülő, a Monarchia felbomlása után született önálló nemzetállam gyökeresen szakított 1918-al, a tanácsköztársasággal és azok republikanizmusával, továbbá szisztematikusan üldözte a forradalmak résztvevőit, azonban mégsem jelentett visszatérést a dualizmushoz, a választójog némi kiszélesítése és a mérsékelt földreform okán, továbbá a hatalmi szerkezet is megváltozott. „A nagybirtok és a nagytőke gazdasági uralma ugyanis előbbi politikai, s a marxi értelemben vett felső szolgáló rend (a vezető hivatalnoki és tiszti kar) kormányzati hatalmával társult, miközben a nagygazdák és a középbirtokos parasztok is bizonyos fokig az uralkodó csoportok közé kerültek.

A munka és a tőke hosszú távú érdekellentéte mellett e korszakban a hatalmi szerkezeten belüli konfliktusok is meghatározó jelentőségűekké váltak. A felső szolgáltató rend tagjai ugyanis a »keresztény kereskedelem« és az »őrségváltás« jelszavával jórészt a zsidó származású nagytőkések vagyonának és pozíciójának megszerzésére törekedtek, míg a hagyományos uralkodó osztályok hatalmi monopóliumuk megőrzéséért küzdöttek.”¹⁹ Mutatis mutandis – a dolgok visszatérnek, ismétlődnek a hazai kapitalizmus második, 1989 utáni kiadásában.

Nem követjük végig a strukturális idő hosszú távú folyamatainak összes fejleményét. Elég még hozzá, ha az államszocialista periódus jellemzését adjuk a szerzőtől. „A demokratikus köztársaságnál is jóval szűkebb bázisra támaszkodhatott a fordulat évében létrehozott államszocialista rendszer, melynek bevezetését [1944/5–1947 – Sz. P.], Jugoszlávia kivételével, a térség valamennyi államában a Szovjetunió kényszerítette ki. E berendezkedést csupán az ipari munkásság és az agrárproletariátus egy része, valamint a viszonylag csekély számú kommunista értelmiségi támogatta, mely így tulajdonképpen, Gramsci kategóriáit használva, nem aktív, hanem egyfajta felülről végrehajtott passzív forradalom nyomán jött létre. 1956 a legitimáció hiányát egyértelművé tette, s noha a kádári konszolidáció nyilvánvalóan kiszélesítette az államszocialista rendszer bázisát, a többség a magyar történelemben egyedülálló gazdasági növekedés, életszínvo-

¹⁹ Wiener, 2014/6, 110.

nal-emelkedés és társadalmi mobilitás ellenére is csupán tudomásul vette, ám nem támogatta az erőt konszenzussal felváltani kívánó egypárti hatalomgyakorlást.²⁰ A szerző szerint a kádári konszolidáció is csak átmeneti volt és legitimációs deficitben szenvedett.²¹

Van tehát egy közbeszéd befolyásolására alkalmas maffiaállam-fogalmunk, amely szellemes, de társadalomelméletileg téves. Ez a rendszerváltás és az orbáni állapotok társadalmi várakozásokat *alulmúló* teljesítményei kialakulásában előszeretettel hivatkozik a posztkommunizmusra, és előszeretettel keresi a Fidesz–KDNP-kormányzásban az államszocializmus-analógiákat. Eltekintve attól, hogy nem volt kommunizmus, ergo utána sem lehetünk, fontosabb, hogy a magyarországi kapitalizmus második kiadásának negyedszázada magyarázatát döntően már saját alapjainak gyengeségében és világrendszerbeli helyében, nem pedig a megelőző negyven évben lelhetjük föl. Ahogyan a hazai államszocializmus *keletkezése* is a világrendszer mozgásában és geopolitikai erőviszonyaiban (a második világháborút követő progresszív fejleményekben) nyeri magyarázatát, azonképpen közép-kelet-európai régióbeli *összeomlása* és a neoliberális-neokonzervatív nyomásra felülről végrehajtott rendszerváltás is.

Hazánk világrendszerbeli félperiferikus helyzetéből adódó lehetőségeinek és teljesítményeinek figyelembevétele sajnos nem sok jóval kecsegtet. A világrendszer-kutatás perspektívájából hazánk a kölcsönös, de nem szimmetrikus, hanem aszimmetrikus függésen alapuló világ gazdaságban – melyet a nemzetközi munkamegosztásban a világpiac egységesít, kapcsol össze – a közepesen fejlett, úgynevezett félperiferikus országok közé tartozik. A centrum országok azok, amelyek úgy vesznek részt a nemzetközi munkamegosztásban, hogy az egyenlőtlen csere, a munka és tőke – önkén-

²⁰ Wiener, 2014/6, 111.

²¹ Ezzel Wiener túl közel hozza a sztálinista Rákosi-korszakot a sikeres negyedszázadhoz (hallgatólagosan átvéve azt az ideológiai tablót, amellyel 1989-ben a rendszerváltók lejáratták az államszocialista kísérletet). Ezzel messze alábecsüli az általa is felsorolt teljesítmények egykori legitimációs jelentőségét. Szerintünk más kérdés a ránk erőltetett fordulat éve és a szovjet típusú szocializmus inadekváttsága hazánkban, és megint más a köztulajdoni formák dominanciáját makrogazdasági irányítással párosító, az egyéni érdekeltségeknek és az áruviszonyoknak teret nyitó saját arculatú kísérletünk, annak sokáig létezett teljesítményeivel és legitimációs kapacitásaival. Ehhez lásd: Szigeti, 2007a és 2007b.

tes vagy kényszerű – áthelyezése révén aránytalanul nagy részhez jutnak a nemzetközi munkamegosztás során keletkezett profitból, miközben az államok többsége legfeljebb annyit nyer, amennyi a kapitalista körben való maradáshoz elégséges. A félperifériás államok közbülső helyzetben vannak a világgazdaság struktúrájában a centrum és a periféria között. Arrighi megállapítása szerint ezek az aránytalan cserefolyamatokban „csak marginális profithoz jutnak a centrummal folytatott cserékben, ugyanakkor nettó profithoz, amikor a periférikus országokkal állnak kapcsolatban”.²² Ezért nem igazán őshonos a polgári demokrácia hazánkban, és ezért is mehetett itt végbe az „ellenforradalom az ellenforradalomban” – hogy Régis Debrayt átfogalmazva is leír hassuk Orbán passzív forradalmát. Ha a rendszer nem négymillió szegényt, hanem helyettük hatmillió polgári középosztályt állítana elő, akkor lennének meg a társadalomstrukturális feltételei az „Élni és élni hagyni” (Leben und leben lassen!) nyugalmának.

Van egy teoretikusan értékes és leleményes passzív forradalom koncepció, amely a hosszú távú, 1918-tól levezetett mozgással magyarázza Orbán tettét (2010-2014)–2014), a keresztény-nemzeti irányzat és a hazai liberális-polgári demokratikus és progresszív erők küzdelmeként. Differenciáltsága következtében ez azonban még a politizáló közvélemény számára is nehezen befogadható. „Kiderült, hogy az 1918 óta tartó hosszú távú strukturális idő, a várakozásokkal ellentétben, 1989-1990-ben nem zárult le, hiszen az akkor létrejött politikai szisztéma éppúgy nem szilárdult meg, mint Bethlen mérsékelt keresztény nemzeti kurzusa vagy a kádári államszocialista rendszer. 2009-2010-től a magyar történelem, az elemzésünk tárgyát képező passzív, restaurációs forradalom nyomán, új szakaszba lépett át, mely lényegében az 1944 előtti út folytatását jelenti, miként ezt az alaptörvény preambuluma, a *Nemzeti hitvallás* is deklarálja.”²³

Kérdéses lehet persze, hogy a hosszú tartam átmetszhet-e társadalmi formákat, kapitalizmusokat (1920–1945; 1990–), és államszocializmust (1948–1988) egy olyan elemzésben, amely a forradalom és a restauráció változataival a politikai rendszerre fókuszál (és nem az ösztörténeti folyamatot tekinti kitüntetett vizsgálat tárgyának). Ha politológiai nézőpontból, akkor sem Bethlentől, sem Kádártól nem tagadható meg politikai

²² Arrighi, 2014, 160.

²³ Wiener, 2014/6, 113.

rendszerének konszolidációja. Ezt Wiener is elismeri, csak éppen megtagadja ezektől a hosszú tartamon belüli ciklikus minőséget (miközben ezek a konszolidációk aligha sorolhatóak az eseménytörténeti elemzés rövid tartamához). Rendsben, csakhogy ha ez így áll, akkor Orbán Viktor passzív forradalma mit konszolidál, a maga eddigi öt-nyolc, esetleg tizenkét esztendejével? Mivel érdemelte ki máris a neki tulajdonított funkciót, a nemzetállami konszolidációt? Hogy szándékai szerint – a neoliberális húsz év csődje után – a Vezér erre törekszik, azt jól bizonyítja Wiener, de szándék és eredmény két különböző dolog. Továbbá, egy rövid periódusú egybeesése szándéknak és eredménynek (ti. a két kétharmados győzelemnek), éles ellentétbe kerülhet a hosszú időtartam követelményével (például EU-integrációs tagságunk) és önkényes, abszolutista módszereivel.

Talán ezt érzékelte a szerző, amikor dolgozata második részében²⁴ – ahol a pártrendszer és a politikai magatartások *analóg vonásait* tüzetesen és értően vizsgálja a Horthy-korszak és az orbáni passzív forradalom időszak között²⁵ – leszögezi, hogy az új (= orbáni) politikai rendszer megszlárdulását 2014 közepéig vizsgálta.²⁶ A 2014-es általános választások után váratlanul, ősszel *berobbant társadalmi ellenállást* (sztrájkok, civil manifestációk a NAV ügyre, tervezett netadóra, forintgyengülésre, oktatási rendszer további lepusztítására stb.) mindenesetre dolgozata beígért, még meg nem jelent III. részében leleménnyel kell interpretálnia ahhoz, hogy Orbánt a passzív forradalom hosszútávon ható konszolidálójának tekintessük.

Szerintünk ugyanis Orbán Viktor saját rezsimje szempontjából legnagyobb, súlyos stratégiai hibájának tekintendő, hogy miután majdnem mindent elnyert és kedvére átalakított 2014 őszére, éppen nem konszolidált, hanem „az aki nincs velünk, az ellenünk van” saját habitusa következtében folytatta radikális nyomulását, egész pályás letámadását. Miután ebben

²⁴ Wiener, 2014/7.

²⁵ „Az 1920-as évek és a 2010 utáni időszak baloldali, illetőleg liberális ellenzékének politikai magatartása természetesen nem véletlenül hasonlít egymáshoz. Mindkét periódusban a passzív, restaurációs forradalom jellegzetességei magyarázzák, hogy a keresztény nemzeti kurzus ellenfelei elsődlegesen tőlük független fejleményektől, a kabinet gazdaságpolitikai kudarcától vagy kedvezőtlen nemzetközi megítélésétől várják a rendszer felbomlását, miközben számos sikertelen kísérletet tesznek, hogy kormányzóképes, valós alternatívát felmutató erővé váljanak. A Horthy-korszakban az 1918–1919-es aktív forradalmak bukása zárta ki, hogy a baloldal radikális ellenzéki politikát folytasson.” (Wiener, 2014/7, 91.)

²⁶ Wiener, 2014/7, 93.

nincs helye semleges mezőnek – ez szüli meg és szélesíti saját ellenreakcióját: a passzív forradalmával szembeni aktív társadalmi ellenállást.

Végül, a „vagy valami más?” – felvetése explicit kifejtést igényel a társadalmi-gazdasági és politikai rendszer jellegéről, a mai, 2015-ös Magyarországon. Az előző két állásponthoz való szelektív viszonyunk, tehát kritikák melletti pozitívumok elismerése után az elmélet képzés gondolati alapjainak, módszereinek tisztázására van szükség. Ugyanis nem lehet mindent a politikai életvilágot leképező (demokrácia – maffiaállami diktatúra dichotómia vagy a politikai rendszer) túlterhelt fogalmai alá gyömöszölni, – differenciáltabban kell elemezni. Ennek érdekében négy strukturáló szint felőli megközelítést vezetünk be, amelynek jegyében az állandóságot és a változást, a kontinuos és a diszkontinuos folyamatokat és mozzanataikat jellemezhetjük.

- I. A társadalmi-gazdasági alakulat szintje
- II. A politikai rendszer szintje
- III. Az államforma síkja
- IV. Az államrend-jogrend és a politikai rezsim egyedi konkrét megoldásai

I. Ennek gondolati alapja a társadalom-, állam- és politikaelmélet kategóriái felőli neomarxista társadalmelemzés: az *általános meghatározottságokat* a társadalmi forma és az annak megfelelő, formameghatározottságával összhangban lévő *államtípus* jelenti. Esetünkben az államnak a domináns társadalom integrációs tényezőkkel – a magántulajdoni rend piaci alapú integrációjával – való kapcsolatát. A *különösség síkján* fekszenek a *politikai rendszer és az államforma* közbenső kategóriái. A különösség az alapviszonyok és a szabályozás között közvetít: úgy, hogy egyfelől az állam- és kormányforma az intézményes kereteket, hatásköröket, felhatalmazásokat adja a közhatalmat gyakorlóknak, míg másfelől, a politikai rendszerben és annak centrumában a pártok erőviszonyaikkal, stratégiai jelentőségükkel tartalommeghatározóak. Míg az *egyedi-konkrét intézményesülést*, „éppíglyétet” egyfelől az *államrend-jogrend* megoldásai, másfelől pedig a *politikai rezsim policy döntései* adják. A magyar társadalom életében ezen egyedi, különös és általános vonások megoszlásának

jellemzése adják meg az orbáni kurzus sajátosságait. A rezsim (2010–2015) ugyanis a rendszer (1989–2015) strukturált szintjeinek terméke. Az eredeti tőkefelhalmozás funkcióit sajátosan betöltő privatizációs- és kárpótlási folyamatok és jövedelemátcsoportosítások nyomán a kb. 1991-re meggyökeresedett társadalmi-gazdasági alakulat azóta állandó: az egy mástól elszigetelten tevékenykedő *magántulajdonosok piaci integrációja alapján* elégítik ki a szükségletek zömét, ez a *kapitalista termelési módra jellemző legfőbb társadalomszervező elv*,²⁷ ahol a társadalom zöme – eltérően a vállalkozóktól és a politikai osztály privilegizált egyéneitől – különböző képzettségű vagy éppen szakképzetlen bér munkás, alkalmazott. Kiegészítő-alárendelt termelési módok és formák (kisárutermelés, természetes gazdálkodás, családi vagy egyéni munkavégzésen alapuló vállalkozások stb.) persze nálunk is léteznek. Ezek következtében a lényegi általánosság szintjén polgári társadalmi berendezkedésről, alakulatról beszélhetünk és az ennek megfelelő államtípusról. A polgárság értékrendje, világnézete, jogrendszerének forma-specifikus alapjai (és pedig a jogegyenlőség, magántulajdoni dominancia, szerződési szabadság) a jellemzőek, és a társadalmi cselekvéseket strukturálisan meghatározó érdekpályák vagy a jövedelemmegoszlás szabályszerűségei nagyon is ezekből a körülményekből vezethetők le. Ez pedig több mint 25 éve így van.

II. A politikai rendszer a társadalomnak egy olyan funkcionális alrendszere, amelyben a makrotársadalmi hatású közhatalmi döntésekre vonatkozó követelések és támogatások játszódnak le, egy anomáliákkal terhelt parlamentáris köztársasági államforma intézményes keretei között. 2010 óta *abszolutista, tekintélyuralmi politikai rendről* van szó, melynek alapzata az a domináns pártrendszer, amely akkor alakult ki és 2014-ben megerősödött (alapvető összhangban a helyhatósági, éppen ezért ellen-

²⁷ Az „eredendő bűn” Magyarországon a privatizációnak az a módja, amelyben szétverték komplett termelési apparátusokat és vertikumokat. Elsődlegesen nem a termelésbe befektetett vagyongból halmozta fel, hanem a közvagyon meglévő magánkisajátításából táplálkozó tőkeátcsoportosítás, a capital stock osztogatása zajlott, és pedig a politikai kapcsolati tőke alapján. Ezt mindenképp el kellett volna kerülni. Nem voltak mindenütt ilyen „együgyűek”, egoisták. A csehek vagy a szlovének biztosan nem. Ez a magyar liberális közgazdaságtan hatása! Tragikus, hogy egy liberálissá vált népi értelmiségitől hangzott el a parlamentben az a programadás 1990-ben, hogy „Privatizálni, akár egy forintért is!” Ennek a következménye sok-sok kudarcunk. A kezdet kis hibái súlyosan esnek latba a végelszámolásnál! Persze, ipari tartaléksereg e nélkül is lenne, ez természetesen a kapitalizmus alapstruktúrája, velejárója. Azonban a transzformációs visszaesés mérsékeltebb lehetett volna.

súlyt nem igazán képező erőviszonyokkal). Ez azonban nem veti el a többség legitimáló elvét. Ebben különbözik a klasszikus feudális vagy a modern kori abszolutizmusoktól (Franko tábornok vagy Salazar diktatúráitól) – ahol az „Autorität nicht majorität” legitimációval elejtik az általános választáson keresztül történő, alkotmányjogi legitimitás felhatalmazását. Ugyanakkor Orbán Viktor párt- és miniszterelnök „egy vezérdemokrácia vezéréként” mérhetetlen személyi hatalmat koncentrált. Messze túlmenően azon a hatalmon, amit az Alaptörvény 18. cikk (1) bekezdése reá ruház: „A miniszterelnök meghatározza a Kormány általános politikáját”. Gyakorta ugyanis a *közvetlen materiális eredményekre vonatkozó elvárásait valósítja meg a törvényhozó hatalom* – így a jog a kormányfő akaratává degradálódik – anélkül, hogy érdemi, releváns parlamenti vita folyna a frakcióján belül vagy éppen az ellenzékkal. Továbbá minden, a hatalomgyakorlás szempontjából lényeges *közjogi poszt, testületi tagság betöltése esetében képes érvényesíteni akaratát*, az egyéni választókerületi Fidesz képviselőjelöltek kiválasztásától kezdve a miniszterekig, az alkotmánybírák jelöléséig és megválasztásáig. Ezzel pedig egy *felülről lefelé ható, majdnem feltétlen engedelmességet és alkalmazkodást kitermelő mechanizmus jött létre*, ahol nincs sem párton belüli demokrácia, sem alulról felfelé áramló külön- és ellenvélemény. Legfeljebb a magát feltétlen engedelmisség követelménye alól kivonó narancsos nagyvállalkozó (Simicska Lajos) és érdekköreivel szemben indított belháború módosít a homogén elrendeződésen, amely a vállalkozói osztályon belüli külön érdekek harca.

III. Államforma

Magyarország államformája formálisan az Alaptörvény után is köztársaság (Alaptörvény B) cikk, /2/ bekezdés). Itt azonban a változatlanságot olyan, a magyar jobboldalra hagyományosan jellemző elemek teszik ambivalenssé, sőt, citoyen nézőpontból vállalhatatlanná, amelyek nem felelnek meg egy modern alkotmány világnézeti semlegességére törekvő, és egy minimális értékkonszenzust a lehető legtöbb állampolgárra kiterjesztő követelményének. A Nemzeti hitvallás rész a történeti alkotmány vívmányainak és a Szent Koronának a tiszteletben tartását deklarálja, tisztázatlanul hagyva, melyek is ezek a vívmányok. Továbbá az alkotmányos állami folytonosságot megtestesítő erekle gondolata egyben azt is magával vonja, hogy az Alaptörvény csak ennek különös, történetileg testet öltő változata lehet. További anomáliák is vannak: ha elfogadjuk az Alaptörvény

szellemében, hogy a Szent Korona megtestesíti a nemzet egységét is, akkor miért kellene ugyanezen paralel funkció a köztársasági elnöknek? (9. cikk /1/ bek). Ha elfogadjuk, hogy minden közhatalom forrása a nép, amely a politikai és jogi tekintetben egyenlő állampolgárok közösségét a köztársasági államformában hozza létre, akkor mi a monarchikus hagyományt megtestesítő Szent Korona státusza? Mi célt szolgál az Alaptörvény rendelkezéseinek értelmezésénél kötelező azon elv, mely szerint azt a Nemzeti hitvallással és történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban kell értelmezni a jogrendet? (R) cikk, /3/ bek.).

Köztársaság nélküli köztársaságban vagy legalábbis alaposan legyengített köztársaságban élünk?! Az államforma kontextusai a múlt felé, a jelen intézményeinek avittas értelmezése felé mutatnak. Olyan jelenbe integrált hagyományra, amely *a magyar jobboldal világképét, történelem és alkotmányfelfogását teszi/tenné mindenki számára kötelezővé.*

IV. A legjellemzőbb karakterek azonban nem az I–III. dimenziókban, hanem az új politikai kurzus (rezsim) közpolitikai döntéseinek következményeként *az egyedi, konkrét síkon végrehajtott jog- és államrendbeli változtatásokban* jelennek meg. Az intézményes szerkezetek nominális folytonossága sok mindent elrejt funkciójuk és valós tartalmaik megváltoztatásából.

A társadalmi forma-meghatározottság szempontjából részletkérdés, hogy a nemzeti burzsoázia és a transznacionális tőkével és a globalizációval szervezettebb kapcsolatban lévő komprádor burzsoázia között permanens a kötélhúzás, néhol kíméletlen harc zajlott és zajlik, – a gazdaság- és társadalompolitika szintjén. A tőke funkcionális formái, a termelő tőke, a kereskedelmi tőke és a pénztőke, vagy a kis-, közepes-, és nagytőkések érdekellentétei, korporatív harcai megszüntethetetlenek (vö: a 2010 utáni tranzitálamosítások; a hitelintézetek tulajdonviszonyainak megváltoztatása; a trafikok kényszerkartellizálása; az agrárium átrendezése; a több tucatnyi multival kötött stratégiai megállapodás). Közöttük a piaci kapcsolatokban fel nem oldódó ellentéteket az állam rosszabb esetben saját politikai kapitalizmusa prioritásai alapján, jobb esetben az ossztőkés érdekek jegyében harmonizálja, közömbösíti. Ha most már a rendszer osztályjellegét vetjük fel, akkor ez a mozgás némiképp természetes, hiszen *osztályon belüli réteg- és frakcióharcokról* van szó. Politikai kurzusváltás azonban volt Magyarországon 2010 után. Húsz évig liberális demokrácia volt nálunk, csak

éppen kiderült, nem tud meggyökeresedni a félperiferikus kapitalizmus viszonyai között. Ezért következhetett be a nemzeti-konzervatív elit és politikai erők győzelme a balliberális tábor felett, és történt a rezsimváltás az illiberális államfelfogással. *A polgári demokrácia liberális válfaja azért nem tudott meggyökeresedni, mert a rendszer alulteljesített (mindez azonban folytatódik).*²⁸

Emlékeztetünk arra a társadalmi tényre, hogy a két nagy kétharmados választási győzelem a rendszer alulteljesítésével kapcsolatos csalódásokból nyerte elsődleges magyarázatát. Ezért győztek a reményt vagy legalább is a biztonság reményét hordozó erők 1994-ben és 2010-ben. „Lehet jobban, lehet másként” /csinálni a kapitalizmust/ – mondotta Horn Gyula, aztán kiderült, hogy nem sokáig. A 2008-at követő válság és a neoliberális-restríkción gazdaságpolitika hatására megroggyant a magyar társadalom. Már csak egy megváltóban bízhatott, ha sem a rendszerváltás, sem az EU integráció nem teljesítette elvárásait. Olyan karizmatikus vezérben, aki sokat tudott ígérni és a reményt hordozta, továbbá reális problémákról (is) beszélt – nem megoldotta ezeket, de beszélt róluk –, és ezért tudott egy domináns többséget maga mögé szervezni és domináns pártrendszerre áttérni. Tehát a rendszer az államtípus szintjén maradt polgári berendezkedés, a különös államforma szintjén pedig a köztársasági eszmét ambivalensen vállaló és illiberális alakulattá vált. Az elmúlt évek újraszabályozásai következtében a különösből úgy tolódik el egyedi konkrét megoldásaiban, hogy állam- és jogrendje: (1) jelentősen korlátozta a hatalommegosztást, és (2) felszámolta a jogállamiságot. Hatalmi állammá vált a hatalommeg-

²⁸ Szubjektív mutatóval: 2000-ben a népesség 57%-a érezte úgy, hogy rosszabbul él, mint 1988-ban (Ladányi –Széleányi, 2010, 469.) Objektív indexekkel: a KSH a létminimum alatt élők arányát 2013-ban 36%-ra tette, 2012-ben a lakosság 14%-a élt a szegénységi küszöb alatt. További két mutató Pitti Zoltán közgazdász számításai szerint: 1. a munkavállalói bérek, keresetek 1995–2014 közötti időszakban kb. 1,5%-al csökkentek (a járulékokkal számított mutatóban kifejezve). 2. Az 1 főre jutó GDP tekintetében a 2004-es EU csatlakozáskor az uniós átlag 62%-án álltunk. Ez tíz év után mindössze 4%-kal javult, 66%-ra. Következésképp: a csatlakozáskor az EU átlag eléréséhez tervezett 30-35 év helyett – gondolatkísérletként mechanikusan előrevetítve – több mint nyolc évtizedre volna szükség. A jövedelmi olló kinyílása a következőképpen alakult a népességet 10 csoportra osztó háztartási decilisek (az egy főre jutó háztartási jövedelmek adatai) alapján: Az államszocialista 1987-ben 4,7-szerese volt a felső decilis az alsónak, ezt követte az egyenlőtlenségek növekedése: 1992=6; 1996=7,5; 2003=8,1; 2005=7,6; 2007=6,8; 2009=7,2; 2012=9-szeres. Tehát az egyenlőtlenségek ezen mérése szerint – amely igen nagy sokaságokat fog át – a rendszer megkétszerezte az államszocializmusbeli differenciát, a rezsim pedig azóta is tovább nyitotta a jövedelmi ollót. Forrás: 1987: KSH jövedelmi felvétel, 1992, 1996: Magyar Háztartási Panel 2003, 2005, 2007, 2009, 2012 TÁRKI Háztartási Monitor.

osztó jogállam. Rechtsstaatból Machtsstaattá. A hatalommegosztás a négy elemét tekintve: (1) Az alkotmányvédelem szervének, az AB-nek a hatásköre bővült is, szűkült is. Azonban döntően igazodott a parlamenti szuverenitás elsőbbségét követelő főhatalom igényeihez, amely valaminő vissza-szerzendő nemzeti szuverenitás jogi ideológiája jegyében – melynek letéteményese a parlament – a hatalommegosztáson belül szükségessé vált súlyponteltolódásként igazolná az intézmény átszabását.²⁹ (Joggyakorlatában, a hatásköreiben és személyi összetételében is átalakított AB-nek időnként léte igazolásához is kell olyan döntéseket hoznia, amellyel némi-képp korlátozza a főhatalmat. Jó példák erre a köztisztviselők indoklás nélküli felmondását nem ex tunc és nem ex nunc, hanem plusz 3 hónapos (vacatio legis) hatályon kívül helyezéssel hosszabbított döntése; vagy a védett nemzeti parkokkal kapcsolatos 2015. júniusi, a kétharmados hatás-kört megkerülő döntés megsemmisítése).

(2) A bírói függetlenség nagy veszélynek van kitéve, és csak részben a bírói kar rekrutációjába történt beavatkozásokkal. Az igazságszolgáltatáson belül az ügyészség az, ahol az ügyészséget mint szervezetet illetné meg a függetlenség, viszont oly mértékben centralizált és pártkatonák kezében lévő szervezetté vált, ami az igazságszolgáltatás függetlenségébe rendkívül negatív módon játszik bele. Szerencsére vannak olyan bírók, akik nem hagyják afficiálni magukat, de mindenesetre az intézményes változások rossz irányba mozdultak. Továbbá, (3) az alapjog korlátozásnak a módszerei is rendkívüli módon felvizenyőödtek, kitágultak. Nem szükséges ezt most jogdogmatikailag, alkotmányjogilag bemutatnunk, de ez a helyzet. (4) A hatalommegosztás legyengített rendszerében a semleges államfő szabályozása megmaradt, itt csak az az új elem, hogy az államfő fel is oszthatja a parlamentet (a Költségvetési Tanács javaslata után bizonyos közjogi személyekkel való konzultáció eredményeként), amely adott esetben a hatalommegtartás „vérszékjeként” működtethető megoldás beiktatását jelenti.

A semleges ellenőrző szerveket (ÁSZ, PSZÁF, NVB) sem számolták fel, azonban – és itt is pontosan kell fogalmazni – birtokba vették, átalakították, megszállták. Mindenképpen degradálódott a hatalommegosztás, a

²⁹ A nemzeti-konzervatív tábor ezen jogi ideológiáit, jogpolitika indokait és törekvéseit, az ún. politikai konstitucionalizmus álláspontját lásd: Stumpf, 2014., Pokol, 2011. vagy Varga, 2011. A „megalvadt posztkommunista struktúrák” szétverésének ideológiáját, Tellér Gyulát inkább nem hivatkoznánk.

nemzetállami szuverenitás, a konzervatív államépítés és az ún. jó kormányzás projekt-ideológiájának jegyében.

A jogállamiság kérdésénél a törvényhozási „erőltetett menet” és az a jogbizonytalanság, ami ezzel járt (inkonzisztenciák, normavilágosság hiánya, szabályozási szintek keveredése), lehangoló. Jellemző, hogy a visszaható hatály tilalmán – ami a kötelezettséget megállapító normák esetében egyértelműen jogállamisági kritérium – milyen könnyen átlépett a teljhatalom birtokába jutott új politikai rezsim. Mit is jelent a jogrendre nézve a plena potestas? Azt, hogy nem csak a kormányzati többséget, nemcsak a törvényhozás többségét birtokolják, hanem az alkotmányozó hatalmat is. Tehát olyan szabályokat és azon a jogforrási szinten tudnak írni maguknak, amelyet csak akarnak, és ez az eljárási nehézségek in fraudem legis megkeverülésével, átírásával (például a határidőkkel vagy az egyéni képviselői indítványok parlamenti vitát kikapcsoló funkciójával) történik.

Végül, a strukturáló szintek felőli jellemzés után megadható a rezsim jellegéről szóló definíciónk, hogy aztán az ideológiai-szimbolikus tér eddigieket összekapcsoló erejére is kitérhessünk: *abszolutista-tekintélyuralmi, keresztény, nemzeti és neokonzervatív rezsim* alakult ki nálunk. Eszmei elemek és tradíciók váltak anyagi erővé, terelték új vágányokra és erősítették meg jelentős számú polgár és protagonista magatartását és motivációját. Teljes félreértés azt gondolni, hogy a rendszer rezsimjének nincs jelentős társadalmi bázisa – csak egy rablóbanda trónbitorlása zajlana.

Ha valaki a folyamatokat a jobboldali politikai térfélről nézi – amihez empátia szükséges – akkor értheti meg, hogy miért vállalkoztak új korszak nyitására. Húsz év válsága, a tehetetlen liberálisok meg a szocialisták nem tudtak semmit megcsinálni, kezdjünk egy új életet, és töröljük el a múltat – mi, a nemzet. Kevesebb jogállamot és több rendet, kormányozhatóságot, nemzeti érzületet – ez volt a valaminő második forradalmat helyettesítő, szelídített „fülkeforradalom” ígérete.

Ennek hatására politikai tagoltságunk erőviszonyrendszerét illető fő tézis az, hogy *a rendszer balra zár, szélsőjobb felé ellenben nyitott*. Ebben nem csak konzervatív tradíciók munkálkodnak, hanem itt éppen az eszmei motívumok szerepe következtében a liberális- és a nemzeti értelmiségiek

is hatalmi tényezők. Negyedszázadon át nevelték úgy a „párt- és ideológiai államapparátusok” (Althusser) az állampolgárokat, az ifjúságot, a magyar társadalom többségét – Bartha Eszternek,³⁰ Szalai Erzsébetnek,³¹ kiváló írásai vannak, amelyek a magyar társadalomnak ezt a szocializációját, attitűdjeit bemutatják – hogy a rendszer balra zárjon. A szocialista elveket lejáratják, azokból paródiát csináltak. A társadalmi elégedetlenség ezért csak jobbra tud kitörni. A politikai tagoltság azért rendeződött át 2010-re, mert nagyon sokan már nem csak a rendszerváltásban csalódtak, mint 1994-ben, hanem az európai uniós integrációban is.³² Ebből következik, hogy a extrém Jobbik új szavazókhoz jutott a parlamenti és az EP választásokon,³³ és ebből következik az, hogy aki az uniónak a nemzeti függetlenség jegyében történő nacionalista felülbírálásával kecsegtetett, az népszerű tud lenni a magyar társadalom széles tömegeinek a szemében. Egyáltalán nem becsülhető le tehát a szimbolikus tér jelentősége. Ha valaki az Alaptörvényt, a jogrendet és a szimbolikus tér mozgásait együtt nézi, akkor láthatja, hogy szerves kapcsolat van közöttük. Nem arról van szó, hogy buta emberek rossz előhangot, törvényeket írtak, hanem arról, hogy egy egész sereg intézményi változást és felelősségre vonást megalapoztak. Mindenki felelősségre vonható. A hatalmon lévő magyar jobboldal szerint ugyanis volt egy bűnös rendszer (államszocializmus), a bűnös rendszernek voltak bűnös szervezetei, a bűnös szervezeteknek pedig aki tagja volt, szintén felelősségre vonható. Kivétel: akik a damaszkuszi útról a Fidesz szolgálatához találtak. Megalapozta az orbáni politika egyik jelentős elemét: a teljes elitcserét, elbocsátásokat, leváltásokat és a lopakodó félelem érzéseket („fortélyos félelem igazgat”). A közsférában dolgozók indoklás nélküli felmenthetőségétől kezdve az ügyészégi vádemelésekig és perekig. Kriminalizálják a múltat és közelmúltat. A neokonzervatív manicheizmus

³⁰ Bartha, 2011.

³¹ Szalai, 2011.

³² A kapitalizmus elfogadottsága legnagyobb mértékben Magyarországon esett vissza az 1991-es bázisévhez képest. Mindössze a népesség 8%-a szerint jobb a gazdasági helyzet, mint a kommunizmusban volt, 72% szerint rosszabb (referenciaként: ugyanekkor Lengyelországban 47%-uk, Csehországban 45% -uk szerint jobb.) Pew Global Attitudes Project, 2009. Elérhető: <http://pewglobal.org/files/pdf/267.pdf>.

³³ 2010-es és 2014-es országgyűlési választások első illetve egy fordulójában a leadott szavazatok 16,7%-át, illetve 20,3%-át érte el, míg a 2009-es és 2014-es EP választásokon 14,8 és 14, 7%-os eredményeket ért el.

világképe szerint – *à la Reagan és Thatcher asszony* – a „Mi a jók, nemzeti-ek és Ők a rosszak (az ellenség, a nem-MI).”

A vezérdemokráciának, az antipluralisztikus tendenciáknak a vélemény szabadság és a médiakorlátozásban óriási jelentősége van. Továbbá az állam és az egyház Magyarországon egyre jobban összefonódik a szellemi tendenciák és az egyházi – oktatási és szociális – intézmények kitüntetett állami támogatása következtében. A választói támogatottság mérhetőségi szintjét el sem érő KDNP *„árnyékpárttal” való összefogás ebben funkcionális jelentőségű.* A Nemzeti hitvallásban a kereszténységnek a nemzetfenntartó szerep jut, és amikor így szabályoznak, az nem két külön dolog, hanem ugyanazon dolognak az ideológiai legitimációja és a konkrét érdekpályához kapcsolódó szabályozási módja. Az eszmei és szimbolikus szféra prioritásai a kulturális szférában anyagi erővé és intézményes megoldásokká válnak.

A politikai tagoltságban túlsúlyos mozzanattá vált, hogy *a szociális kérdés átkerült a jobboldalra.* Azért került át, mert nem volt igazi baloldal, legalábbis a parlamentben csak neoliberalizmussal fertőzött álbaloldal volt. Az MSZP '98 után minden plebejus demokratikus jellegét elvesztette. A Horn-időszakban még volt ilyen, de ez aztán elpárolgott. Más kérdés, hogy ez a párt ellenzékben megint felfedezi baloldaliságát, ezt azonban már kevesen hiszik el neki. Elvesztette kormányzati alternatívát jelentő pozícióját. Egy ilyen fordulat lehetősége a történelmi magyar tradícióban is benne volt, hiszen a jobboldali népiesek valójában jobboldali antikapitalisták, sajátlagos magyar úton járni kívánók („a rendszer jó, csak ne lenne az az átkozott pénztőke, meg a kamat, meg a külföldi monopóliumok, meg az az átkozott idegenszívű multikulturalizmus”). Ezeket a globalizáció és az EU-integráció világában kissé anakronisztikus álláspontokat próbálgatják fenntartani. Mindenesetre a tömegek mozgósítása és az identitáspolitikai terén, továbbá az ideológiai legitimációs harcok szintjén eredményesen.

A kurzus karakteres ismertetőjegye a neokonzervatív ideológia is. Az orbáni politika az egykulcsos adóval,³⁴ a nyereségek privatizálása mellett a

³⁴ A progresszív adórendszert 2011-ben váltotta fel a neokon, egykulcsos (16% -os SZJA) megoldás. Kettős hatással: lukat ütött a költségvetés bevételi oldalán, amelyet más forrásokból kellett kiegészíteni, továbbá a gazdagoknak kedvezve tovább növelte a társadalmi egyenlőtlenségeket. Évi 444 milliárd Ft-tal csökkentette az állam bevételeit. „Az összeg 74 százaléka a két legmagasabb jövedelmi tizedhez tartozó gyermektelen állampolgárok nettó jövedelmét növeli. Bár a három vagy több gyermeket nevelők 63 százaléka az adóreform nyertesének számít, az alsó hat jöve-

veszteségek társadalmasításával, a kényszermunka felfedezésével vagy a szegénység kriminalizálásával tipikusan átvett neokonzervatív megoldásokat. A reagani Amerika, Berlusconi Olaszországa a minta. Az átvétel mellett bizonyos értelemben szeretne visszatérni a történelmi magyar államhoz, csak a globális kapitalizmus erőterében és az Unióban ezt már nem lehet megtennie. Vagy legalábbis csak nagyon korlátozottan. Orbán azt gondolja magáról, hogy ő példaadó lehet és a „ne több, hanem kevesebb Európát” policyjához keresi a külső szövetségeseket.

A változásokat tehát elsősorban nem a társadalmi-gazdasági forma és nem az államtípus, hanem a különös és egyedi síkokon kell keresni. A parlamentáris köztársaság hatalommegosztó jogállamából tűnt el, gyengült le a hatalommegosztás meg a jogállamiság, szervesen kapcsolódva az ideológiai legitimáció és a szimbolikus tér az átformálásához. *Mindezek egy átgondolt, hosszú távon berendezkedni óhajtó abszolutista, tekintélyuralmi rezsim politikájának a megnyilvánulásai.*

delmi tizedhez tartozó sokgyermekes adózók adókötelezettsége nem csökkent érdemben.”
(Tóth – Virovác, 2013, 385.)

IRODALOM

- Arrighi, Giovanni (2014): *A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása.* (Ford. Éber Márk Áron.) Eszmélet. 2014. ősz. 159–192.
- Bartha Eszter (2011): *Magányos harcosok. Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon.* L'Harmattan-ELTE BTK Kelet-Európa története Tanszék, Budapest.
- Ladányi János – Szélényi Iván (2010): *A posztkommunista kapitalizmusok szegényei.* In: *Egyenlőtlenségek, redistribúció, szociálpolitika.* Új Mandátum, Budapest.
- Magyar Bálint (szerk.) (2013): *Magyar Polip. A posztkommunista maffiaállam.* Noran Libro. Budapest.
- Pokol Béla (2011): Demokrácia, hatalommegosztás és az állam cselekvőképessége. In: Simon János (szerk.): *Húsz éve szabadon Közép-Európában.* Konrad Adenauer Alapítvány, Budapest.
- Stumpf István (2014): Alkotmányos forradalom egykoron és most. In: Lapsánszky András – Patyi András (szerk.): *Ünnepi kötet Verebélyi Imre 70. születésnapjára. Rendszerváltás, demokrácia és államreform az elmúlt 25 évben.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 481–500.
- Szalai Erzsébet (2011): *Koordinátákon kívül – Fiatal felnőttek a mai Magyarországon.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Szigeti Péter (2007): Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok. In: Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.): *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulságok.* L' Harmattan, Budapest. 13–52.
- Szigeti Péter (2007): Reflexiók az államszocializmus vitáról. In: Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.): *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulságok.* L' Harmattan, Budapest. 256–273.
- Szigeti Péter (2013): Az alaptörvény karaktere államelméleti és alkotmányjogi aspektusból. In: Szoboszlai-Kiss Katalin – Deli Gergely (szerk.): *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére.* Széchenyi István Egyetem, Győr. 519–536.
- Szigeti Péter (2014): *A magyar választási rendszer átalakítása – összehasonlító perspektívában.* Jogtudományi Közlöny. 2. sz. 82–92.
- Tóth G. Csaba – Virovácz Péter (2013): *Nyertesek és vesztesek. A magyar egykulcsos adóreform vizsgálata mikroszimulációs módszerrel.* Fókusz. 4. sz. 358–400. <http://www.asz.hu/penzugyi-szemle-cikkek/2013/nyertesek-es-vesztesek-a-magyar-egykulcsos-adoreform-vizgalata-mikroszimulacios-modszerrel/toth-virvacz-2013-4.pdf>
- Varga Csaba (2011): Küzdelem a jogért. In: Simon János (szerk.): *Húsz éve szabadon Közép-Európában.* Konrad Adenauer Alapítvány, Budapest.
- Weber, Max (1989): *A politika mint hivatás.* (Ford. Lannert Judit és László Géza.) (Medvetánc Füzetek).
- Wiener György (2014): *Orbán Viktor passzív forradalma.* Ezredvég. 6. sz. 105–118., 7. sz. 84–98.

II. rész
Politológia – Államelmélet

6. A politikum konstrukciója

A politikai problémája Carl Schmittnél, Max Webernél és a neomarxistáknál

A módszer: összehasonlító „egybenézése” az azonos tárgykörre adott eltérő megoldásoknak. A politikai megközelítő értékű megoldásai: pánpolitizáló és arisztokratikus felfogás. Carl Schmitt megoldása: kritikai átvilágítás és ellenvetések. A barát és az ellenség megkülönböztetés intenzitásának felbontása kategória elemzéssel: stacioner társadalmi állapotokban az *ellentmondást* szabályozott versenyhelyzet közvetíti (ez a politikai normálformája); a kivételes állapotok *ellentét* viszonyakor a rendkívüli állapotok felfüggesztik a jogrendet; *antagonizmus* esetén az egyik pólus fennmaradása csak a másik eltűnésén keresztül történhet (ez a politikum ellentársadalommal, illegitim jogképződéssel). Az állami és a társadalmi viszonya: Schmitt és Lukács. Uralomelmélet – politikai hatalom: a „politikum” és a „politikai” cselekvés. A statika nézőpontjának felváltása a dinamikával: a politizációs folyamat kétirányú közvetítés a polgári társadalom, a politikai társadalom és az állam között. A közpolitika (policy) helye ebben a processzusban. A harc és az integráció újratermelőddé attitűdjének szociális meghatározottsága.

Módszertani előhang

Politikaelméleti tanulmányunk különös eszmei lehetőséget próbál értékesíteni. A politikai/politikum milyenségének, felfogásának elgondolásai közül vesz némelyeket számba, de ugyanakkor jelentőseket, mondhatni klasszikus megoldásokat. Nem követ sem elmélettörténeti, sem politika vagy társadalomtörténeti összefüggéseket, melyeket akár a fogalom-meghatározás is kifejezhetne. Módszere inkább egy azonos problémára reagáló különböző megoldások összehasonlító elemzése.

Három klasszikus paradigma, három különböző aspektus, három megoldás, néhol kitekintéssel más szerzőkre. Már ebből következik, hogy az azonos jelenségnek különböző tulajdonságai kerülnek felszínre, sőt, így háromféle politikafogalom keletkezik. A kifejtésben mindezek egybelátására törekszünk. „Egybelátás” (syn-opsis), tehát összenézés az elméletalkotás értelmében,¹ ahol ez a kutatási eredményt követő kifejtés lesz: ti.

¹ Hazánkban nem ismeretlen a szinoptikus eljárás. Így Horváth Barna neokantiánus módszerdualizmusra építő jogszociológiája (vö. Horváth, 1934; Szigeti–Takács, 2004, 70–76.) vagy újabban Cs. Kiss Lajos erőteljes törekvéseire utalhatok (vö. Cs. Kiss, 2005, 51–84.; Cs. Kiss, 2004a, 80–105.) Itt szükséges megjegyezni, hogy Cs. Kiss nem Horváth Barna jogszociológiájának a folyta-

miután fél élet munkássága alatt feldolgoztuk és megértettük szerzőink álláspontjait, csak azután nyílt lehetőség e jelentős gondolkodók saját leleményeinek egybenezésére. Nem szintézisre, mert az a történetileg adott és azt elméletileg kifejező politikafogalmak (megközelítések) „ott és akkor” érvényességére vonatkozóan lehetséges csak, *vagy* pedig egy elméleti paradigmaválasztás elvi-módszertani egységességén belül adható meg. A három megközelítés: materialista lét-, társadalom- és politikaelmélet; megértő szociológia; neokantiánus decizionizmus versus rendpárti értelmezés. Eljárásunk persze magára vonhatja az eklekticizmus-szinkretizmus vádját, hiszen irányzatok és módszertanok felől nézve különböző teljesítményeket tesz összehasonlíthatóvá.² Mégsem tekintjük külsődleges össze-rántásnak és illegitim eljárás következményének mondandónkat, mert a politikai/politikum természetének komplemeneter viszonyaira éppen ez az eljárásunk mutat rá azzal, hogy kijelöli a számba vett tulajdonságok helyi értékeit és relációit. Ugyanis minden politikaelméletnek, amely valóban megérdemli az elmélet nevet, van racionális magva, magyarázó értéke. Az elméletek módszertani-fogalmi különbözőségén túl éppen azért összehasonlíthatóak egy azonos tárgy – a politikai/politikum – vonatkozásában, mert eltérő relációk különböző terjedelmű (helyi értékű) sajátosságainak érvényességét mutatják. Ezt bontjuk ki, előbb a politikai *statika*, majd a politikai *dinamika* (folyamatelemzés) perspektívájából.

tásával, hanem Max Weber megértő szociológiai és Mannheim Károly tudásszociológiai nézőpontjának diskurzuselméleti átalakításával tesz kísérletet egy szinoptikus szemlélet államelméleti alkalmazására. Magam nem követem a neokantiánus módszerdualizmusból következő utat, amely a módszertisztaság jegyében utasítja el a kauzalitás és a normativitás bármilyen egységesítésének lehetőségét. Ez a paradigma csak akkor áll elő, ha a kauzalitást (Sein) a természetre korlátozzák, a normativitást (Sollen) pedig léttelen értéknek tekintik, amelynek a tapasztalattól (Faktizität) független az érvényessége (Geltung). A társadalmi cselekvésekben azonban, és csakis azokban, megszüntethetetlenül és együtt van jelen az oksági és az eszmei értékmozzanat. A problémához explicit formában lásd Szigeti Péter: Emberi praxisra épülő társadalmi lét kontra módszerdualizmus. In: Szigeti 2002, 116–118; Szigeti – Takács, 2004, 141–146. Így tehát részemről a szinoptikus módszer összehasonlító egybenézést jelent – módszerdualizmus nélkül.

² Körösi András helyesen mutat rá, hogy „Schmitt kritikájának középpontjában a fő ellenfeleinek tekintett liberálisok és marxisták állnak”. (Körösi, 2011, 7.) Magunk sem feledkeztünk el arról, hogy a konzervatív, a liberális és a marxista Schmitt interpretációk élesen szembenálló paradigmák, elméleti alapok mentén szerveződnek, melyekre a kifejtés során utalni fogunk. Dolgozatunk azonban nem polemikusan, hanem elemző-megértő módon közelít témájához.

Problémafelvetés

A politikai problémája viszonylag egyszerűen, könnyű fajsúlyú megoldásokkal is megválaszolható, csak éppen az efféle megoldások bizonytalanságokkal terheltek. Akkor, ha például a politikait a nem-politikaival állítjuk szembe, s valaminő határmegvonással próbáljuk specifikálni. Két ilyen határmegvonási kísérlettel mutathatunk rá e megoldások sebezhetőségére. A politika mint társadalmi jelenség lokalizálását – a társadalom életének más jelenségeitől – *megközelítő* meghatározással már specifikálhatóvá tehetjük, de eléggé pontatlanul. Kijelölünk két szélső értéket, a *pánpolitizáló* felfogást és a túlságosan leszűkítő *arisztokratikus*at – ahogy ezt Gombár Csaba nevezte egykor – s a két rossz szélsőség, egyfelől a „minden, ami mozog politika” és a politikai jelenségeket csak az állami életre, a kormányzati tárgyakra szűkítő felfogás között keresünk arany középutat. Valószínű, hogy mondjuk a művészi megjelenítés formai, technikai elemei vagy a nyelvi változások jelenségei ez esetben nem fognak beleesni a politika jelenségvilágába, de a túlságosan statikus határmegvonás nem tudja kiszűrni a mindenkor változó, potenciálisan mindenütt jelenlévő, de önmagukban nem mindig megfogható politikai jelenségeket, tárgyakat. Biztos, hogy a pártok, a pártharc, az állami élet, a parlamenti nyilvánosság, a kormányzás, a törvényhozás, az adózás, a nemzeti jövedelem elosztása középujt van e sémában, s tisztán *politikainak* minősíthető. De az, hogy hány Vasas játékos szerepelt a nemzeti tizenegyben, az az államszocializmus bizonyos időszakában politikai kérdésnek minősült, ma senkit sem érdekel, vagy a hulladékgyűjtés elvileg a politikai életvilág körén kívül esik, gondolhatják ifjú nemzedékek, azonban a Rákosi-korszakban, a „Gyűjtsd a vasat és az ércet – ezzel is a békét véded” jelszó beemelte e hétköznapi tevékenységet a politikai térbe, és politikaivá minősült. A plágium ügyek időtlen-idők óta szerzői jogi problémákként eminenter a jog világába tartoztak, hogy aztán napjainkban nálunk politikai üggyé nemesedhessenek néhány közszereplő politikus esetének támadhatósága következtében. A politikait tárgyai felől önmagában nem lehet lehatárolni, mert egyszer elillan egy korábban volt tárgyköre, mint a kámfor (ércgyűjtés vagy csapatösszeállítás évekkel később), másszor pedig váratlanul fel- és előtűnik az éj homályából (plágium). Ezért e megoldás a pánpolitizáló felfogás felől nyitott, megoldatlan.

A határmegvonásos megoldások egy másik módja, amikor a „minden politikai közügy, de nem minden közügy politikai” formula a definiálás kiinduló, általános feltétele, hogy ezt a specifikáció szűkítse tovább: a közügyek közül csak az válik politikaivá, amelyik az *államhatalomra* vonatkozik. Az angolszász irodalomban is vannak rokon törekvések. John Bell szerint a politikai az, amely (államilag) befolyásolja a társadalmi folyamatok alakulásának mikéntjét, mert változtat, eldönti, hogy a lehetséges alternatívák közül melyik irányt fogja követni a társadalom, legalább az emberek egy viszonylag nagy csoportjára kiterjedően.³ A politikai döntésnek társadalmi hatása van, a közügyet írja körül más fogalmakkal. Ezt a fajta magyarázó teoremat már könnyen tovább lehet fejleszteni értelmes irányokba. Például úgy, hogy modern viszonyok – vagyis a polgári társadalom és a politikai állam strukturális elválástottságának körülményei – között tekintjük érvényesnek, ahol az államhatalom, attributumai következtében, a leghatásosabb makroszintű, ösztársadalmi viszonyok felett rendelkező erővel. Kitüntetett szereppel a politikai rendszerben, és nemcsak a klasszikus korban, hanem az intervencionista és/vagy totális állam időszakában is használható teorema.

Ebben az esetben azonban túlságosan is eltávolodnánk kiindulópontunktól, s az állam és a politikai rendszer komplexebb intézményesülése felé tolnánk át az alapproblémát, amelyet megközelítettünk, körülrajzoltunk, de szisztematikus megoldását nem találtuk.

Carl Schmitt megoldása

A politikai/politikum problémájának szisztematikus kutatása jellemezte Carl Schmitt német alkotmányjogász, politikai gondolkodó munkásságát. 1932-es alapmunkájának (*A politikai fogalmáról*) 1963-as újranyomása okán írt előszavában méltán jellemzi vállalkozását „egy mérhetetlen probléma elméleti körülhatárolásának”,⁴ amely az olvasó számára kihívást és provokációt is jelent. Azonban vannak válaszai. Nézzük meg, melyek ezek, s hol szorulnak kiegészítésre vagy kritikára.

³ Vö. Bell, 1983, 6.

⁴ Schmitt, 2002, 7.

„Az állam fogalma előfeltételezi a politikai fogalmát”⁵ – mondja markáns indító tézise, s voltaképpen minden állami biztos, hogy egyben politikai is. Megfordítva azonban nem így áll, mert nem minden politikai állami, mivel a politikai szélesebb fogalom az államinál – legalábbis ha nem a schmitti értelemben vett ún. *totális államot* tekintjük, ahol minden ügy potenciálisan politikaivá válik. „A totális államban ennek következtében minden – legalábbis lehetőség szerint – politikai, és az államra való hivatkozás nem képes arra, hogy a »politikai« specifikus ismertető jegyét megindokolja.”⁶ Ha pedig elesik a vallás, a gazdaság, a képzés, a művészet, a kultúra stb. ún. totális állam előtti semlegessége, depolitizáltsága, mint ahogy ez a totális állam esetében történik, akkor a politikai *sui generis* minősége nem adható meg immáron az államival. Voltak egyszer az ún. boldog békeidők, amikor is a politikai állami volt (érvényesnek tekinthető volt egy leszűkítő „arisztokratikus-elitista” politikafelfogás, azonban az állami beavatkozással, *noch dazu* a totális állammal elesik az állami = kormányzati minősítő ismérve). Hol keressük és hol találhatjuk meg immáron az államon kívüli politikait? Schmitt híres és hírhedt dolgozatának 2. 3. és 4. pontjában megkapjuk a kihívásra adott provokatív választ.

A politikai olyan sajátos kritériumokkal rendelkezik, amelyek az emberi gondolkodás és cselekvés – előbb felsorolt – relatíve önálló tárgyi területével szemben jellegzetes módon válnak hatékonnyá. „A specifikus politikai megkülönböztetés, melyre a politikai cselekvések és motívumok visszavezethetőek, a barát és az ellenség megkülönböztetése. Ez egy kritérium értelmében nyújt fogalmi meghatározást, nem kimerítő definícióként vagy a tartalom megjelöléseként. [...] E megkülönböztetés mindenesetre önálló, de nem egy saját új tárgyi terület értelmében, hanem oly módon, hogy nem alapulhat az említett más ellentétek egyikén vagy közülük többön, s nem is vezethető vissza ezekre. Ha a jó és rossz [erkölcsi – Sz. P.] ellentéte minden további nélkül és egyszerűen nem azonos a szép és a rút [esztétikai – Sz. P.] vagy a hasznos és a káros [gazdasági – Sz. P.] megkülönböztetéseivel, és közvetlenül nem redukálható rájuk, akkor még kevésbé szabad a barát és az ellenség ellentétét felcserélni vagy összevegyíteni. A barát és ellenség megkülönböztetésnek az az értelme, hogy megjelölje az össze-

⁵ Schmitt, 2002, 15.

⁶ Schmitt, 2002, 16.

kapcsolódás vagy szétválás, az egyesülés vagy felbomlás intenzitásának legvégső fokát; [...] A politikai ellenségnek nem szükséges erkölcsileg rossznak, esztétikailag rútnak lennie; nem kell gazdasági versenytársként fellépnie, és talán előnyösnek is tűnhet üzletet kötni vele. Az ellenség éppen a másik, az idegen, és lényegéhez elegendő, hogy különösen intenzív értelemben egzisztenciálisan valami más és idegen, úgy, hogy szélsőséges esetben konfliktusok lehetségesek vele, melyek nem dönthetőek el sem előzetesen meghozott általános normatív szabályozással, sem a konfliktusban »részt nem vevő« és ezért »pártatlan« harmadik ítéletével.”⁷

Röviden összefoglalva: a politikai ismérve Schmittnél az, hogy bármely tárgyi terület politikaivá válhat, ha felveszi a barát és ellenség megkülönböztetést, mégpedig a következő szükséges megszorításokkal: az ellenség (1) nem versenytárs, és (2) nem is magánellenfél. Az ellenség, hangsúlyozza Schmitt, *hostis* és nem *inimicus*, tehát nem magánéleti viszonyról van itt szó. „Az embernek politikai értelemben nem szükséges személyesen gyűlölnie az ellenséget, az a maxima pedig, hogy »ellenségünket«, vagyis ellenfelünket szeretni kell, először csak a magán szférájában rendelkezik értelemmel.” Az emberek közötti magánviszonylatokban gyakran benne rejtőzködő taktikai kérdés, ha tetszik, életvezetési megfontolás – nősüljek-e most? – politikai, de nem közpolitikai, hanem magánpolitikai megfontolás, ahogy egy férjét ügyesen irányító asszony politikája is az (e helyütt Max Weber példájával szólva).

Továbbmenve pedig Schmitt tendenciatörvényként is megfogalmazza a politikai elsődleges fogalmát: *„A politikai ellentét a legintenzívebb és legvégsőbb ellentét és minden konkrét ellentétesség annál inkább politikaiivá válik, minél inkább közeledik a legszélső ponthoz, a barát/ellenség-csoportosításhoz.* Az államon mint szervezett politikai közösségen belül, amely a maga számára mint egész hozza meg a barát/ellenség-döntést, ezenkívül az elsődleges politikai döntések mellett és a meghozott döntés védelmében a »politikainak« számtalan másodlagos fogalma is létrejön.”⁸

Fontos, hogy legalábbis tendenciájában a politikai legvégső fokát az egzisztenciálisan is megsemmisítendő ellenségben nyeri el. Az ellenség formáinak schmitti elemzését – a háború külső ellenségét, a partizánt („aki

⁷ Schmitt, 2002, 19.

⁸ Schmitt, 2002, 21.

a klasszikus hadviselés szempontjából »irreguláris« harcos”, puszta peremfigura volt, időközben a világforradalmi hadviselés kulcsfigurájává vált” – írta az 1963-as Előszóban; 2002, 14.), a terroristát és a forradalmárt mint belső ellenségeket nem jellemezzük részletezően.⁹ Az értelmezési lehetőségek számosak. Magam azt a kulcsfontosságú mozzanatot emelem ki, hogy *a barát-ellenség (ellenfél) kritérium a politikát immanensen jellemző további kategóriákat von maga után: a programot – a stratégiát* (szövetségesek körének, a fő csapás irányának; stratégiai minim–maximumnak a meghatározása); *a taktikát* (offenzív-defenzív, reformista-forradalmi, békés-fegyveres, legális-illegális, anarchista-pacifista stb.). A politikai fogalmat kiegészítő három elem lehetővé teszi azt is, hogy a „politikai” és a „politikum” szintjei közötti különbséget és egyben átjárást magyarázzuk.

Schmitt maga arra törekedett az alapszöveghez írt három kiegészítő korolláriumában, hogy elméletét egységesnek, szerves egésznek olvassák. Nos, ez mind a mai napig nem történt meg, s nem is fog a paradoxonok és a rejtett ellentmondások, továbbá a szerző szituacionista jellegű gondolkodásmódjának következtében. Hasonlóan a „das Politische” terminus (politikai/politikum) magyarra fordítási vitájához,¹⁰ amely szintén nem juthat nyugvópontra. Azért nem, mert nem nyelvi-fordítási, hanem teoretikus kérdésről van szó, viszont szerzőnkél (s emiatt a fordításokban) éppen ebben vannak bizonytalansági relációk. Az adekvát nyelvi megközelítés pedig a teoretikus összefüggés, tartalom függvényében változik – amit alább kibontunk. Körösényi dolgozata Schmitt „politikai” fogalmának újszerűségét és sajátosságait hangsúlyozva hét téma interpretációs vitáit mutatja meg (2011, 7–20.), Gedő Éva pedig áttekinti a rendpárti és a döntésközpontú értelmezési lehetőségek fő vonalát (2010, 92–94.). Mindkét elemzés bizonyíték fentebbi állításunkra.

Kritikai átvilágítás és ellenvetések

Vitathatatlanul nehéz kérdések tűnnek fel itt: például hogy az ellenfél is egzisztenciálisan megsemmisítendő ellenség-e – ahogyan erre a német nemzetiszocializmus az *Übermensch* ideológia alapján, az európai humanizmus szégyeneként az *Endlösung*gal törekedett, s amihez a *Großraum*

⁹ Vö. pl. Szabó, 2000, 24–50.

¹⁰ Cs. Kiss, 2004, 417–419; Kende, 2004, 223–226.

(nagyterség) koncepciója és a *Großlebensraum* (élettér) között az adott korban fennálló kapcsolat következtében szerzőnk nem csekély mértékben hozzájárult. A politikai azonos-e a politikummal? Mi választja el az ellentétet, annak intenzitási fokát az ellentmondástól és ahhoz képest az antagonizmustól? Olyan problémák ezek, amelyeket Schmitt vagy fel sem vetett, vagy az ellentét intenzitási foka („a legintenzívebb, a legvégsőbb ellentét a politikai”) megfogalmazással rejtett el. Magam ezt a problémát, az ellentét intenzitási fokának fokozatai meghatározhatóságát a teoretikus bizonytalanságok kulcskérdésének tekintem, és az alábbi megoldásokat ajánlom.

Vissza kell térnünk korábbi elemzéseinkhez, ahol a *decizionizmust* mint a szuverenitást makroszinten elemző álláspontot elemeztük.¹¹ Voltaképpen ahhoz az analitikusan kibontott lehetőséghez, amelyre problémánk – *a politikai és a politikum fogalmi megkülönböztetésének érvénye* – megoldásához szükségünk van. Az ellentét intenzitási fokának schmitti gondolata ugyanis elrejt, hogy *három meglehetősen különböző mozgásformát, ontikus tényállást jelent az ellentétviszony, az ellentmondás viszonya és az antagonisztikus ellentmondás* előzőtől eltérő kategoriális szerkezete. Ennek nemcsak a jogrend normálformája és a rendkívüli állapot jogelméleti kérdései, továbbá a jogállamiság érvényességi tartománya aspektusában van jelentősége és jelentése, amit hivatkozott tanulmányunkban bemutatunk, hanem rávilágít a politikai élővilág mozgásának szerkezeti különbségeire. Hol válik el a politikai a politikumtól, és miért maradnak mégis kapcsolatban egymással? – formulázhatjuk a dialektikus problémát dialektikusan, hogy aztán analitikusan explicitté tehesük.

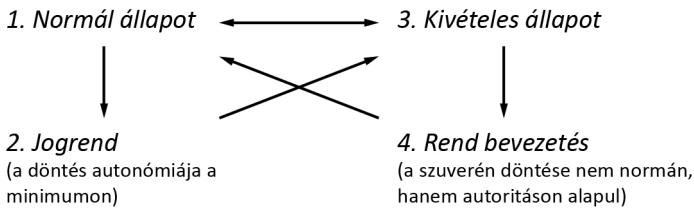
Induljunk ki a kivételes állapot problémájából, éppen azért, mert mintegy közbenső helyzetet alkot a rendes állapot jogrendje, a politikai normálformája és az antagonisztikus ellentmondások politikuma között. Ismeretes, hogy Schmitt munkásságában azért is bírálja a parlamentáris jogállamot és *in concreto* a weimari demokráciát, mert az a pluralista erők széthúzása következtében nem képes előállítani az államélet alapját képező politikai egységet. A húszas években Schmitt teoretikus erőfeszítései még az alkotmányvédelem megtalálására irányulnak, s a diktatúra kivételssége által kap etatista igazolást, hogy az állam és az alkotmányosság helyreállításának eszközeként értelmezte. Pethő Sándor hasonlóan fogja

¹¹ Szigeti 2004, 338–345., ugyanez németül: 2005, 313–334.

fel Schmitt szituacionizmusát és törekvését (1993, 137–143.). A kérdés tehát az, hogy Schmitt milyen kategoriális szerkezetben és hogyan értelmezi a döntés és a norma kapcsolatát. „Az állam léte ebben az esetben [ti. a kivételes állapotban – Sz. P.] minden kétséget kizáró bizonyítéka annak, hogy a jogi normák érvényessége fölött fölényben van. A döntés megszabadul minden normatív köteléktől, és a szó tényleges értelmében abszolúttá válik. A kivételes állapot idején az állam az önfenntartáshoz való jog alapján, ahogy mondani szokás, felfüggeszti a jogrendet. A jogrend két eleme – fogalmi önállóságuk bizonyítékaként – szembekerül egymással. Ahogy rendes körülmények között a döntés autonóm mozzanata a minimumra szorítható vissza, úgy semmisül meg a norma kivételes állapot idején. Ennek ellenére a kivételes állapot fogalma még mindig megközelíthető a jog oldaláról, mivel mindkét eleme, a norma és a döntés egyaránt a jog keretein belül marad. Ha a kivételes állapotot azon az alapon, hogy nincs jogi jelentősége, csupán szociológiai fogalomnak tartanánk, ez nem lenne más, mint a jogtudomány és a szociológia sematikus szétválasztásának durva utánpótlása. A kivétel nem rendelhető alá semminek, és kívül áll az általánosság keretein, ám ezzel egyidejűleg sajátos jogi formát is jelent, a döntést a maga teljes tisztaságában. A kivételes állapot akkor valósul meg teljesen, amikor ahhoz, hogy a jogtételek érvényesülhessenek, előbb meg kell teremteni az arra alkalmas helyzetet. Minden általános norma rendezett életviszonyokat követel meg, olyanokat, amelyekre alkalmazható a tényállás, és amelyek alkalmasak a normatív szabályozásra. A normának homogén közvetítő közegre van szüksége.”¹²

¹² Schmitt, 1992, 5.

A normál állapot normatív rendjét és a kivételes állapot nem-normatív rendjét a következő ábrán szemléltethetjük:

A normálállapot (1.) és a kivételes állapot (3.) két minőségileg eltérő helyzet, melyek kiélezetten szemben állnak egymással. A normálállapotnak van jogrendje (2.), amit normán alapuló döntésekkel jogrendként konkretizálnak. A megbomlott normálállapot és jogrendjének tagadása átalakul kivételes állapottá (3.), melynek nincsenek alkotmányból levezethető konkrét jogviszonyai, jogrendje, csak a szuverénnek van autoritáson alapuló felhatalmazása erről az állapotról dönteni. A kivételes állapotról, annak bevezetéséről meghozott döntés és a kivételes állapotban gyakorolt normatív és egyedi rendelkezések és reálaktusok egyaránt a szuverén konstitutív aktusai, melyeknek elvileg az a céljuk, hogy biztosítsák a visszatérést a rendhez (4.), amely nem anarchikus helyzet, uralomnélküliség, hanem az autoritas potestas által uralt kivételesség, és nem káosz, amelyben a felbomlás erőiből egy új rend felé lehetne kijutni – ez esetben ugyanis antagonizmust, és nem ellentét viszonyt kellene tételeznie –, hanem visszatérés a normál állapot jogrendjéhez (1.). Ezért konzervatív, etatista politikai filozófia Schmitt megoldása a Politikai teológiában, mert éppen az a célja, immanens értelme a kivételességnek, hogy a felbomlás erőiből ne új rend keletkezzék, hanem ennek megakadályozásaként visszatérés a régi rendhez. *In concreto*: a szocialista forradalom helyett – itt és ekkor, 1923 előtt – a weimari polgári államhoz. A különbség külső, közömbös viszonyát az ellentétviszony váltja fel, amely még – kerülő úton, a kivételes állapot és rendje bevezetésével (4.) – közvetíthető.

Schmitt nem mondja, de mi a hegeli–marxi dialektika ismeretében és alkalmazásával rámutathatunk, hogy – eltérően a forradalmi, ellenforradalmi helyzetektől és a polgárháborús konfliktusoktól, ahol az ellentét már

nem közvetíthető, mert az események folyamatszerű kibomlásában a helyzet kategoriális szerkezete ellentmondásba, mégpedig antagonisztikus ellentmondásba nő át – a kivételes állapotban még számít a formális jogszerűség közvetítése. A kivételes állapotban a barát és az ellenség megkülönböztetése, intenzitási fokát illetően, nem megy el a totális ellenfél totális megsemmisítéséig. Elégséges a kivételes állapot politikai kutyaórába helyezni az ellenfelet/ellenséget,¹³ rendkívüli jogrenddel átformálni a politikai erőviszonyokat. Nem így áll ez akkor, amikor az ellentétviszony tovarendül: antagonizmussá válik, ami nyelvileg tehát kibékíthetetlen, már feloldhatatlan, nem közvetíthető ellentétviszony (vagy éppen megnevezésében speciális ellentmondásnak is nevezhető). Itt elesik a közvetítés lehetősége. Kategoriálisan, egzisztenciameghatározottságként pedig ez azt jelenti, hogy közvetítés hiányában az egyik politikai pólus (+) fennmaradása nem lehetséges a másik (–) megsemmisítése nélkül, és fordítva. Vagy a forradalmi vagy az ellenforradalmi erők *alakítják át a társadalmi élet totalitását, és a politikum* ezen kiélezett formája többé már nem találhat mozgásformát a kivételes állapot bevezetéséről szóló döntéssel (és a nyomában életbe léptetett konkrét rendelkezésekkel). Amikor az ellentétviszony a jog semlegesítő, leszerelő hatású beiktatásával még közvetíthető, az a kivételesség; amikor a különböző politikai minőségek különbsége – bár egymás iránt nem közömbösek, mert versengenek, de – nem éri el az „ellentét olyan intenzitási fokát”, amely a szuverén döntését igényelné, akkor tulajdonképpen – gyenge határhelyzetként – a schmitti elmélet alapján is belátható a pluralista demokrácia „szabályozott verseny”-helyzete. Amely a politika normálformájává csak a II. világháború után vált a centrumkapitalizmus országaiban, a pluralista demokráciákban széles körű állami beavatkozás mellett. A kivételes állapot és a forradalmi/ellenforradalmi (polgárháborús) helyzethez képest íme a harmadik módzat. Ezt azonban inkább csak utólag, a II. világháború utáni tapasztalatok politikatörténete nyomán lehet beleszuszakolni Schmitt elméletébe, s közel sem véletlen, hogy ő ezt akkor nem tette meg. Ez a megoldás azonban a *Begriff des Politischen* 1932-es konstrukciójába is belefér, kényszeredett és kitágított interpretáció mellett (ekkor és ennyiben Schmitt valóban nem volna

¹³ Erre a helyzetre egy politikatörténeti példa: 1981. december 13-án Lengyelországban Jaruzelski államfő az Államtanács határozata alapján bejelentette a hadiállapot bevezetését és a Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsának megalakulását.

bellicista) – figyelmen kívül hagyva, hogy a két világháború közötti németországi társadalmi harcokat és politikai folyamatokat elméletileg adekvát módon éppen a szoros és nem a kitágított interpretáció fejezi ki.

Ha most már eddigi elemzésünket gondolatilag összekötjük a politikai/politikum fogalmával, három egymástól eltérő konzekvenciájú helyzetet találjuk szembe magunkat aszerint, ahogy a barát és az ellenség megkülönböztetés intenzitását értelmezzük, azaz analitikusan kibontjuk:

1. Az *ellentétviszony*, mint ami már csak a kivételes állapot rendkívüli jogrendjével közvetíthető, de még feloldható helyzet; a közvetítés eredményétől függően visszatérés a politikai normálformájához vagy ellenkezőleg, átmenet a politikum helyzet felé, amely forradalmat, ellenforradalmat, polgárháborút jelent. Itt nem a rendpárti oldal, hanem az új rendet megalapító döntés felé mozognak az események.
2. Az ellentét (vagy ellentmondás) mint *antagonizmus* közvetíthetetlen helyzete, ahol az egyik pólus fennmaradása csak a másik megsemmisítésén keresztül történhet. Ilyen politikai helyzet következményeképpen áll elő gyakorta az illegitim jogképződés jelensége: polgárháború, kiélezett osztályharc, forradalmak nyomán. Egy régi rend álláspontjáról minden új jogrend illegitim – a győztesek álláspontjáról pedig legitim, kiépítendő, autentikus rend. Nem pusztán az ellenzék, hanem az „ellentársadalom” státuszát képviseli a másik különös pólus.
3. Olyan *ellentmondás* (viszony), ahol a különbségek egymásra nézve nem maradnak közömbösek, amennyiben a felek, pólusok versengenek egymással, de amely a szuverén döntése nélkül is közvetíthető, mert jogilag szabályozott versenyhelyzettel talál magának politikai mozgásformát. A versengő pólusok (politikai erők, eltérő minőségek) egymást kölcsönösen feltételezik, mert egymásra vonatkoznak (reflexiós meghatározottságokként), ugyanakkor ki is zárja egyik a másikat, mert nem egyesülnek, viszont feszültségük feloldódik a versengés újratermelő folyamatában. Stacioner társadalmi állapotokban ez a normálforma a „politikai” helyzete, és ekkor érvényes a jogrend normatív rendje, amely alkotmányjogilag legitimálja a választásokon győztes párt (pártok, politikai erők koalíciója) főhatalmát. Ekkor a politikai jelenségvilága nem érinti az uralmi viszonyok struktúráit, nincs ellenség, csak eltérő politikai pozíciókat elfoglaló ellenfelek, s a különböző konfliktusok az ellentmondás mozgásformájában újratermelődnék.

Szögezzük le: Schmitt nem látta az 1 és 2 kategoriális szerkezetének különbségét, mert a 2 lehetőségét nem dolgozta ki. Számára ugyanis – a normálforma érvényességét megszüntetve – minden rendkívüli; a rendkívüliséget és az ellenség nemlétének kívánását egybecsúsztatta (mondván, hogy egyik sem normatív). Az általa használt „intenzitási fok” terminusban ugyanis eltűnik az azonosság, különbség, ellentét, ellentmondás és antagonisztikus ellentmondás *kategoriális felépítettségének különbözősége*. A létezők rendjében a *különbségek* külsődlegesek, közömbösek egymásra nézve. Az *ellentétviszonyban* az alkotóelemek között van feszültség, kapcsolatba kerülnek, de közöttük található egy semleges, közvetítő elem, mint a mágnes pozitív és negatív pólusai között, amely összetartja őket. Az *ellentmondás* ellentétes pólusainak reflexiós viszonyában a pólusok egymást kölcsönösen feltételezik és kizárják, feszültségük mozgást eredményez, amely egy mozgásformában oldódik fel. A versengő pártok dinamikus rendszerében végbemenő politikai folyamat, egy pártrendszer mozgása ilyen. Vagy marx, paradigmatis példával szólva: a bér munka és a tőke viszonyában a bér munka nem tőke, s a tőke nem bér munka, de reflexiós meghatározottságokként szükségképpen egymásra vonatkoznak, s a tőkefelhalmozás mozgásformájában újratermelődnek. Az *antagonisztikus ellentmondás* határhelyzetében pedig a régi általánosságot hordozó különösseggel egy másik, az új áll szemben: saját különössejét kívánja osztársadalmi, nemzeti rangra emelni. Ilyenkor válik nyilvánvalóvá Disraeli angol kormányfő mondásának érvénye: „Minden nemzetben több nemzet van” (anélkül, hogy itt szólnánk az általa ajánlott „ott és akkor” konzervatív érdekegyesítés lehetőségéről). A *különösök között póluscseré meg végbe*, s oldhatja fel az antagonizmust; az új hordozza a társadalmi alakulat egzisztenciáit, intézményes berendezkedését. Jegyezzük meg, az általunk javasolt kategóriaelemző megoldást nemcsak a hegeliánus Schmittnél, hanem magánál Hegelnél és Marxnál sem találjuk meg.

Bár Schmitt az 1. és a 3. helyzet különbségét érzékelte, de nála a politikai mint a megkülönböztetés intenzitása az antagonizmus felől értelmeződik (túláltalánosított „ellenség” felfogása miatt), anélkül, hogy a forradalmi/polgárháborús helyzettel – tárgyilag – állította volna szembe a kivételes állapotot, annak formális, kiszámítható jogszerűségét (és nem pusztán a jogtudományi és a szociológiai mozzanatok – sematikus – szétválasztásának helytelenségét vette volna számba, mint ezt tette).

A „politikai” fogalmát tehát a stacioner társadalmi állapotokra és az azokat kifejező összefüggésekre célszerű fenntartanunk, ahol a versengő erők, kormány és ellenzéke szabályozott harca folyik a főhatalomért, a jogrend keretei között. Ennek a normálformának a tagadása a polgárháborús, a forradalmi, az ellenforradalmi és a kettős hatalmi helyzet, amikor valóban a „ki kit győz le” antagonisztikus ellentmondása képezi a „politikum” fogalmát.¹⁴ Az ellenség itt legyőzendő – nem, vagy nem feltétlenül a fizikai, egzisztenciális megsemmisítés értelmében, hanem politikai értelemben: egy berendezkedés megvédése vagy egy teljesen új rend alapító aktusa a tét.¹⁵

Lukács György társadalomontológiai alapvetésének szisztematikus részében szintén érzékeltette a problémát, amikor a politikumról érkezett. Minden emberi közösségben megjelenik a politikai problémája, mégis „Lehetetlen definiálni, vagyis gondolatilag formálisan meghúzni annak határait, hogy hol kezdődik, illetve hol végződik a politika. [...] még elképzelni is nehéz a társadalmi gyakorlat olyan típusát, amely bizonyos körülmények között ne nőhetne az egész közösség fontos, esetleg sorsdöntő kérdésévé. Ez természetesen csak lehetőség, amely ritkán válik valóra”. Lukács felfogásában „A politika a társadalmi totalitás egyetemes komplexusa, de a gyakorlatnak, mégpedig a közvetett gyakorlatnak a komplexusa, amely ezért nem emelkedhet olyanfajta spontán és állandó egyetemességre, mint a nyelv, amely a világ elsajátításának elsődleges szerve. [...] A poli-

¹⁴ Gedő Éva mutat rá arra, hogy az alapmű 1971-es olasz kiadásához írt bevezetőjében Schmitt azt írja: „az állam klasszikus arculata széttört akkor, amikor politika-monopóliuma (Politik-Monopol) megszűnt. Az ember a ‚politikát’ most megkülönböztette a ‚politikumtól.’ (Man unterschied jetzt die ‚Politik’ von dem ‚Politischen’.) A mai német politikaelméleti irodalomban úgyszintén a politika és a politikum közötti fogalmi distinkció elfogadott” (2010, 91.).

¹⁵ Gyulai Attila elemzése foglalkozik (2012, 7–9.) Schmitt 1921-es „Diktatúra” könyve kapcsán azzal, hogy a szuverénnek a kivételes állapotban, a „normatív semmi” alapján hozott döntése egzisztenciális beavatkozást jelent. Ha pedig a döntést így fogjuk fel, akkor a szuverén döntési aktusa nemcsak egy rend helyreállítása, hanem olyan rendszeralapító aktus is lehet, ahol a döntés éppen az új alapításában ölt testet, ahol a politikai mozzanata „a partikulárisból a totális felé való elmozdulás paradigmája mentén szerveződik”. A kérdés igencsak releváns: Lenin kapitalizmusra vonatkozó elemzéseiben a harcot előtérbe állító (osztályharcot, tömegharcot = a ki kit győz le? kérdését) felfogása átvihetetlennek bizonyult életében a forradalom utáni időszakra (1918–1924). Nem véletlenül. Azért, mert az akkori orosz történelem felvetette a harc és az integráció (de milyen?), a konfliktus és az új rend kettősségének kérdését. Olyan későbbi, neomarxistáknak is bátran nevezhető megoldásoknál, mint Antonio Gramsci (1977), az alkotmányjogász-politológus Maurice Duverger (1973) vagy a szociológus Alain Touraine-nél (1973) szintézisre hozott a két ellentétes mozzanat a politikaiban.

tika olyan gyakorlat, amely végső soron a társadalom totalitására irányul, de úgy, hogy közvetlenül mozgásba hozza a társadalmi jelenségvilágot mint a változásnak, vagyis a mindenkori lét megtartásának vagy szétrombolásának terepét, ám az így kiváltott gyakorlatot közvetett módon elkerülhetetlenül a lényeg is mozgatja, és ez, szintén közvetett módon, intenciója szerint közvetlenül a lényegre irányul. A lényeg és a jelenség társadalomban megvalósuló ellentmondásos egysége a politikai gyakorlatban világos formát ölt.”¹⁶

A politika a társadalmi totalitásra irányul tehát, a minőségi értelemben vett egészre, s nem minden létezőre, nem bármely emberi magatartásra (amit Lukács az idézet előtt, némiképp nehézkesen, de kifejt). A politika azonban nem közvetlenül, hanem közvetítések révén irányul a társadalmi egészre. Bár közvetlenül a jelenségvilágot hozza mozgásba, ahogy bizonyos kérdéseket tematizál, de ez intenciója szerint a lényegesre, és nem lényegtelenre irányul. Az pedig, hogy a lehetséges politikai kérdések közül melyek lesznek valóságosan is azok, ezekre formálisan nem lehet választ adni. Lényeg és jelenség mozgása közben veti fel Lukács a lehetőség-valóság dialektikáját, anélkül azonban, hogy megoldaná, miféle szelekció játszódik le, amely a politikai lehetőségét valóságossá teszi.

Ez a kérdés Schmittnél úgy szerepelt, hogy mit vonnak ki a semlegesített kérdések sorából, azaz mit politizálnak. Teoretikus érdemének tartjuk, hogy nemcsak feltette a lehetőség-valóság politikai dialektikájára vonatkozó kérdést – eddig mások is eljutottak –, hanem meg is próbálta kibontani a kérdésre adott magyarázatot.

Mindenesetre a politikai jelenségvilág és a politikum, mint a berendezkedés lényeges dimenzióit, a társadalmi egészet (totalitást) érintő tételezések és az intencionális cselekedetek ellentmondásos egységét jobban megértjük, ha az ellentét (a robbanás előtti feszültségek rendkívüli állapottal történő kezelésének helyzete), az ellentmondás (stacioner társadalmi állapotokban a szabályozott versenyhelyzet mozgásformája) és az antagonizmus (az általánosságot hordozó különös pólusok, politikai erők cseréje) kategóriáit alkalmazzuk ismerettárgyunkra, a politikára.

Ily módon a barát-ellenség kritérium megkülönböztetés érvényességének terjedelmét – szerzőnk megoldását megszüntetve-megőrizve – to-

¹⁶ Lukács, 1976, 487–488.

vább tagoltuk háromfelé. Ezzel kizártuk azt a lehetőséget, hogy a politikait azonosítsák az állammal. Azt, hogy nem minden politikai egyúttal állami, a fennálló államhatalom megdöntésére irányuló „mouvements anti-systemiques” jelenségei bizonyítják. Továbbá rá kell mutatni egy további tisztázatlan kérdésre: Schmitt megoldása vajon csak a totális államra, vagy a totális állam előtti klasszikus helyzetre is érvényes? Ez a kérdés átvezet az állam és a társadalom viszonyának tisztázásához.

Az állami és társadalmi viszonya

Az „állami” és a „társadalmi” azonosítása Schmitt totális államfelfogásának a tézise. Ez azonban félrevezető, „mert ekkor minden eddigi állami-nak számító ügy társadalmivá, és megfordítva, minden eddig »csak« társadalmi-nak számító ügy államivá válik, miként az egy demokratikusan szervezett közösségi szervezetben szükségszerű módon bekövetkezik. Ekkor az eddig »semleges« területek – vallás, kultúra, képzés, gazdaság – az azonosítással megszűnnek »semlegesnek« lenni a nem-állami és a nem-politikai értelmében. A fontos tárgyi területek ilyen jellegű semlegesítődésével és depolitizálódásával szemben polemikus ellenfogalomként jelenik meg az állam és a társadalom azonosságát kifejező, egyetlen tárgyi területtel szemben sem közömbös, potenciálisan minden területet megragadó totális állam. A totális államban ennek következtében minden – legalábbis lehetőség szerint – politikai, és az államra való hivatkozás már nem képes arra, hogy a „politikai” specifikus megkülönböztető ismertetőjegyét megindokolja.¹⁷

Jó érveink vannak tehát amellet, hogy ne csak a politikait, hanem a társadalmi és az állami is specifikálni kell. Schmitt azonban nem teoretizálta a társadalmiság fogalmát,¹⁸ így, jöllehet a kiinduló tézise igaz, nem biztos, hogy sikerült megoldania a specifikáció problémáját. Jó érveink vannak tehát amellet, hogy ne csak a politikait, hanem a társadalmi

¹⁷ Schmitt, 2002, 16.

¹⁸ Annyit azért mond, hogy „A sokértelmű szó, ’társadalom’, amennyiben itt ez érdeklődésre tart számot, még ma is mindenekelőtt azt jelöli, ami nem állam, s alkalomadtán ezenkívül azt is, ami nem egyház”. Majd az állításhoz fűzött lábjegyzetben Eduard Spranger meghatározását kritikai-lag értékeli, annak pusztán negatív jellege miatt, és azért is, mert nem veszi figyelembe azt a történelmi tényt, hogy a ’társadalom’ kifejezés a 19. században sajátosan politikai, polemikus értelemmel bír. Így a societasból képzett olyan fogalmak, mint a ’szocializmus’ és a ’szociológia’, többnyire ellenzéki értelemmel bírnak. (Schmitt, 2002, 211., 238.)

és az államit is specifikálni kell. Saját törekvésem felől nézve: az állam és a társadalom azonossága sohasem áll meg, ha valaki a társadalmiságot képes teoretikusan megragadni. Erre ma, a marxi alapozású kritikai társadalomelméletek mellett a szociológia bizonyos törekvései, a rendszerelméletek (közismerten Durkheim szociológiája, Parsons és Luhmann könyvei, a Berger–Luckmann szerzőpáros [1998] könyve), valamint a konzervatív szociológia is képessé vált. A társulásra építő, liberális kontraktualizmusban ez *ab ovo* elesik, hiszen az egyén itt döntően nem szükségletkielégítő, társadalmi lény, hanem jogi és politikai, tehát dominánsan akarati lény. Nem oszthatjuk tehát Körösenyi azon értelmezését sem, amely a schmitti politikai elsődlegességének nézőpontjából a marxizmust – mások mellett – redukcionistaának tartja, mondván, „a politikát/politikait az emberi lét más területeiből kívánja levezetni”.¹⁹ Igaz ugyanis, hogy a jogból, az erkölcsből, a tudományból vagy a közgazdaságtanból (public choice) az nem levezethető, ezek részrendszerek (illetve azokat vizsgáló szaktudományok), azonban a társadalmi lét nem egy különös terület, részrendszer – és nem is azonosítható akármelyik „szociológiával” –, hanem a szervetlen (élettelen) és a szerves anyagra (élőre) épülő autonóm létszféra, melynek sui generis kategóriái és törvényszerűségei vannak. Így egyedül a társadalmi lét sajátja az objektum-szubjektum viszony, az emberi tudat aktivitása, benne a finális determinációval, a cél- és értékracionális cselekvések világával, ennek a létszférának és minden különös részrendszerének immanens tulajdonságaként. A társadalmi megelőzi a politikait, anélkül, hogy a politikában tagadnia kellene az akarat vagy a mesterséges értelem vezette intézmények szerepét. Ezért a részrendszerek differenciálódása csak az emberi-társadalmi létezés közös alapzatán mehet végbe. Ezek nélkül, a tudat aktivitása nélkül éppen hogy a barátellenség megkülönböztetés is elesne. „A politikai mint konstitutív”²⁰ tehát szerintünk nem a társadalmi létből függetlenül, hanem éppen annak egyik következményeként lehetséges. Azért, mert a társadalmi lét nem egyik részrendszere a többinek, joginak, gazdaságinak, politikainak stb., hanem éppen az a létszféra, amely a politikai/politikum konfliktusos alapja: ahol az anyagi (primer, szekunder) és a szellemi (társas-közösségi; szellemi;

¹⁹ Körösenyi, 2011, 7.

²⁰ Körösenyi, 2011.

lelki) szükségletek kielégítésében soha nem áll elő teljes egyensúly, szűkeket a rendelkezésre álló javak, források. A „minden kielégített szükséglet új szükségletet szül” dinamikája következtében kielégítetlenek maradnak bizonyos szükségletek. Következésképp érdekek és érdekharok keletkeznek, aktorai politikai igényekkel lépnek fel, akarati tartalommal: barát-ellenfél (ellenség) megkülönböztetéssel, politikai cselekvéssel, stratégiai-taktikai döntésekkel.

Ahol jut hely a társadalmiság fogalma számára az elméletalkotásban – közelítőleg, mert erre még visszatérünk: az embert szükségletkielégítő, s a szükségletek termelését és újratermelését munkamegosztásban végző társas-közösségi lénynek tekintik –, ott kizárt, hogy az állam egybeessen a társadalommal, kizárt, hogy a társadalmat a szó szoros értelmében véve államosíthassák. Termelő, szükségletkielégítő közhatalomról nem halhatunk, noha parciálisan, ilyen alapviszonyokban is részt vehet az állam. Átfogó értelemben azonban mindig a társadalom gazdálkodik, sohasem az állam. (Még a legdirektebben államigazgatásos, az az a legtöbb közigazgatással működtetett szovjet típusú államszocializmusban, ahol a termelő-elosztó, forgalmat lebonyolító gazdálkodó tevékenységekhez valóban közel esett a közigazgatás, ott sem esett egybe az alapviszony a szabályozási viszonyokkal, a gazdálkodási tevékenységet végző munkafolyamat szervezete az államigazgatás szervezetrendszerével. Aki gazdálkodik, nem gyakorol közhatalmat, aki pedig közhatalmat gyakorol, nem gazdálkodik közben.)

A nem egybeesés ezen helyzetének pedig világos jogtudományi leképeződése az a distinkció, amely különbséget tesz a közhatalmat gyakorló (*iure imperii*) és magánjogi ügyleti (*iure gestionis*) minőségében eljáró állami szervek között. Ezért Schmittet át kell fogalmaznunk: a totális államban sem lehet minden társadalmi, az ún. semlegesítés alól kivont terület egyben állami/politikai. Legfeljebb lehetősége szerint, de nem valóságosan. Terjedelmileg pedig sohasem eshet egybe a társadalmiság mezője saját részrendszerével, az államisággal vagy a politikai rendszerrel. A politikai pedig, bár változó és változatos módon sok mindent, bármit átfoghat – Schmitt politikai fogalma ezt kitűnően ragadja meg –, de nem foghatja át maradéktalanul sohasem az egészet.²¹ Amikor viszont az egésznek nem a

²¹ Ha ezt megértjük, akkor persze nem sokat ér a totális állam vagy bizonyos totalitarizmus felfogások (pl. Friedrich) elméleti kreációja. Elfogadása esetén a politikai lehetősége – valósága, követelése – ténytyszerűsége közötti feszültség, reflexivitás tűnne el, megszüntetve a társadalmi (és

terjedelme, hanem a minősége, struktúrája, részrendszereinek funkciói kerülnek előtérbe, amikor nem területi, hanem lényegi, funkcionális értelmében véve valóban „mindent” átfog, akkor határhelyzet lép fel: az uralmi berendezkedés válik kérdésessé. Így már nem a nagyon is problematikus totális állam, hanem sokkal inkább a forradalmak, háborúk, polgárháborúk, ellenforradalmak határhelyzeteiben politizálódik az idézőjelben értendő „minden”, ekkor tényleg nincs és nem is lehetséges semlegesítés, de nem területi minden ez, hanem a berendezkedés „túlsúlyos mozzanatai” (Lukács), intézményesülései, döntő részterületei. Eltérően a liberalizmus konszenzusus,²² a kompromisszumos megoldások lehetőségeit a saját valós érvényességén, konkrét lehetőségein túlfeszítő álláspontjától,²³ ekkor a tulajdonosi és munkamegosztási viszonyok kétségbe vonása következtében belliciózus a politikum. Ekkor nem ad megoldást „a politikai” mozgásformája, mert már „a politikumé” kerül előtérbe. A társadalmi uralom és a társadalmiság kidolgozott fogalma nélkül ehhez nehéz vagy egyenesen nem is lehet eljutni, de Schmitt reális problémafelvetést oldott meg, közel sem teljes értékűen. Hasonlóan Lukács György jellemzéséhez, tehát *mindkettejükénél hiányzik annak megválaszolása, hogy a politikai/politikum absztrakt lehetősége mikor és mitől válik valósággá*: egészen irányuló tételezéssé Lukácsnál, illetőleg a semleges terület miért a baráttellenség megkülönböztetést aktualizálja Schmittnél? (Mi éppen a társadalmi tagozódás és a politikai tagoltság közötti dinamikus viszonyrendszerrel fogjuk ezt megmagyarázni, ami az osztályra szerveződés marxi koncepciójának általánosítása.)

Schmitt megoldása a pluralista demokráciák államaira – melyek csak a II. világháború utáni realitások – az volt, hogy azokat széteső alakulatoknak fogta fel. Miért? Erre ad választ az alapmű 4. pontja, melynek címe Bayer József fordításában „A pluralizmus mint az állam felbomlasztásának elmélete”. „Az, hogy az állam egység, mégpedig a mérvadó egység, az állam

ökonomiai) viszonylagos önmozgását. A rész pánpolitizmusa kizorítaná a nagyobb egészt, a társadalmiságot.

²² Heller, Sartori, lásd: Körösiényi, 2011, 9.

²³ A kompromisszum fogalmilag = „mindenki kapjon valamennyit, senki ne kapjon meg mindent” (R. Dahl). Ha a kormányzatnak 100 egységnyi erőforrása van 5 probléma megoldására, ahol 15 – 25 – 30 – 20 – 10 arányban osztja fel támogatásait, akkor lehet, hogy minden probléma megmarad (pl. minden cég tönkremegy), holott ha 33 – 33 – 33 arányban nyújtja támogatásait, 3 probléma is megoldódhatott volna (3 cég is túlél, s csak 2 megy tönkre). Tehát nemcsak elvi határai vannak a kompromisszumoknak a politikában, hanem mértékbeliek is.

politikai jellegén alapul. A pluralista elmélet vagy a társadalmi szövetségek föderalizmusa útján egységre jutó állam államelmélete, vagy csupán az állam felbomlasztásának vagy tagadásának elmélete. Ha elvitatja az állam egységét, és »politikai társulásként« lényegileg egyenlőként állítja más, pl. vallási vagy gazdasági társulások mellé, akkor mindenekelőtt a politikum specifikus tartalmának kérdésére kell választ adnia. Azonban Laski számos könyvének egyikében sem található a politikum egy meghatározott definíciója, jóllehet folyton az államról, politikáról, szuverenitásról és „government”-ről esik szó. Az állam itt egyszerűen átalakul egy olyan társulássá, amely más társulásokkal konkurál: társasággá lesz néhány, az államon belül vagy kívül fennálló más társaságok között és mellett”.²⁴ Ugyanezen szöveghely Cs. Kiss Lajos fordításában (2002, 29.) „Az állam mint a politikai egység pluralizmus által megkérdőjelezett formája” címmel található, amihez azt a nyomatékösítő megjegyzést kell fűznünk, hogy nem a pluralizmus, hanem a Carl Schmitt szerint értelmezett pluralizmus kérdőjelezi meg az állam egységét. Ha Schmitt ismerte és elismerte volna a *Politik als Beruf* szerzőjének addigra (tehát 1932-re) már közismertté vált megoldását, akkor aligha vált volna tarthatóvá az az álláspontja, amely az államot csak az egyik társaságnak (szervezetnek) tartja más társaságok között és mellett. Max Weber ugyanis a következőképp határozta meg az államot: „Az erőszak természetesen nem az állam szokásos vagy egyetlen eszköze, hanem igenis a rá jellemző speciális eszköz. [...] az állam az az emberi közösség, amely egy bizonyos területen belül – ez a »terület« hozzátartozik az ismertetőjegyhez – a legitim fizikai erőszak monopóliumára (sikerrel) tart igényt. A jelen specifikus vonása ugyanis az, hogy bármilyen más szervezetnek vagy személynek a fizikai erőszakhoz való jogát csak akkor ismerik el, ha az állam a maga részéről engedélyezi alkalmazását: az állam számít az erőszakhoz való »jog« egyedüli forrásának. [...] azt a tisztán fogalmi mozzanatot rögzítem, hogy a modern állam intézményes uralmi szervezet, amely eredményesen törekedett arra, hogy bizonyos területen belül monopolizálja a legitim fizikai erőszakot mint az uralom eszközét, s evégett irányítóinak kezében összpontosította a dologi uralmi eszközöket.”²⁵

²⁴ Bayer – Hardi, 1985, 132.

²⁵ Weber, 1989, 6–7., 14.

Bizonyos, hogy más szervezetek, társulások nem rendelkeznek sem az erőszak alkalmazás, sem a törvényhozás (jogalkotás, hatósági határozatok kibocsátása, utasítás, költségvetés stb.) uralmi eszközeivel, erre csak és kizárólag az állam feljogosított. Sajátlagos eszközei következtében leggyakrabban az állam – váltóór módjára – dönti el, hogy az érdekek dinamikája a tömeges-típusos társadalmi cselekvéseket milyen pályára állítja. Ezért érdekes hatalomra kerülni, s nem pusztán befolyást gyakorolni egy pluralista demokráciában.

A pluralizmuselméletekben az állam mint uralmi szervezet és a társadalmi szervezetek, társulások közötti döntő különbség valóban gyakran megengedhetetlenül relativizálódik. Holott a kormányzati hatalom és a társadalmi hatalmak, befolyások közötti érvényes különbség a pluralista demokráciákban is megmaradt: a „sikerre tarthat igényt” nem jelent és jelenthet onnipotenciát, s ennyiben az államcentrikus felfogás oldható és oldandó a pluralisztikusan szerveződő politikai univerzumban, de az esz-közfölény, az impérium birtoklásának ténye nem eliminálható. Az állami-kormányzati szervek *conditio sine qua nonja*, hogy *a törvényes erőszak monopóliumának birtokában járnak el, s ezzel, mivel a legális kényszerítés – ténylegestől a potenciálisig terjedő – eszközrendszere áll rendelkezésükre, ennyiben sikerre tarthatnak igényt.* Szemben a politikai tagoltság egyéb szereplőivel, a parlamenti és parlamenten kívüli ellenzékkel, amely politikai céljai realizálásához nem rendelkezik impériummal. Kedvező esetben persze lehet befolyásuk a közhatalmi-közpolitikai döntésekre, ettől azonban *a döntésbefolyásolásból még nem lesz döntés.* A hatalom=döntés (*Power=Decision*) jogrendben formalizált világát (joghatóság-hatáskör-illetékesség) nem szünteti meg azt, hogy a közösségi döntésekbe bevonnak magán (piaci) és civil szereplőket, érintetteket és tanácsadókat, s minden döntéshozatalban szerepet kap bizonyos informalitás²⁶ és intuitivitás.²⁷

²⁶ V.ö. pl.: C. Schmitt elemzését a formális hatalom, az auctoritas és a potestas különbségéről, a semleges államfő tana kapcsán (2003, 263–264.).

²⁷ „A politikai intuíció nem a művészetben, hanem a „vezetőben” testesül meg, s az intuíción nem az „egyes dolgok ismeretét” kell érteni, hanem az egymáshoz képest látszólag külsődleges tények összekapcsolásának gyorsaságát és azoknak az eszközöknek a megalkotását, amelyek összhangban állnak a céllal, azaz a szemben álló érdekek feltárásával, az emberi szenvedélyek felszításával és az embereknek egy bizonyos akcióra való ösztönzésével. A „vezető” a „cselekvésben” fejeződik ki (pozitív vagy negatív értelemben, azaz valamely cselekvés kirobbantásában vagy egy adott, az elérendő céllal összeegyeztethető vagy összeegyeztethetetlen cselekvés bekövetkeztének megakadályozásában)” – írta Antonio Gramsci (1977, 177).

Utóbbi megszüntethetetlen, előbbi *a döntéshozatali folyamat demokratizmusát és hatékonyságát is növelheti, de értelmetlen alanytalan „network-döntésről” beszélni*, amely a sokirányú, fordulatokban bővelkedő döntéselőkészítő, kooperációs, koordinációs folyamatokat („szemetes-edény-modell”; flipperhasonlat²⁸) összekeveri a közhatalmi döntést meghozó állami szervekkel. Voltaképpen a politikai társadalmon belüli és a politikai állam közötti interakciókat, dinamikus viszonyokat nevezhetik akár „policy networknek”, új fogalmat alkotva a régi problémákra. Ettől azonban a közhatalmi erővel bíró döntéshozatal alanyai maradtak a politikai államban.

A politikai és politikum specifikus megkülönböztető jegyeit tehát mind az államira – ebben elfogadva Weber megoldását –, mind pedig a társadalmira vonatkoztatottan meg kell tudnunk indokolni. Úgy, hogy elhagyva Schmittet, kilépünk a politikai/politikum egykritériumos, statikus megoldást adó paradigmájából és a politikum társadalmi alapok felől szerveződő magyarázatára térünk át. Felfogásunkban a társadalmi szerepének magyarázatául *a politizációs folyamat szolgál, amely kétirányú közvetítést jelent a polgári társadalom, annak uralmi viszonyai és az államhatalom között*. Közvetítést, ahol az egyik szint meghatározott tulajdonságokat ad át a másiknak, amely átformálva használja fel ezeket „saját kódjai” szerint. Először a két végpontot, a polgári társadalmat uralmi viszonyaival és az államhatalmat kell számba vennünk ahhoz, hogy a közöttük kapcsolatot teremtő politizációs folyamatot kifejthessük. Antonio Gramscival szólva és részben őt is követve: *a polgári társadalom – a politikai társadalom – és a politikai állam* tagolódását.

Uralomelmélet – politikai hatalom: a „politikum” és a „politikai” cselekvés

A politikai hatalom és a társadalmi-gazdasági uralom kettőssége végigkíséri a polgári társadalom minden történelmi korszakát. A hatalom-uralom dichotómia alkalmazása nélkül egyenesen félrevezető minden teoretikus törekvés, amely a modern tőkés társadalmakat, a polgári társadalom és a politikai állam elválasztása mellett szerveződő formációkat kívánja leírni. Nem pusztán terminológiai kérdésről van szó, bár a hatalom

²⁸ Gajduschek, 2009, 75.

és az uralom terminológiailag akár felcserélhető vagy pedig bizonyos összefüggésekben egymás szinonimái is lehetnek. Teoretikus helyi értékük különbözőségét jól mutatja, hogy a társadalomtudomány két olyan klasszikusa, mint Karl Marx és Max Weber (Herrschaft, illetőleg Macht és Gewalt) egyaránt két teoretikus fogalmat használt a két szint gondolati leképezésére. *Mert szintek csak akkor és annyiban vannak, amennyiben különböző törvényszerűségeknek, összefüggéseknek engedelmeskednek.* Az elitelméletek közös álláspontjáról – elit az, amely kiválasztja saját útját (amire a passzív, szellemtelen tömegek nem képesek) – eleve elesik a hatalom és az uralom két szintje, mert gondolatilag egybecsúsztatottakká válnak. A történelmet az elitek csinálják, mert ők a folyamatok kizárólagos protagonistái, szubjektív aktorai. Így a hatalom uralom nélküli. Redukcionista felfogásuk sok oldalról bírálható. Diametrálisan ellentétes álláspontot képvisel a Hardt – Negri szerzőpáros *Empire* (2000) című könyve, amelyben a Birodalomnak mint új szuverénnek a globalizációs folyamattal való felemelkedése egy megnevezhetetlenül anonim, szubjektivitás és döntési erő nélküli uralmat valósít meg. Hatalom nélküli uralmat.²⁹ Marx és Weber viszonyában – anélkül, hogy most a kérdést teljes elmélettörténeti fegyverzetében kellene mozgatnunk – *a dualizmus szükségességének módszertani egységén belül* találunk poláris ellentétet. Amíg az ökonómus-filozófus Marx a magántulajdon történelmi formáiban, a többlettermék közvetlen termelőtől való elsajátításának módjában találta meg az uralmi és szolgálói viszonyok objektív, rejtett alakzatát (Klassen-herrschaft), s a politikai hatalmat tekintette a cselekvő aktorok befolyásolási dimenziójának, addig Weber – a polgárság „szociológus Marxa” – épp fordítva járt el. Szerinte egy berendezkedés szubjektív, igazoló, meggyőző jegyeire tekintettel képződnek az uralom legitimációs módozatai, alaptípusaiban a karizmatikus, a tradicionális és a legális uralom, míg az objektív sítot, az erőfölényt, amivel szembeni ellenszegülés esetén is érvényt szerez a monopolhelyzetben, döntő erőfölényben lévő fél („Macht’), tekintette objektivisztikus összefüggésnek. Közös nevezőre redukáltnak tehát: ami Marxnál az objektív adottság, amit az individuális cselekvők tudata, akaratlagos törekvése nem változtat meg, az uralom, az Webernél a szubjektív sík, a meggyőzés nyomán létrejö-

²⁹ A hatalom nélküli uralom álláspontjának problematikusságát megmutattuk korábbi dolgozatunk önálló fejezetében. (Vö. Szigeti, 2005a, 99–105.)

vő engedelmesség; és fordítva, ami Webernél az objektív helyzet, az erőfölény, a hatalom, amely ellenállás esetén is engedelmességet kényszerít ki, az Marxnál a befolyásolható, akaratlagos politikai erőfeszítéssel megváltoztatható politikai hatalom. Számunkra azonban nem a szerteágazó belső fogalomalkotási problémakör az igazán fontos, ahol természetesen mindennek csak a saját teóriájában van megfelelő érvénye, a weberi ideáltipikus magatartáskutatásban éppúgy, mint a marxi dialektikus törvénytudományban, hanem az objektív és szubjektív szintek kettőssége: uralom és hatalom, illetve hatalom és uralmi módozatok kettősségének fenntartása. Komoly társadalomelmélet e nélkül, az objektum és a szubjektum dialektikája nélkül nem képzelhető el. Ma, amikor valaminő posztmodern szociológia, posztmodern tudományosság álláspontjáról gyakran mindkettőjüket a múlt rekvizitumai-ként kezelik – következképpen sok mindent félreértenek a modernitás és a kapitalizmus természetéből –, jó lesz komolyan vennünk eljárásuk közös magvát, immáron módszertanilag alátámasztva és választott, következetes terminológiahasználattal: az objektivisztikus uralmi viszonyok, tehát értékek, javak, jószágok termelésének, elosztásának strukturális adottságai és a szubjektív hatókörű politikai hatalom, rendelkező erő kettősségének társadalomelméleti kifejtésével.

Az uralomelmélet *archetípusát* G. W. F. Hegel alkotta meg *A szellem fenomenológiájában*.³⁰ Abból indult ki, hogy önálló tudattal, öntudattal az úr rendelkezik, a szolga pedig önállótlán. Az ember szükségletkielégítő lény, de van, aki nem saját, hanem mások munkájával elégíti ki szükségleteit. Az úr megparancsolja szolgájának, hogy mit tegyen, s ezzel saját szükségletei és a szükségletkielégítést biztosító javak közé állítja a szolgát. Az öntudatlan, engedelmeskedő szolga az öntudatos úr élvezetét szolgálja. A kezdetben egyirányú, aszimmetrikus függésben döntő szerephez jut az emberi munka. Mert ha a munkafolyamat sokszor ismétlődik, rutinszerűvé válik, akkor egyfelől felesleges, hogy az úr parancsba adja a teendőket, a szolga úgyis tudja már, és teszi a dolgát. Miközben e kölcsönhatásos viszonyban az úr passzívabbá válik, s egyre inkább a szolga lesz az aktív fél. Tehát éppen a munkához való pozitív és negatív vonatkozásuk nyomán kezd megfordulni a viszony közöttük. Míg az úr képességei elsorvadnak, mert feleslegesek, s nem gyakorolja azokat, aközben a szolga munkájával

³⁰ Hegel, 1961, 101–110. (Eredetileg: 1806.)

nemcsak a természeti tárgyat alakítja át hasznos jószággá, ura szükségleteit kielégítő termékké, hanem egyre jobban kimunkálja személyes képességeit, fejleszti azokat. Már nincs szüksége irányításra, fokozatosan függetlenedik, míg végül képességeit vesztett ura lesz őrá utalva. A kezdeti öntudatlan pólus öntudatosodik, míg az öntudatos másik fél degradálódik. A munka és az ökonómia nagy problémái merülnek itt fel, anélkül, hogy a viszony – melyet Hegel a kapitalizmust megelőző társadalmak körülményein modellezett – teljesen átfordult volna. Ugyanis a szolga csak a boldogtalan tudat belső szabadságáig (sztoicizmus, szkepticismus), s nem az uralommal szembeni cselekvésig jut el, s ezért csak részlegesen emancipálódik. Marx ezt az objektív dialektikát vette figyelembe, amikor a munka társadalmi felszabadításának máig megvalósulatlan programját adta.³¹

Az uralmi-szolgasági viszonyok kulcsát a többlettermék elsajátításának történelmi módzataiban találta meg – ezek a társadalmi-gazdasági alakulatok, formációk. Az eleven emberi munka alárendelődése a holt munkának (tőkének) az értéktöbblet-termelésen alapuló modern kapitalizmus, a munka-tőke közötti pólusok ellentmondásában reprodukálódik. Az uralom a kapitalizmusban a magán és magáért való osztályviszonyok dialektikája, ami a globális kapitalizmusban, a mai világ gazdaságban úgy érvényesül, hogy a polgárság magáért való létre (für sich sein), azaz szervezethez és ideológiai-kulturális hegemóniára tett szert. Ezzel szemben a munkatársadalom (Arbeitsgesellschaft), ami nem azonos a 19. századi proletariátussal, a magán való lét (an sich sein) állapotait ölti magára, öntudata egy dezintegrált tudat kultúripar által előállított visszfénye csupán.

Két szemléletes Wallerstein-idézetünk az uralom mai állására vonatkoztatja alapvetésünket: „Ha a burzsoáziát úgy definiáljuk, mint a nem általa termelt értéktöbblet olyan elsajátítóját, amely a többlet egy részét tőkefelhalmozásra fordítja, ebből következően a proletariátus az az osztály, amely a mások számára termelt érték egy részéből részesül. Ebben az értelemben a tőkés termelési módban csak burzsoázia és proletariátus

³¹ Herbert Marcuse a hegeli politikai filozófia rekonstrukciója során teljesen nyilvánvalóvá teszi ezt a kapcsolatot, amikor a Jogfilozófia (1821) öregkori Hegelét elemzi. Hegelnél az államtól elváló polgári társadalom szabja meg a termelés folyamatának menetét, amelyben az egyén nem szükségleteinek és képességeinek, hanem 'tőkéjének' megfelelő helyet foglal el. „Mivel az általános gazdagságban való részesedés lehetősége a tőketől függ, ez a rendszer egyre nagyobb egyenlőtlenségeket szül.” (Jogfilozófia, 200. §), illetve Marcuse, 1982, 237–238.

létezik. A polaritás strukturális.”³² „Így a kapitalizmus nemcsak a többlet-terméknek a tulajdonos által a munkástól való elsajátítását jelenti, hanem az egész világgazdaság többletének az elsajátítását is a centrum-területek által. Ez egyaránt fennállt a mezőgazdasági és az ipari kapitalizmusban is.”³³ Számunkra nyilvánvaló, hogy ezen alaptagoltságon kívül egy társadalomban az emberösszesség még nagyon sokféle megoszlást mutat, kulturális arculata, világnézete, vallási hovatartozása, választói magatartása, jövedelmi viszonyai vagy éppen lakóhelyének különbözőségei okán. Mindez azonban nem szünteti meg *az alaptagoltságot*, tehát *a gazdaság társadalomstruktúrájának, tulajdoni és munkamegosztási viszonyainak, uralmi szerkezetének jelentőségét*.

Amíg az elitelméletek hatalmi kérdéssé egyszerűsítik a társadalom osztályuralmi viszonyait s az abban rejlő politikumot, fordított arány- és funkciótévesztésről is beszélhetünk, amikor az uralmi viszonyokban feloldódik a politikai hatalomgyakorlás jelentősége, eltűnnek cselekvő protagonistái, szereplői, akik a jelenségvilágot hozzák mozgásba, de tételezéseik önmagukon túlmutató hatásokkal járhatnak. Ekkor a gazdasági-társadalmi uralom objektív mechanizmusai, strukturális adottságai hatalom nélkül, attól függetlenül működnek. Mintha a társadalmi viszonyok teljesen naturalizálódhatnának. Mintha a világgazdaság kétségtelenül homogenizálódó tőkeviszonyai magukba olvasztanák (elnyelhetnék) a megszüntethetetlenül heterogén világtársadalmat, következésképpen a szuverenitás politikai-jogi aspektusait, a politikai hatalom és cselekvő protagonistáinak szubjektív mozgásterét, amelyek pedig mind nemzetállami, mind világrendszerbeli szinten léteznek.

Ha mármost elfogadva a hatalom-uralom kétszintű elemzését, amelyet a barát³⁴ ellenség megkülönböztetés igencsak elrejtve, kifejtetlenül tartalmaz, mégpedig a politikai-politikum kettősségeként, akkor levonhatjuk elemzéseink következményeit: mikor és mitől jutunk el az uralmi viszonyokkal terhelt társadalmi létezőmódból a politikai cselekvésig és viszont?

³² Wallerstein, 1976, 7.

³³ Wallerstein, 1980, 116.

A politizációs folyamat jellemzése: kétirányú közvetítés a polgári társadalom, a politikai társadalom és a politikai állam között

Aktualizálva korábbi tanulmányaimat,³⁴ az eddig követett szinoptikus és jobbára statikus nézőpontot *cseréljük fel a politikai dinamika nézőpontjára*. Módszertani kiindulópontnak választhattuk Marxnak a magánvaló és magáértvaló osztályról szóló elemzéseit, amely a politizálódási folyamat különös, mintegy száz esztendőn keresztül a „szociáldemokrata évszázadban” (Ralf Dahrendorf) kitüntetett szerephez jutó formája volt. Megengedhető e különös forma általánosítása a mai viszonyokra, mert hiszen az „en sich Sein” és a „für sich Sein” princípium az eredeti, hegeli lételméleti intencióval szerepelnek Marxnál az osztályá szerveződésre vonatkoztatva. És így mint egy folyamat kifejtetlen és kifejtett stádiumának, a kezdetnek és a kifejtett formának a különbségét kifejező kategóriák átvihetők a politikai jelenségek egyéb megjelenési formáira. Ehhez kapcsolódtak a neomarxista törekvések, mutatis mutandis reagálva a klasszikus, liberális kapitalizmushoz képest megváltozott helyzetre. Így követhetjük Antonio Gramsci *Új fejedelem* című munkájának hegemoniakoncepcióját és annak jelentős elmélettöredékével (1977, 85–89.), Claus Offe elemzéseit (1977, 1982) és a francia politológiában meglévő, a dinamikai elemzési módszert (G. Burdeau, Ch. Debbas, Y. Daudet, G. Lavau). Ehhez a hagyományhoz kapcsolódva a politikai statika egykritériumos – bár általunk a normálforma versengő rendje, a kivételes állapot és az antagonisztikus-polgárháborús állapot irányába már differenciált – nézőpontja mögötti dinamikus magyarázó folyamatokig nyomulunk előre.³⁵ A politizáció problémája a mai politológiában leszűkített terjedelemmel, a közpolitika elemzéseként kerül előtérbe. Ebben ab ovo elesik a széthulló, elhasználódott politikai hatalommal szemben fellépő: 1. „negatív egységek” ismétlődő jelensége és 2. a kivételes és 3. az antagonisztikus állapoté. Marad a normálforma szabályozott

³⁴ Szigeti, 1988 és 2006.

³⁵ A legújabb, globális kapitalizmussal összefüggő fejleményt pedig a világrendszerkutatás mondja ki a legvilágosabban: amíg a nemzetállami keretekben lejátszódó politikai cselekvés tárgya – a politizációs folyamat nyomán – a nemzetállam volt, aktorai pedig a nemzeti társadalom belső erőviszonyaiban fellépő osztályok, csoportok, rétegek, mozgalmak, politikai pártok, addig a világrendszer elemzési dimenziójában a cselekvés tárgya a világrendszerben elfoglalt hely, a cselekvő alanyok pedig – az említett nemzetállamiak mellett – belépő új szereplők: regionális integrációk, TNC-k, WTO, IMF, hitelminősítők, röviden: a globális kapitalizmus szuperstruktúrája (vö. leírását és értelmezését e kötetben: „Nemzetállami szuverenitás és ami azon túl van ...”).

politikai versenyhelyzete, tehát az uralmi viszonyokat meg nem kérdőjelező mozgásforma – megfelelően a centrumországok belső status quójának.

A *public policy* elméletek is azt vizsgálják, hogy hogyan, mitől emelkedik ki egy probléma a létviszonyokból, ki és miként tematizálódik politikai-ként, s a döntéselőkészítés – döntés – döntésvégrehajtás folyamatát milyen szereplők befolyásolják, illetőleg hajtják végre (determination of the problem – agenda setting – project – decision – implementation – outcom), hogy aztán a kormányzást (gouvernanace) érintő követelések és támogatások megváltozott feltételekkel kezdődjenek újra.³⁶ Így áll elő a kormányzati folyamatok elemzése, amely egyfelől valóságos ugrópontot jelent, mert a közpolitikára fókuszálás megfelel a beavatkozó, intervencionista állam körülményeinek, ahol egyfelől a redistribúció mértéke már nem egy számjegyű, mint a minimális állam idején 1914 előtt: az EU-ban 45-48%, az USA-ban kevesebb, de jelentős, 32% körüli.³⁷ Másfelől egyértelmű, hogy a public policy a társadalmi problémák mérséklésére, megoldására irányul – és nem rendszertranszcendens irányultságú. Márpedig ez akkor is releváns, ha a main stream angolszász politikatudomány tudomást sem kíván venni egy társadalom uralmi viszonyairól policy kutatásaiban.

A politikai cselekvéseket, döntéseket megelőző politizációs folyamatok a társadalmi tagoltságból – egyének, csoportok, rétegek, osztályok – érdekkonfliktusaiból indulnak ki. Alapjuk a társadalmi struktúra, a strukturált társadalom léte. A polgári társadalom szükségletkielégítő, és termelőtevékenységek és tevékenységcserék összessége. Nem egyénösszességről, hanem tulajdoni, munkamegosztási, elosztási, hatalmi-befolyásolási és szellemi-kulturális tényezők által való meghatározottságokról van szó. A politizálódás a sui generis politikum előtt kezdődik, mert társadalmi tényezőkn, a „societas civilis”-en nyugszik, s ezért a specifikus politikai mozgásformák csak viszonylag önállóak. A barát-ellenség statikus, és egyetlen kritériumos megkülönböztetése mögött az ahhoz vezető dinamikus folyamatot kell látnunk. A társadalmi tagoltság alanyainak kielégítetlen szükség-

³⁶ Bayer, 2001, 15–17.

³⁷ Prioritásait tiszta formában már nem a neokeynesianizmus, hanem a kínálati gazdaságtan és a monetáris ellenforradalom jelölik ki. Saját célkitűzései szempontjából az amerikai neokonzervatív és az európai neoliberális – dezetatizációs, deregulációs offenzív politika – ezen a területen (redistribúció mértéke) képtelen volt sikeressé válni. Ehhez lásd adatokkal és oksági magyarázatokkal, Szigeti, 2005b, 101–120.

letei, az elosztás szűk keresztmetszetei vezetnek az érdekek artikulációjához és harcához. A társadalmi struktúra érdekviszonyainak alakulását a következő elemek határozzák meg: tulajdon (a tőkésíthető vagyon értelmében) – tulajdonnélküliség;³⁸ szektorális érdekkülönbségek és ellentétek az ipari, kereskedelmi, szolgáltató és pénzügyi szektorban érintettek között; a jövedelmi és hatalmi pozícionáltság. Ezek az elemek nem egyszerűen a népesség sokasági megoszlásának rendezését jelentik, hanem potenciális politikummal bírnak. A fennálló fenntartására, illetőleg megváltoztatására irányuló politikai cselekvések a társadalmi struktúrában elfoglalt helyzetből, szükségletkielégítési törekvésekből értelmezhetőek. A rendelkezésre álló javak – bővülő történeti reprodukciójuk esetén is – mindig korlátozottabbak, mint a szükségleti igények, mert minden kielégített szükséglet egyben új szükségletet szül.³⁹ Közömbös, hogy anyagi vagy szellemi, közösségi, oktatási vagy kulturális kielégítetlen szükségletről van szó. Akár más embercsoportok kedvezőbb helyzete, akár intézményes rend áll a szükségletkielégítés útjába, a feszültség politizálódhat. „Embercsoportok vagy intézmények uralma?” – tette fel a klasszikus kérdést Claus Offe (*Politische Herrschaft und Klassenstrukturen*, 1982). A konzervatív politikaelméletek az előbbi, az elitek vagy a vezér tekintélyét, autoritását helyezik előtérbe, így C. Schmitt is, míg a liberális orientáció „piac Istenhez” hasonlóan, az intézmények személytől független, dologszerű racionalitását keresi az intézmények működésében. Számunkra viszont *az intézmények közvetítik, szervezik, biztosítják a különböző – szubjektivitással rendelkező – embercsoportok helyzetét, uralmi viszonyait, mégpedig az individuális tudattól függetlenül létező, objektív társadalmi viszonyok nyomásának körülményei között.*

Nem akként politizálnának a feszültségek, hogy a társadalmi tagozódásból, annak érdekviszonyaiból közvetlenül, automatikusan levezethető-

³⁸ Madison – meggyőzően – egyenesen a pártosodás legfőbb forrásának nevezi ezt a megoszlást: „A pártoskodás leggyakoribb és legtartósabb forrása azonban a tulajdon különböző és egyenlőtlen elosztása. A társadalomban mindig is ellentétes érdekei voltak a tulajdonosoknak és a tulajdonnélkülieknek. Hasonló érdekkülönbségek választják el a hitelezőket az adósoktól. Földbirtokos, gyáripari, kereskedői, pénzügyi és egyéb, kisebb súlyú érdekcsoportok szükségszerű velejárói a civilizált országoknak, és a nemzeteket különböző társadalmi osztályokra tagolják, amelyeket eltérő érzelmeik és nézetek mozgatnak” – írta a Föderalista 10. számában, 1787. november 22.

³⁹ Marx szükséglet elmélete (vö.: A német ideológia, MEM, 1960, 3. köt., 29. és köv. oldalak); Heller Ágnes: A szükségletek elmélete Marxnál, Maslow szükséglet-piramisa, R. Pound pragmatizmusa elegendő elméleti bizonyítékul szolgál tézisünkhöz.

ek volnának a politikai cselekvések, orientációk. Mert amennyire igaz az, hogy a társadalmi struktúra érdekviszonyai gyakran rejtett, potenciális politikai mozzanatot tartalmaznak, a politikait és a politikumot magánvalóságuk értelmében, annyira hamis volna megfordítani az összefüggést, s azt állítani, hogy a politikai folyamatok csak a társadalmi struktúra érdekviszonyainak kifejeződései. Másról és többről van szó. A politikai társadalom és tagoltsága (pártok, mozgalmak, érdekcsoportok, lobbik) nem azonos és nem leképeződése a társadalmi tagozódásnak, s nem is csak egyszerűen a léthelyzetek különböző tudatossági fokon való kifejeződése, mint ezt „a hozzárendelt osztálytudat” teoretikusai gondolták. Azonban a politizációs folyamat megszüntethetetlen kiindulópontja. Egy egyszerű, terjedelmi indexszel kifejezve: a népesség és a politikai népesség egyetlen társadalomban sem esik egybe. A *politikai névtelenek*,⁴⁰ az angolszász mintázatú „loyalty” eszménnyel élők, a francia republikanizmus hagyományából keletkezett *citoyen* ethosz által áthatottak és az orosz *hivatásos forradalmár* (valamint a partizán és a terrorista) habituális differenciái szemléletesen mutatják az egyén felől nézve ezt az egybe nem esést. Utóbbiaknál a politika már alapvető belső szükségletté válik, mert egész életüket, tevékenységüket ennek rendelik alá.

Ha bizonyos társadalmi feltételek, intézmények vagy más osztályok, ezek rétegei vagy különböző csoportok valamely szükségletének kielégítését akadályozzák, akkor manifesztálódik az érdek, mert konfliktushelyzet állt elő. Ha például egy társadalmi csoportnak, ifjúságnak a képzési, oktatási igényeit vagy intellektuális megismerés iránti szükségletét az adott oktatási rendszer gátolja, mert megfizethetetlen számára vagy elitista szelekciójú, akkor ezek az érdekek politizálódhatnak. Nemcsak anyagi szükségletek (táplálkozás, lakhatás, ruházkodás, egyed- és fajfenntartás), hanem társas közösségi, intellektuális és morális szükségletek kielégíthetetlensége is politizálódhat adott feltételek mellett.

A társadalmi létet az erőforrások mindenkor véges készletei, illetve lehetőségei és az ezeket felülmúló szükségletdinamika jellemzi. Elvileg nem lehet telítettség, mert a szükségletfajták végtelen progresszusa és az erőforrások véges készlete áll szembe egymással. Ha végtelenek lennének a szükségletkielégítés forrásai, akkor nem lennének konfliktusok és érdekek

⁴⁰ Gombár, 1980, 142.

sem. Mint ahogy ott, ahol aktuálisan a kielégítettség állapota áll fenn, nincs is érdekmotiváció. A szociális tagozódás alanyainak igényei ott válnak érdeké, és ezzel a politikai cselekvés mozgatórugójává, ahol a szükségletkielégítésben konfliktusos helyzet jön létre közöttük: legalábbis érdekellentétek. A különbségek önmagukban nem jelentik a politikai cselekvés motivációit. Ezért nincs egyetlen társadalom sem állandóan a „bellum omnium contra omnes” állapotában. A véges készletek osztályspecifikus egyenlőtlenségei nyomán az érdekkonfliktusok még szélesebb és mélyebb dimenziókat ölthetnek, mint azok nélkül.⁴¹ Tézisünket törvényszerűségként fogalmazva: amíg a szükségletdinamika az adott berendezkedésen belüli „politikait” generálja, addig a barátok az ellenféllel küzdenek szabályozott versenyhelyzetben, illetőleg működnek közre a közpolitikai döntésekben. Ellenben amikor a termelési eszközök tulajdonviszonyainak és a belőlük következő *elsődleges jövedelemmegoszlás nyomán* „az életlehetőségek közösségének” potenciális politikuma aktualizálódik vagy más rendszerszintű probléma lép fel, akkor a barátok és az ellenségek „politikumának” területére érkezünk. Stacioner társadalmi állapotokban utóbbiak nem lépnek fel.

A társadalmi struktúrában elfoglalt helyzet érdekmozgásokat involvál. Mégsem csak a szociális struktúrabeli helyzetből, hanem *egyéb sajátos érdekviszonyokból* is táplálkozik a politizációs folyamat. Területi és regionális fejlettségi szintkülönbségekből fakadó érdekek, a világgazdaság egyen-

⁴¹ „Az a sajátos gazdaságforma, amelyben a meg nem fizetett többletmunkát a közvetlen termelőkből kisajtolják, meghatározza az uralmi és szolgasági viszonyt, ahogyan az közvetlenül magából a termelésből kinő és meghatározó módon ismét visszahat erre. De ezen a formán alapul a gazdasági, magukból a termelési viszonyokból kinövő közösség egész alakzata s ezzel egyetemes mind a sajátos politikai alakja is. Mindig a termelési feltételek tulajdonosainak a közvetlen termelőhöz való közvetlen viszonya – e viszony mindenkor formája természetszerűen mindig a munkamód meghatározott fejlettségi fokának, ennél fogva a munka társadalmi termelőerejének felel meg – az a viszony, amelyben az egész társadalmi szerkezetnek, és ennél fogva a szuverenitási és függőségi viszony politikai formájának is, egyszóval a mindenkor sajátos államformának a legbensőbb titkát, rejtett alapzatát megtaláljuk. Ez nem akadályozza annak, hogy ugyanaz a gazdasági bázis – fő feltételeiben ugyanaz – számtalan különböző empirikus körülmény, természeti feltétel, faji viszonyok, kívülről ható történelmi befolyások stb. következtében végtelen sok változatot és fokozatot mutathat megjelenésében, amelyeket csak ezeknek az empirikusan adott körülményeknek az elemzése útján lehet megérteni” (K. Marx: A tőke. III. könyv, MEM, 1974, 25. k., 745–746.). Az uralmi viszonyok politikumának eme mérvadó jellemzése nem zárta ki Marxnál, hogy legjobb politikai tárgyú elemzéseiben (Brumaire, Osztályharcok, Polgárháború Franciaországban) az államformákat és a politikai szintű mozgásokat, érveket, összefüggéseket konkrétan elemezze. Áll ez napjainkban a végtelen sok változatot és fejlettségi fokozatot mutató tőkés társadalmi-gazdasági alakulatokra is.

lőtlen és hierarchizáló tendenciái is potenciális politikumot tartalmaznak, vagy demográfiai csoportok érdekei (nemzedékek és nemek között egyaránt), nemzetiségi és etnikai, vallási-kulturális közösségi és nemzeti érdekek sokfélesége politizálódhat. Partikuláris és általánosabb érdekeké egyaránt. Seymour Martin Lipset és Stein Rokkan elmélete (1990) azt a négy nagy törésvonalat azonosította, amely a huszadik század harmadik évtizedétől a hetvenes évekig domináns volt: tulajdonos-bérmunkás; centrum-periféria; mezőgazdaság-ipar; vidék-város; állam-egyház közötti „cleavages”-eket. Ezek intézményesült politikai megjelenéseként interpretálta a pártokat, pártrendszereket, sőt a választói magatartásokat is. A centrum-periféria megoszlás ma is óriási jelentőségű, míg a tulajdonos-bérmunkás ellentét sokat veszített intenzitásából. Részben éppen azért, mert mint Wallersteinnel jeleztük, a kizsákmányolás (a meg nem fizetett többletmunka magánelsajátítása, amelynek fokát m/v aránya fejezi ki) – ma jelentős mértékben a világgazdaságban megszerezhető profitok ($m/c+v$) kérdésévé alakult át – átkerült a nemzetgazdasági keretből a regionális integrációk és a világrendszer szintjére.⁴² A másik kettő közül pedig az agrárius-merkantil ellentét a mezőgazdaság iparszerűvé válása következtében majdnem teljesen eltűnt (miközben a város-vidék rokon törésvonal gyakran hatást kiváltó, élő maradt). Amióta a politikai katolicizmust felváltották a modern kereszténydemokrata, keresztényszociális irányzatok, rendezettebbé, konfliktusmentesebbé vált az állam-egyház viszony.

A kérdés most már az, hogy az érdektípusok potenciális politikuma hogyan aktualizálódik, hogyan tesz szert érdekérvényesítő hatékonyságra? Ahhoz, hogy az objektív érdekek egyéni érintettjei valóságos eredményt érhessenek el helyzetük kedvezőbbé tételében, a primer, még nem tudatosult érdekeknek át kell menniük *egy felismerési és szerveződési folyamaton*. Az érdekek objektivitása az érintett individuumok szempontjából azt

⁴² A legújabb, globális kapitalizmussal összefüggő fejleményt a világrendszerkutatás mondja ki a legvilágosabban: amíg a nemzetállami keretekben lejátszódó politikai cselekvés tárgya – politizációs folyamat nyomán – a nemzetállam volt, aktorai pedig a nemzeti társadalom belső erőviszonyaiban fellépő osztályok, csoportok, rétegek, mozgalmak, politikai pártok, addig a világrendszer elemzési dimenziójában a cselekvés tárgya a világrendszerben elfoglalt hely, a cselekvő alanyok pedig – az említett nemzetállamiak mellett – belépő új szereplők: regionális integrációk, TNC-k, WTO, IMF, hitelminősítők, röviden: a globális kapitalizmus szuperstruktúrájának a protagonistái (vö. leírását és értelmezését: Szigeti, 2005b, V. fejezetében).

jelenti, hogy kielégítetlen igényeiknek spontán, kevéssé tudatosult formában, de mégis csak cselekvést motiváló hatásuk van. Mindaddig, amíg egy társadalom képes egyedei szükségleteit kielégíteni, vagy ennek lehetőségét nem zárja ki, a polgár toleráns, lojális, elfogadja a fennálló állapotokat, léthelyzetét. Ha viszont ennek lehetősége elesik, és nem pusztán egyesek, hanem azonos helyzetben lévő sokaság – csoport, réteg, osztály – körében, akkor felismerhetővé válik az egyének problémáinak önmagukon túlmutató jelentősége. A közös érdek meglétén, a sokaság viszonylag homogén helyzetén kívül szükséges még, hogy a sokaságot alkotó egyének között legyen kommunikáció, információ-, vélemény- és tapasztalatátadás. Röviden: tapasztalatcsere. Ha ezt a kialakult intézmények, jogszabályok (az egyesülési és gyűlekezési jog gyakorlására, a sajtó- és véleménysszabadságra vagy a sztrájkjogra vonatkozóan) akadályozzák vagy szelektíve preformálják, hatalmi eszközökkel manipulálják, és/vagy területileg és időben túlzottan megosztottan jelentkeznek a negatív tapasztalatok, úgy az érdekek politizálódása megakadhat. Nem jöhet létre, mert a tudatosítás és a szerveződés, az érdekek politizálódásának előfeltételei ki vannak zárva. A szétszórt sokaságot össze kell fogni, helyzete tudatára kell ébreszteni és meg is kell szervezni ahhoz, hogy érdekérvényesítési képességre tehesen szert.

A politizáció kollektív érdekérvényesítés, ami akkor lehet igazán eredményes, ha nemcsak a *szerveződésre képesség* jellemzett feltételei adóttak, hanem a *konfliktusképesség* is. Két együttes, konjunktív feltételről van tehát szó – mutatta ki C. Offe (1982). Konfliktusképesek azok a társadalmi csoportok, amelyeknek teljesítmény-visszatartó, -megvonó képességük van. Piacilag integrált tőkés árugazdaság esetében minden olyan csoport rendelkezik ezzel a képességgel, amelyiknek teljesítmény-visszatartása/megvonása *zavart okoz a tőke értékesülési folyamatában*. Ezért lehet különösen hatékony a repülőgép-irányítók, a mozdonyvezetők érdekérvényesítése vagy egy gazdasági ágazatot megbénítani képes sztrájk, illetve egy ország gazdaságát megbénító általános sztrájk. Ellenben a háziasszonyok – elszigetelten tevékenykedve és sporadikus kommunikációs helyzetben lévén – nemcsak nehezen szervezhetőek, hanem nincs piaci-lag értékelhető teljesítményük, amit megvonhatnának az árugazdaságtól. A diákság jól szervezhető, azonban csekély mértékben konfliktusképes társadalmi csoport. Egy piaci-lag integrált cseregazdaságban sem lehetetlen

azonban a politizáció – konfliktusképesség nélkül. „Nehezebben vagy egyáltalán nem lehet megszervezni azokat az életszükségleteket, melyek nem világosan elhatárolható státusz- vagy funkcionális csoportokhoz, hanem az emberek összességéhez tartoznak” – írja Offe. Így a katonai-ipari lobbik sokkal hatékonyabban és gyakrabban tud fellépni érdekeinek érvényesítésében, mint a pacifisták, akiknek nincs piaci teljesítmény-visszatartó képességük. Viszont bizonyos történelmi helyzetekben elementáris, osztálytársadalmi erővel törhet fel a béke utáni vágy – a teljesítménymegvonás képessége nélkül – mégis tömegnyomás alá helyezve a háborút csinálókat (például 1918 elementáris békevágya az I. világháborúban). A *humán szükségletek* (béke, egészség, egészséges környezet, autonómia, nemi identitás stb.), amelyek nem vagy nem teljesen mentek át az áruvá válás és kereskedelmi értékesítés és kereskedelmi értékesítés (commodification/marchandisation) folyamatán, nehezebben érvényesíthetők, mint inverzek, azonban ezek is politizálódhatnak.

Elérkeztünk a *politikai társadalom, a politikai tagoltság szintjére*, ahol pártok, mozgalmak, irányzatok, nyomáscsoportok és NGO-k egymástól elkülönült politikai minőségei már artikulálják az összefolyamatot. Kialakítják „Mi”-tudatukat, magukat másoktól megkülönböztető és másokkal szemben megfogalmazó identitásukat és identitáspolitikájukat, továbbá valamilyen szinten szervezetileg is formalizáltak. A legenyhébb „flash mob” érdek- és nézetközösség esetén is szükséges az érintkezés, és az ad hoc demonstrációk, manifesztációk vagy nyomást gyakorló csoportok fellépését is szervezni kell. Egészen a szervezett tömegpártokig, ahol – mint Gramsci kimutatta – a tagság (szétszórt elem) és a vezetés (fő összetartó elem) között állandóan van egy közbülső elem, amely nemcsak fizikailag, hanem szellemileg és erkölcsileg is közvetíti, szervezi a két pólus kapcsolatát (1977, 45–47.). Utóbbit illetően tegyük hozzá: aktivisták, pártmunkások, militánsok praxisán keresztül.

A politizálódási folyamat második, intézményesült politikai tagoltságot eredményező szintjén kollektív törekvések, érdekérvényesítési igények fogalmazódnak meg. Közbenő, átmeneti szint a potenciális politikai/politikum és a kifejtett, magáért való szint között. A nyers formából a kollektivitáson keresztül érdekérvényesítésre tör, tehát már artikulált és szervezett, identitással rendelkező erő, a politikai társadalom aktora: szövetségi politikájával, stratégiájával, taktikájával. Másfelől megszerveződése

önmagában nem jelent eredményt, mert nem jelenti a politikai állam, a hatalmi viszonyok döntésbefolyásolását, sikeres stratégiával vezetett taktikai manővereket, és ezeken keresztül a szükségletkielégítésben való kedvezőbb helyzet elérését. A politika magáértvaló formája az osztársadalmi viszonyok befolyásolása, a valóság mint eredmény alakítása, és nem pusztán mint elvont lehetőség. Ettől és ekkor konstitutív.

A közpolitika (policy) helye a processzusban

A politikai államot különleges hatósugarú cselekvőképessége, döntéseinek sajátlagos eszközrendszere (törvényhozási többsége, kormányzati hatalma, anyagi erőforrásai, presztízsvizonyokat alakító hatása, ideológiai államapparátusa) teszik alkalmassá arra, hogy makrotársadalmi szintű rendelkező erő lehessen. Nem omnipotens, de ezen a szinten is potens – eltérően a hatalom mikro- és mezoszintjeinek alacsonyabb fokú hatókörétől. A politikai állam a követelések és a támogatások szorításában szelektív közpolitikai teljesítményeivel integrálhatja saját potenciális szövetségeseit, olyan politikai alternatívák kidolgozásával, amelyek képesek minimalizálni a széthúzó érdekellentéteket, miközben az objektíve számára meg nem nyerhető pártok, mozgalmak dezintegrálására törekedhet. A szükségletek részleges vagy teljes kielégítésétől kezdve az érdekérvényesítő törekvések megosztásáig, az engedményektől az információáramlás blokkolásáig ehhez széles körű taktikai repertoár áll rendelkezésére.

A kormányzati közpolitika olyan aktív adaptáció a politikai tagoltsághoz és benne a korunkban kitüntetett szerepet játszó parlamenti erőviszonyokhoz, *amelyen keresztül döntéseit aktorainak a várható következmények felől kell mérlegelniük. Ez sajátlagos politikai racionalitása* – a klasszikus weberi megoldás értelmében. Miért, hogyan?

A kormányzati politika, közpolitika politikai társadalomra – követelésekre, támogatásokra – adott reagálásait mindenkor nagy szakapparátusok és többé-kevésbé felkészült szakemberek segítik. A kormányzati politika szelekciós viszonya a különböző tárgyi területekre, ügyekre, alternatívákra vonatkozóan – megoldásom szerint – akkor és ott kezdődik, ahol és amikor:

1. *többféle szakterület* – gazdasági, műszaki, jogi, egészségügyi, környezeti stb. – *szakmai racionalitása ütközik egymással* (közpolitika), vagy pedig,

2. *azonos területen többféle egyenértékű vagy közel egyenértékűen szak-szerű megoldás kínálkozik (szakpolitika).*

Ami tisztán szakkérdés és akként eldönthető, az nem politikai ügy, legfeljebb az olyan politikus keze alatt lesz azzá, akit valamilyen ügy elkötelezettjeként szándéketikai túlfűtöttség vezet, anélkül, hogy számolna vagy számolni volna képes döntése kihatásával. A kormányzati politika, közpolitika – kedvező esetben – tehát nem az akarnok dilettánsok és a dilettantizmus világa.

Ha nem lenne fentebbi 1 és 2 esetkör, akkor eleve nem lehetne megalapozni a politikusi hivatást mint olyat, aminek megvan a maga saját szak-szerűsége – az adott tárgyi területhez, problémához képest – *amellyel eltérő kihatású érdekpályákra tereli a társadalmi cselekvéseket. Kormányzati politika (közpolitika) per definitionem a különböző szakracionalitások ütközése vagy az azonos területen fellépő egyenértékű – s ezért technokratikus ésszerűséggel nem súlyozható – megoldások közötti döntés. A kormányzatot mindig nyomja a döntés vagy nem-döntés súlya, és a meghozott vagy elhalasztott cselekvést mindig a tényleges és lehetséges következmények felől kell mérlegelnie. Így a nem-döntés éppúgy lehet a rendszer strukturális feltételeinek érintetlenül hagyása, meg nem kérdőjelezése (Systembezogen, rendszerfüggetlen mozzanat), mint a kormányzat védekezése az adott körülmények között ki nem elégíthető, túlterhelő követelésekkel szemben. Ebben nem tud a szakember a politikus helyett dönteni, ebben az ún. szakpolitika nem váltja ki a közpolitikát, mert éppen ez a saját minősége, létértelme és oka, egzisztenciamódja. Ebben a minőségében a közpolitika és a politikai nem helyettesíthető, nem váltható ki a technokráciával, ezért és ennyiben irányítja a politikai mozzanata az igazgatást, végrehajtást. (Akkor is, ha éppen a politikusok szívesen tüntetik fel magukat szakembernek, hivatkoznak szakértelmükre, szakpolitikai jártasságukra, nem tudván, hogy ezzel tulajdonképpen hivatásuk értelmét kérdőjelezzik meg. Delegitimálják azt, amit legitimálni szeretnének.)*

A kormányzati politika genus proximuma⁴³ tehát a politikai tagoltság, amelyben a kormányzás felülről lefelé ható, alternatív tételezéseket, döntéseket és nem-döntéseket valósít meg. A tételezés mint döntés pedig a

⁴³ Genus proximum: a legközelebbi nem-fogalom; az az általánosabb körű fogalom, amely alá az osztályozandó dolog közvetlenül tartozik. (A szerk.)

kormányzati politika differentia specificája: döntésének vagy nem döntésének mindenkor a következmények felőli mérlegelés adja meg az értelmét, közel sem vulgárisan, hanem a szándéketika és az eredményetika egybeérésének, a felelősségteljes politikusi hivatásnak weberi értelmében (1989, 81, 84–86.), amely túl van az érzület-etikai túlfűtöttség szubjektivitásán, s az ezzel járó dilettantizmuson, populizmuson és az időnként fellépő paranoián.

A közpolitika, „a tulajdonképpeni politikacsinálásra, mint döntéshozatali folyamatra irányul” (Bayer). Főbb területeinek tartalmi osztályozása is megmutatja,⁴⁴ hogy a politikai hatalom-társadalmi uralom dualizmus problémaszintjébe a közpolitikaiból csak a politikai fér bele. Kiesik itt a társadalmi uralom, a politikum dimenziója, amelyet a politikai tagozódás éppúgy kifejezhet, alanyai képviselhetik, mint az előzőt. A politikai képviselőt ugyanis kiterjedhet rendszerkritikai és rendszerellenes mozgalmakra, pártokra. Utóbbiak nem az ellenzék, hanem az ellentársadalom képviselői: a fennállótól esszenciálisan különböző társadalomintegrációban érdekeltek (a fennálló berendezkedéshez képest akár „jobbról, akár balról”, akár a múlt felől, akár egy elképzelt jövőbeni berendezkedés felől tegyék is ezt). Ebből következik, hogy közel sem véletlen az a megoldás, amely azt mutatja meg, hogy miért nemcsak különbözik egymástól a politikai és a politikum, hanem össze is kötődhet a politikai dimenzió az uralmi viszonyokkal, a politikummal. Azért, mert a léhelyzetekből, a tulajdoni, a munkamegosztási, a jövedelmi viszonyokból és a hatalom megosztásából való részesedés a népeiséget habituálisan differenciálja, s mint Maurice Duverger kifejtette: *a politika Janus-arcú: múltra és jövőre, harcra és integrációra egyszerre tekint.*

Azért nem lehet a politikát objektív értelemben kimerítően meghatározni, mert annak lényege, hogy egyszerre érdekalapú, és bizonyos értékrend jegyében történő választásokat, döntéseket tartalmaz – nem tudományos igazságokat. A politikatudomány demaskírozhatja a politikai döntéseket, azon azonban nem tud változtatni, hogy a társadalmi-emberi

⁴⁴ Lásd a Windhoff-Héritier szerzőpárost idézve: Bayer, 2001, 13–14. Ezek a következők: a) anyagi juttatások; b) nem anyagi jellegű, szociális szolgáltatások; c) pénzügyi segélyprogramok, szubvenciók, adó- és hitelkedvezmények, ártámogatások; d) infrastrukturális fejlesztési programok; e) egyedi szakprogramok, mint például a gyógyszerellátás, mozgáskorlátozottak segítése; f) jogszabályi előírások, reguláció.

politikai értékítéletek egyszerre objektívek és szubjektívek. Egy adott szakszra vagy helyzetre nézve megmondhatjuk, hogy abban mi tekinthető liberális, szocialista, konzervatív vagy nacionalista politikának. Azt azonban egyik perspektívából sem lehet megválaszolni, hogy mi maga a politika objektív értelemben, függetlenül ezektől a feltételektől. Azt azonban egyik perspektívából sem lehet megválaszolni, hogy mi maga a politika objektív értelemben, függetlenül ezektől a feltételektől. Mivel a politika mindig érdek- és értéktörekvéseket, a valóság egyfajta észlelését, gondolati feldolgozását, értelmezését tartalmazza, ezért összefüggésbe kell hozni a harc és az integráció alapvető attitűdjeivel. Akik a politikában harcot, háborút látnak, azok számára a politika arra való, hogy fenntartsa egy kisebbség privilégiumait a többség felett, illetőleg hogy a többség harcoljon egy ilyen nemkívánatos helyzet ellen. A politika harc az elnyomás fenntartásáért vagy az elnyomás ellen. Ezzel diametrálisan ellentétesen, az integráció attitűdje felől érzékelve, a politika az individuumok társadalomba történő integrálásának eszköze. Mindkét attitűd háttérében szociális determinánsok húzódnak meg. A harcattitűd háttérében az elégedetlenek, vagyontalanok, tulajdon nélküliek állnak. Számukra a hatalom által biztosított rend a privilégiumok rendje, ami egy igazi rend (természetjog) szempontjából csak a rend karikatúrája. Míg az integrációs attitűd szociális háttérében az elégedett osztályok, csoportok, vagyonos személyek állnak. Számukra a társadalomban harmónia van, és a hatalom egy autentikus, legitim rendet tart fenn: a politika integrációt jelent. Utóbbi képviselőinek gyakran sikerül meggyőzni a vagyontalanokat, tulajdon nélkülieket, hogy a politikai harc erkölcstelen, egészségtelen és csak önző egyéni érdekeket követ. Teszik ezt azért, mert minden depolitizálás, demobilizálás a fennálló rendnek, mozdulatlanságnak, konzervativizmusnak kedvez. Magának a politikának a saját belső természete tehát az ambivalencia, Janus-arcúság: *a hatalmi-politikai intézmények és folyamatok egyszerre, egyidejűleg eszközei embercsoportok, osztályok mások feletti uralmának (vagy az ezzel szembeni ellenállásnak) és egy szociális rend biztosításának, az egyének társadalomba integrálásának.*⁴⁵ Ezért a politikum és a politikai annak függvényében egyszerre is fellép, hogy ki a politikai tagoltság cselekvő alanya és harci vagy ellenkezőleg, integrációs attitűddel politizál.

⁴⁵ Duverger, 1973, 15., 22–23.

Σ: A politizációt tehát kétirányú, azonban eltérő funkciójú, megalapozó és differenciáló determinációs folyamatként jellemeztük. A *megalapozó determinációs folyamat (I)* alulról, a fundáló társadalmi létviszonyoktól indul, és felfelé, az átfogóbb, kollektív érdekelismerések és szerveződő igények reprezentációjától a politikai társadalom különösségén át a politikai államig, a kormányzásig vezet. A *differenciáló determinációs folyamat (II)* a kormányzástól, a politikai államtól visszafelé halad, a létviszonyokat átalakító társadalmi cselekvésekig. Ebben a kormányzati politika (közpolitika) felülről lefelé futó viszonyokat differenciáló beavatkozása (a jogalkotás révén, az igazgatás és a végrehajtás politikai irányításán át; II. összefüggés) mindig előfeltételezi az alulról felfelé futó, megalapozó politizációs folyamatot (I.). A politizálódást megalapozó gazdasági és társadalmi viszonyok, érdek- és értéktagozódások (reprezentáció) nélkül tehát nem jöhetne létre a felülről lefelé differenciáló, valóságos lehetőségeket realizáló és kifejlesztő kormányzás. A II., a kormányzás előfeltétele I., a politikai tagoltság megléte, azonban a II. determinációs összefüggés mindig többletet hordoz az I.-höz képest: az ideológiai faktort és a hatalmi faktor integráló és dezintegráló hatását. Tételezéseivel, döntéseivel vagy integrálja, egyensúlyba hozza a különböző politikai erőket, pártokat, korporációkat, civil szervezeteket (kooperációval, kompromisszumokkal), vagy pedig éppen ellenkezőleg, a divide et impera szellemében a dezintegrálódás irányába rendezi át a politikai tagoltságot. Amennyiben a kormányzás nem képes politikailag integrálni, vagy nem képes a dezintegráltak felett hatalmi eszközökkel uralkodni, akkor vele szemben szerveződik át a politikai tagoltság, s annak ismert jelensége, a negatív egység lép fel. Kormányon maradni vagy ellenzékbe kerülni, esetleg a múlt részévé válni, egészen a széthullásig.

Ez a kormányzás dinamikus jellemzése a politizációs folyamatban.

IRODALOM

- Bayer József – Hardi Péter (1985): *Pluralizmus. Viták a polgári politikai pluralizmus-koncepciókról*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Bayer József (1999): *A politikatudomány alapjai*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Bayer József (2001): A politika tartalmi oldala (policy). In: Pesti Sándor (szerk.): *Közpolitika. Szöveggyűjtemény*. Rejtjel Kiadó, Budapest. 9–24.
- Bell, John (1983): *Policy Arguments in Judicial Decision*. Clarendon Press, Oxford.
- Cs. Kiss Lajos (2002): Egy keresztény Epimétheusz. In: Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politikai és államelméleti tanulmányok*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Osiris Kiadó – Pallas Stúdió – Attraktor Kiadó, Budapest. 241–286.
- Cs. Kiss Lajos (2004a): Állam, politika, erkölcs. In: Cs. Kiss Lajos – Karádi Éva (szerk.): *Az igazságossáág dilemmái. Ünnepi kötet Földesi Tamás 75. születésnapjára*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest. 80–105.
- Cs. Kiss Lajos (2005): Elméletalkotási stratégiák az államelméletben. In: Szigeti Péter (szerk.): *Államelmélet – Politikai filozófia – Jogbölcselet*. Leviatán (különszám). Győr. 51–84.
- Cs. Kiss Lajos (szerk.) (2004b): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Duverger, Maurice (1973): *Sociologie de la politique*. PUF, Paris.
- Gajduscek György (2009): *Governance, policy network – informális politikai szereplők a döntéshozatalban*. Politikatudományi Szemle. 2. sz. 58–80.
- Gedő Éva (2010): *Egyszisztencia és normativitás. Megjegyzések Schmitt politikum-fogalmához*. Világosság. 51. évf. 91–100.
- Gombár Csaba (1980): *Politika – címszavakban*. Politikatudományi Füzetek 1. ELTE ÁJK, Budapest.
- Gramsci, Antonio 1977: *Az új fejedelem. Jegyzetek Machiavellihez*. Ford. Betlen János. Magyar Helikon, Budapest.
- Gyulai Attila (2012): A döntés fogalma Paul de Mannál. MTA TK PTI, kézirat.
- Hardt, Michael – Negri, Antonio (2000): *Empire*. Exils, Paris.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1961): *A szellem fenomenológiája*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horváth, Barna (1934): *Rechtssoziologie. Probleme der Gesellschafts- und Geschichtslehre des Rechts*. Verlag für Staatswissenschaft und Geschichte, Berlin-Grunwald.
- Kende Péter (2004): Jegyzet Carl Schmitt egy francia követőjéről. In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről*. Gondolat, Budapest. 223–226.
- Körösnéyi András (2011): *A politikai mint konstitutív*. Századvég. 2. sz. 3–24.
- Lukács György (1976): *A társadalmi lét ontológiájáról*. II. Szisztematikus fejezetek. Magvető, Budapest.
- Marcuse, Herbert (1982): *Ész és forradalom*. Gondolat, Budapest.
- Offe, Claus (1977): *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates*. Suhrkamp Verlag.

- Offe, Claus (1982): *Politikai uralom és osztálystruktúrák. A későkapitalista társadalmi rendszerek elemzéséhez. Válogatás a polgári politikatudomány fejezeteiből.* ELTE ÁJK, Budapest. 129–154.
- Paczoly Péter (1992): Bevezetés. In: Schmitt, Carl: *Politikai teológia.* Ford. Paczoly Péter. ELTE ÁJK, Budapest. VII–XIII.
- Pesti Sándor (szerk.) (2001): *Közpolitika. Szöveggyűjtemény.* Rejtjel Kiadó, Budapest.
- Pethő Sándor (1993): *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totális állam felé.* Doxa könyvek. MTA Filozófiai Intézet, Budapest.
- Schmitt, Carl (1932): *Legalität und Legitimität.* Duncker & Humblot, München–Leipzig.
- Schmitt, Carl (1934): *Die drei Arten des rechtswissenschaftlichen.* Denkm., Hamburg.
- Schmitt, Carl (1957): *Verfassungslehre.* Duncker und Humblot, Berlin.
- Schmitt, Carl (1985): A pluralizmus mint az állam felbomlásának elmélete. Ford. Bayer József – Hardi Péter: *Pluralizmus. Viták a polgári politikai pluralizmus-koncepciókról.* Kossuth Kiadó Budapest.
- Schmitt, Carl (1992): *Politikai teológia.* Ford. Paczoly Péter. TEMPUS, Összehasonlító Jogi Kultúrák. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest.
- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma. Válogatott politikai és államelméleti tanulmányok.* Ford. Cs. Kiss Lajos. Osiris Kiadó – Pallas Stúdió – Attraktor Kiadó, Budapest.
- Schmitt, Carl (2003): A birodalmi elnök mint az alkotmány őre. In: Takács Péter (szerk.): *Államtan.* Ford. Cserne Péter. Szent István Társulat, Budapest. 260–288.
- Seymour, Martin Lipset – Stein, Rokkan (1990): Cleavage Structures. Party Systems, and Voter Alignments. In: Peter Mair (ed.): *The West European Party System.* Oxford University Press. 91–111.
- Szabó Márton (2000): Politika versus politikai. Carl Schmitt „das politische” fogalma. In: Szabó Márton (szerk.): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete.* József Kórház Könyvek. Budapest. 24–50.
- Szigeti Péter – Takács Péter (2004): *A jogállamiság jogelmélete. 2., bővített kiadás.* Napvilág, Budapest.
- Szigeti Péter (1988): *A politizációs folyamat jellege és jellegzetességei.* Társadalomtudományi Közlemények. 2. sz.
- Szigeti Péter (2002): Természetjog és pozitív jog viszonya: negatio és affirmatio jogon belüli feszültségének dialektikus közvetítettsége. In: Szabó Miklós (szerk.): *Natura Iuris.* (Prudentia Iuris 17.) Bíbor Kiadó, Miskolc.
- Szigeti Péter (2004): A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél – a szuverenitás makro- és a bírói ítélet mikro szintjén. In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittől.* Gondolat Kiadó, Budapest. 338–357.
- Szigeti Péter (2005): *Zwei Terrains des Dezisionismus bei Carl Schmitt: auf der makroebene der Souveränität und auf der mikroebene des richterlichen Urteils.* Annales, Sectio Iuridica, Tomus XLVI.

- Szigeti Péter (2005a): Politikai hatalom – társadalmi uralom: a „politikum”, a „politikai cselekvés” és az „állami” mozzanatainak viszonya. In: Szigeti Péter (szerk.): *Államelmélet – Politikai filozófia – Jogbölcselet*. Leviatán (külön-szám). Győr. 85–107.
- Szigeti Péter (2005b): *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Szigeti Péter (2006): A kormányzás mint társadalmi tevékenység – szaktudományok és totalitás szemlélet. In: Szigeti Péter: *Norma és valóság. Tanulmányok*. (Publicationes Jaurinenses 8.) Széchenyi István Egyetem – MTA PTI, Győr.
- Wallerstein, Immanuel (1976): *Class-Conflict in Contemporary World-Economy*. Working Papers of Fernand Braudel Center XI.
- Wallerstein, Immanuel (1980): A világkapitalizmus felemelkedése és jövőbeni összeomlása. In: *Fejlődés – Tanulmányok*. 4. kötet. ELTE ÁJK, Budapest.
- Weber, Max (1989): *A politika mint hivatás*. Ford. Lannert Judit és László Géza. Medvetánc Füzetek.

7. A nemzetállami szuverenitás közjogi fogalmának védhetősége és ami azon túl van ...

Vázlat a probléma állásáról a 21. században

A szuverenitás-fogalom vizsgálatánál abból a tudományelméleti megfontolásból indulunk ki, hogy a valóságos és jelentős tudományos problémák nem pusztán „az élet értelmetlen végtelenségéből” a szubjektív érdeklődés által kiválasztott tárgyat jelentenek (á la Max Weber) – bár a személyes érdeklődés, kutatói motivációk is kétségtelenül belejátszanak a tárgyválasztásba –, azonban az objektív felhajtóerők még döntőbbek: ugyanis ha fennállnak, sokakat kutatásra motiválnak. Így volt ez a korábban és ma is a szuverenitás kérdéseivel kapcsolatban. Csakhogy egykor az anyagi felhajtóerőket és a szellemi muníciót a feudális abszolutizmusokat felváltó nemzetállami integrációs formák jelentették, a jelenkorban azonban más a helyzet. Az elmúlt évtizedekben a globalizációs folyamatok nyomán az aktív adaptáció magatartásával vagy annak egyfajta későnacionalista ellenreakciójaként jelenik meg a szuverenitás-védelem, vagy éppen a regionális integrációs kényszerek nyomására kell másként átgondolni a szuverenitás szerepét és érvényességét. Ma ez a kihívás éri a társadalomtudományok képviselőit.

A nemzetállami szuverenitás a 19. századi tudományossághoz kapcsolódott, ahol a múltbeli társadalmi jelenségek egyediségére alapozott idiografikus történetírást alapvetően három, jelenre koncentrálnomotetikus társadalomtudományi szak egészített ki: a termelést és a piacot vizsgáló közgazdaságtan, az államot-politikát vizsgáló államtudományok (*Staatswissenschaften*) és a *société civile*-t vizsgáló szociológia. Ennek a felosztásnak a kialakulásában öt vezető ország játszott szerepet (Franciaország, Nagy-Britannia, USA, majd Németország és Olaszország), és nem véletlenül: a polgári nemzetállami fejlődésben élen járó centrum országok saját tudományossága adta mindenki más számára az érvényes mintákat. Ha pedig vannak általános törvényszerűségek, akkor az ezekben az országokban kialakult és egyben országhözötött metodikák (forráskutatás, levéltári munka, empirikus vizsgálatok és így tovább) másutt is alkalmazhatóak: az

elemzés tárgya diakronikusan és szinkronikusan is a polgári nemzetállamban, mint az elemzés egységében lezajló folyamatok voltak. Ekkor lehetett több tudományágban érvényes, *generalizáló fogalomnak tekinteni a szuverenitást* (annak fontos közjogi karakterisztikumával, amely nem idegen sem a kelsen-i jogászai államfogalomtól, sem a Jellinek-féle általános államtani megközelítéstől).

A rendi társadalom felfogással szakító újkori szerződéselméletekben a szuverén népet politikai közösséggé szervező nemzeti szuverenitást már csak jogiasítani kellett a belső és a külső szuverenitás oldal megkülönböztetésével ahhoz, hogy adekvátan fejezze ki, hogy az államközi kapcsolatok domináns szereplője a nemzetállamokra tagolódott világ.

Ahogy azonban a Nagy civilizációk (India, Kína, Perzsia, arab világ) létét a gyarmatosítások és a fellendülő világkereskedelem nyomán éppen a nyugatiak kezdték komolyabban felismerni és kutatni, úgy alakultak ki új, egyben demokratizáló társadalomtudományi diszciplínák: antropológia, etnográfia (bennük a *Field research* módszereivel), összehasonlító jogtudomány. Innentől „megérteni a világot” azt is jelentette, hogy „másokat” tanulmányozni: az orientalizmus kikezdte a túl általánosító Európa-centrizmust és új perspektívákat nyitott: fejlettségekritériumok, alulfejlettség, egyenlőtlen fejlődés, modernizáció, függés, jogátvitel tanulmányozását.¹

A szuverenitás hagyományosnak nevezhető fogalma hozzájárult a nemzetállamok konszolidálásához. Azok egységes nemzeti jogrendszerét alapozta meg, amelyre a nyereségesélyeket a racionális piaci kalkuláción alapuló kapitalizmus jogbiztonságának is szüksége volt, a feudális partikularizmus és az abszolút monarchia önkénye után. Ez volt hosszú időn át történelmi funkciója, amely Max Weber interpretációjában a legális uralomhoz, a legitim uralom egyik típusához vezető nyugati racionális államfejlődésben mutatkozott meg legtisztább formájában. Itt a gazdasági racionalitás mellett szükségessé vált, hogy fokozatosan kiépüljön a hivatali racionalitás is, a szakképzettségen, a specializáción és a hierarchikus munkamegosztás koordinációján keresztül racionálisan szervezett közigazgatás mechanizmusaival. Az igazgatás jogiasodása, azaz normatív szabályozottá válása a közigazgatási joggal csak a 19. század derekától indult el Francia-

¹ Érvelésünk sok szempontból a Wallerstein vezette Gulbenkian Bizottság jelentésére támaszkodik (2002).

országban,² melyet a németek, majd mások is követtek. Bizonyos értelemben csak a jognak alávetett közigazgatás szüntette meg az emberek alattvalói helyzetét, s tette őket citoyenné. Új közjogi státuszuk jelentősége éppen az volt, hogy innentől többé már nem az igazgatás tárgyai, hanem ügyfelek az igazgatást végző hatóságok előtt. Olyan jogalanyisággal rendelkező állampolgárok, akiknek az eljárás tárgyát képező ügy jogait, jogi helyzetét, jogos érdekeit érinti.

Mielőtt továbbmennénk, pozícionáljuk és definiáljuk megközelítőleg közvetlen tárgyunkat, a közjogban érvényes szuverenitás fogalmát (amelynek természetesen államelméleti relevanciája is van, hiszen, csak egyetlen okot hozva fel, nincs közjog állam nélkül). Történetileg az abszolút monarchiák idején vetődött fel a szuverenitás modern problematikája, Jean Bodinnél és Thomas Hobbesnál, előbbinél a pápaságtól és a császárságtól független világi hatalom megalapozásaként. Az abszolút monarchiák pedig a polgári nemzetállami fejlődésnek nyitottak teret.³ Innentől válnak a modern államok a néptől és a társadalomtól egyaránt elkülönült, szuverenitással rendelkező közhatalommá.⁴ Fogalmilag a jogi szuverenitás ma is azt jelenti, hogy az adott területen élő népesség feletti főhatalmat gyakorló állam *autonóm módon, saját maga* határozza meg alkotmányát, állam-szervezetének belső felépítését és jogrendjét, kifelé pedig *saját nevében* lép nemzetközi kapcsolatokban, és pedig nemzetközi jogi jogok és kötelezettségek alanyaként. Belső jogrendjének érvényt is kell tudnia szerezni (ezt nevezhetjük a jogérvényesítő képesség egyfajta hatékonysági minimumának), mert ennek hiányában anarchikus állapotok vagy kettős hatalmi helyzetek keletkeznének. Az ilyen helyzetben lévő országoknál nincs szó szuverenitásról, hanem a főhatalom érvényességét és érvényesülését lerontó osztott hatalomról.

A XX. század második fele a világháborúk és a kolonializmus megszűnésével új kihívások elé állította a társadalomtudományokat: a kölcsönös függés növekedése életre hívta a világgazdaságtant, a geopolitikai világrend erőviszonyainak elemzését, majd az 1960-as évektől a világrendszer kutatás kialakulásához vezetett. Ezért a nemzetállam, mint létező entitás ma már nem egyedüli tárgya az elemzésnek – amint ez mintegy 200 éven

² Chalvidan – Henri-Houteer, 1991.

³ Anderson, 1989.

⁴ Szilágyi, 2011, 192–200.

át, a nemzetállam fénykorában természetes evidencia volt. Ennek oka, hogy új szereplők jelentek meg: transznacionális korporációk (a továbbiakban TNC-k), amelyek behálózzák a világ gazdaságát; regionalis integrációk; szabályozó intézmények (WTO, IMF, World Bank, hitelminősítők „szuperstruktúrája”). Ezek az entitások egyben erodálják a nemzetállamok egykor talán legfontosabbnak hitt összetevőjét, a nemzetgazdaságokat, azzal ahogy re-regulálják az érintkezési viszonyokat. A szuverenitás fogalmi érvényessége ezért az alkotmányjogra és a nemzetközi jogra korlátozódott. Minisztériumot ma is el lehet nevezni nemzetgazdaságinak, azonban a külföldi tőkének anyaországi jelenléte és az anyaország tőkéseinek külföldön tevékenykedő vállalkozásai megbontják a valamikor létezett organikus egységet. Ennek a helyzetnek világos kifejeződése, hogy nincs nemzeti jövedelem, hanem van egyfelől GDP, másfelől GNP. *A szuverenitás-fogalom jogi érvényességi körén való túlterjesztése korunkban kategória hiba; analitikusan túlterhelte, használhatatlanná vált a kis és közepes gazdasági erővel rendelkező országok számára.*⁵

A gazdasági és politikai szuverenitás a félperifériák és a perifériák számára a múlté, a közjogi tovább élhet. A jogi szuverenitás azt azonban nem zárja ki – sőt, ez teszi lehetővé –, hogy egy szuverén állam saját jól felfogott érdekében önként olyan kapcsolatokba lépjen más államokkal, melynek során közhatalmának egy részét másokkal együtt gyakorolja vagy pedig közvetlenül egy regionális integrációs szervre delegálja azt. *Ha a szuverenitás-transzfer mögött ilyen önkorlátozás áll fenn, akkor nincs szó külső alárendeltségről, hanem önkéntes alávetésről.* (Ezt az Európai Unióra vonatkozóan a magyar Alaptörvény E) cikke (2) bekezdésében szelídítetten, egyes hatásköreinek szükséges mértékű átruházásként fogalmazta meg.) Az EU nemzetállamok unikális szövetsége, amelynek vannak szupranacionális elemei: az alapító szerződések, a nemzeti joggal szemben érvényességi elsőlegességet élvező rendeletek és luxemburgi bíróság mindenütt kötelező ítéletei. *Nem sérelme tehát a közjogi értelemben vett szuverenitásnak, ha a szuverén szuverén módon korlátozza önmagát.*

Ez az első korollárium, amit egy másodiknak is követnie kell: sérelmes azonban, ha a 20. század második felétől érvényes új mércének nem tesz

⁵ Nem egészen ez a helyzet néhány jól integrált, óriási nemzetgazdaság, az USA, Németország, Kína, Japán, Oroszország eseteiben, ahol akár alkalmazható is volna a gazdasági szuverenitás érvényes fogalomként. Ezzel azonban most nem foglalkozunk.

eleget. A jog már nem pusztán „a hatalom birtokosainak az előnye”, vagy „a hatalom tényének egy funkciója”; a jogrend már nem lehet „a szuverén egyedi vagy normatív formába öntött parancsa”, mert immanens korlátjai váltak elfogadottá az euroatlanti világban. Itt nem elemezhető, más kérdés, hogy az elvi mércéket gyakran olyan országokban is megsértik, ahol elismerték azok érvényességét. Az emberi jogok tiszteletben tartásának kötelezettségvállalása – az állami önkötelezés Georg Jellinek-féle nagy jelentőségű elvének mai változataként – és a hatalommegosztás az évezredekig abszolútnak tekintett szuverenitást relatív természetűvé változtat-ta. Nem relativizálta, hanem *megfosztotta abszolút jellegétől*. Az első és a második világháború, a gyarmatosítás kora, a genocídiumok és az emberiesség elleni cselekmények nyomán – és elsősorban az euroatlanti térségben – *jelentős szakítás következett be a szuverenitás feltétlensége vonatkozásában*. Napjainkban csak azon államok minősülnek alkotmányos államnak, amelyek szakítanak az abszolút szuverenitással: elismerik az emberi jogok lényegét, nemzetközi egyezményekben is definiálódó katalógusát (vagy legalább is azok egy lényeges részét); melyek az állampolgár szabadságának biztosítékai és berendezkedésüket a hatalommegosztásra alapozzák. A hatalommegosztás sokak által félreértett, s ezért kétes értékű tanítását tehát tömören konkretizálnunk kell.

A hatalommegosztó polgári jogállamban nem létezik abszolút hatalommal rendelkező instancia, mert a közhatalmat gyakorlókat közhatalmi eszközökkel kell ellensúlyozni. A hatalommegosztás rendezőelve „egy olyan államszervezeti struktúra létrehozásának követelménye, amely az államhatalom gyakorlásának megosztási rendszerével egyfelől megakadályozza az államhatalom koncentrációját, másfelől ezzel biztosítja az egyén és a társadalom szabadságát az államban”.⁶ Az államhatalom korlátozásához pedig a hatalom gyakorlásának ellenőrzése is hozzátartozik. A hatalommegosztás pedig nem a főhatalom kétségbevonásának valaminő „egyensúlyozó” doktrínája, ahogy ezt sokan (félre)értik, hanem a túlzott hatalomkoncentráció ellenszere, amelyben a „le pouvoir arrête le pouvoir” (Montesquieu), azaz a hatalmat ellenhatalommal kell korlátozni elve érvényesül (Bibó István), mégpedig konkretizálva megoldásunkat: területi, időbeli és funkcionális hatalommegosztásként. Területi a központi és a

⁶ Korinek, 2003, 677.

helyi hatalmak (önkormányzatok) közötti hatalommegosztás; időbeli a különböző hatalmi ágak és semleges ellenőrző szervek leosztásának ciklikussága, illetve eltérő kinevezési időpontjai és tartama; funkcionális hatalommegosztás pedig a hatalmi ágak (törvényhozói – bírói – végrehajtói – alkotmányvédelmi – önkormányzati) közötti jogilag rögzített munkamegosztáson túl a korlátozó ellenhatalmak, egyensúlyok közötti azon viszony, *amely kizárja, hogy ugyanazon politikai minőség választottjai és delegáltjai vehessék birtokba az összes hatalmi ágat és semleges ellenőrző szervet.* Ezen követelmények teljesülése esetén lehet a népszuverenitásból levezetett közhatalom alkotmányosan korlátozott. Ezt értjük azon, hogy elvesztette korábbi, abszolút jellegét.⁷

Mi van túl a nemzetállami szuverenitás jogi tartományán? Röviden és jelképesen azt mondhatnánk: a jog egyneműsítő, semlegesítő közegén túli komplex világ. Az sem nagyon segítene, ha a korai generalizáló terminológia használat helyett gazdasági vagy politikai szuverenitás fogalmakat képeznénk, mert a modern tőkés társadalmak és gazdaságok belső-külső komplexitásának és interdependenciájának mai fokán ez sem járható út. A jogon túlterjesztve sejtelmes, leegyszerűsítő és emotív fogalommal vált a szuverenitás. Sőt, egyenesen elzárja a látóhatárt a világrendszerben zajló új folyamatok tudatosítása elől (amelyre összefüggéseket és empirikus mutatókat egyaránt hozni fogunk). Ennek gondolati birtokba vételéhez az általában vett szuverenitás elemzés vektorát multidiszciplináris aspektusokkal kell felváltani, néhol megújítani: a történeti dinamika mellett, a világgazdaságban lejátszódó hierarchizáló folyamatok és az új, regionális

⁷ A mai Magyarországon a hatalommegosztás értékelésében két interpretációs típus létezik: az egyik szerint eltolódás következett be a hatalom megosztásában 2010 után és az Alaptörvény – a parlamenti szuverenitás és a végrehajtó hatalom (kormányozhatóság) irányába, de a doktrína érvényes maradt. A folyamat protagonistái ezt szeretik hallani, illetve ezzel igazolják a törvényhozás további folyamányait. A másik értelmezés szerint a hatalommegosztás megszűnt (például Sólyom László; Szoboszlai György). Saját, előzőhöz közel eső harmadik álláspontom szerint intézményes rendjében és hatásköreinek változása ellenére formálisan beszélhetünk hatalommegosztásról, mert intézményeit nem felszámolták, azonban „birtokba vették”, azaz megszállták alkotmányvédelmi és önkormányzati ellenhatalmi ágait és semleges ellenőrző szerveit. Önkorlátozás hiányában nem lehet szubsztantív értelemben hatalommegosztás. Ez a helyzet állt elő hazánkban. Hogy nem megszűnt a hatalommegosztás, hanem jórészt megszállták intézményeit, az könnyen igazolódhat empirikusan, amennyiben a Fidesz-kormányt egyszerű többséggel váltanak le. Ekkor felélednének a hatalommegosztás most alvó intézményei – egy ilyen új kormánnyal szemben. Lásd Szigeti Péter: Az Alaptörvény karaktere – államelméleti és alkotmányjogi aspektusból. Lásd ebben a kötetben. (Ugyanez angolul: Szigeti, 2013, 223–236.)

politikai integrációs formák elemzésével: EU, NAFTA, Dél-Kelet ázsiai térség. (Ezek aligha győmészölhetőek be a jogtudományi elemzés homogén közegébe, ahol példának okáért az Egyesült Államok és Etiópia egyenlőnek és egyaránt szuverénnek tételezett.) A világrendszer-kutatás éppen ezt vállalja fel: a globalizációs folyamatban homogenizálódó világgazdaság és a fejlettségi fokok és nemzeti-kulturális mintázatai szerint megszüntethetetlenül heterogén világtársadalom ellentmondásos egysége válik az elemzés tárgyává.

A nemzetállami keretekben a politikai cselekvés alanyai a társadalmi osztályok, tárgya pedig az állam (Peter Taylor), amit politológiai szempontból ki kell egészítenünk az államhatalommal – annak megszerzésével, megtartásával vagy makrotársadalmi hatású döntéseinek befolyásolásával. Az uralkodó osztály eszméi, értékrendje, eljárásai a társadalom uralkodó eszméi, s intézményei ezen uralkodó eszmék intézményesülései. A demokrácia is az uralomgyakorlás egyik módozata, azzal az előnyös tulajdonságával, hogy a vezetettek maguk választhatják ki vezetőiket, tapasztalataik alapján. A vezető kiválasztás ezen elve azonban nem helyettesítheti és feledtetheti a demokrácia egy másik fogalmi összetevőjét: *az anyagi és szellemi (oktatási, kulturális, műveltségi) javakhoz való hozzáférést, a társadalmi egyenlőség-egyenlőtlenségek kérdését.* Az egyéni képességek és teljesítmények közötti különbségek elismerése – amely csak az asktétikus idealisták által tagadott pozíció – nem azonos az osztályszintű egyenlőtlenségek reprodukciójával, ami korunkban már nemcsak nemzetállamokon belüli struktúrák következménye, hanem a nagymértékben egyenlőtlen és hierarchikus szerkezetű⁸ világrendszeré, a centrum – félperiféria – periféria függési formaké.

Amíg a liberális gondolkodásban a kitüntetett szubjektum az *egyén* („*La liberté individuelle avant de tout*”), a konzervatívban pedig a jelenbe integrálódott hagyományokat képviselő *nemzet*, addig a nem romantikus és nem polgári szocialisták számára az osztály. Nem a 19. századi proletariátus, hanem a 21. századi *munkatársadalom* („*Arbeitsgesellschaft*”), min-

⁸ Egy friss adalék az egyenlőtlenségek dimenziójáról és a gazdagság hierarchiájáról: a Forbes magazin 2012. márciusi száma annak örvendezett, hogy „a dollármilliárdosok osztálya soha nem látott méretűvé növekedett: 1226-an tartoztak ide, köztük 425 amerikai, 95 kínai és 96 orosz, vagyonuk összesen 4,6 billió dollár volt, ami felülmúlta Németország GDP-jét.” Therborn, 2013, 24.

den szellemi és nem szellemi munkát végző, vállalkozói tőkés által alkalmazott bér munkás. Az eleven emberi munka hordozói, amelyből holt munka, tőke lesz. Az áruvilág egyetlen olyan tagja, amely képes arra, hogy saját maga munkavégző képességének használata során, annak újratermelésén túl értéktöbbletet állítson elő. Az osztályuralom többé-kevésbé demokratikus megszerveződése esetén persze kevésbé szükséges az alárendelt osztályok féken tartásához állami erőszakhoz folyamodni, mint e nélkül (a monopolisztikus hatalomgyakorlás esetében). Mindez a világgazdaság centrumában – ahol magas szintű és rendszeres pótlólagos erőforrások állnak rendelkezésre – az *egyenlő és a nem egyenlő csere mechanizmusa*-in,⁹ valamint a *geopolitikai függési formákon* keresztül viszonylag könnyen megy. Eltérően a közepesen fejlett, félperiférikus országoktól, amelyek a világgazdaságban megszerezhető profitokból csak annyiban részesedhetnek, amennyi a rendszerben maradásukhoz szükséges. (Más okok mellett ezért kevésbé sikeres az ex-szocialista országokban a polgári demokrácia meghonosítása.) „A világrendszer-elemzésben a hegemoniát egy magasabb cselekvési szinten értelmezzük: az államok a cselekvés alanyai, a világrendszer pedig a cselekvés tárgya.”¹⁰ Amihez azt kell hozzáfűznünk, hogy az alanyok ezen leírása, csak a tisztán államközi rendszerben volt érvényes, amit éppen a globális kapitalizmus változtat meg: új szereplők jelennek meg a világrendszerben, részben a nemzetállamok *mellett* (transznacionális vállalatbirodalmak és kontinenseket összekötő kereskedelmi hálózatok; a valuták, az értékpapírok átértékelését végző elektronizált tőzsdék), részben azok *felett*: a globális kapitalizmus szuperstruktúrája, amely a világrendszerben meghatározó politikákat tud érvényesíttetni.

Charles Kindleberger klasszikus munkája¹¹ volt az, amely elsőként kapcsolta össze a nemzetállami rendszer válságát egyfelől a nemzetgazdaság megszűnő félben lévő folyamataival, másfelől pedig a TNC-k erejével. A világgazdaságot behálózó transznacionális korporációk – számukat 60-

⁹ a) Egyenérték cserénél: azonos termék előállítása a félperifériákon és a perifériákon ugyanazon eleven munkaráfordítás mellett lényegesen olcsóbb, mint a világgazdaság centrumaiban. Mivel így a kizsákmányolás rátája (m/v) magas, ezen keresztül nő a profit rátája (m/c+v) is. Ezért (is) élnek a termelés kihelyezés gyakorlatával a TNC-k. b) Az egyenlőtlen csere egyik bizonyítéka: a terms of trade – különös módon – mindig a centrum országok javára alakul kedvezően. Empirikusan bizonyítja mások mellett. (Stiglitz, 2003, 26–27.)

¹⁰ Taylor, 1997, 18.

¹¹ Kindleberger, 1969.

63 000 közöttire tehetjük – „egy országnak sem tartoznak nagyobb lojalitással, mint a másinak, miként egy országban sem érzik magukat teljesen otthon” – jellemzi Arrighi.¹² Egy újabb keletű, jellemző adat a magán nagyvállalatok (*corporate powers*) gazdasági hatalmáról: „2011 nyarán az Apple már több likvid tőkével rendelkezett, mint az Egyesült Államoknak a kormányzata”.¹³ A mamutcégek gazdasági hatalma vetekszik sok-sok nemzetgazdaság erejével.¹⁴ Gazdasági döntéseiket – nem meglepő módon – kizárólag a profitabilitás jellemzi, s ennek és a liberalizált világgpiaci viszonyok következtében terjedhetett el a „délocalisation” gyakorlata.

Kevéssé elismert, alulértékelt tény, hogy a polgári nemzetállamok ez ideig legfejlettebb történelmi formájának (amelyet valóban magas fokú társadalomintegráció jellemzett), a jóléti államok válságának éppen az az egyik kitüntetett oka, hogy sok-sok cég, köztük a TNC-k elhagyták egykori anyaországukat. Ezzel csökkentették az anyaországban befizetett adók volumenét, miközben a munkahely-megszüntetéssel növelték azt a problémahalmazt, amelyet éppen az államnak kellene kezelnie. E folyamatok politikai konzekvenciái sokrétűek, egészen odaáig, ahogy Wallerstein joggal jellemezhetette ezeket a hosszútávon ható folyamatokat „a nemzetállamok delegitimálódásaként”.¹⁵ Ilyen körülmények között is lehet nemzetgazdasági minisztériumokat működtetni, erőfeszítéseket tenni a nemzetgazdaság dezintegrálódási folyamatainak fékezésére, az azonban bizonyos, hogy a folyamatot megállítani nem lehet. Ugyanis a kapitalista rendszer egyik Marx által megállapított, Rudolf Hilferding és azóta sokak (például a már említett Went) által igazolt mozgási- és fejlődési törvényszerűsége – a tőke koncentrációs és centralizációs folyamata – megállíthatatlan. A termelő erők fejlődése túllépett a TNC-k számára különösen szűkös nemzetgazdasági határokon. *A globalizált kapitalizmus a tőke új mozgásformája.* Ez hozta létre a nemzetállamok melletti új szereplőket, az új szabályozó hatalmakat és erősítette fel a regionális integrációkat. Innen érthető az is,

¹² Arrighi, 1996, 175.

¹³ Therborn, 2013, 22.

¹⁴ Robert Went (2002, 42–46.) jellemző kimutatást közölt a világ 99 legnagyobb gazdasági egységéről, GNP/forgalom 1998-as mutatója alapján. Igaz, az első 23 helyen még nemzeti össztermékek állnak (1. USA = 7 922 651 millió \$; 2. Japán = 4 089 910; 3. Németország 2 122 673 (...) 22. Törökország = 200 505; 23. Dánia 176 374 millió \$; azonban 48 magáncég fért rá a listára, a legnagyobb a General Motors 161 315 millió \$-jával, közel hozzá Norvégia (27.) és Lengyelország (28.) míg hazánk a 90. helyen áll 45 623 millió \$-os forgalmával, és 41 cég előzte meg.

¹⁵ Wallerstein, 1999, 32–33.

hogy számos ágazatban, területen monopolizált viszonyok (oligopóliumok, duopóliumok) alakulnak ki, korlátozva-felszámolva a versenygazdaságot, mintegy láthatóvá téve a láthatatlan kezeket, miközben más ágazatokban-területeken a nemzetgazdasági szinten megszűnt verseny világgazdasági szinten visszaáll.

Ami a politikai folyamatok természetének megváltozását illeti, Joseph Stiglitz tömör tézisével érzékeltethetjük az új állapotokat: *a politika globális irányítása globális világkormány nélkül történik*. Ezt a helyes tézist saját kutatásainkkal igazolnánk, éspedig a szuperstruktúra szabályozó hatalmának bemutatásával, melyet Lányi Kamilla pénzügyi, majd az őt gazdaság-szociológiailag továbbfejlesztő Szalai Erzsébet fogalomalkotásához kapcsolódva immáron társadalomelméleti kategóriaként bontunk ki.

A szuperstruktúra *per definitionem* olyan felépítmény, ahol az önmagukat dereguláló államok nemzetközi egyezményei regulálják a világgazdasági viszonyokat. A kifejezés azonban nemcsak egyszerűen magyarázatot, hanem egyenesen fogalmi elemzést is kíván. Negatív oldaláról indulva: mit nem jelent – legalábbis számunkra mit nem jelent – a szuperstruktúra? Először is: szó sincs valamiféle New York–Tel Aviv összeesküvésről, valami-féle, a pénztőke mozgását abszolutizáló, olyan jobboldali antikapitalizmus-ról, amelyik aztán előszeretettel keres bűnbakokat – a tőkés világgazdaság társadalmi viszonyainak elemzése helyett – a zsidóságból, faji kérdéssé alakítva azt a szociális kérdést, amely a mai világtársadalmat jellemzi. Vagy pedig bankár-összeesküvést lát ott, ahol a pénztőke csupán a tőkeviszony egyik funkcionális formája, s ahol – szerinte – a kamat eltörlése kihúzná a dolgok méregfogát. Szemben a jobboldali antikapitalizmusok szubjektívizáló felfogásával, maradjunk inkább azon a ma is érvényes marxi állásponton, hogy a személyek a társadalomtudományi elemzés számára csak annyiban érdekesek, amennyiben személytelen társadalmi viszonyok megszemélyesítői. A társadalomtudomány nem az egyes egyénnel foglalkozik, hanem azokkal a társadalmi folyamatokkal, amelyeket az egyes emberek – nagyon különböző módokon és mértékben, tipikusan vagy egyáltalán nem tipikusan, hanem egyedileg – hordoznak. Ezzel szemben az antiszemitizmus és a pénztőke összekapcsolása – gyakorta a jó, nemzeti, termelő tőkessel szembeállítva – a politikai állatvilág azon meséi közé tartozik, amely nemcsak a kritikai társadalomelmélet nivója elé, hanem egyenesen az államiság előtti állapotba, a törzsi-nemzetségi szervezettség kö-

rülményei közé viszi vissza a politikáról való gondolkodást azzal, ahogy vérségi-etnikai köteléket keres ott, ahol egyfelől az államiség területi-politikai szerveződési elve váltotta fel az etnikumét, másfelől a tőkés piacgazdaság dologszerű, objektív racionalitása a személyi függelmi, premodern alárendeltségi viszonyokét.

Pozitív meghatározottságai felől a szuperstruktúra *intézményi és ideológiai elemek együttese*, s ennyiben a gazdasági alapépítmény felépítménye, de a világtársadalom olyan sajátos állapotában, ahol ez a felépítményi szerkezet *nélkülözi a legitim közhatalmat*, a nemzetállami cselekvések mögött álló impériumot. Intézményesülés, mert leírható *szervezetek* (Valutaalap, Világbank, G8-ak, Világkereskedelmi Szervezet, az OECD-koordinációban részt vevő országok), *normák, szerepek*, továbbá *szocializációs mechanizmusok és informális befolyásolások* együtteseként, és *ideológia* – mert a szuperstruktúra politikai szereplőinek koordinációját teszi tudatossá és cselekvőképpé – a mainstream neoliberális gondolkodásmódja által. Ez a washingtoni konszenzusban (1989) nyerte el legvilágosabb kifejezési formáját. Világpolitikát meghatározó jelentőségű, tehát a nemzetállami felépítmények feletti képződmény, s ezért szuperstruktúra,¹⁶ anélkül hogy valamiféle világkormánynak vagy a törvényes erőszakot monopolizáló szervezetnek kellene és lehetne elképzelnünk. Ezen felül reflexiós természetű fogalomalkotásról van szó, mert a jelenlegi világgazdaság infrastruktúrája egyfelől saját szuperstruktúrával rendelkezik, amely megkülönbözteti minden más korábbi tőkés formáció felépítményétől, másfelől ez a *szuperstruktúra saját alapzatának a következménye: ki is fejezi, jogviszonyaival oltalmazza és relatív autonómiája révén alakítja és formálja is a világgazdaság és ennek következtében a világtársadalom érdekviszonyait*. Ily módon az önmagukat dereguláló centrum nemzetállamok nemzetközi intézményeken és megállapodásokon keresztül szabályozzák – saját, jól felfogott érdekeik szerint – a szabadversenynek mondott, önszabályozó világpiacot. Állam- és jogelméletileg általánosítva: a *szuperstruktúra és a „legfelső” helyzetéből kiesett szuverén nemzetállam között* (legtöbbször) *a kölcsönös függésen túl valamilyen funkcionális munkameg-*

¹⁶ A szupranacionális szervezetek kompetencia szintje egyértelmű: a nemzetközi pénzügyeket a Valutaalap, a nemzetközi hiteleket a Világbank, a világkereskedelem viszonyait pedig a WTO döntő mértékben szabályozza.

*osztás komplementer és alárendeltségi viszonya áll fenn.*¹⁷ Sok döntés az egyes nemzetállamok fölött születik meg, a végrehajtás és annak módja azonban a nemzetállam hatóságainál marad.

Perspektívát adva: messze kerültünk a kezdetektől, attól a szabadversenyes korszakbeli állapottól, amelynek reprezentatív művét *A nemzetek gazdagsága* (Adam Smith, 1776) jelentette, és attól az aranykorszaktól is, amelynek nemzetállamát kitűnő állambölcseleink, Jászi Oszkár (1875–1957) még akként jellemezhetette, hogy annak integráns része a nemzetgazdaság.¹⁸ Ilyen viszonyok között már sem a nemzetgazdaságok, sem a nemzetállamok mint entitások nem kapcsolhatóak össze megalapozottan az általában vett szuverenitással. Mutatis mutandis a politikai folyamatokban is végbement egy ilyen demokráciadeficitet is okozó változás és erózió. Ma a nemzetállami szuverenitás érvényessége a közjog dimenziójára korlátozódik.

¹⁷ Szigeti, 2005, 129–131.

¹⁸ Jászi, 1912.

IRODALOM

- Anderson, Perry (1989): *Az abszolutista állam*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Arrighi, Giovanni (1996): *Kelet-Ázsia felemelkedése és az államközi rendszer elsorvadása*. Eszmélet. 30. sz.
- Chalvidan, Pierre – Henri-Houteer, Christine (1991): *Manuel pratique de Droit Administratif*. Eyrolles Université, Paris.
- Kindlerberger, Charles (1969): *American Business Abroad: Six Lectures on Direct Investment*. Yale University Press, New Haven.
- Korinek, Karl (2003): A hatalommegosztási tan aktualitásáról. In: Takács Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. (Ford. Tomasitz István.) Szent István Társulat, Budapest.
- Robert Went (2002): *Globalizáció. Neoliberális feladatok, radikális válaszok*. Perfekt Kiadó, Budapest.
- Stiglitz, Joseph E. (2003): *A globalizáció és visszásságai*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Szigeti Péter (2005): *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Szigeti Péter (2013): The Character of the Fundamental Law – From the Perspective of Constitutional Theory and Law. In: Péter Smuk (ed.): *Transformation of the Hungarian Legal System, 2010–2013*. Wolters Kluwer – Complex Kiadó, Budapest. 223–236.
- Szilágyi Péter (2011): *Jogi alaptan*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Taylor, Peter (1997): *Mitől modern a világrendszer? Hétköznapi modernitás és globális hegemonia*. Eszmélet. 33.sz.
- Therborn, Göran (2013): *Osztály a XXI. században?* Eszmélet. 97. sz.

8. A rendészeti igazgatás állam- és rendészet-elméleti alapjai

Kiindulópont: a nyugati racionális államfejlődés és a legális uralom. Rendőrállam kontra jogállam – történelmi paradigmaváltás. A törvényes jogtalanság helyzete és a törvényfeletti jog kiküszöbölhetősége. A rendőrállam jellemzése. Az államrezon ésszerűsége és diszkreditálódása. A rendészet – rendvédelem kétféle, államelméleti és rendészetelméleti megközelítésben.

Előszó

A rendészet és az emberi jogok kapcsolatának problémája három szintet fog át: makro-, mezo- és mikroszintet. *Makroszinten az állam hatalmi-politikai természetének általános kérdései* kerülnek tárgyalásra – melyek minden államban megszüntethetetlenek. Ezért képezhetők az államelméletben politikai államfogalmak (például Carl Schmitt, Rudolf Smend, Herman Heller részéről), és mindez hat a rendészeti szervekre. Mezoszinten, az általános meghatározottságok és az egyedi, konkrét jellemzők közötti *közbenső szinten, a különösség szintjén* kerül bemutatásra a pozitív joganyag, a rendészet jogszabályi alapjai és környezete egy adott államban. *Szakjogi és emberi jogi joganyag együtt* jelentik a jogi szempontú államfogalom (például Hans Kelsen és a bécsi iskola, C. F. v. Gerber, P. Laband biztosan ide tartozik) témánk szempontjából vett különös szintjét. A jogi szabályozás ugyanis mindig a különösség-tipikusság szintjén ragadja meg és befolyásolja a társadalmi viszonyokat.¹ A jogi államfogalom nézőpontja pedig éppen az, hogy miért érvényesek és hogyan köteleznek az állam által kibocsátott jogszabályok, normatív elvárások. *Mikroszinten pedig az élő jog egyedi-konkrét dimenziójában* kell vizsgálgódní. Itt a hatalmi-politikai elem és a jogi normák alkalmazásának síkján a konkrét megoldásokat, normakollíziókat és feloldásukat tanulmányozzák. Azt, hogy az érvényesen létrejött jogszabályokat a rendészeti hatóságok, bíróságok *hogyan alkalmazzák és ezzel milyen hatásokat idéznek elő* az emberek közötti társadalmi kapcsolatokban. Ugyanis a rendészeti jogalkalmazói döntéseknek egzisztenciális hatásuk van, szociológiai konkrétsággal avatkoznak be az életviszonyokba. Ahogyan az érvényesnek tekintett jogszabályok, jogi elő-

¹ Peschka, 1979.

írások önkéntes jogkövetés révén is érvényesülhetnek, ha kialakult a jogalanyokban a „követni készség”. Ezért az egyedi-konkrét szint vizsgálata voltaképpen a szociológiai államfogalom (M. Weber és a jogszociológia) perspektívájából elemez,² a jogrend egy meghatározott területén. Jelen dolgozatunkban a makroszint kifejtésére vállalkozunk.³

A rendészeti igazgatás államelméleti alapjai

1. Kiindulópont: a nyugati racionális államfejlődés és a legális uralom

A modern polgári államiság történetében az államformák sokféleségén belül mindenütt megtaláljuk azt a négy legismertebb állami szervtípust (jogalkotó szerveket, bíróságokat, végrehajtó és ellenőrző szerveket), amelyek kapcsolatrendszerében helyezkednek el a rendészeti szervek és a rendészeti tevékenységek. Ahhoz, hogy az ezekre vonatkozó jogi szabályozást, alkotmányossági és törvényességi követelményeket számba vehessük – mindenekelőtt pedig ezen rendészeti igazgatást végző szervek emberi jogokkal való kapcsolatát bemutathassuk – szükséges a magyar állam működtetése szempontjából is mérvadó nyugati racionális államfejlődés leírása és értékelése. Ebben alakultak ki ugyanis azok a mérvadó kritériumok és az államigazgatást működtető elvek, filozófiák, melyekre Magyarországnak is szüksége van.

A téma klasszikusa, a német szociológus, jogász Max Weber (1864–1920) munkásságából indulunk ki, kiegészítve azt néhány fontos kritikai szemponttal, mert máig érvényes leírását adja a nyugati államfejlődésben létrejött racionális uralomnak. Ez eltérően a premodern *karizmatikus* és a *tradicionális* uralomtípusoktól, hordozza leginkább az egyetemes fejlődést, mert a legdifferenciáltabb, legfejlettebb megoldásokat adja az állam működésére nézve. Értelmezésében *a legális uralom a legracionálisabb formaként megjelenő bürokratikus uralom. A racionális igazgatást a bürokrá-*

² Minden államfogalom közös alapja, hogy az állam valaminő rendre, valaminő rend képzetére vonatkoztatott. E rend azonban többféle – politikai, jogász, szociológiai - aspektusból is vizsgálható. A hatalmi-politikai, jogi és szociológiai államfogalmak általános természetéről és létjogosultságukról irányadó tanulmányt lásd Takács Péter munkásságában, különösen: Takács, 2011, 18–51. Négy fejezet az állam általános elmélete köréből. Az állam általános sajátosságai.

³ Ez a dolgozat a „Rendészet és emberi jogok” NKE egyetemi jegyzet átdolgozott, első része (amelyet ott a rendészet magyar jogi szabályozásának bemutatása, majd pedig a rendészeti jog judikatúrájának elemzése követ).

cia, a szak- és szolgálati tudással rendelkező hivatali jogászság végzi, s olyan közigazgatást valósít meg, amely hatékonyabb és ellenőrizhetőbb, mint a feudális magánhatalom személyi függési formáival átszőtt magánigazgatás. A racionális államfejlődésben keletkezett a legális uralom, a jog uralma. A jog uralma abban az értelemben, hogy mind a hatalom létezése, mind pedig hatóköre emberek által megállapított tételes jogszabályoktól függ. Ideáltipikus jellemzésének összefoglalása átfogóan magyarázza meg az államiság végrehajtó hatalomra és így a rendészetre is jellemző sajátosságait. Három fogalom eltérő tartalmait is ki kell bontanunk. Így a bürokráciát, mint racionális igazgatást, amely a végrehajtás közvetlen, szándékolt funkciója (műszóval: manifeszt funkciója). A bürokratizmust, mint a szakigazgatás látens, nem kívánatos funkcióját, és ezek elfajulását, bürokratikus uralommá válását. Ez utóbbi már egyenesen diszfunkcionális, mert ekkor nem a politikai folyamatokban képződött államcélok, prioritások határozzák meg a végrehajtó hatalom céljait és feladatellátását, hanem a bürokrácia önérdeke, céljai válnak államcéljá.

Vegyük részletesebben jellemzésének három összetevőjét, dimenzióját R. Bendix (1960) amerikai szociológus összefoglaló jellemzése nyomán. Először a legális uralom *hatalmi-jogi kritériumait* (4), majd másodszor a racionális igazgatás *szervezeti* (6), harmadszor pedig a *személyi* (5) jellemzőit. Ezek után térhetünk rá az ideáltipikus jellemzés tapasztalatok felőli kritikájára.

1. A hatalmi jellemzők:

- a) A legális uralom esetén minden norma jogszabályként vezethető be, és elvárják, hogy azok, akikre a hatalom kiterjed, tiszteletben fogják tartani.
- b) A jog elvont szabályok együttese, ezért a jogszolgáltatás abban áll, hogy az elvont szabályokat konkrét esetekre alkalmazzák.
- c) A hatalmi pozíciókat betöltő emberek nem személyes hatalom hordozói, hanem olyan vezetők, akik törvény által megszabott kötelezettségeket teljesítenek pontosan meghatározott ideig.
- d) A kormányzottak szabad állampolgárok, akik a törvénynek tartoznak engedelmességgel, nem pedig alattvalók, akik a törvényt alkalmazó uralkodónak kötelesek engedelmeskedni.

II. Szervezeti jellemzők

- a) A hivatalos ügyeket folyamatosan intézik.
- b) Az ügyek intézése kidolgozott normák és elvek alapján történik, amelyek meghatározzák minden egyes hivatalnok-állással járó kötelezettségeit, hatáskörét, valamint a rendelkezésére álló kényszerítő eszközöket.
- c) Minden egyes hivatalnok hatalma és felelőssége csupán része az egész hatalmi hierarchiának, és ahhoz viszonyítva származékos jellegű. A hivatalnok nem egyéni tulajdonságai, hanem a hatalmi hierarchiában elfoglalt helye folytán rendelkezik hatalommal.
- d) A hatalom gyakorlásának eszközei a szervezet tulajdonát, nem pedig az egyes hivatalnokok magántulajdonát képezik; ezért kötelesek számot adni azon eszközök felhasználási módjáról, melyekkel az általuk gyakorolt hatalom értelmében rendelkeznek.
- e) Az állás és hivatal nem magántulajdona azoknak, akik betöltik, tehát nem lehet eladni, elajándékozni, örökbe hagyni.
- f) A bürokratikus szervezet egész működési folyamata az ügyiratok forgalmára épül.

III. Személyi jellemzők

A legális uralom rendszerében tevékenykedő hivatalnoktípust pedig az jellemzi, hogy

- személyében szabad, s pozíciójába munkaszerződéssel kerül;
- a hatalmat személytelen szabályok alapján gyakorolja;
- lojalitása hivatali kötelességeinek lelkiismeretes teljesítésére vonatkozik;
- állásába szakképzettsége alapján nevezik ki, melyet főfoglalkozásként tölt be;
- rendszeres fizetést kap és hivatali pályafutásának kilátásait személytelen jogok szavatolják.

Mindezek olyan ideális kritériumok, amelyek a magyar államszervezet felépítésekor, a közigazgatás és a rendvédelmi szervek működésekor is mércéjéül szolgálnak a jogszabályokban rögzített megoldásoknak.

Weber három jelentésben használja a legális uralom fogalmát. E jelölések a racionális uralom természetét különböző nézőpontokból világítják meg.

A legális uralom egyrészt a racionális igazgatásnak történetileg a nyugati fejlődésében kiforrálódott, optimálisnak tekintett, legracionálisabb típusa, vagyis a *bürokrácia*. A szervezetszociológiában Merton óta által használt fogalommal, ez a *manifest funkciója* a bürokráciának.

Másrészt a legális uralom *latens funkciójaként* megjelenik a *bürokratizmus*, a felesleges aktatologatás, az ügyfelet Ponciustól Pilátusig küldözgető, úrhatnám, aktakukac hivatalnok, aki bár nem fogalmi eleme és nem rendeltetése a racionális igazgatásnak, de teljesen aligha kiküszöbölhető, kellemetlen, antihumánus velejárója. („Miért csinálnám egyszerűen, ha csinálhatom bonyolultan is” – jellemzi a bürokratizmust a német mondás). Weber ezt a problémát a mai szociológia szerint alábecsülte, mert a szervezetek hatékonyságát igencsak lerontó olyan tényezőkről van szó, ahol a hivatali apparátusok önérdekeiket érvényesítik. (Például félreteszik vagy elődázák az ügyek megoldását, saját szerepük fontosságát emelik ki honorárium vagy más előnyszerzés reményében, – lerontva ezzel a hivatali ügymenet ésszerűségébe és jogszerűségébe vetett állampolgári bizalmat).

Harmadrészt a legális uralom jellegzetességei közé tartozik a bürokrácia és a bürokratizmus *elfajzása*, amikor nem a politika uralja a közigazgatási folyamatot, hanem fordítva, a bürokratikus uralom hatja át a közéletet, politikát. Itt már egyenesen diszfunkcióról van szó.

R. K. Merton (1910-) fontos kritikai értékelése szerint a nem szándékolt, látens hatások és diszfunkciók *elkerülhetetlenül bekövetkeznek, lerontva szervezet feladatellátásra, célok realizálására kialakított hatékonyságát*. A normákat feltétlenül követő, azokkal maradéktalanul azonosuló engedelmes tisztviselők merevvé válnak, nem tudnak rugalmasan alkalmazkodni az új feladatokhoz, mert a régi tapasztalataik alapján közelítenek az újhoz és érzelmileg is elutasítják azt. Ezt a szervezeti életben meglévő konzervativizmust növeli, ha az előléptetés rendjét egyoldalúan a szolgálati időhöz kötik, ahelyett, hogy egymással konkurálnának az előrejutásban a tisztviselőket, azért, hogy a képességek és a teljesítmény alapján mehesse-nek előre a karrier-lépcsőn. A bürokratikus ethosz és bürokratikus személyiség kialakuló konformizmusában a szabályokban definiált szervezeti célok követése már nem a szervezet valós funkcióinak ellátását, hanem a

célokról megfelelő tiszttviselő öncélját szolgálja. Kezdeményezés és autonómia helyett a felsőbb, magasabb ésszerűsége („odafent tudják” mentalitás) várását. Épp ezért kell az apparátusok és az abban szolgálatot teljesítők munkáját több oldalról is ellenőrizni: a *normatív* (jogszabály alkalmazás és követés) és a *szituatív* (konkrét, eseti feladatellátás) ellenőrzés mellett *hatékonysági* szempontból is.

A politikai pártok küzdelmét megtestesítő parlamenti üzemben jön létre a kormányzás, a politikai test, a *corpus politicus* meghatározott minősége. A parlamenti pártok és demagógok (vezérek) mint az államnak, a legitim erőszak szervének a megszerzéséért, megtartásáért vagy befolyásolásáért folytatott szabályozott harca a nyugati racionális államfejlődés egyik legfontosabb sajátossága. Legális uralom esetén a közigazgatás mindig joghoz kötött. A kormány pedig minden országban egyfelől kormányoz, azaz megszabja a politika általános irányát az adott országban, másfelől irányítja a közigazgatást: annak központi, általános hatáskörű szerve. Azonban a kormányzás úgy is jellemezhető, mint a jogilag kötetlen, szabad döntések tartománya, melyen belül a politikai döntések meghozatalára a jog csak általános felhatalmazásokat ad a kormányzatoknak. Ebben az értelemben használjuk a politika „*az igazgatás irányítása*” megközelítő (és nem kimerítő) meghatározását, s ezáltal érthetővé válik, hogy a legális uralom weberi kérdésköre relatíve függetleníthető a monokratikus (egyszemélyi vezetés), a kollegiális (testületi vezetés), szabad vagy kötött reprezentációjú képviselő, kisebbségi vagy többségi akaratot kifejező államberendezkedés politológiai szempontból persze roppantul fontos kérdésétől. A legális uralom nem szinonimája és nem is komplementere a pluralista demokráciának, amely a politikai rendszert minősítő fogalom.

Maga Weber különböző írásaiban mindhárom fentebbi nézőpontot érvényesítette, de nem azonos súllyal. Történelmi realizmusa és óriási anyagszerkezete megóvta a leegyszerűsítésektől, de jellemzésében félreérthetetlen, hogy a jogi racionalizmus, a legális uralom a piaci kalkuláció társadalomszervező elvének kiteljesítésében érdekelt magántulajdonosi, vállalkozói osztályoknak megfelelő uralmi forma. Értékmentességre törekvő magyarázatait ebből a szempontból bírálták, kimutatva, hogy *ezek a leírások mégiscsak idealizálják a bürokratikus uralmat, melyet tagadhatatlan diszfunkciói ellenére a legtöbb előnnyel és a legkevesebb hátránnyal járó uralmi formának tekintett*. Mindenesetre abban teljes az utókori kommentár-

irodalom egyetértése, hogy nem a racionális igazgatás meghaladására törekedett – mint az elidegenedett közhatalom önzagatói visszavételének lehetőségeit kereső gondolkodók – hanem annak ideáltipikus tökéletesítésére.

A modern társadalmak szervezeti élete az elmúlt száz évben óriási mennyiségű tapasztalatot, tényanyagot produkált a bürokráciáról, az államapparátusok működésétől a termelésben létrejött igazgatási-irányítási, ún. „manager forradalom”-tól az elektronikus ügyintézésig. Megjegyezzük: a francia szociológus, Michel Crozier a *bürokrácia jelenségét a modernizációs folyamat gátjaként értelmezte*, voltaképpen teljesen elvetve Weber leírását, amit mi nem oszthatunk. Crozier a bürokráciát olyan rendszerként fogta fel, amely saját hibáit nem képes korrigálni, csak ördögi, megoldhatatlan köröket létrehozva tovább görgeti azokat, ezzel blokkolva a kívánatos társadalmi változásokat, mozgásokat. Az államapparátusok reakcióképtelensége pedig ahhoz vezet, hogy megújulás csak a válságokon keresztül történhet. Néhol találó jellemzései ellenére sem emelhetők e problémák a szükségszerűség rangjára. Az ilyen típusú kritikák vezettek el ahhoz a neokon offenzíva Amerikájából induló New Public Management felfogásokhoz,⁴ amely szerint *a menedzsertechnikák és az üzleti mentalitás átvihető a közszektorra*. „Tekintsd úgy, mintha üzlet volna!” – mármint hogy a közigazgatás és közszolgálat. Azzal az összetevővel, hogy a *közszolgáltatások piacosítása*, magánosítása, individualizálása (market type mechanism) a tőke terjeszkedésének újabb állomása, itt nem kell foglalkoznunk. Elég leszögezni, hogy *a közigazgatási részt képező rendszetben éppen nem profi termelő, hanem veszélyelhárító tevékenységekről* van szó. Nem üzletről. A kormányzás és a végrehajtó-rendelkező tevékenységek feletti *politikai és civil kontroll túllendíthet* a teljes körű, fixálódó bürokratikus megmerevedésen, melyet Crozier jelölt.

Az állami szervtípusokon belül a központi és a helyi szakigazgatások, így a rendészeti igazgatás szervei is mindenütt megtalálhatóak a végrehajtó hatalom részeként (a kormányzatnak alárendelten). Akár az államigazgatási, akár a rendészeti igazgatás – bel-, köz- és nemzetbiztonsági, vám- és idegenrendészeti, büntetés végrehajtási, katasztrófavédelmi – különbö-

⁴ Az irányzat programadó művének címe: Osborne – Gabler, 1992. (A kormány újra feltalálása: a vállalkozói szellem hogyan alakítja át a közszektort.)

zók területeit nézzük. Azt, hogy az igazgatás és benne a rendészeti igazgatás *demokratikus jogállami keretekbe működik-e* vagy pedig rendőrállami végrehajtó hatalom részeként, azt két összetevője felől kell megvizsgálni: egyfelől *joguralmi-jogállami*, másfelől pedig *politikai* összetevő felől. Utóbbira még visszatérünk: demokrácia – szakszerűség és a bürokrácia viszonyrendszerének bemutatásával.

2. Rendőrállam kontra jogállam – történelmi paradigmaváltás

A rendőrállam fogalma (Polizeistaat) először német gondolkodónál merült fel, még a 19. század elején, és pedig a jogállam (Rechtsstaat) ellentétéként. Jelentőségre csak a huszadik század harmincas éveiben, a különböző színű – polgári demokratikus értékrendet tagadó – diktatúrák idején tett szert. A terminus (police state) használata ezért meghonosodott az angolszász világban is. Nem csak az ún. totalitárius berendezkedésű államokban, hanem a tekintélyuralmi, autokratikus berendezkedésekben is meg van a lehetősége a rendőrállami gyakorlat kialakulásának. Ugyanis ha nem a társadalom politikai tagozódásából létrejövő többségi elv szerint működtetik a végrehajtó apparátusokat – mert a tekintély, a főhatalom függetleníthető a többségi akarattól („Autorität nicht Majorität”, a tekintély nem többségi kérdés), fogalmazta meg tézisében a konzervatív német jogbölcse F. J. Stahl e rezsimek önigazoló elvét – akkor könnyen elesik a közakarat képződés társadalmi kontrollja. Mindenütt az állam elnyomó hatalmát jellemzi a fogalom, ahol a rendőrségi és belbiztonsági apparátusok túl nagy befolyásra tettek szert az állam életében, a tág értelemben vett kormányzásban.

A formális jogszerűség alapján szervezett legális uralom (weberi minta és etalon) kritikai vizsgálatát nemcsak a végrehajtó-rendelkező tevékenységet ellátó bürokrácia oldaláról, hanem a jogrendszerek működése oldaláról is fel kell vetni. *Attól ugyanis, hogy minden modern államnak van jogrendje és így az állami cselekvéseknek is valaminő jogalapja (legalábbis az eljáró szerveknek jogi felhatalmazottsága), még nem tekinthetjük jogállamnak.* A jogállami minőségű jogrendszernek meg kell vizsgálnunk belső összetevőit, kritériumait. Ez pedig jogelméleti-jogfilozófiai megközelítést igényel. A 20. században – a faszizmus összeomlása után – ezért éledt újjá a természetjogi gondolkodás, és *vezetett el az emberi jogok jelentőségének*

széleskörű fel- és elismeréséhez. Előbb a természetjog reneszánszát hozó német Gustav Radbruch magyarázatát mutatjuk be, majd a jogállam ellentétéként a rendőrállamok ismérveit tisztázzuk.

2.1. A törvényes jogtalanság helyzete és a törvényfeletti jog kiküszöbölhetősége

Gustav Radbruch a nemzetiszocializmus jogrendjével való kritikai szembenézés eredményeként dolgozta ki a természetjogi gondolkodást megújító álláspontját. Be kellett látnia, hogy a jogpozitivisták értelemben formálisan racionális, jogforrás-technikai, intézményi kidolgozottságában kifogástalan fasizta jogrend nem ítéltető el a jogpozitivismus álláspontjáról. Márpedig miféle jogrend az, amelyik az emberi igazságérzetet faji diszkriminációval, népiirtással, a politikai ellenfelekkel szembeni tömeges államhatalmi repressziókkal gátlástalanul megsértheti, ráadásul akkor, amikor a jog eszméjének éppen az igazságossághoz kell a legközelebb állnia. A pozitivismus – melynek felfogásában az egyének fölötti rend biztonsága megelőzi az igazságosságot – védtelennek bizonyult a fasizmus embertelenségével, rasszista, militarista, jogegyenlőséget tagadó, antidemokratikus tartalmaival szemben. A háborús bűnösök felelősségre vonása a nürnbergi perben pedig a gyakorlati jogszolgáltatás területén felvetette a jogi normák érvényességének, az eljárónak való engedelmességnek, a büntetőjogi felelősség jogi alapjainak, a politikai megítéléstől eltérő vagy azzal egybeeső feltételeinek a vizsgálatát.

Az antinómia filozófiai műszó. Az ellentmondásnak azt a fajtáját jelenti, amelynél az egymást feltételező és kizáró mozzanatok azonos súllyal esnek latba. Épp ezért az antinómia olyan ellentmondás, melybe ha beleütközünk, nem tudjuk feloldani azt. A kanti filozófiában például ilyen antinómikus viszonyban lévő fogalompárnak mutatkozott a véges és a végtelen, a szabadság és a szükségszerűség. Radbruch már a két világháború közötti pozitivisták alkotói periódusában is antinómikusnak látta a jog eszméjét, melynek alkotórészei – vagyis a jogbiztonság, az igazságosság és a célszerűség – között, bár relativisztikus viszonyt tételez, de mégis a jog pozitivitását kezeli túlsúlyos mozzanatként. Az általa javasolt megoldás akkor a következő volt: mivel az egyes emberek közötti jogvitákban senki sem képes eldönteni a versengő igazságosságigények közül, hogy objektíve melyik az igazságos – hiszen mindenki a számára kívánatos eredményhez

vezető normára fog hivatkozni igénye megalapozásakor, s talál majd ilyen normát –, ezért a döntést az egyének feletti személytelen, normatív rendre, a jogrendre kell bízni. A jog érvényesítésére hivatott jogalkalmazónak éppen az a funkciója, hogy a konfliktusokat saját autoritása alapján döntse el. Döntésében a jogbiztonság megelőzi az igazságosságot. Ezzel a jogalkalmazói döntés az egyéni igazságosságigények fölött áll. „A bírót, aki a törvény szolgálatába állítja magát, annak igazságosságára tekintet nélkül sem válik az önkény pusztán véletlenszerű céljainak kiszolgálójává. Még akkor is így van ez, ha az igazságtalan törvény miatt megszűnne az igazság szolgálja lenni, mert még mindig a jogbiztonság szolgálja marad. Megvetjük a papot, aki meggyőződése ellen prédikál, de tiszteljük a bírót, aki ellentétes jogérzete által sem hagyja magát a törvény iránti hűségében megzavarni.”

A jogbiztonság tehát alapvető értéke a jognak, a döntéseknek és a törvényeknek feltétlenül engedelmességgel tartozunk a jogpozitivizmusban, mert másképpen nem lennének eldönthetőek konfliktusaink. Ezzel azonban a náciizmusnak majdnem egészében behódolt jogászságot a jogpozitivisták szemlélet felmenti a kollaborálás felelőssége alól. Radbruch rámutatott arra, hogy a nemzetiszocializmus *a parancs az parancs és a törvény az törvény* alapelveivel tudta magához kötni a jogászságot. Az első alapelv sohasem volt korlátlan, amennyiben a német jog is tartalmazott arra nézve szabályt, hogy az előjárónak való engedelmisségi kötelezettség nem terjed ki arra az esetre, ha a paranccsal az utasítottnak bűncselekményt vagy szabálysértést kellene elkövetnie. A második elv azonban már semmiféle korlátot nem ismert a német jogászság pozitivisták gondolkodásában. A probléma hatására Radbruch átértelmezte a jogeszmé belső, ellentmondásos összetevőinek rangsorát, s a jogbiztonsággal szemben az igazságosság kap viszonylagos elsőbbséget. Ennek fényében a jog történetének egymást felváltó nagy korszakait a következőképpen értelmezte: a *természetjogi korszakot* az igazságosság eszménye uralja, ahol a jog érvényességét ebből az elvből vezetik le, a *rendőrállami időszakot* a célszerűség elve uralja az igazságosság és a jogbiztonság háttérbe szorításával, a *jogpozitivisták* korszakban az uralkodó belső összetevő, a jogbiztonság az, amely megköveteli a jog pozitivitását, sőt a helyes jognak is az előfeltételévé válik. A jogbiztonsága megköveteli a jog pozitivitását, mert ha nem állapítható meg, mi az igazságos, úgy azt kell tételezni, ami jogszerű. „A jog pozitivitása ezzel a

legfigyelemreméltóbb módon válik helyességének előfeltételévé: ahogy a pozitivitás hozzátartozik a helyes jog fogalmához, éppúgy feladata a pozitív jognak, hogy tartalmilag helyes legyen.”⁵ A törvényes jogtalanság és a törvény felett létező jog eseteit csak akkor értékelhetjük, ha tételezzük valamilyen formában a helyes jogot mint mércét. A pozitivizmus ebben a felfogásban már koránt sincs abban a helyzetben, hogy saját erejéből alapozza meg a törvények érvényességét. A jog attól még nem érvényes, hogy olyan kényszerítő hatalommal rendelkezik, amely végrehajtja. Ez a jog olyan imperatív felfogása, amelyet el kell vetnünk.⁶ „Ám a hatalmon alapulhat ugyan a muszáj, de sohasem a legyen, s az érvényesség. A törvény sokkal inkább egy a törvényben rejlő értéken nyugszik. Persze egy értékkel minden törvény rendelkezik, tekintet nélkül tartalmára: még mindig jobb bármiféle törvény, mint semmiféle, mert legalább jogbiztonságot teremt. De a jogbiztonság nem a jog által megvalósítandó egyetlen és döntő érték. A jogbiztonság mellé két másik érték lép: a célszerűség és az igazságosság.”⁷

A jogeszmé egyik alkotóeleme átvezet a másikhoz és így tovább. Jelenlétük nem, csak hierarchizáltságuk változhat. Nemcsak a jogbiztonság és az igazságosság,⁸ hanem az igazságosság és a célszerűség is szembekerülhet egymással: az egyenlőséget jelentő igazságosság a jogtétel általánossága. Az általánosításhoz viszont szükségképpen el kell vonatkoztatni a valóság-

⁵ Radbruch, 1981, 234.

⁶ Ezen a ponton érdemes hosszabban idéznünk a magyar jogelmélet egyik klasszikusának, Horváth Barnának megvilágító erejű sorait: „Az imperatív jogszemlélet naív realizmusa szerint épp abban van a jog ereje, hogy félelemre támaszkodik, de maga nem fél és nem engedelmeskedik felsőbb hatalomnak. A jog azért érvényes, mert hatalmas. A joguralmi tan megfordítva vallja: a jog azért hatalmas, mert érvényes, helyes. Az imperatív szemlélet szerint a jog lényege végsősorban, a félelmen és az önkényen keresztül, anyagi, fizikai erő. A joguralmi tan szerint spirituális, eszmei tényező. Az imperatív szemlélet sajátos túlzása a jogelméleti pozitivizmusnak, amely helyesen felfogva csak azt kívánja, hogy a jog tényleg érvényesüljön, a valóságos jogesetéről leolvasható legyen: de távolról sem azt, hogy a jog a hatalom jelképe legyen. Azt ugyanis mégsem lehet talán állítani, hogy minden ami a társadalomban történik, parancs, fenyegetés, fizikai kényszer alatt történik? Ha pedig ezt nem lehet állítani, akkor a pozitivizmus nem azt kívánja, hogy a jog a hatalom terméke, parancs kell, hogy legyen, hanem csak azt, hogy a jog a társadalom valóságos magatartásából leolvasható legyen, vagyis, hogy a jog általános tételei uralkodjanak, érvényesüljenek.” (Horváth, 1936.)

⁷ Radbruch, 1977, 135.

⁸ Az igazságosság egyenlőséget jelent. Hogy egyenlőségen az azonosak azonos mérce szerinti (formális azonossági) elbírálását vagy pedig éppen a materiális egyenlőtlenség fennállása következtében a különbözőségekre figyelemmel kell-e értékelni, nos, ez visszamegy a célszerűség kérdésére. Lásd a mérce kérdéséhez a magyar Egyenlő Bánásmód Hatóság elé került jogeset elemzését. (Szigeti, 2013.)

ban meglévő meghatározott különbségektől. Az *igazságosság általánosít, ami szembekerül a célszerűség megkövetelte individualizációval*. A jogrend egyes intézményei koncentráltan fejezik ki ezt az ellentmondást, amennyiben a közigazgatás általánosító eljárásaival szemben áll a közigazgatási bírászkodás individualizáló célszerűsége, illetőleg a büntetőjogban a generális prevenció általános érdeke az individuális büntetéskiszabás speciális prevenciójával. Ha az igazságosság a célszerűség szempontjából sem dönthető el, mert az is relatív, akkor a jogbiztonság követelménye lép elő, mert a vitát előbb vagy utóbb jogszerűen és jogerősen le kell zárni a tételes jognak megfelelően. A jogbiztonság pozitivitást követel, és a pozitív jog az igazságosságra és a célszerűségekre tekintet nélkül érvényesül. Ezzel elérkezünk a jog és a hatalom viszonyának radbruch-i értelmezéséhez: „A pozitívítás tény, a pozitív jognak előfeltétele egy tételező hatalom: így kerül jog és tény, jog és hatalom szoros kapcsolatba egymással, bárha ellentétek is.”

Az antinómiák és feloldásuk bemutatása azonban már nem a jogbiztonság elvének az előtérbe helyezését, hanem a helyes jog természetjogi követelményének, az igazságosságnak az elsőbbségét eredményezi. Ennek megfelelően Radbruch koncepciója alapján lehetővé válik az igazságtalan jog formáinak (ungerechtes Recht), illetve a jog igazságtalansága mértékének a meghatározása is. E szerint a *csekély mértékben igazságtalan jog* még engedelmességre tarthat igényt az állampolgárok részéről a jogbiztonság fenntartása érdekében,⁹ a *nagymértékben igazságtalan jog* azonban már nem tekinthető jognak, érvényességét és jogi jellegét is el kell vetnünk, mert ekkor a jog formájában tulajdonképpen a törvényes jogtalanság (gesetzliches Unrecht) lép fel. Ez pedig az, amelyik az alapvető emberi jogokat sérti. „Egyetlen bíró sem hivatkozhat olyan törvényre és nem alkalmazhat ennek alapján jogot, amely nemcsak jogtalan, de maga is bűncselekmény. Az emberi jogokra hivatkozunk, amelyek felette állanak minden írott jogtételnek, az elvonhatatlan és kétségbevonhatatlan jogra, amely embertelen zsarnokok bűnös parancsaitól elvitatja az érvényességet.”¹⁰

Napjainkra a nagymértékben igazságtalan jog fogalma egzaktabbá vált: a népirtás (genocídium), a genfi konvencióban definiált háborús és népellenes cselekmények és az emberi jogok tartoznak ebbe a körbe. Előző

⁹ Lásd erre nézve a „Schumacher Schumacher ellen (Csupán erkölcsstelen?). In: Takács, 2000, 67–76.

¹⁰ Radbruch, 1977, 134.

kettő nem évül el, az emberi jogokat, alapjogokat sértő törvényeket pedig az alkotmánybíráskodás érvénytelenítheti. (Ez tehát egy megfelelő, speciális szerv megfelelő eljárásának következménye.) Továbbá a széles körben elfogadottá váltak a nemzetközi egyezmények (1948-as ENSZ Deklaráció; Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya; Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, mindkettőt 1966-ban fogadta el az ENSZ Közgyűlése), melyek nemzetközi fórumok jogvédelme alatt is állnak, így például az Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) is megítélheti az egyedi-konkrét ügyben vélelmezett ilyen jogsérelmeket.

2.2. A rendőrállam jellemzése

A rendőrállamok alapvető ismérveit a következőkben foglalhatjuk össze George Schöpflin (a London School of Economics & Political Science professzora) leírása nyomán.

1. Rendőrállamokban az ideológiai elkötelezettségtől függetlenül *a szervezett erőszak nem áll társadalmi ellenőrzés alatt.*
2. *A kényszerítő eszközöket önkényesen és/vagy kizárólag az uralkodó elit céljait szolgálva alkalmazzák.*
3. Mindezek következtében *felfüggesztődik a Joguralom*, illetőleg bármilyen autonóm, a rendőri szervektől és az uralkodó elitől független jogrend.

Az ilyen államokban a rendőrség megkérdőjelezhetetlen diszkrécióján (szabad belátásán) alapul a joggyakorlat, jogalap nélkül intézkedhetnek, bárkit letartóztathatnak, bírói ítélet nélkül korlátlan ideig fogva tarthatnak polgárokat, vagy valaminő adat kicsikarása érdekében kínzásnak vethetnek alá. Hasonlóan önkényes lehet a létező törvények, jogszabályok értelmezése vagy éppen azok megkerülése („in fraudem legis” jogtechnika), a jogalkalmazó szerv saját, akár jogellenes céljainak elérése függvényében.

Az ilyen helyzetbe került rendőrség előnyöket élvez költségvetésének megalkotásában, adott esetben akár de facto hatalommal is rendelkezik közpénzek eltulajdonításához.

Nézzük meg az államiság ezen elfajulását először az *államcélok felől*, majd pedig a rendőrség feladatai felől. A kettő, célok és feladatok ugyanis összefüggenek egymással. Geoerge Jellinek általános államtani kutatásai nyomán ma is különböző államcélokat különböztethetünk meg. Vegyük a

rendőrállami gyakorlat jellemzése szempontjából jelentőssé váló *objektív, szubjektív és legitimációs funkciókat* betöltő államcélokat. Objektív államcél a belső államrend védelme és fenntartása, amelyet a rendvédelmi szervek feladatellátása, funkciók gyakorlása biztosít és ezen keresztül hat a társadalmi viszonyokra, kapcsolatokra. A bűnüldözés és a bűnmegelőzés egyben legitim államcél. A szubjektív értelemben vett államcélok azokat az elképzeléseket, képzeteket és motivációkat jelentik, amelyek az állam nevében eljáró személyeket (és következésképpen a szervezeteket), esetünkben a rendőrállami rendőrséget jellemzik. Ezek a motivációk és célok nagymértékben befolyásolhatják a rendőrség gyakorlatát és ezen keresztül tevékenységének társadalmi hatásait. „A rendőrállam rendőrségének elsődleges célja, hogy elfojtson minden általa és az uralmon lévő által nemkívánatosnak tekintett tevékenységet. Általában azt is a rendőrség dönti el, hol húzódik a határ a politikai bűnözés és a politikai hiba között.

Az azonban ritkán fordul elő, hogy a rendőrség tevékenysége teljességgel nélkülözze az uralmon lévő által gyakorolt politikai kontrollt: ennek valamilyen formája többnyire fennmarad, már csak azért is, mert az uralkodó elit nem venné szívesen, ha a korlátlan rendőrruralom veszélyeztetné a (saját) hatalmát. Az uralkodó elit célja tehát leginkább az, hogy a rendőrség egyfajta magánhadseregeként működjön. Idővel a rendőri szervek tevékenysége bürokratizálódik, és bizonyos mértékben rutinszerűvé válik, de kötelezni ilyenkor sem kötelezi semmi a törvények megtartására. Ha ez a szabadsága elvész, az adott állam többé már nem tekinthető rendőrállamnak.”

A rendőrállam tehát *két pozíció közötti tartományban* helyezkedik el: *nem jogállam*, mert működését nem köti a törvényesség és az alkotmányosság intézményesült ereje, *azonban nem is illeti meg az „állam az államban” teljhatalma*, mert modern viszonyok között ez a refeudalizációs tendencia nem nőhet az égis. Tehát nem azonos a rendőrállam a katonai diktatúrával, amelynek teljhatalma van, mert ott a politikai hatalom is a hadsereg kezébe kerül. Ezért a rendőrállamot nem is a rendkívüli államformák közé helyezzük (a bonapartizmus, katonai diktatúra, fasizmus, nemzetiszocializmus közé), hanem sajátos, elfajzott minőségű államként határozhatjuk meg.

A rendőrállamokban azonban a rendőrség szervezésénél nem tekintik legitim államcélnak, kívánatos követelménynek *sem a rendőrség civilkont-*

rollját, sem a decentralizált önkormányzati rendőrség szervezést – hogy negatív oldaláról is jellemezzük a helyzetet. A célok és feladatok kölcsönhatásában pedig rendőrállamban a *rendőrség legfőbb feladata* három csoportba foglalható össze:

1. A politikai ellenzék elnyomása. Minden olyan tevékenység üldözése, amely akárcsak marginálisan is politikainak minősíthető. Az ellenzék legális szerveződésének határai rendőri, belügyi kérdéssé válnak, mert nincs biztosítva a szabad politikai szerveződéshez való alkotmányos alapjog. Ezzel az ellenzéki jelenség, megnyilvánulások illegalitásba szoríthatóak. (Demokratikus jogállamban éppen ellenkezőleg: az ellenzéki jelenség legális, csak a hatalom erőszakkal való megszerzése és megtartása tiltott, nem az eltérő minőségű politikai pártok létezése és a hatalomért való szabályozott versengése.)
2. „A rendőrség másik kulcsfunkciója az információ gyűjtés, a társadalmi tevékenység ellenőrzése és végső fokon olyan közhangulat létrehozása, amelyben az egymástól elszigetelt egyének képtelenek bármilyen, az uralkodó elit hatalmát veszélyeztető közösségi szolidaritásra.
3. Egyes esetekben a rendőrség tevékenysége az engedelmesség kikényszerítésére korlátozódik, és a rendőri beavatkozás fenyegetése éppoly hatékonyan működteteti a rendszert, mint a tényleges rendőri beavatkozás. Más esetekben, különösen amikor az uralkodó elit súlyosan népszerűtlen politikai célokat tűz ki maga elé, a rendőri tevékenység hangsúlyja bizonyos cselekmények elkövetésének megakadályozásáról áthelyeződik bizonyos magatartásformák kikényszerítésére.”¹¹

A második világháború utáni fejlett országokban, azoknak is fejlett polgári demokráciáiban terjedt el a *jogállami minőségű jogot és a politikai demokráciát egyesítő alkotmányos jogállam*, ahol az államszervezet felépítésének és működtetésének fontos elve a *hatalommegosztás*. Végeredményben mindezek – joguralom/jogállam – demokratikus politikai rendszer és hatalommegosztás együtt biztosíthatják a rendőrállam kialakulásának megakadályozását. Ezért beszéltünk rendőrállam versus jogállam címen a fejezetünkben kifejtettekről.

¹¹ Bogdanor, 2001, 584.

3. Az államrezon ésszerűsége és diszkreditálódása

A rendőrállami működésmód nem efemer, tisztavirág életű probléma, mert tartós és komoly okai vannak – az államelmélet művelői szerint. Mégpedig az államrezon (*raison d’Etat*; *reason of state*) az az ok, amely felment és megtámogatja a rendőrállami gyakorlatokat. F. Meinecket, az államrezont kutató német történészt (1862–1954) idézve érthetjük ezt meg. „Az állami önfenntartás és növekedés kényszerítő ösztönzése az államférfit cselekvésre készíti, melyben az egyedi és az általános jelleg egyszerre érvényesül. Egyedi annyiban, amennyiben *teljesen konkrét aktuális helyzetnek megfelelő*. Így sosem a már bejárt utat keresi a célhoz, s ezért olykor megsérti az érvényes általános erkölcsi törvényeket és a *pozitív jogot*. Ám általános annyiban, amennyiben tartós, minden államban közös alapösztönt hív életre.”¹²

Előzetesen annyit mondhatunk: az államrezont teljesen kiiktatni aligha lehet, az államvédelemben és állambiztonságban mindenképpen szerepet kap, azonban a rendőrállam működésmódja kerülendő és kiiktatható, ha megfelelő anyagi jogi biztosítékok és eljárási garanciák szabályozzák, jogiasítják a rendvédelmi szervek működését és a rendészeti igazgatást.

Az államrezon fogalma az olasz városállami reneszánszban merült fel, pozitív funkciójával, éppen azért, mert ott a fejlett munkamegosztás, magas szintű tudomány és művészet ellenére sem tudott átfejlődni a városállami partikularizmus olyan polgári nemzetállammá, amely elősegíti a polgári békét, továbbá a tőkefelhalmozás egységes jogrendet és jogbiztonságot igénylő folyamatát. Ebben az összefüggésben *az államrezon a közérdek elsőbbségét, védelmét jelenti* a hétköznapi élet szokásaival, erkölcsi partikularizmusaival szemben. Az államelmélet és a modern politikai gondolkodás klasszikusa, Niccolò Machiavelli (1469–1527) „A fejedelem” (1513?) című remekművében *az állami cselekvés alapelvevé*, principiumává tette az államrezon fogalmát. Ő és a kérdés jelentőségét exponáló Meinecke (1924-es tanulmányában) szélesebb jelentéssel ruházta fel a fogalmat, mint ezt előbb definiáltuk. Ugyanis az állam külső és belső védelmi funkciójának ellátásával kötötte össze *az állami önfenntartás és növekedés elvét, követelményét*. Ez „A fejedelem”, az állam új erénye (Machiavellinél *virtù*), akinek a megszerzett hatalmat gyakorolnia kell annak megtartásához. Az államrezon

¹² Takács, 2003, 72.

leglényegesebb tétele szerint *amikor az uralkodó saját hatalmának a szolgájává válik, akkor ezzel egyszersmind hatalmi céljai korlátozzák önkényét*. „Az államrezon az állami cselekvés alapelve, az állam mozgástörvénye” – definiálja Meinecke. A követett államrezon, *az állam ésszerűsége, politikai racionalitás fajtája* gátat szab a voluntarista akarnokságnak.

Az államrezon politikai racionalitásfajta tehát, amelyet azonban két körülmény megváltozása mára némiképpen diszkreditált. Legalább is semmiképpen sem értelmezhető kiterjesztően, akként, mint ami *az állami önfenntartás okán* és jegyében korlátlan felhatalmazást adna a vélt közérdek védelme jegyében az állam belső védelmi funkcióját ellátó rendvédelmi-rendészeti szerveknek.

ad 1. A versengő pártok rendszerében, a pluralista demokrácia körülményei között a politikai ésszerűség definiálása nemcsak a hatalmat gyakorlók, hanem az ellenzék kontrollszerépének befolyása mellett kell, hogy érvényesüljön. Továbbá a hatalom megtartása csak szabályozott versenyhelyzetben történhet, amely lehetővé teszi a kormányzat békés leváltását, a többségi akarat kifejeződése nyomán. Így a hatalom megtartása már nem az állam, hanem az adott kormányzat öncélja, amit nem a kormányzatnak, hanem a választópolgári akaratnak kell minősítenie.

ad 2. Nemcsak Machiavelli korában, hanem egészen a 20. század második feléig nem *létezett az alkotmányos jogállam követelményrendszere*, amely nem az uralkodói szuverenitás és nem az abszolút szuverenitás talaján áll, mint akár a két világháború közötti nemzetállami berendezkedések, hanem a *kormányzatok alkotmányos kormányzásra szorítását tételezi*. Éppen az emberi jogok 1948 utáni elismerése és védelme jegyében. A nemzeti szuverenitás elve sem igazolhatja az alkotmányosságot sértő, félretevő megoldásokat, gyakorlatokat. Ezért alakultak ki az alkotmányosság és az alapjogvédelem szervei és intézményes megoldásai – de valóban csak az elmúlt hatvan évben (és csak a fejlett országokban).

Ezért tarthatjuk a mára vonatkozóan túlzottan etatista felfogásnak Meinecke értelmezését, amelynek alapja – végső soron – az uralkodó és az alattvalók organikus közösségének feltételezése.¹³ Azóta tehát az uralkodó

¹³ Meinecke világosan foglalja össze ezt az álláspontot: „Az államrezon eredete két forrásra vezethető vissza, az uralmat gyakorlók személyes hatalomvágyára és az uralt nép szükségleteire, amely azért tűri az uralmat, mert ellenszolgáltatást kap cserébe, s a maga látens hatalmi és életösztönei által az uralmon lévők hasonló ösztöneit táplálja-erősíti. Az uralkodókat és az alatt-

és alattvalók viszonya helyére lépett az *állampolgárok politikai közössége*, amely a pluralista demokráciákban az általános választójogon és a szabad politikai szerveződésen nyugszik, továbbá hatalomgyakorlást *nemcsak felhatalmazó*, hanem azt meghatározott összefüggésekben *kötő alkotmányosság* követelménye. Az államrezon szerepét tehát nem lehet kiterjesztően értelmezni és indokolatlan alapjog-korlátozásra használni, alkalmazni, ugyanakkor az ablakon sem lehet kidobni.

Mindez azt is jelenti, hogy nem osztanánk a szélsőséges liberalizmus felfogását egy olyan liberális jogállamról, amely nem tud mit kezdeni a közérdek védelmével. Tehetetlen feladatellátásai során. A jogrend ugyanis nem egy dologszerű, piaci racionalitás mintájára létrejövő képződmény, valaminő spontán-tudattalan racionalitással munkálkodó „láthatatlan kéz” műve, hanem a joggyakorlatban kell előállítani hatósági és bírói döntésekkel és legitim indoklásokkal. Ha az egyéni szabadságjogok mindig és mindenben elsőbbséget élveznének, akkor az arra hivatott szerv egy fertőző járvány idején sem rendelhetné el a közérdek, a közegészségügy védelme érdekében a kötelező védőoltást az érintett egyének beleegyezése nélkül. Tarthatatlan álláspont. Vagy – nézzünk egy nehezebb jogesetet, a „Belügyminiszter a pácban”-t¹⁴ – ahol a de facto terrorista cselekmény elhárítása érdekében lehet vagy kell informális és illegális eszközöket bevetve küzdeni egy merénylet elhárítása érdekében. A tömeges áldozatok akkor háríthatóak el, ha sérül a törvényesség. *A jogszerűség szembe kerül és kizárja itt a célszerűséget.* Ha a beálló eredményt vagy a cselekmény elhárítását nem célszerűségi, hanem jogszerűségi problémaként kezelik az arra hivatott szervek, akkor bekövetkezik a katasztrófa. Két rossz megoldás közül melyiket kell választania az eljáró rendvédelmi hatóságnak? Két rossz választás közül elvileg mindig a kisebb rossz mellett kell dönteni. De melyik

valókat így közös kötelék, a közösség ősi emberi szükséglete köti össze. A valamely nép felett egyszer már megszerzett hatalom lényegében rejlik, hogy gyakorolni kell ahhoz, hogy meg lehessen tartani. Úgy kell megszervezni, amint van. S ahogyan megszervezik, úgy válik önálló nagysággá, valami egyén felettivé, amiről gondoskodni kell, amit szolgálni kell, s amit annak is szolgálnia kell, aki a hatalmat kereste és akarta. Az uralkodó saját hatalmának szolgájává válik, és a hatalmi célok korlátozni kezdik az egyéni önkényt – ebben a pillanatban születik meg az államrezon.” (Takács, 2003, 79.)

¹⁴ Lásd Takács, 2000, 289–293.

a kisebb rossz? A terrorista cselekmény elhárításához utat nyitó törvénysértés vagy tömeges áldozatok bekövetkezését megállítani nem tudó törvényesség? A dilemma eldöntéséhez messzemenően figyelembe veendő, hogy a közrendvédelem alkotmányos kötelessége az arra felhatalmazott szervezetnek: az ezzel való ésszerű és célszerű élést nem szabad azonban sem visszaélésekre, sem rendeltetésellenes, jogkorlátozó joggyakorlásra használni. A vízvázlatstó mindig csak a konkrét helyzet konkrét elemzése lehet, hisz itt *a jogalkalmazás területén* vagyunk, ahol a bizonyítékokat, konkrét körülményeket és eredményeket (károkat) egyenként és összességükben kell értékelni, és a prompt, azonnali jogi minősítést, döntést meghozni.

Konklúzió: a rendvédelmi szervek szakmai tapasztalatainak felhalmozódását, a gyakorlatias ésszerűséget – az állam mozgástörvényét – ha csak lehetséges, akkor kötelező a törvényesség és az alkotmányosság keretei között tartani. Az államrezon fogalmát behatárolt érvénnyel, megszüntetve-megőrizve lehet és szabad csak elfogadnunk és alkalmaznunk. Ez pedig három alkotóeleme dialektikus kapcsolatának együttesét jelenti: tagadását – megőrzését és ezzel érvényességének magasabb szintre emelését. *Tagadni kell, hogy az államrezon alapján az egyéni és a kollektív szabadságjogok elvonhatóak, pluralizmusellenesen korlátozhatóak legyenek. Meg kell őrizni, hogy az államnak a közrend védelme, rend fenntartása, a veszélyhelyzetek elhárítása érdekében és a bűncselekmények üldözése következtében funkcióinak ellátásához szüksége van önépítésre:* személyi állományának továbbképzésére, karriermobilitásának biztosítására, szervezeti innovációjának és a tudományos és technikai fejlődés eredményeinek adaptálására. A két szempont, *a két mozzanat együtt, a megszüntetés és a megőrzés emelheti magasabb szintre az alkotmányos államcélok és az alapjogok optimumának biztosítását.* Azt, hogy *minél csekélyebb mértékben* (a szükségesség-arányosság tesztjén megmért mértékben) és csak *különlegesen erős indokok fennállása* esetében kerülhessen sor alapjogkorlátozásra.

4. *A rendészet – rendvédelem kétféle, államelméleti és rendészetelméleti megközelítésben*

Az államelmélet az állami szervek rendszerét osztályozva hétféle állami szervtípust különböztet meg. A szervtípusok differenciáltsága persze nem szünteti meg az állam mint a legitim erőszak monopóliumával felruházott szervezet egységét, s arra sem kell itt kitérnünk, hogy a vertikális-funkcionális tagozódás mellett horizontálisan is tagolódik az államszervezet.

1. Központi képviseleti szervek
2. Területi és települési képviseleti szervek (önkormányzatok)
3. Bíróságok
4. Diplomáciai szervek
5. Semleges, törvényességi ellenőrző szervek, felügyeletek
6. Fegyveres (rendvédelmi) szervek
7. Közigazgatási szervek

Hol itt a helye a rendészetnek, rendvédelemnek? Egyértelmű, hogy 6. és 7-nek felsorolt két szervtípusnak van relevanciája a kérdés megválaszolásában – de hogyan?

Logikailag rendszerezve kezdjük a kérdés megválaszolását:

- a) *A két fogalom azonos jelentésű, és csak szinonimaként* alkalmazunk rá két szót. (Nagy általánosságban ez persze tartható fogalomhasználat, de ekkor a problémák felszínén maradunk.) Ezzel nem kell többet foglalkoznunk tehát.
- b) *A rendvédelem átfogóbb*, és magában foglalja a rendészetet is, mert lényeges eleme a kialakulását és létezését végigkísérő katonai-karhatalmi-rendőri tevékenység. Szilágyi Péter ezért is nevezi önálló szervtípusnak a *fegyveres rendvédelmi* szerveket. Ti. az általa használt terminológia alkalmas e szervek tevékenysége összetettségének kifejezésére, mert a „rendészeti szervek” bármennyire is a nemes célkitűzésből, a jogállami követelmények következetes érvényre juttatásából fakadnak, leegyszerűsítőek. Ezt az álláspontot elsősorban az ő vezetéséből rekonstruáljuk (2011, 202–207.). Kiemelve azonban, hogy itt a megközelítés módja államelméleti perspektívájú és absztrakciós szintű, így tehát az állam hatalmi jellegét állítja előtérbe.
- c) A rendészet mint tevékenység és annak az alkotmányos jogállamban történő elhelyezése a korszerű felfogás, amely megszünteti a rendvédelem nem kívánatos, jogilag nem kötött, némiképp militarista ha-

gyományát. Így *a közigazgatási jog része a jogilag kötött rendészeti igazgatás* (Finszter), és nem államelméleti, hanem specifikus rendészet fogalommal jellemzendő. Ebben a *rendészetelméleti perspektívában* nem a szervi jelleg, hanem a közjogszemponstú megközelítés dominál.

Államelméleti megközelítésben:

Az állam a legitim erőszak monopóliuma keletkezésekor egyértelműen a külső, fegyveres támadások elhárítását szolgáló fegyveres szervvel, a hadsereg kialakításával kezdődött. A fegyveres szervvel pedig az erőszakalkalmazás lehetősége is fennállott, ezért is beszélhetünk az államról mint a néptől, illetőleg a politikai nemzetté szervezett néptől elkülönült közhatalomról, amely nem azonos a társadalommal. Modern, tehát nem prekapitalista viszonyok között az állam és a társadalom elvált egymástól. A külső védelem és a belső rend fenntartása, illetőleg a társadalmi normákkal nem biztosítható adókimetés és adóbehajtás – az állam anyagi, szervezeti, személyi fenntartásának alapja – már az államok kialakulásakor szoros kapcsolatba került egymással. Az állam nemcsak fegyveres, hanem adóztató hatalom is. Kényszerítő erővel bír. Azok a gyenge képződmények, amelyek nem tudták az erőszak monopóliumát fenntartani és az önfenntartásukat is szolgáló adóztató hatalmuknak érvényt szerezni felbomlottak, az államiséget jellemző területi-politikai szerveződésből visszaestek egy korábbi (vérségi-rokonsági kötelékek, anarchia, kettős hatalom, területiális magánhatalmak stb. ...) stádiumába. Ebből a problémából érthetővé válik, hogy *a katonai és a belső igazgatást ellátó polgári bürokráciák mellett igen fontos állami funkcióvá vált a belső rend védelme, fenntartása.*

„A belső elnyomásnak, a nemkívánatos politikai törekvések féken tartásának a fő szervévé a rendőrség a polgári forradalmak és a restauráció korában vált.¹⁵ Az általános hadkötelezettségen nyugvó, az állampolgárok egészét átfogó hadseregnek belső elnyomó feladatokra való fölhasználása

¹⁵ Más interpretációban: „A kontinentális Európában a feudális abszolutizmusok idején a hadseregől levált rendőrigazgatás a modern közigazgatási szervezet első megjelenésének bizonyult. (Ezt hívja a rendőrségtörténet centralizált francia-porosz modellnek.) Az angolszász országokban más úton jártak, a helyi közösségek önvédelmi formációi alakultak át professzionális rendőrségekké, amelyek azonban megőrizték önkormányzati irányításukat. (A decentralizált angol modell.)” (Finszter, 2013, 19.)

problémákat okozott, szükségessé vált a sajátos kiválasztási szempontokon (politikai megbízhatóság) nyugvó különálló rendőri-karhatalmi erők létrehozása. ... A fegyveres szervek *sajátos feladata* tehát az, hogy fizikai erőszak alkalmazásával vagy az azzal való közvetlen – személyhez szóló és azonnali – fenyegetéssel fölszámolják az adott rend, az állam és a jogrend elleni külső és belső támadásokat, akár szervezeten, akár egyedileg, elszigetelten követik el azokat.

A fizikai erőszak alkalmazása azonban az állam végső eszköze, annak alkalmazása csak akkor célszerű, ha az állam és a jogrend fönntartása más eszközökkel nem biztosítható. A fizikai erőszak alkalmazásának korlátait jól jelzi Talleyrand mondása: »Szuronyokkal sok mindent meg lehet csinálni, csak rájuk ülni nem lehet.« Ez azt jelenti, hogy a mindenkori kormány számára is az a célszerű, hogy az állami erőszakot csak indokolt esetben alkalmazzák. Ezért állami feladattá vált a közvetlen erőszak-alkalmazás eseteinek lehetőség szerinti megelőzése. Ez a társadalompolitikai eszközök mellett a fegyveres rendvédelmi szervek információgyűjtését és sajátos közigazgatási tevékenységét tette szükségessé”.¹⁶

Rátérve a belső védelem és igazgatás funkciójára különbséget kell tennünk abban a tekintetben, hogy a támadás-fenyegetés az állam- és jogrend egésze vagy csak egyes intézkedések és jogi rendelkezések ellen irányul. Ezen alapul az *államvédelem* (la haute police) és a közbiztonság, *körendvédelem* (la police bas) megkülönböztetése. A *körendvédelem rendészeti tevékenységgel és rendészeti igazgatással megvalósítható állami feladatok sokaságát jelenti*. Míg az államvédelem a felderítésen, az információgyűjtésen, feldolgozáson, rendszerezésen és kiértékelésen alapuló, gyakran titkos információkon nyugvó tevékenységeket fog át (hírszerzés, nyomozás, elhárítás). Ezeket a feladatok pedig különböző szervezetek útján látja el az állam, amelyek mindegyike közhatalmat (impériumot) gyakorol, akár csak a katonaság. Ennyiben tartoznak államelméleti nézőpontból közhatalmi kényszerítő jellegű tevékenységük okán egy szervtípusba.

Mindezen szervek fenntartásához és működéséhez természetesen hozzátartozik az is, hogy *belső igazgatásukat végző apparátusaik vannak*, amelyek nyilvántartanak, személyi állományuk ellátását, előléptetésüket, eszközhasználatuk biztosítását, belső ellenőrzésüket, gazdálkodásukat

¹⁶ Szilágyi, 2011, 204.

végzik. Feladataik ellátása során kapcsolatba kerülnek az állampolgárokkal is, hiszen *végrehajtó-rendelkező tevékenységük tárgya lehet az állampolgár*, akár a honvédelmi igazgatásban, akár a menekültügyben, akár a közlekedésrendészetben, akár a gyülekezési jog vonatkozásában, akár rendezvénybiztosításban stb. Ez a belső (állam- és közrendvédelmi) és külső (honvédelmi), rendészeti és honvédelmi igazgatási tevékenység pedig *a közigazgatás egyéb ágaival azonos jellemzőkkel bír*, melyeket a racionális államszervezés weberi ideáltípusával jellemeztünk. Itt a közigazgatási jogi szabályozás, szervezeti és személyi megoldások, manifeszt és látens funkciók természete egyaránt azt mutatják, hogy *jogi szempontból a közigazgatási jog alá tartozó állami tevékenységfajtákról van szó*. (Noha, jegyezzük már itt meg, hogy amíg kényszerítő eszköz használata felőli államelméleti oldal és a jogi nézőpont egységesít, addig *a tevékenység felőli megközelítés már sokkal differenciálabb*.) Ezért mondhatja Szilágyi professzor, hogy „azok a fölfogások, amelyek az állami szervek különböző típusait pusztán a jogi szabályozás alapján különböztetik meg, a fegyveres rendvédelmi szerveket nem tekintik külön szervtípusnak, hanem azokat a közigazgatási szervek körében tárgyalják.” A rendészet így nagy általánosságban, államelméleti absztrakciós szinten, olyan állami tevékenység, amely „tiltó, kötelező és korlátozó cselekmények (ún. jogi aktusok) útján a közrend fenntartására irányul. Tágabb értelemben vett rendészeti tevékenységet a közigazgatás szinte minden területén kifejtene, ilyen például az építésrendészet vagy a közegészségügyi (járványügyi) rendészet; szűkebb értelemben a rendészet kifejezést a rendőrség ilyen jellegű tevékenységére használjuk.” (205.)

A tevékenység és eszközhasználata, a szervezet felépítése és a jogi szabályozás oldaláról egyaránt vizsgálandóak tehát az e szervtípusba tartozó szervek. Ebben a sorrendben, először a tevékenység oldaláról szólva:

„Államelméleti értelemben a fegyveres rendvédelmi szervek – államszervezeten belüli elhelyezésüktől és tételes jogi elnevezésüktől függetlenül – az állami szervek egyik alapvető típusát képezik. Más állami szervektől elhatárolja őket a legitim erőszak-alkalmazás lehetősége, tagjaik végső esetben fegyverhasználatra is jogosultak. Ezen belül azonban az egyes szervek esetében eltérő lehet a kifejezett fegyveres katonai vagy karhatalmi tevékenység és a pusztán eseti fegyverhasználattal járó rendvédelmi tevékenység aránya. Alaptevékenységüknek három fajtája van: a fegyve-

res-karhatalmi (ennek egyik, napjainkban sajnos aktuális formája a terror-elhárítás), a rendészeti és az információgyűjtési tevékenység. Ez a három tevékenység a fegyveres rendvédelmi szervek esetében funkcionálisan szorosan összekapcsolódik, közvetlenül az ország védelmét és az alkotmányos rend megőrzését szolgálja.”

„A fegyveres rendvédelmi szervek *szervezeti fölépítésére* a közvetlen fölé-alárendeltség jellemző, nem vagy csak részlegesen érvényesül az alsóbb szervek hatáskörének védettsége, a hatáskörelvonás tilalma és parancs esetében a szolgálati út betartásának kötelezettsége. Ez a sajátosság az említett három alaptevékenység esetében különböző mértékben és módon jeleik meg.

A fegyveres rendvédelmi szervek alaptevékenysége más állami tevékenységekhez képest *jogilag kevésbé szabályozott*. A jogállam kiépülésével ugyan a helyzet ebben a tekintetben jelentősen megváltozott, de a kisebb mértékű jogi szabályozás továbbra is jellemző. A szervezeti fölépítés jogi szabályozására mindig szükség van, de csak a demokratikus jogállamra jellemző a karhatalmi-rendőri tevékenység magas szintű jogszabályokban történő korlátozása, a jogi garanciák rendszerének kiépítése. Mivel azonban *ez a tevékenység jellegénél fogva a körülményekhez igazodó, széles körű mérlegelésen alapuló döntéseket – például a kockázatok elhárítása az ellenfélhez igazodó stratégiát (Szigeti) igényel – egyes területei részletekbe menően jogilag nem szabályozottak*, bár a belső szabályzatok tartalmaznak bizonyos regulációt (például őrszolgálati szabályzat, rendőri intézkedések stb.). A »laza« jogi szabályozásra az a jellemző, hogy *a jogszabályok a feladatokat rögzítik, a hatásköröket viszont nem vagy csak túl általánosan, illetőleg a részletesebb szabályozást a nem nyilvános belső utasítások tartalmazzák*. Ezt a szabályozási módszert a jogállam sem nélkülözheti, ott azonban azt csak korlátozottan, sajátos esetekre alkalmazzák. Tekintélyuralmi rendszerekre és az ún. puha diktatúrákra az a jellemző, hogy ez a »laza« szabályozás az általános, a »kemény« diktatúrák pedig ezen a területen rendszerint mindenféle jogi szabályozást mellőznek.”¹⁷ Utóbbi esetben azonban már a hatalmi állam (Machtsstaat) – rendőrállam problémájához térnénk vissza, nem pedig egy jogállamon belül keresnénk a rendvé-

¹⁷ Kiemelések Tólem, Szilágyi, 2011, 206–207.

delem-rendészet sajátosságait, amelyben elismerik a hatalomgyakorlás előtti emberi jogi korlátokat.

A rendészet és a rendészeti igazgatás *központi fogalmára* építő C) fogást Finszter Géza mérvadó munkásságával, illetőleg annak némi kiegészítésével foglalhatjuk össze. Amit az *államelméleti megközelítés egyneműsített*, azt ez a *rendészetelméleti megközelítés* a rendészet központi fogalma körül differenciálja, mégpedig az egyes szervek tevékenységének bemutatásával (rendőrség, büntetés végrehajtás, katasztrófavédelem, polgári nemzetbiztonság, vám- és adóhatóság stb.) Nekünk eddig a szakmai és szakjogi szintű differenciálódásig nem kell itt és most elmenünk – hiszen ezen területek joganyagainak az élő jog felőli eseteit, tapasztalatát a stúdiumok más része tartalmazza.

Az *alkotmányos rendészet* – kifejtésében követve fő szerzőnk előadási logikáját – bemutatja, hogy:

1. a rendészeti igazgatás hogyan illeszkedik az alkotmányos államba;
2. és milyen követelményeknek kell megfelelnie ehhez.

Két szélső felfogás létezik Finszter szerint a szakmában:

- A rendészet nem igazán tud beilleszkedni, mindig kilóg az alkotmányosságból, mert olyan társadalmi küldetése van, ami lehetetlenné teszi az alkotmányosság és a törvényesség követelményeinek maradéktalan érvényesülését. „Eredményességgel a haza fényre derül” – jelmondatban foglalható össze ez a felfogás.
- A törvényesség a legfontosabb igazi érték, amit az eredményesség nem ronthat le. Legyen eredménytelen bár egy eljárás, többet ér mint egy alkotmányellenesen és/vagy törvénytelenül elért eredmény.

A két álláspont csak látszólagos ellentmondásban van, mert valójában feloldható az ellentmondás közöttük. Hogyan?

A rendészeti igazgatás – Szamel Lajostól – származó leírása képezi a kiinduló gondolati alapot: *A rendészeti igazgatás a közigazgatásnak az az ága, amely a jogellenes emberi magatartásból keletkezett veszélyeket a legitim erőszakmonopólium birtokában hárítja el. Negatív igazgatás, mert nem értéket állít elő, hanem a meglévőt védi, illetőleg a veszélyhelyzetek kialakulását a közrend és a közbiztonság fenntartatásán keresztül próbálja megelőzni. Veszélyforrás azonban nem csak a jogellenes emberi magatar-*

tás lehet, hanem objektív, emberi magatartástól független események is: természeti katasztrófák, árvíz, földrengés, tűzvész. A hangsúly a veszélyelhárításon van.

A rendészeti igazgatásnak Concha Győző féle jellemzésében *kettős természete* van:

- a) van egy közbiztonságot oltalmazó, közrendet érvényesítő tevékenysége, ami *közigazgatási feladat*, erre a jogterületre tartozik;
- b) a másik bűnüldözési feladat, az állami büntetőjogi igény realizálásának előkészítése felderítéssel és nyomozással. Ez az *igazságszolgáltatás része*, a Btk. és a Be. kompetenciájával.

A rendészeti hatóságok Magyarországon egyaránt ellátnak *közigazgatási hatósági és bűnüldözési feladatokat* (pl.: a rendőrség vagy a pénzügyi igazgatás és nyomozás szervei).

Ami alkotmányossági kérdés, az ezekből a jellemzőkből következik, hiszen ha a közigazgatás része a rendészeti igazgatás, akkor három alkotmányos alapelv is érvényes rá: a *joguralom*, a *hatalommegosztás* és az *emberi jogok tisztelete*. Ezeket kell kifejtelnünk.

A *joguralom* (jogállamiság) azt jelenti, hogy törvény vagy törvényi felhatalmazáson alapján létrehozott és működtetett szervekről van szó, melyek hatáskörei rendezettek. A hatóságok csak azt tehetik meg, amire a törvény kötelezi őket, előír vagy megenged számukra. (Ellentétben az állampolgárokkal, akik mindent megtehetnek – a szabad cselekvés a fő szabály – kivéve amit a törvények tiltanak.)

Rá kell mutatnunk, hogy ez önmagában csak a formális jogállamiság-joguralom követelménye. Itt az állam ugyan definiálja tevékenységének irányait, határait, azonban ettől még nincs ráutalva tartalmi (materiális) követelmények felsőbb mércéjére. Ez a követelmény a közigazgatás területére korlátozódik, s azonosul a jól tagolt közigazgatási joggal (jellemezte Otto Mayer német közjogász). A pozitivista joguralom-jogállamiság formalizáló álláspontja negatív oldalról: „... a törvény, a közigazgatás és az egyén közötti viszony olyan rendjét jelenti, amelyben a közigazgatás sem a törvény ellenében (*contra legem*), sem megfelelő törvényes alap nélkül (*praeter* vagy *ultra legem*) nem avatkozhat be az egyéni magánszférába.”¹⁸ Nincs szó materiális alapjogi korlátokról, s az így felfogott joguralomnak

¹⁸ Péteri, 1989, 730.

eleget tehet az, ha minden hatósági cselekvésnek van valaminő jogalapja, megengedő felhatalmazása. (Éppen ezért van szükség az emberi jogokra, alapjogokra, melyek a formális jogszerűséghez képest a magasabb, a tartalmi megítélés mércéit adják).

A rendészeti hatóságok veszélyelhárító tevékenysége nem azonos módon érvényesül a *veszély előttti, alatti és utáni* állapotban.

A *veszély előtt a megelőzés, az őrzés, a jelenléttel vigyázó funkció* (rend-őr; járőr; térfigyelő kamera) a jellemző. Ennek jogi szabályozottsága csekély mértékű, a jog csak sarokpontokat ad alkalmazásukhoz, mert nem a jogkorlátozó tevékenység a jellemző. Főleg szakmai-szervezési feladatot lát el a hatóság a közrend védelme érdekében, szoros kapcsolatban a társadalmi környezettel, hogy megóvja a meglévő értékeket. Ezt jól szolgálhatja az önkormányzati rendőrség hatóköre is, vagy a polgárőrség szervezése, ha a lakossággal való szolidaritás és tolerancia vezeti. Hatósági eszközök nélküli feladat megoldás lehet itt a társadalmasítás – gumibot, gáz-spray, vízágyú stb., tehát legitim erőszak nélkül. Kérdés azonban, hogy egy egyesületi formában szervezett paramilitáris szervezet kiállja-e a tolerancia és az erőszakkal fenyegetés reá vonatkozó tilalmának követelményét?¹⁹

Amikor a veszély jelenlévő, tehát *veszélyhelyzet áll fenn*, akkor a hatósági beavatkozástól függetlenül jogsérelem vagy kár keletkezik, akkor nem elég figyelni, kooperálni – cselekedni kell. *Veszélyhelyzetben meg kell akadályozni a veszély fokozódását, a kár növekedését a legitim fizikai erőszak feletti rendelkezéssel. Felszólítani a tevékenység abbahagyására, kényszeríteni valamire „ott és akkor” – a joguralom szükségességi és arányossági mércéi szerint.* A veszélyelhárításban a hatóságnak a szakmai autonómia, fogások és technika alkalmazása mellett segítenek a szigorú jogi előírások. Ugyanakkor az intézkedések spontán és amorf jellegűek is lehetnek, itt a célszerűségi megfontolás uralkodhat. Éppen ezért gyakorlott személyekre és fellépésre van szükség.²⁰

Amikor pedig már a *veszély utáni* állapotba érünk, akkor jön a 3. fázis: *a jogellenesség reakciója, szabálysértés vagy bűncselekmény elkövetése*

¹⁹ Lásd erre az alkotmányosság határainak elemzést, a Magyar Gárda ítéletről, Szigeti, 2009, 89–95.

²⁰ „A rend őre” jogeset megmutatja egy intézkedés célszerűségi vizsgálatának kérdését, és pedig joghézag esetében, rámutatva egyben a jogi okság határai meghúzásának jelentőségére. Lásd Szigeti, 1998, 5–7.

esetén. Az elkövetőnek, a tettesnek és tettének felderítése, bizonyítékok gyűjtése a nyomozó és a bűnüldöző hatóságok feladata, az anyagi és eljárásjogi büntető törvénykönyvek hatálya alatt és garanciáival.²¹

A hatalommegosztás, pontosabban *a hatalmi ágak megosztása azt jelenti a rendészeti igazgatásban, hogy a veszély „előtti” és „alatti” helyzet a végrehajtó hatalom kompetenciája*. Végső soron a kormány fontos feladata a közrend és a közbiztonság fenntartása, védelme, alkotmányos felhatalmazása alapján és a törvények keretei között. A veszély „utáni” helyzetben *már az igazságszolgáltatás a főszereplő, a büntetőjogi felelősség érvényesítése a vádhatóság és a bírói hatalom kezében van*, de az információgyűjtésben, nyomozásban a rendészeti szervek is közreműködnek.

A közrend és az állmvédelmi feladatellátás szervezeti megszervezése nagyon sokféle lehet. A militarista, centralizált modell közel hozza egy-máshoz a katonai és a rendészeti tevékenységet, a kényszerítő hatalom és a parancs primátusának közössége alapján. Ekkor nagy távolság keletkezik a civil közigazgatástól. Megfordítva, a rendészetelméleti elképzelés minél több joguralmi elem funkciója mellett érvel és differenciálja a végrehajtó hatalmon belüli funkciókat és ezek szervezeti ellátását.

Az alkotmányos rendészet harmadik alapveti követelménye: az emberi jogok tisztelete, érvényesítése. Az alapjogok védik az állampolgárt, leírják, mit nem tehetnek vele a hatóságok, és eljárási garanciákat adnak a jogvédelemhez. Az élethez és az emberi méltósághoz való alapjog majdnem feltétlen. A közbiztonság védelme sem sértheti a kényszerintézkedés alá vont személy méltóságát. A hatósági kényszer alkalmazása minden esetben alávetett a szükségesség-arányosság alkotmányossági tesztjének és a fokozatosság elvének.

Amint a magyar AB rámutatott, a rendőrség, a rendészeti szervek a közbiztonság és a közrend védelme érdekében hatékony eszközökkel kell, hogy rendelkezzenek. Megvan a felhatalmazása a megfelelő eszközhasználatra a jogsértésekkel, törvényben meghatározott bűncselekmények (Nullum crimen sine lege) elkövetőivel szemben. Az élet alapvető emberi jog, elvétele azonban lehet szükséges és arányos eszköz, de csak mások élete és biztonsága érdekében, szűk körben, a fegyverhasználat önkényes-

²¹ A garanciák – jelesen a fegyveregyenlőségi elv betartásának követelménye – jelentőségét lásd például: az „Osváth kontra Magyarország” EJEB előtti (2004. XI. 16-án és 2005. VI. 14-én tartott tanácskozása) ügyben.

sége nélkül. Hasonlóan a méltóságot szükséges és arányos mértékben korlátozó intézkedésekkel.

Ahol a szakmai gyakorlat és tudás, a hivatás prudentiája, tapasztalata és bölcsessége találkozik a joguralommal, a hatalommegosztással és az emberi jogok elismerésével, *ott a rendészeti igazgatás nemcsak alkotmányos, hanem eredményes és hatékony is lehet.* Hogy a rendészeti szervek munkájában ez megvalósuljon, ahhoz pedig *nagymértékben hozzájárulhat a civil kontroll, melyet nem dilettánsoknak, hanem felkészült nem kormányzati szervezeteknek (NGO) kell ellátniuk.*

Zárszóként: két álláspontként (B; C) jellemeztük az államelmélet rendvédelem központú és a rendészetelmélet rendészeti igazgatás központú fogalmi hálóját, mert mindketten megalapozottan írják le a vizsgált jelenségek körét. Így válnak kimutathatóvá egyfelől a közös tartományok, és másfelől a két megközelítés *eltérő konzekvenciái, jelentéstartományai. Másképp, a jogalkalmazói döntések felől fogalmazva: vannak olyan maradvány-problémák, amelyeket nem lehet jogiasítani,* tehát jogalkalmazói műveletekkel leírni, mert az adott területen csak laza jogi szabályozás lehetséges, ami azt jelenti, hogy *itt a felhatalmazó normák és a diszkrecionális döntések dominálnak.* Tehát az egyedi-konkrét döntéseknek és intézkedéseknek *bár lehet jogalapja, de a normákhoz képest a döntés önállóságán, individualizálásán belül a döntéshozó-intézkedő szerv nevében eljáró személy önállósága (autonómiája) szembetűnő.* Voltaképpen ilyenkor *a döntés nem szabályalapú döntés,* mert nem az egyedi eset elbírálását az általános norma alá bevivő szubszumpciós logika működik, hanem decizionista. Azaz határhelyzetekben, válságszituációkban hozott döntéssel, nehéz esetekkel állunk szembe, nem a jogalkalmazás tömeges-típusos problémáival. A rendőrségi közjog anyagi és eljárásjogi oldaláról Finszter úgy fogalmaz, hogy: *„minél közvetlenebb és minél nagyobb fenyegetést kell a rendészeti intézkedéssel elhárítani, annál kevésbé szabályozható az anyagi jog által az, hogy mikor kerülhet sor beavatkozásra, és az eljárási jog által pedig az, hogy az intézkedés milyen formát öltson.* Az Rtv. az Alaptörvényre utalással egyfelől kifejezi a rendészeti felhatalmazás erejét (a közbiztonság védelme erős felhatalmazást igényel a rendőrség számára), de azt is, hogy az intéz-

kedésnek magának alkotmányosnak kell lennie. Az eredményesség oltárán nem áldozhat fel olyan értékeket, amelyeket az Alaptörvény feltétlen védelemben részesít, ezért példának okáért, még minősített helyzetekben sem engedi meg korlátozásukat.)”²² Ezért kell számba venni a rendvédelem néminemű különállását a közigazgatási jog részét képező rendészettől és rendészeti igazgatástól. *Különösen a nemzetbiztonsági igazgatás területe ilyen.*²³ Ahol és ameddig csak lehet, tehát a strict, passzentes normatív szabályozás és alkotmányos kormányzásra szorító jogrend a kívánatos, mindazonáltal fel kell mutatni azokat az életterületeket és problématarományokat – például terrorizmus, szervezett bűnözés, kábítószer-kereskedelem elleni harc eseteiben – ahol a kívánatos nem vagy nem feltétlenül lehetséges mindig.

Ha ezt elismerjük, akkor pedig *a jogrend közegében* – a normatív szabályozás és annak élő jogkénti alkalmazása közegében – *a konkrét helyzetek konkrét elemzése vihet csak tovább a legjobb megoldások megtalálása felé.* Az állampolgároknak pedig igényük és joguk van a legjobb megoldásokhoz, mert bár nem mindig egyetlen helyes döntés létezik a hatósági jogalkalmazásban, de a polgárok azért tartják el közteherviselésükkel államukat és rendészeti szerveiket, hogy azok ne korlátozzák, hanem biztosítsák szabadságuk feltételeit.

²² Kiemelés Tólem – Sz. P., Finszter, 2013, 68.

²³ Balla, 2007, 88–90.

IRODALOM

- Balla Zoltán (2000): *A rendészet fogalmának tisztázásához*. Magyar Közigazgatás 1. sz.
- Balla Zoltán (2007): Rendvédelem – nemzetbiztonsági igazgatás. In: Szigeti Péter (szerk.): *Jogvédelem – rendvédelem. Tanulmányok*. RTF, Budapest.
- Concha Győző (1901): *A rendőrség természete és állása a szabad államban*. MTA, Budapest.
- Finszter Géza (2013): *A rendészet elmélete és a rendészeti eszközrendszer*. Nemzeti Közszerológati Egyetem, Budapest
- Hart, Herbert Leonard Adolphus (1995): *A jog fogalma*. (Ford. Takács Péter) Osiris, Budapest.
- Horváth Barna (1936): *Joguralom és parancsuralom*. Jogállam. 1993. 1. sz.
- Osborne, David – Gabler, Ted (1992): *Reinventing Government: How the entrepreneurial spirit is transforming the public sector*. Penguin Books. New York.
- Peschka Vilmos (1979): *A jogszabályok elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Péteri Zoltán (1989): *A jogállamiságról*. Magyar Tudomány. 9. sz. 724–735.
- Radbruch, Gustav (1977): Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog. In: Varga Csaba (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*. Budapest. 129–141.
- Radbruch, Gustav (1981): Jogfilozófia. In: Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Szamel Lajos (1992): Jogállamiság és rendészet. Rendészeti Szemle. 3. sz.
- Szigeti Péter – Takács Péter (2004): *A jogállamiság jogelmélete*. Második, bővített, javított kiadás, Napvilág kiadó, Budapest.
- Szigeti Péter (1998): Jogelméleti jogesetek, portrék, szemelvények. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- Szigeti Péter (2009): Jogállami átmenet és a rendszerváltás-értelmezések problémái In: Bayer J. – Boda Zs. (szerk.): *A rendszerváltás húsz éve*. MTA PTI – L' Harmattan Kiadó, Budapest.
- Szigeti Tamás (2013): *Miért (ne) dobozoljunk?* Szuverén, 2013. december 7.
- Szilágyi Péter (2011): *Jogi alaptan*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Takács Péter (2000): *Nehéz jogi esetek. Jogelmélet és jogászai érvelés*. Napvilág, Budapest.
- Takács Péter (szerk.) (2003): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest.
- Takács Péter (2011): *Államtan*. 2. köt. Budapesti Corvinus Egyetem, Közigazgatástudományi Kara, Budapest.

III. rész

Jogelmélet

9. A jog tárgyspecifikus kategóriája: a jogrend

Jelentése, változása ontológiai és hermeneutikai perspektívában

A jog mint dolog relációs természete. A jogrend hagyományos megközelítésben és létmódja a jogilag szabad tér kitöltésével. A rendelkezésünkre nem álló létrehozása értelmező megértés, jelentésadás és jelentéstalálás útján: jogképződés – jogtalálás (Rechtsfindung) – jogalkotás – jogalkalmazás (egyszerű és nehéz eset érvényességi köre és specifikumaik) – jogalkalmazó alkotta jog és a jogtudomány szintjein.

A jog mint dolog relációs természete

Közismert kommunikációelméleti megközelítés, amely a nyelvi közlés, a közlendő és a befogadó hármas alapsémájából indul ki. A számunkra is elfogadható kiindulóponthoz hozzá kell tennünk, hogy a közlendő nem egyszerűen jelölet, hanem jelentéssel bíró jelölet, amivel alátámasztható Arthur Kaufmann-nak a jogi hermeneutikára vonatkozó tézise: *„A megértés elengedhetetlen előfeltétele egy »dolog«, amit meg kell értenünk”* (1982, 191.). A *„jog mint dolog”* természete tehát, amit tisztáznunk szükséges, követve szerzőnket abban, hogy itt a dolog *nem jelenthet materiális tárgyat*, olyasmit, ami a természettudományos megismerés tárgya (és azt annak módszereivel lehetne és kellene tanulmányoznunk). Nem jelentheti a kanti *magában való dolgot sem* (Ding an sich), mint ami a megértés transzcendentális előfeltételül szolgál, ugyanakkor a jelenségvilág mögött a lényeg mindenkor rejtve marad szkepticizmusához vezet. Éppen azért nem, mert a jog mint dolog objektíve létezik és megismerhető, *ugyanakkor éppen nem dologszerű, hanem viszonytermészetű realitás*. A jogban a dolgok mindig csak emberek közötti társadalmi viszonyokat közvetítenek, s az emberi-társadalmi relációk fontosabbak, mint maguk a dolgok, amelyek ezt közvetítik. Így el lehet kerülni középkor statikus, teremtett és örök szubsztanciákat kereső ontológiáját, és előre nyomulni az „örök és időtlen”-nek tételezett létezőitől „az ott és akkor érvényes”, történetileg akár rövid ideig, akár tartósan is fennálló viszonyainak ontológiájához. Ebben a viszony típusú objektiváció lesz a vizsgálat alapja. „Az ember, a beszélő lény a másik emberre van utalva, akinek megértésvilága beleolvad az ember saját megértéshorizontjába. Vagyis embertársam nem hagyja magát a

tárgyi jelenségek alá szubszumálni, hanem velem együtt egy társadalmi-szellemi teret képez, melynek saját személyiségem kialakításában jelentős szerepe van. A személyes gondolkodás számára a személy a tárgyi lét ellenpontját képezi: relacionális lét. Ennek belátásából következik a szükség-szerű fordulat a materiális ontológiától a relációs ontológia felé” (1982, 192.). Mi ezt a kanti ihletettségű, a materiális ontológiát illető kritikát némiképp szűkítve-pontosítva a „dologszerűség” kritikájaként oszthatjuk, fenntartva a viszonyjelleg jelentőségét, amely álláspontunk szerint éppen a társadalmi-szellemi meghatározókat állítja középpontba.

„A jogi hermeneutika ontológiai megalapozásra szorul” – idézhetjük egyetértően Kaufmann második tézisé. Azonban tőle eltérően a személyek és a tárgyak közötti kapcsolatot ketté fogjuk bontani, *interperszonális* (személyközi) és *az individuális akaratoktól független, objektív társadalmi viszonyokra*. Előző a jogügyleteknél, utóbbi a jogalkotásnál jut döntő szerephez, míg a jogalkalmazást éppen a kettő egymásra vonatkoztatottsága jellemzi. A relacionista ontológia legkifejlettebb formájában N. Hartmann kategórielemző módszertanában áll előttünk. A társadalmi lét ontológiáját pedig Lukács György jelentős kísérlete és Peschka Vilmos arra is építő kidolgozott álláspontjainak (A jog sajátossága, 1988) segítségével visszük tovább, a magunk útján.

Azt, hogy a jog ontológiai megalapozásához mindkettőre szükség van, könnyen beláthatjuk, ha egyelőre csak a tulajdonjog alapintézményének példáját vesszük elő. A tulajdon mint a dolog feletti hatalom mindig *abszolút szerkezetű jogviszonyt* jelent, a tulajdonost megillető árutulajdonosi triász, a birtoklás-használat-rendelkezés mindenki mást kizár abból. A magából mindenki mást kizáró negativitás viszony jellegű meghatározottság. Hogy ez a társadalomtörténetileg keletkezett árutulajdonjog a *tárgyat* honnan veszi, az pedig mindig a termelési mód produktumaként áll elő, lévén, hogy munkatermék. Tételezzünk bár ruhaneműt, ást, bútort, élelmiszereket vagy autót vagy éppen számítástechnikai eszközöket, – nem a személyesség, hanem a termelő erők fejlettsége és a tárgyak termelésének és közvetítésének társadalmi-gazdasági forma meghatározottsága lesz a magyarázat. Objektív viszonyoké. Csak a történetileg „ott és akkor” előállított, rendelkezésre álló tárgyi világ közvetíthető a cselekvő subjektumok között. A személytelen, objektív társadalmi viszonyokban azok a személyek lépnek fel – akik polgári társadalmat feltételezve – akarat-autonómiájuknál

fogva rendelkezhetnek javaik felett. Ezek pedig személyközi, interperszonális kapcsolatokban alakítják ki jogügyleteiket: adás-vételt, cserét, haszonélvezet átruházását, ajándékozást, lízingszerződést stb. kötnek, joghatás kiváltására alkalmas akarat megegyezésükkel. A munkamegosztás adott foka következtében fennálló objektív viszonyok – az például, hogy a feudalizmusban a nemesi birtok elérverezhetetlen, kötött tulajdoni forma – és a személyes, személyközi relációk egyaránt fontosak számunkra a jogi tárgymeghatározások vizsgálatakor. A tulajdonjog tárgya a tulajdon, társadalmi termék, viszont az azzal való rendelkezés pedig személyközi, jogalanyok közötti kapcsolatokat hív életre: úgy is, hogy abszolút szerkezetű jogviszonyként másokat kizár a dolog feletti rendelkezésből, és úgy is, hogy másokkal meghatározott tartalmú jogviszonyt hív életre. Ezt a jogelmélet álláspontjáról úgy is megerősíthetjük, hogy az ontológia és a jogi hermeneutika találkozási pontjain alapuló magyarázatot keresünk a jogrend tárgyspecifikus kategóriájára.

Peschka Vilmos a jogot mint a hermeneutika modelljét kezelte főművéhez, „A jog sajátossága”-hoz (1988) fűzött későbbi Appendixében (1992, 135–170.). Ezzel bizonyítva, hogy a jog leírható így, hermeneutikailag is. Eközben főművében elutasította azt, hogy a jognak, mint olyannak saját, különmű ontológiája volna (jogontológia), mert a társadalmi lét ontológiájához képest annak kategoriális felépítettsége nem tartalmaz újdonságot. Lukács György utolsó nagy művére támaszkodva úgy értelmezte, hogy mindkettő, a társadalmi lét és a jogi objektiváció is komplexusokból álló komplexus, amelyeket teleológikus és másodlagos teleológikus tételezések jellemeznek. A jogi objektiváció tárgymeghatározásai pedig – lévén hogy az alkotó és a befogadó közeg számára is értelemmel bírnak, értelmi összefüggéseket alkotnak – ellentmondás-mentességre törekszenek. A jogi ideológiának létalapjai vannak, ez a történetileg adott társadalmi lét, és az eszmei mozzanat ontológiája szükségképpen jelen van a jog működése során.¹ Nyilvánvaló számunkra, hogy ezen a ponton akár át is vezethető a

¹ Az eszmei mozzanat kiűzése a jog birodalmából szakjogilag is problémákhoz vezet. A szellemi tulajdonjoggal foglalkozó irodalom megállapítja, hogy itt az árutulajdonosi triászból a birtoklás mozzanata hiányzik, a szellemi tulajdon ezért nem forgalomképes, elidegeníthetetlen. Az, hogy nem forgalomképes és elidegeníthetetlen, csak a felhasználói jog ruházható át, teljes mértékben helytálló. Ellenben nem azért, mert a szellemit ne lehetne birtokba venni. Szerintünk a szellemi nem semmi – a semmit valóban nem lehet birtokolni – hanem létező, csak nem fizikailag, hanem gondolatilag lehet birtokba venni. Az elvont birtokbavétele pedig megértést, elsajátítást

lételméleti elemzés az alkotó jogértelmezéshez és a jogi hermeneutikához. Hiszen az „eszmei mozzanat” jelentésének, értelmének a feltárásához a hermeneutika segítséget ad. A társadalom ontológia relációs természetét alapul véve jelölhető ki a jogi hermeneutika Peschka meghatározta három szintje: az össztársadalmi viszonyok és jogi visszatükröződésük között fennálló kongruens-inkongruens viszony szintje; a jogi jelentések nyelvi kifejezésének problematikája; továbbá az életbeli tényállások, magatartások amorf jellegének a törvényi norma absztrakt különösségéhez való viszonya (az esetnorma szintje). A lételméleti és a hermeneutikai nézőpont között így különösebb nehézség nélkül kapcsolatot lehet teremteni. Peschka ezt két 1992-es tanulmányában is gyümölcsöztette.² Egyik kitűnő megfogalmazásában: „Az tehát, hogy a jog *társadalmi-ideológiai objektíváció*, hogy egyfelől külsődlegesen, tárgyasult formában tudati, eszmei, ideológiai tartalmat jelenít meg és fejez ki, másfelől, hogy ez a jogi-tudati tartalom csak akkor jut társadalmi létrelevanciához, akkor válik élővé és hatékonyá a társadalomban, ha ez esetek és folyamatok jelentős részében tudati, ideológiai *tartalma felismerő és megértő szubjektumra talál*, nyilvánvalóvá teszi a hermeneutikának a jogi szabályozásban és folyamatokban nélkülözhetetlenségét. a hermeneutika segítségét és közreműködését igényli az, hogy ... nemcsak a jogi objektívációnak kibocsátó, alkotó, illetve befogadó, alkalmazó szubjektuma különbözik egymástól, *hanem az a társadalmi szituáció*, azok a társadalmi viszonyok is, amelyekre a jogi objektíváció normatív tartalma keletkezésekor, illetve realizálódásakor irányul, különös tekintettel arra, hogy a jogi objektíváció egzisztenciája időbeli létezés, hogy keletkezéskori tudattartalma *mindenkor múlt a befogadó és alkalmazó szubjektum jelene szempontjából*.”³ Ezzel és ezért meg-

jelent, s nem azt, hogy ne léteznének kiterjedés nélküli, tehát nem fizikailag körülhatárolt eszmék (Spinozával szólva a *res extensa*, a kiterjedéssel bíró dolog mellett létezik *res cogitans*, kiterjedéssel nem bíró dolog. Mindkettő a *substantia causa sui* attributumaként). Ha elismerem az eszmei, szellemi mozzanat létét, akkor pedig a civil jogi dogmatikában a szellemi tulajdonjognál nem a birtoklás hiányáról kellene beszélni, hanem arról, hogy a birtoklás és a használat a szellemi tulajdonnál egybeesik, egybecsúszik a megértés aktusában, anélkül, hogy a dolog elkopna, elhasználnódna. Tradíció alapuló, évszázados beidegződöttségekkel persze nehéz a szakjogban szakítani.

² „Az esetnorma, avagy a jogszabály és a jogeset kapcsolatának problémája”, illetve „A jog mint a hermeneutika modellje.” (Peschka, 1992, 81–133. és 135–170.)

³ Utóbbi két kiemelés Tőlem, Peschka, 1992, 138–139.

alapozott tehát a szellemi mozzanat ontológiájának hermeneutikai megvilágítása.

Kaufmann, Peschka és mások elemzései a jogi hermeneutika kibontásához jó alapul szolgálnak. Kaufmann azonban jogontológiát művelt, Peschka ellenben tagadta az önálló jogontológia lehetőségét és szükségességét, mert nincs a jognak a társadalmi létől minőségileg eltérő létrétege.⁴ Magam elfogadva társadalomontológia jogi objektivációval való egyenműségét, mégsem voltam teljesen elégedett – ebben a tekintetben – Peschka megoldásával.⁵ Azt a hartmanni kategóriaelemzés módszertanából következő belátással kiegészítésre szorulónak találtam: a minden létezőt jellemző *fundamentális* (általános érvényű) kategóriák és a csak különös létezők hordozta *különös* kategóriák mellett szükséges a csak a jogra jellemző, *tárgyspecifikus kategóriák* számbavétele a jogi objektiváció jellemzésénél.

Egység – különbség – ellentét; egyediség – különösség – általánosság; ok – okozat – kölcsönhatás; matéria – tartalom – forma; minőség – mennyiség – mérték; jelenség – lényeg – látszat stb. ... minden létező konstituenciái, határozmányai. A különös kategóriák nem az összes létszférára érvényesek, mondjuk az evolúció csak az élő anyagra, az objektum-szubjektum viszony vagy a teleológikus meghatározottság csak a társadalmi létre.⁶ Ugyanakkor minden konkrét létezőt egyedi, tárgyspecifikus kategóriák is jellemeznek. Ezeket a szaktudományok ismerik fel, a lételméletben azonban éppen *a szaktudományok fölötti, filozófiai általánosítási szinten* vagyunk. Így nem a magyar, a francia vagy a német jogrendszer egyedi konkrét összetevőit nézzük, de *a jogi jelenségekben mindenütt meglévő, csak és kizárólag ott érvényes olyan kategóriákat, amelyek a jog generikus totalitását képezik*. A jog pozitivitását, érvényességét, hatályát, a jogforrást, a normaszervezetet, a szankciókat, a jogviszonyt, a generálklauzulákat stb... tekintjük tárgyspecifikusnak. Mostani elemzésünkben a jogrend nemre jellemző, tárgyspecifikus létmódjait, egzisztencia meghatározásait elemezzük ki, bevonva az értelmezés körébe a lételmélet modális kategóriáinak alkalmazásába (lehetőség – valóság – véletlen – szükségszerűség) a megértés és értelmezés nézőpontjait előtérbe állító hermeneutikát.

⁴ Peschka, 1988, 7–32., 19.

⁵ Szigeti – Takács, 2004, 143–144.

⁶ Felfogásunk kifejtését lásd: Materialista lételmélet – alapvetés. Ezredvég, 2013/4. 123–134.

A jogrend létmódja

A jogelméleti irodalom gazdagon tárgyalja a jogrend meghatározásának kérdését. Többféle út is kínálkozik ugyanis jó megoldásra. A hagyományos és többé-kevésbé elfogadott megközelítések két kérdésre válaszolnak: *mitől lesz rendezettség* a jogrendben – ami nem pusztán halmaz, egyveleg – és milyen ennek az érvényesnek tekintett rendnek *a belső strukturalitása*. Az első kérdést Kelsen és a módszertani pozitivisták is *érvényességproblémaként* oldották meg, akár a Tiszta jogtan hipotétikus „Grundnorm” megoldását,⁷ akár „a kell lennie egy érvényességi főszabálynak” álláspontját, tehát a társadalmi tény tézisének vesszük. *Inkluzív pozitívizmus* esetén nem szükséges, hogy a jog újrafogalmazza vagy kielégítse az erkölcs követelményeit, de kielégítheti (Hart),⁸ az *exkluzív* pozitívizmusban pedig ellenkezőleg: nem kell és nem is lehet az elismerési főszabálynak erkölcsi kritériumokra hivatkoznia (J. Raz). Ezt fejezi ki a szeparabilitási tézis, ti. hogy a jogi állítások, tételek függetlenek az erkölcsi normáktól és/vagy az igazságkritériumoktól.⁹ A jogrend *belső strukturalitására* nézve pedig talán a legismertebb megoldást Hans Kelsen és Adolf Merkl: „der Stufenbau der Rechtsordnung”-ja adta. Az érvényesség probléma ezen változatai egynemű, homogén közegként határolják be a jogrendet, környezetétől leválasztva, amit a joglépcső elmélet tovább strukturál. Miként Herbert Hart is, amikor „a jogot mint elsődleges és másodlagos szabályok egységeként” ragadta meg (1995, 98.), ami felfogásában bár nem az egészet, de egy jogrendszer centrumát képezi.

A pozitívista orientációjú megoldások mellett létezik a szociológiai jogelmélet, amely az érdekkutató jogtudomány álláspontjáról értelmezi a problémát. A jogi minőség-érvényesség elismerési alapon jön létre: Roscoe Poundnál ez egy autoritatív technika hozzárendelése az érdekek priorizálásához és hierarchizálásához. A jogrend feladata a szabályozás, célja a rend ezen optimumának biztosítása – a szükségletek kielégítése érdekében. A jogrend célját, az igazságosságot a szabályozási optimum megtalálásával valósítja meg. Úgy, hogy ha meghatározza azt joghatást,

⁷ Elemzését lásd például Szigeti, 2007, 658–674.

⁸ „Jogi pozitívizmuson itt azt az egyszerű álláspontot értjük, amely szerint semmilyen értelemben nem szükségszerű igazság, hogy a törvények újrafogalmazzák vagy kielégítik az erkölcs bizonyos követelményeit, noha ez valójában gyakran megtörténik.” (Hart, 1995, 215–216.)

⁹ Elemzését lásd például Takács, 2010, 9., 27.

amelyen belül az érdekeket egy autoritatív technika szerint kialakított és alkalmazott bírósági és igazgatási eljárás során jogtételekkel elismerik és érvényesítik.¹⁰ Itt, eltérően a jogpozivista orientációtól, a jogrend megszűntethetetlenül kapcsolódik környezetéhez, a gazdasági, társadalmi, politikai, erkölcsi stb. érdekmozgásokhoz, szabályozása tárgyához. Az érdekeket ugyanis nem a jog konstituálja, hanem regulálja: csoportosítja és változó mértékben ismeri el őket az egyéni érdek – csoportérdek – össztársadalmi érdek megoszlásban.

Fentiek mellett adhatunk egy megközelítő értékű, de jól használható jogtani definíciót is a jogrendről, annak összetevői felől. A jogrend = *jogszabályok, normák, jogtételek, ajánlások és alkalmazások bevett indoklási és értelmezési mintái, a jogászai szakmák közege, amelyben azok képviselői értelmezési, érvelési, döntési műveleteket végeznek*. Példának erejével meg erősítve: így értik az uniós jogban az *acquis communautaire* joganyagát.

Rövid áttekintésünkből is kiderül: vannak jó – pozitivista és szociológiai beágyazottságú – hagyományos megoldások, melyek paradigmafüggőek és néhány pontjukon bírálhatóak, de járható utakat nyitottak. Ez alapozza meg törekvésünket: *tud-e mást mondani a jog ontológiai perspektívájú elemzése a hermeneutika bevonásával a jogrendről?* Dolgozatunk kísérlet e kérdés igenlő megválaszolására.

Induljunk ki Kaufmannból. Az ontológia területe nem jelöl mást, mint *„egy előzetesen adott, nem diszpozitív, önmagában való jelenségre vonatkozó elképzelést, ami a szubjektum autonómiáját behatárolja [...] röviden tehát „annak eszméjét, ami nem áll rendelkezésünkre”* – mondja éleslátóan Neumannra és Adorno Negatív Dialektikájára hivatkozva.¹¹ Milyen természetű tehát az, ami nem áll rendelkezésünkre? – ez itt a dialektikus kérdés, amit nem lehet a mechanikus, objektivisztikus jogalkalmazási felfogással megoldani. Utóbbival, *„A bíró a törvény nyelve”*¹² szubszumpciós paragrafus automatakénti toposszal az a baj, hogy „... a bírói jogalkalmazás kimerül a

¹⁰ Lásd részletesen: Szigeti – Takács, 2004, 65–70.

¹¹ Kaufmann, 1982 [2000], 191.

¹² Kaufmann (helyesen) nem köti Montesquieu-höz a Montesquieu-től származó híres toposzt, amely érzékletesen szemlélteti a mechanikus jogalkalmazói felfogást, ezért élhet szerzőjétől függetlenedett, önálló életet. Miközben az egész mű eredeti összefüggésében döntően és első-sorban nem erről szól, hanem a feudális partikularizmus önkényével és justizmordjával szemben lépett fel, a polgári törvényesség és hatalommegosztás követelményeit kidolgozva. (2000., inkriminált részek különösen a 248–249, 256. oldalakon.)

törvények pusztá alkalmazásában, a szubszumpcióban, vagyis a felső és az alsó tételekből szigorú logikai rendben történő következtetésekben. A jogalkalmazó személye ezen folyamat során teljesen figyelmen kívül marad; szerepe csupán annyi, hogy megfeleltet egymásnak két objektív jelenséget, a törvényt és a tényállást, amik ezen folyamat révén semmiféle változáson nem mennek keresztül. Ezen felfogásnak azon nézet képezi alapját, hogy a jog – talán csak néhány kivételes esettől eltekintve – készen megtalálható a törvényben. Ez a törvény nem szorul kiegészítésre, legfeljebb értelmezést igényel, s ebből kibontható a jog pusztán deduktív eljárással, a szubjektív mozzanatok teljes figyelmen kívül hagyásával. Képviselői szerint ezen objektivista jogfelfogás a legalkalmasabb a bírói függetlenség lényegének megvalósítására: a bíró teljesen háttérben marad a törvény mögött, és csak is a törvényt engedi érvényesülni – anélkül, hogy bármit is hozzáfűzne vagy bármilyen irányban is változtatna rajta.”¹³

A mechanikus, dialektikátlan felfogás nemcsak a jogalkalmazásban, hanem a jogalkotásban is elfoglalta álláspontjait. A naiv, objektivista felfogás eltekint a megértési-értelmezési feladattól és így a „helyes jog” mércéjének alkalmazása is elesik. Ez „*a jogot egyszerűen a törvényből vezeti le, és az ezért eo ipso jog*”. Ha azonban a jog nem objektív jelenségnek, hanem olyan folyamat eredményének tekinthető, amelyben a törvény csak egy a számos figyelembe veendő tényező közül ...”,¹⁴ akkor elesik a naiv, redukcionista felfogás. Feltehetővé válik G. W. F. Hegelnek a jogfilozófia igazi kompetenciáját megfogalmazó kérdése, hogy ti. annak éppen az a centrális problémája, hogy *mitől jogos a jogos? és mitől jogtalan a jogtalan?* Nem elég normatív formára hozni az államakaratot, a formális jogszerűség jegyében tételes joggá tenni, hanem annak ésszerűen megindokolható, racionális alapokon nyugvónak kell lennie.¹⁵

Milyen természetű tehát az, ami (még) nem áll rendelkezésünkre? – ez itt a dialektikus kérdés. A *rendelkezésünkre nem álló éppen olyan, amit létre kell hoznunk ahhoz, hogy a meghatározatlant meghatározzuk* (és ezzel a rendelkezésünkre álló behatároltságokat átalakíthassuk és bővíthessük). *Önkény nélkül, a törvényesség tiszteletben tartásával, de élve a*

¹³ Kaufmann, 1982 [2000], 185.

¹⁴ Kaufmann, 1982 [2000], 190.

¹⁵ Hegel, 1971, 12–14. és ugyanígy a kevésbé ismert jénai jogfilozófiában 1802 [1982], 288–310.

*bírói és a törvényhozói szubjektum alkotó autonómiájával.*¹⁶ Éppen ezen feladat megoldásához kell visszatérnünk saját elemzési tárgyunkhoz, a jogrendhez, amelyben e feladat elvégezhető.

1. Nem áll rendelkezésünkre automatikusan és *elbírálás előtt az egyedi konkrét esetek jogszerű eldöntése*, köztük a *joghézagok* kitöltésének adott módja. Ebben a körben nem vonatkoztathatunk el mai jogelméleti tudásunk azon szintjétől sem, amely indokoltan tesz különbséget a könnyű- és a nehéz jogesetek között. Ha ezt nem tennénk meg, akkor visszaesnénk Carl Schmitt decizionista elemzési dimenziójába, amely túl átfogóan, az egységben nem látva meg a különbözőséget közelített a jogalkalmazói probléma-megoldáshoz.¹⁷
2. Nem állnak automatikusan *rendelkezésre a felek akaratát kifejező és joghatás kiváltására alkalmas szerződések/jogügyletek*.
3. Nem állnak rendelkezésünkre automatikusan azok a normák és jogtételek, amelyeknek szükségletét a változó viszonyok létrehozták, s a jogalkotónak de lege ferenda regulációs feladatot jelentenek.

EBBE A FOLYAMATBA ILLESZTHETŐ A HERMENEUTIKA JELENTŐSÉGÉNEK FELMUTATÁSA. Hiszen ha e nélkül, egy objektív idealista ontológia szerint néznénk a jogrendet, akkor az abszolút szellem önnemzésének útján *objektum-szubjektum viszony nélkül „a lét mássá levésének önmagára vonatkoztatásaként”* (Hegel) érhetnénk tetten azt. Ekkor a maga nemében zseniális, azonban mégiscsak kétes értékű hegeli megoldásoknál kötnénk ki. Ugyanis ha „a szubjektivitás megtagadja önmagát” (Adorno), akkor ez olyan objektivizmusba torkollik, amely egy gyakorlati filozófia perspektívájából minimum nehézkes, rossz megoldás. Azért, mert a létet mássá levés helyett – *mássá lehet tenni*: a már benne rejlő vagy a jogon kívül éppen keletkező lehetőségek megvalósításával. Ez a *társadalmi létet jellemző gyakorlati filozófia álláspontja*.

¹⁶ Varga Csaba a jogi gondolkodás paradigmáinak jellemzése során a társadalomontológiai megközelítés jelentőségét többek között abban látja, hogy segítségével elemezhető az, hogy „milyen módon vonhatjuk meg a jogváltozás elvi határait ... amelyek a jogalkotó szabadságának és önkényének is korlátot szabnak... A jog társadalmi létezése megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűségében nyilvánul meg. /miközben/ ... különféle összetevőiben a jog nem azonos módon és mélységben manipulálható.” (Varga, 1998, 355–357.)

¹⁷ Lásd: Szigeti, 2004, 338–357.

A létet „mássá” tehát a szubjektum aktivitása, a praxis teszi, megter-
mékenyítve a készen talált, objektíve fennállót, éppen azon keresztül,
ahogy a jogrendben benne lévő lehetőségeket, amorf, jogilag alakatlan
tényállásait, meg nem oldott szabályozási szükségleteit, kérdéseit a levés
(das Werden) állapotából jogilag jelentéssel bíró, értelmes létezéssé
transzformálja. Bizony, az eszmei mozzanat, a szellemi is léttel bíró, ami
nem létezik, az a semmi, a lét tagadása. Ennek elsődleges alanya (szubjek-
tuma) a megértő bíró vagy a törvényhozó, vagy közvetve a jogtudomány –
esetleges jogfejlesztő hatásával, meggyőző erején keresztül. A probléma
megértésében, azon keresztül konstituálódik a jogi megoldás gondolata,
amit nyelvileg kell kifejezni és rögzíteni. Ezzel pedig új tartalmat, jelentést
viszünk bele a jogrendbe, alakítjuk át annak terjedelmét, összefüggésrend-
jét. Azt azonban mégsem mondhatnánk, hogy minden jogi nyelv szociális
valóságot konstruáló, sokkalta inkább ez csak meghatározott összefüggé-
sekben lehet így. Éppen ezt kell kibontanunk. Választott ontológiai és her-
meneutikai perspektíváinknak megfelelően most már újszerűen definiálhat-
juk a jogrend kategóriáját: *A jogrend az értelmező megértés, jelentésadás
és jelentésalálás jogszolgáltatási közege, létmódja, melyben a megértés a
jogalakítási – jogválogatási – jogfejlesztési folyamat mozzanata, szaka-
sza, miáltal új tárgyiasságok keletkez(het)nek, melyek létbeli hatékonyság-
ra tesznek szert.*¹⁸

¹⁸ A jogi hermeneutikára alapozva igen radikális jogrend felfogást dolgozott ki W. Fikentscher. Nála a jogilag szabad tér jövőbeli kitöltésével válik a jogrend esetenormák összességévé. A miénkhez közel álló probléma felállítását mindenképpen ismertetnünk kell. A legátfogóbb jelenség a jog-
rend, ennek a pozitív joghoz és az objektív joghoz való viszonya pedig a következő: „Jogrenden
... azoknak a normáknak, törvényeknek, eldöntött eseteknek, jogelveknek vagy efféléknek ösz-
szességét értjük, amelyek együttvéve a jogot jelentik’ (Fikentscher, 1975–1977, IV. köt., 176.). A
jogrendnek kétféle szemléletmódját kell megkülönböztetni: egyfelől a jogrend jelenti a ma és itt
létező esetenormák összességét’, más elnevezéssel a pozitív jogot; másfelől azonban figyelembe
kell venni a jogrend időbeli változását, azt, hogy azokra az esetenormákra is gondolni kell, ame-
lyek a jogilag szabad térből a jövőben kidolgozandók. Ha a jogrendnek mindkét szemléletben
megjelenését együttesen átfogjuk, akkor jutunk el a jogrenddel csaknem szinonim objektív jog
kategóriájához. Ez több, mint a pozitív jog, mert a bírói úton újraképződő jogot, a jogtovábbfej-
lesztést tartalmazza. „A pozitív jog tehát azonos jelentésű az időben és helyileg fixált jogrenddel,
az objektív jogot a fejlődő jogrend alkotja’ /Fikentscher, 1975–1977, IV. köt., 177./ A jogrend-
nek, a pozitív és objektív jognak ezek a fogalmai nyilvánvalóan az esetenormára épülnek, olyké-
ppen vannak kialakítva, hogy azokban az esetenorma mint dinamikus elem meghatározó erővé
válik. ... Végül is a fikentscheri jogelméletben arról van szó, hogy a jog nem más, mint az eset-
normák összessége” (Peschka, 1992, 120–121.). Szellemes megoldásait azonban problematikus
és hibás levezetések tarkítják. Peschka nagyjelentőségű elemzését (1992, 81–133) és kritikáját
alapvetően osztva, mely szerint az esetenorma fikentscheri felfogása végeredményében

Hogyan és milyen szinteken megy végbe ez a mozgás, változik-gazdagodik a jogrend, amely a jogi tárgymeghatározások és összefüggések érvényes közegében végbemenő folyamat. Öt szinten vizsgálódunk:

- a jogképződés,
- a jogtalálás,
- a jogalkotás,
- a jogalkalmazás és a bíró alkotta jog,
- és a jogtudomány szintjein.

1. A jogképződés

A jogképződés ismert útja a szokásjogi, melyet nem szükséges itt részleteznünk. Elég az hozzá, hogy itt Georg Jellinekkel szólva „a tényszerűségnek lesz normatív ereje” (normative Kraft des faktischen). Hogyan? A tények – fogalmilag a tér- és időbelileg behatárolt, okozatos összefüggések következményei, amelyeket érzékszerveinkkel érzékelünk és ismétlődésnek ontikus állapota olyan mintázatok felismeréséhez vezet, amelyeket aztán a jogviták eldöntésében alkalmaznak. Ez a szokásjogi jogképződés útja. Az ismétlődő körülmények kiváltják azokat az ismétlődő magatartásokat, reakciókat – ahogy Weber mondja a tradicionális cselekvések egyik típusaként, az emberi magatartás a (környezeti) *inger-reakció mechanizmus jellegzetességét* veszi fel¹⁹ – amelyek mintegy gyakoriságuk erejénél fogva vezetnek normativitáshoz. Az így kialakult szokástól, a szokásostól való eltérést ítélik meg negatívan (szankcionálják). Az elvárás tehát éppen a szokásos követése lesz, amely társadalmilag nyomás alá helyezi az emberek viselkedését. A tapasztalatilag előálló ismételtség óriási tömegben fordul elő a társadalmak életének legkülönbözőbb területein, a műszaki-technikai területek normáitól, a kereskedelmi szokásokon és szabványokon át a társas érintkezés személyközi, illem szokásaiig. Hogy ez megtörténhesen, persze nem csak le kell játszódnia e folyamatnak százszor és ezerszer, hanem ennek a gyakorisági átlagnak *a jogszolgáltatásban történő fel- és elismerése* ad az ismétlődésnek normatív rangot. Ha pedig írásba is foglal-

contradictio in adiecto (1992, 133.) – ezért nem taglaljuk részleteiben. Ugyanakkor szükségesnek tartjuk a könnyű eset és a nehéz esetek közötti lényegi különbség kidolgozását a jogértelmezés és jogalkalmazás vonatkozásában, amely éppen a nehéz eseteknél dinamizálja és újíthatja meg a jogrendet.

¹⁹ Weber, 1987, 53.

ják a szokásjogot, akkor ez a képződött magatartásminta, elvárás új, belső összefüggések rendjébe kerülhet a jogviták eldöntése során. Keletkezése felől nézve a normativitás szociológikuma áll előtérben, ezért és ennyiben még csak külső, társadalmi normákról van szó. Különösen addig, amíg az elvárást csak a szájhagyomány rögzíti, amely variáció gazdagságában némiképp amorf és alakatlan. Ezért és ennyiben nincs is szituatív érvényessége, mint a jogi normának. Akkor azonban, amikor a társadalmi normákat nyelvileg is rögzítik és mértékként (magatartás mintaként) alkalmazzák a szociális viselkedések jogi elbírálásában, ezek jelentés- és funkció változáson mennek át. *A jogrend közegébe kerülve az érvényesség kényszerítő erejére is szert tesznek*, s ezáltal a jog regulatív és konfliktusfeloldó funkciójának megvalósulásában is közrehatnak. A szokásjog nyelvi megfogalmazása jogértelmi összefüggések rendjébe helyezi át a „szokásos” szociológikumát, és ezáltal, legalább is lehetősége szerint, a megértő értelmezés nyelvi-gondolati hermeneutikájával gazdagodik. A jelentésadás kiterjesztő, megszorító, helyben hagyó logikai műveletei és a jogász érvelés bevett szabályainak, toposzainak (topika) rendjébe kerül át.

II. A jogtalálás

A „Rechtsfindung” fogalma eredendően kettős tartalmat hordoz. Mert egyfelől nem csak az esetlegesség, az okkazonalizmus jegyében talált joganyagot jelenti, ami a jogrend egy mikroszintű realitása, ahol a véletlenek kedvező összjátékának szerepe lehet a problémamegoldó jogi gondolkodásban. Hanem másfelől, kedvezőtlen fejleményként a jogtalálás fogalmi tartalma az irracionalizmus értelmével is felruházódhat: ekkor a tudatban lévő jogérzék fellelése-megtartása a nép lényegével és jellemével organikus egységet képez. Ezt a jogérzékét pedig fogalmilag levezethetetlen (és/vagy tapasztalatilag ellenőrizhetetlen), intuitív adottságnak fogják fel – mutatta meg Mannheim a német történeti iskola gondolkodásának kritikájaként (1984, 140–176.). Jogérzék persze létezik, csak ez nem a népjellemből fakadó organikus adottságra való ráérzése a jogászságnak, hanem a jogi szocializáció eredménye. A racionálist nem kell irracionális adottságra visszavezetni. Valaminő levezethetetlen intuíció útján ezért nem kívánunk járni a jogszolgáltatás leírásában. Éppen elég lesz a joganyag gazdagságában rejlő esetlegességek leleményes kihasználásának bemutatása – mindenféle irracionalizmus nélkül. Ehhez *a véletlen objektivitását* kell elismer-

ni, amire a naiv tudat nem-igen hajlik, éppen ezért van szüksége a teleológikus gondolkodás túlhajtására – mutatta ki Nicolai Hartmann méltán híres munkájában (1970, 64–65.). A jogtalálás tehát fogalmilag feltételezi a törvényszerűségek metszéspontjában álló véletlen, az esetlegesség létezésének és szerepének a kimutatását, akár a pozitív jogon túli tartományban, az élő jogban, akár azon belüli összefüggésként alapozzák meg.

A tapasztalatilag adottra ráतालálás értelemeiben használja a jogtalálás fogalmát a merev állami joggal szembeállítva Eugen Ehrlich. Ő a jogszociológia egyik megalapozójaként az *élő jogon a szabadjogi jogtalálást* értette (Freie Rechtsfindung). A bíróságok és a hatóságok előtt érvényesülő hatályos joggal szemben „Az élő jog nincs jogtételekben lefektetve – mégis uralkodik az élet felett. Megismerési forrásai elsősorban a modern okiratok, emellett az élet, a forgalom, a szokások, a gyakorlat közvetlen megismerése, továbbá minden olyan kötöttségé, amelyet a jog elismer vagy mellőz, vagy amit éppen helytelenít” (1977, 70.). Ismeretes a szabadjogi mozgalmak számos variánsa, az USA-ban a realizmus, német nyelvterületen Ehrlich mellett H. Kantorowicz Franciaországban, F. Géný fellépése, L. Petrazsickij intuitív joga vagy éppen napjainkban a Günther Teubner elemezte „Globale Bukowina” jelensége, melyekre fő témánk, a jogrend kategóriája szempontjából nem szükséges kitérnünk. Ugyanis csak *a jogrend kategória alakítása szempontjából a találékonyságot, szellemi leleményt* – a spiritosa invenzionét, mondták egykor az olaszok – előtérbe állító megoldásokat vizsgáljuk, rendszerezzük. A norma – valóság viszony szociológikumának felvillantása után ezért szűkítjük perspektívánkat a *jogtalálás pozitív jogon belüli tartományára*.

Ehrlich az élő jog kutatásakor ezzel a perspektívával is foglalkozott. Itt *a hatályos állami joggal szembeállított „jogászjog”*-ot tárta fel. Az is világos, hogy ebben a relációban nem a közigazgatási-hatósági jogalkalmazásra gondolt. Ott ugyanis a hivatalnokokbírák döntően olyan jogot alkalmaznak, fogta fel, amely kötelezéseket ír elő. A civil jog területén azonban nem ez a helyzet, ott nem a közérdeket kell érvényesíteniük a jogszabályoknak, jogtételeknek, hanem a mellérendeltségi viszonyban álló magánfeleknek kell méltányos jogot szolgáltatniuk. Itt a jogrend joganyaga nem kötelez (a normák nem kőgensek, hanem eltérést megengedőek, tehát diszpozitívek, mondanánk a kontinensen), ezért nagyobb a bírő mozgástere és a változó élet követelményeihez igazodhat. Éspedig úgy az *analógiák alkalmazásá-*

ban, mint a *felvilágosítást adó és nem kötelező jogszabályok, jogtételek értelmezésében*. Ezek a jellemzők a common law jogfelfogásához és az abban alkalmazott megkülönböztetési technikákhoz („technics of distinction”, distinguishing) kapcsolódnak.²⁰ Ezért a jogtalálás speciálisabb, szűkebb értelemben bíró alkotta jog, jogászjog amely szemben áll a lefokozott politikai törvényhozó rugalmatlan, állami jogával.²¹ Eltérően a hivatalnok bíraktól, akik nem jogosítottak a jogfejlesztésre, Maczonkai Mihály jellemzésében a szabad jogtalálásban „a jog nem kizárólag az állam által tételezett jog, a bírónak a jogot nem mechanikusan kell alkalmaznia, hanem éppen ellenkezőleg, az eset körülményeire szabott méltányos döntést kell hoznia a jog segítségével. Ebben a modellben a jogkeresés tehát nem technikai jellegű, mert *maga az alkalmazandó jog tartalma is vita tárgya lehet.*”²² Voltaképpen ez már a norma és döntés viszonyának megítélésében az ún. *nehéz esetekhez*, az „esetnorma” (Fikentscher) és bíró alkotta jog kérdéseihez vezet át minket.

Eörsi Gyula igen jó példája a jogtalálásra a magyar, kontinentális jogcsaládban, hogy a *házasságon kívül együttélő élettársak vagyoni viszonyait* egykor *nem* szabályozó jogrendünkben a Legfelsőbb Bíróság az akkor (és egészen 1988-ig – Sz. P.) nem létező társasági jogot alkalmazta, óvatos analógiával. „A 94. sz. Polgári Kollégiumi állásfoglalás indoklása szerint az élettársak sajátos polgári jogi viszonya ... leginkább ... a polgári jogi társa-

²⁰ René David jellemzése szerint „A jogszabály általános jellege magyarázza azt, hogy a jogászok feladatát ezekben az országokban (ti. a kontinentális jogcsaláddhoz tartozóakban – Sz. P.) főleg a jogszabályok értelmezésében látják, szemben a common law országokkal, ahol a jogi technikát a megkülönböztetések folyamata jellemzi” (Ehrlich, 1977, 83.). A megkülönböztetés /distinguishing/ nem azt jelenti, hogy két hasonló eset (a és b esetek) között a bíró nem ugyanazon szabályt (sz 1) alkalmazza, mivel b eset csak látszólag hasonló, valójában nem tartozhat sz 1 alá, azt egy másik szabály, sz 2 érvényessége alá kell bevennie. A megkülönböztetés ugyanis nem különböző törvényi tényállások közötti kapcsolatra vonatkozik. Hanem azt jelenti, hogy elvileg nemcsak a, hanem b esetre is érvényes sz1, azonban a bíró észreveszi, hogy fennáll valamilyen olyan releváns csoportképző ismérv, ami miatt b esetet indokolt külön kezelnie. Mivel a kivétel szűkíti a szabály érvényességét, ezzel a b esetre vonatkozó csoportképző ismérvvel egyben újra lokalizálja az a esetekre vonatkozó sz 1 érvényességét, és külön kategóriává szervezi a b esetek tartományát. (Azonban nem alkot önálló szabályt, mert az már felülbírálat /overruling/ volna, amely a felsőbbbíróságok vagy a törvényhozó jogköre. Ebben lásd hasonlóan: Györfi, 2002, 183.). A caveat emptor (óvakodjék a vevő szabály) Seixas v. Woods esetének és a tényállásában nagyon hasonló Thomas v. Winchester esetnek összehasonlításával a megkülönböztetés kitűnő példáját mutatja be az újabb irodalomban Maczonkai (2005, 57–58.).

²¹ „A döntések régiebbek, mint a szabályok; a jogászjog ősi és összehasonlíthatatlanul gazdagabb, mint az állami jog” – írja a római remekjogászhoz, Paulushoz kapcsolódva Ehrlich (1981, 81.).

²² Kiemelés Sz. P., Maczonkai, 2005, 59.

ság elemeit tartalmazza, mert az élettársak ... gazdasági tevékenységet is igénylő közös céljuk elérése érdekében együttműködnek ... s anyagi eszközeiket is a közös cél elérésének szolgálatába állítják (Ptk.571. §).”²³ Egy jogilag nem szabályozott helyzetnek az analógiás értelemadással történő szabályozása érdemében új jog létrejöttét eredményezte, a jogtalálás leleménye következtében. (Anélkül, hogy bármiféle eredendő organikus egységet kellene tételeznünk, amelyre csak rá kellett éreznie a bíróságnak.) Rá kell mutatnunk: itt nem egy konkrét jogeset bíró alkotta jogi megoldásáról van szó, ezért itt nem a jogalkalmazás, hanem *kiváltképpen a jogtalálás fogalmi körében* vagyunk. Olyan Polgári Kollégiumi irányelvet használtunk, amely a Legfelsőbb Bíróságnak a bírósági hierarchiájában elfoglalt pozíciója révén adott érvényes iránymutatást az alsóbb fokú bíróságok bírának, egyedi ügyekben hozandó döntéseiknél.

III. A jogalkotás

A jogalkotásnál az össztársadalmi viszonyok és jogi visszatükröződésük között fennálló kongruens-inkongruens viszony szintjén (Peschka) kell elemeznünk. Fogalmilag a jogalkotás az arra kifejezetten felruházott szervek tudatos tevékenységének eredménye, melynek normái és jogtételei a megjelenésük utáni jövőbeli viszonyokra vonatkoznak, és ahol a jogi gondolat nyelvi kifejezése írásban rögzített és formalizált alakot kell, hogy magára öltjön. A jogképződés spontaneitásával (szokásjogi jogképződés és jogszokások kialakulása) és a jogtalálás bizonyos összetevőinek véletlenszerűségével szemben itt tehát a tudatosság és a jövőbeli viszonyok szabályozás útján történő (ex nunc) alakítása a cél. Ennyiben eleve nem a fennállót kifejező visszatükrözésről, hanem a fennálló alakító befolyásolásáról van szó. A jogalkotás akkor alkotó, akkor alkotás, ha a fennálló társadalmi viszonyokat nem azonos szinten kívánja újratermelni (reproduktív norma), hanem – legalábbis bizonyos vonatkozásokban – megváltoztatni kívánja (innovatív jogi norma).²⁴ Mindazonáltal a jogalkotó célkitűző, teleologikus értelmének kiindulópontja a fennálló megértése, az adott viszonyok közötti magatartások, társadalmi cselekvések ismerte, s ennyiben a fennálló valóság gondolati visszatükrözése, kifejezése (a megértés) nem megkerül-

²³ Eörsi, 1975, 520.

²⁴ A reproduktív és az innovatív norma megkülönböztetését lásd: Szigeti, 2004, 70–72.

hető a jogalkotás folyamatában. Indirekt összefüggéssel bizonyítva: ha jogalkotó nem értené a fennállót, szabályozása tárgyát, „a dolog természetét” (die Natur der Sache), akkor Sollen típusú tételezései legfeljebb a véletlen szintjén hathatnának a jogalanyok cselekedeteire, ezért nem jogalkotásról, hanem jogtalálásról kellene szólnunk. A jogalkotás nem az esetlegesség szintjén, nem is az esetnorma, az *egyedi döntés* szintjén, és nem is a *jogelvek általánossága* magaslatáról szabályoz, hanem a kettő között: *a különösség, a tipikusság* szintjén. Ezzel azt is állítjuk, hogy az általános elvek különböznek a normáktól, s a jogalkotó nem egyedi viszonyok és általános elvek (jogelvek) közötti kapcsolatra (E – Á) alkot szabályt (normát), és nem is egyedi – egyedihez való viszonyára (E – E) koncentrálna mint a precedensjog „reasoning to case to case” jogtechnikája, hanem a különös – tipikus fogalmi szintjét keresi, amit aztán a jogalkalmazónak kell jogértelmezéssel viszonyítania az egyedi ügyhöz (K – E). A jogrend összetevői tehát nem merülnek ki a jogalkotás különös, normatív termékeiben, nem kizárólagos, viszont jelentős a szerepük.

A *különösség-tipikusság közbenső, közvetítő helyzetében* persze van mozgáster abban a tekintetben, hogy a különösség melyik irányba mozdul el a szabályok alkotása során: az egyedi, konkrétumok felé, szűkítve ezzel a szabály érvényességi körét vagy éppen ellenkezőleg, kitágítja azt az általánosság elvontabb, kevesebb meghatározást tartalmazó pólusa felé. Példának erejével szólva: a polgári jogi felelősség *vétkeességi alakzata* az „*általában elvárhatóság*” fogalmán alapul. A jogszabályi, absztrakt jogviszony szintjén az általános fogalommeghatározás a kiindulópont. Ha fennáll a károkozás ténye, akkor *generálisan* az általában elvárhatóság megsértése a felelősség alapja, amit ellenbizonyítással lehet *egyedileg kimenteni*. Az általános domináns érvényessége feltételezi az egyedi kimentést, ezért vonatkozik arra, különös lesz (Á – /e/ = K). Az alárendelt, rekurzív mozzanattal együtt kap jelentést a vétkeesség alakzata. Aki úgy okoz kárt, hogy bizonyítani tudja, hogy az adott helyzetben általában elvárható módon járt el, az kimenti magát a felelősségre vonás alól. Hogy adott helyzetben mi az általában elvárható magatartás, aminek megsértése felelősségre vonást involvál, azt a jogalkalmazó dönti el, a joggyakorlat bevett hagyományai, adott területre (példánknál a károkozás) vonatkoztatott mintázatai szerint. Az egyedi kimentés és az általában elvárhatóság különösségének *határhelyzetben nő meg az értelmező értékelés szerepe*, akkor, amikor a károko-

zás ténye mellé nem a vétkesség, pusztán csak a „a vétkesség lehelete”, azaz alacsony fokozatú különössége anélkül társul, hogy megvalósulna a kimentés egyedisége.²⁵

A jogi hermeneutika lényege a múlt és a jelen közötti közvetítés megtalálása. A mindenkori elvárt magatartást tartalmazó *norma fixált és befejezett mivolta* és a szakadatlanul *változó jelen társadalmi szituációja* közötti távolságot hogyan tudja áthidalni a jogalkotás? Ha ugyanis nem a már létező múlton akarja elbírálni a jelen cselekedeteit, ami a reprodukív norma jellemzője, hanem produkálni, jövőre vonatkoztatott előírásokat akar megvalósíttatni, akkor nem a múlt–jelen viszonyra, hanem a jelen–jövő dimenziójára akar hatni. Itt a hermeneutikai megértés jogalkotásban játszott szerepével kell foglalkoznunk. Nem a szokásoson, a gyakorlati átlagon, hanem a lényegtípuson orientálódik a jogalkotó. A valóság közvetlen jelenségformáinak konkrétságától absztrahálnia, általánosítania kell, hogy elkerülhesse a jogalkotási kazuisztikát. Ebben megkerülhetetlen, hogy a meglévő joganyag intézményei, jogtechnikái, szabályozási módjai hagyományként jelen legyenek a jogalkotói tudatban, mint amelyek a jogrend összetevői. Hasonlóan más országok szabályozási mintáihoz, megoldásaihoz, melyek recepciójának sohasem a mintaadó ország viszonyaihoz igazodva, hanem mindenkor a befogadó, átvevő ország viszonyainak szükségleteihez igazodik. Szó szerint tehát nem „félreértik” a múlt szabályozásait és a recipiálendő jogot, amikor megváltoztatva emelik be saját jogrendjükbe, hanem tudatosan *értelmezik át önnön szükségleteik* szerint (termékeny elértés). Ezzel *új érvényes elvárásokat* fogalmaznak meg a de lege ferenda jogrend címzettjei számára. A múltból átöröklött vagy mástól átvett gondolati kincsek, szabályozási megoldások tehát éppen a megértő átértelmezés segítségével egy *aktív adaptáción* mennek át, minek következtében a jelen és az átvevő ország jogrendjének átformálására alkalmassá válnak. A hagyomány és a külső forrás átvétele akkor volna inadekvát, ha egyfelől figyelmen kívül hagynák az átvevő ország belső és aktuális viszonyait és másfelől a valóság szerkezetében benne lévő létehetőségektől

²⁵ Grosschmidt „vétkesség lehelete” fogalmához kapcsolódóan Eörsi a mindennapos figyelemki-
eséseket, tévcselekményeket – amelyek a szemrehányhatóság határát alig érik el és mégis nagy
károkhoz vezethetnek – hozza fel példaként, a balesetek területén. „A gép mellett és a volánnál
felmerül a „másodperctörődék-érv”: a „vétkesség” abban áll, hogy a vezetőnek egy másodperc-
törődék áll rendelkezésére és ezért ki van szolgáltatva reakciónak.” (Eörsi, 1975, 319.)

független tételezésekkel élnének. A lényegtípus éppen azt fejezi ki, hogy a *valóság mint a lényeg és a megjelenés (és a látszat)* duális szerkezeti *egységében* nem csak tényszerűségek, adottságok (fakticitás), hanem viszony jellegű képződmények is vannak. Objektíve adott társadalmi viszonyok és interperszonális relációk, amelyek változtatható mértékek szerint szerveződnek. Ha csak spóradiusan, véletlenszerűen változtathatóak, akkor csekély, elvont marad a jogalkotói befolyásolhatóságuk. Ellenben *ha konkrét lehetőségek jellemzik a társadalmi lét szituációit és személyközi kapcsolatait, vissza-visszatérő állandósággal, akkor a jogalkotói szubjektum ennek megértése és felismerése révén tételezéseivel belenyúlhat a folyamatba és átformálhatja a fennálló viszonyokat.* A megvalósulás kulcskérdése, hogy felismeri-e a jogalkotó az adott konkrét lehetőségek között a célként kitűzni érdemes értékekhez vezető normatív elvárásokat, amelyek az általuk elindított oksági folyamatokkal váltoór módjára terelik új pályákra a társadalmi cselekvéseket. A jogszabályok címzettjei, a cselekvő jogalanyok magatartása ugyanis az az eszköz, amely a jogalkotó által többé-kevésbé felismert szükségszerűségek alapján, amelyen keresztül a fennálló viszonyok cselekvő megváltoztatása végbemehet. A típusalkotásban ezért a lényegtípus játszik döntő szerepet, akkor, amikor a jogalkotó új valóságot kíván teremteni saját eszközrendszerével, a lukácsi-peschkai értelemben vett másodlagos teleologikus tételezéseivel.

IV. A jogalkalmazás és a bíró alkotta jog

A precedensjog eset és eset között keres döntési alapokat (ratio decidendi), hasonlóságok alapján, melyeket megkülönböztetési technikákkal igazol. A kontinentális jogtechnika *az egyszerű esetekben* a különös szabályok hatálya alá viszi be az egyedi eseteket (szubszumpció), jogértelmezési műveletekkel: előbb a nyers, életbeli tényállásból a jogrend szűrőjén keresztül jogesetet kialakítva, hogy azokat szabály alapú döntésekkel minősítse. Persze nem közömbös, mit értünk szabály alapú, vagy másként normatív döntésen. Itt ugyanis szabályon a klasszikus, *regulatív jogi norma*, illetőleg a közigazgatási jogban jellegzetes *feladatkijelölő norma* alapján hozandó döntést kell értenünk. Tehát azt, amikor a norma kettős hipotetikus szerkezetével, a hipotézis és a diszpozíció, illetőleg a diszpozíció és a jogkövetkezmény közötti kapcsolat következtében tartalmilag alkalmas az emberi magatartás irányítására (és nemcsak nyelvi és logikai

egységet képez, mint *a jogtételek vagy a jogrendszer egységességét biztosító normák*, amelyek önmagukban nem képesek az emberi magatartás irányítására, elbírálására²⁶). A feladat-norma klasszikustól eltérő, bonyolultabb, de passzentos szerkezetének leírásától²⁷ itt eltekinthetünk. Közös sajátosság mindkét normatípusnál az, amit Robert von Mohl egykor úgy határozott meg, hogy *jogi értelemben (ilyenkor) a döntés teljes egészében a norma tartalmából vezethető le*.²⁸ A levezetés persze tartalmaz jogértelmezési műveleteket, logikai ítéleteket, érvelést és következtetéseket, és nemcsak hogy nem zárja ki, hanem egyenesen involválja is az alkalmazott norma adott esetre szabott individuális specializációját. A konkrét ügy jogalkalmazói eldöntése *ettől lesz individuális érvényű*. Képletesen szólva: a jogalkalmazási folyamat tehát itt sem helyettesíthető paragrafus automatával. A magatartás jogszerűnek vagy jogellenesnek minősítését azonban ilyenkor a norma uralja, határozza meg. Ezeket az eseteket tekintjük „könnyű” eseteknek, amelyek tömegesen-tipikusan fordulnak elő a kontinentális jogrendszerekben. Jogelméleti tévedés ezeket akár a schmitti decizionizmus jegyében, ahol *a kivételeesség érvényteleníti a normálformát*, akár a precedensjog jegyében összekeverni a joghézagokkal és az úgynevezett „nehéz” esetekkel (hard cases), ahol a jogértelmezés és a jogalkalmazó autonómiáját előtérbe állító lelemények valóban fokozottan kerülnek előtérbe. A könnyű esetek attól könnyűek, hogy *ha az egyedi eset tényállására érvényes leírást adnak vagy a regulatív vagy a feladat normák*²⁹ – és nem az általában vett, ki tudja mit jelentő „szabályok” –, *akkor az egyedi eset norma alapján történő minősítése konkluzív, ügydöntő*, noha ettől még teret ad *a jogkövetkezmény individualizációjának*. Mindez nem zárja ki, sőt feltételezi, hogy a normatív tényállás absztrakt fogalmait és az életbeli tényállás egyedi, konkrét karakterét egymásra vonatkoztassa a jogalkalmazó, a jogi konfliktus megértése és feldolgozása folyamatában. Az életbeli tényállás és a törvényi tényállás közötti könnyű esetekben a kettő között a konkrét azonosság viszonyát kell értenünk. Ez eltérően a formális

²⁶ Szilágyi, 2011, 307.

²⁷ Szilágyi, 2011, 305–306.

²⁸ Idézi Schmitt, 1992, 1.

²⁹ Meghatározva a norma alá nem tartozó kivételek körét. A mérlegelést lehetővé tevő vagy megengedő normák tehát nem tartoznak a könnyű esetek körébe, hasonlóan a generálklauzulákhoz, mert ezeknél nincs a felső- és alsó tétel megfeleltethetőségéhez köthető konkluzív logikai következtetés. A generálklauzulák státuszának jellemzéséhez lásd: Szigeti, 2004, 77–82.

logika *elvont azonosság* követelményétől ($A = A$), a konkrét azonosság felfogás a különbséget, a lényegtelen, az esetleges vonások eltérését megengedi a törvényi tényállás elvontabb, lényegi mozzanatainál, azonban egybe kell esnie a lényegesekkel (A és non $A = \bar{A}$).³⁰ Az azonosság és a nem azonosság (egyedi vonás, lényegtelen eltérés, a fő fogalom variáció gazdagsága stb.) azonossága,³¹ tehát *a különbséget is magába foglaló, átfogó, szintetikus azonosság áll fenn az életbeli tényállás és a normatív tényállás között*. Ennek a kapcsolatnak a megteremtése a jogalkalmazásban egy reflexív gondolati eljárással megy végbe, és az eljárás nem kiküszöbölhető, nem megspórolható. Ezért mondhatta Horváth Barna, hogy a jog sem nem tiszta norma, ahogy Kelsen gondolja, sem nem tiszta tény, mint a természettudományos megismerés tárgyai, hanem „örökös” egymásra vonatkoztatása a tényeknek a normákra és megfordítva, a normáknak a tényekre. A norma, a jogtétel által hordozott elvont jelentés nem elegendő az életbeli tényállás jogesetté értelmezése nélkül, mert az utóbbi, a szemléletes-érzéketes tény is számít. A megtörtént esetből, az életbeli tényállás konkrétságából e gondolati művelet, a reflexió révén lesz csak jogeset, a tényből jogi tény, ahol a jogilag releváns tényállás megállapításával az értelmezés nyugvópontra jut. A tényállás rekonstrukciója után (tehát amikor túljutottunk a tény-szkepticismuson) pedig *a norma, a jogtétel elvontsága és immáron a jogesetté értelmezett eset konkrétsága közötti távolságot kell áthidalni*, az értelmezési műveletek során keletkező kételyek, határhelyze-

³⁰ A lopás idegen dolog (corpus) elvétele, az eltulajdonítás szándékával (animus). A minden ami nem saját, az az idegen – tehát a saját kizáró (tagadó) vonatkozásán keresztül azonosítható az idegen fogalmi eleme. Ez lényeges összetevő, az azonban már csak, lényegtelen, esetleges, hogy az elkövető tudta-e, hogy ki a tulajdonos. Azt kell tudnia a tényállás fennállásához, hogy nem az övé, tehát idegen a dolog, amit elvett, s nem azt, hogy pontosan kié, x. y-é, z-é vagy n-é. Ez ugyanis esetleges az elkövetési magatartás szempontjából. A könnyű eseteknél a jogalkalmazó értelmezési mozgástere eleve igen szűk, mert egyfelől a hipotézis és a diszpozíció, illetőleg a diszpozíció és a szankció kapcsolata tartalmilag meghatározott, másfelől pedig kidolgozott dogmatikával rendelkeznek. Példánkban a használatlopás (furtum usus) problémáját a joggyakorlat kiterjesztő értelmezéssel bevitte az idegen dolog fogalma alá. Innentől kezdve pedig megszűntek a szándék tényállási elemével kapcsolatban korábban fennállott értelmezési nehézségek („... vissza akartam adni, csak kölcsön vettem, bíró úr – elkövetői érvelése elesik), mert dogmatikailag rögzült, hogy a törvényi tényállás megvalósulása szempontjából a használatlopása is lopás.

³¹ A formális logika elvont és a dialektikus logika konkrét azonosság felfogásának különbségét legkidolgozottabb formájában, a matematikai logikára is reflektáltan lásd: Szigeti, 1998, 445–507. Az életbeli- és a jogszabályi tényállás közötti azonosság vagy hasonlóság közötti viszony jellemzéseként pedig lásd Peschka, 1992, 113–117.

tek gyakorlatias eldöntésével és kizárásukkal. Tehát az absztrakt jogszabályi jogviszonyból konkrét, a feleket érintő és azokra érvényes egyedi jogviszonyt kell teremtenie a bírónak, azzal, hogy *szórá bírja a törvény jogesetre vonatkozó értelmét*. Ebben a reflexív, gondolati mozgásban kaphat pozitív szerepet a jogi hermeneutika. Ez az értelmezés nem végtelenített, circulus vitiosus folyamat, ahogy ezt a műalkotások vagy a történelem értelmezésében a bölcséleti hermeneutikában felfogják. Hanem a norma általános érvényessége felől és a különös normatartalmon keresztül értékelendő esethez, üggyhöz kötődő szelekció és minősítés, ahol a megértés körébe előismereteivel bennlévő jogalkalmazónak a döntéshozatal felé előrehaladó mozgás érdekében kezdetben majd mindenben, majd a bizonytalanságokat kiszűrő bizonyítékok és értelmezések következtében elért bizonyosságok miatt egyre kevesebb kérdésben, végül már csak a kételyben kell kételkedni. Az eredmény a döntés, az ítélet rendelkező része mindenkor már a jogesetet és nem az életbeli tényállást minősíti, és ennek lesz egzisztenciális hatása (eltérően a folyamat során a bíró által mozgósított közben-ső érveléstől, értelmezéstől és az indoklástól, amelynek nem egzisztenciális hatása, hanem meggyőző-igazoló ereje kell, hogy legyen).

A szabályok modelljének Dworkin adta leírása is némiképp hasonlóan, mégsem azonosan jellemzi e helyzetet.³² Győrfi Hart felőli kritikája – elvek nemcsak elvekkel, hanem a szabályokkal is ütközhetnek – megmutatja, hogy a dworkini értelemben vett szabályok nem lehetnek „mindent vagy semmit” jellegűek, mert bizonyos elvekkel való összeütközés esetén az elvek többet nyomnak a latba, mint a szabályok. Következésképp egy szabály nem feltétlenül határozza meg azoknak az eseteknek a minősítését, amelyek alá tartoznak. Így *a szabályok nem feltétlenül szolgálnak kizáró indokokat, mert az elvek felülírhatják őket*. Ezért következtet arra, hogy „az auroritatív indokokat úgy kell felfognunk, mint amik egyrészt tartalomfüggetlenek, másrészt pedig meghatározott, különleges súlyuk van az érvelésben.”³³ Csakhogy ami megáll a dworkini „laza” szabályfogalommal szemben az esetjogi jogtechnikában és gondolkodásmódban, az *nem érvényes* a kontinentális regulatív és feladatnormaként definiált normák vonatkozásában. Ezeknek ugyanis *situatív-, a hipotézis és a disz-*

³² Lásd: Dworkin, 1996., a normák – jogtételek versus szabályok – magatartásminták összevetését elvégeztük: Szigeti, 2004, 72–76.

³³ Győrfi, 2002, 184.

pozíció kapcsolatával leírt érvényességük van, tehát nem mérlegelést megengedőek, hanem valóban kizáró, vagy-vagy természetűek.

Ilyenkor az egyszerű esettel szembeállítható, a következő problémákat okozó esetek lehetségesek: 1.) törvénysértő a bíró, aki eltekint annak a normának az alkalmazásától, amelynek szituatív érvényessége van az eldöntendő életbeli tényállásra. Ez esetben *törvénysértő döntést* hoz, lerontva a jogrend autoritását. Ellenben 2.) ha a jogalkotó olyan hibát követett el, hogy egy mérlegelést igénylő szabályt normatívként, sőt, ius strictumként fogalmazott meg, ezt a hibát a jogalkalmazó csak akkor képes kiküszöbölni, ha vagy (2/a) a törvényt rontó szokásjogra tér át, tulajdonképpen jogszokást teremtve³⁴ vagy pedig (2/b) a merev, elhibázott normát a „*summum ius – summa injuria*” elvvel korrigálja. Ekkor a korrekcióra felhívott elv valóban nem a szabály írott értelmének feltárására hivatott, mint ez igen gyakori a regulatív normák alkalmazásának alap esetében, hanem éppen a szabály hibája következtében a ius strictum és az equity ellentmondásának feloldására. Az azonban, hogy a kontinentális jogrend-szer sem csak szituatív érvényességű és ezáltal ügydöntő normákból, hanem egyéb elvekből, jogelvekből és jogtételekből, sőt, laza szabályokból is áll, amelyek szabály szkepticizmust szülnek és ügyet minősítő jogértelmezést kívánnak meg a jogalkalmazótól, nos, *még ez sem teszi indokolttá, hogy lerontsuk a jogrend legegzaktabb összetevője érvényességét, s a súlyozandó autoritatív érvek, elvek diszkrecionális alapon eldöntendő esetköreibe áthelyezve értékelték le őket.*³⁵ 2/a és 2/b-ként definiált létező jelenségek még sem indokolhatják a túláltalánosítást: a könnyű esetek gondolati fellazítását. Mintha egyfelől csak rugalmatlan és *hibás törvényhozás* létezne, amivel szembe kell állítani a helyes és helyzet adekvát, *rugalmas jogászsíjogot*. (Ez akkor is téves szembeállítás, ha az ún. jogászsíjog hazájában valóban magas fokú jogi kultúra létezett és létezik.)

³⁴ Ilyen esetet mutattam be a magyar bírói gyakorlatból fentebb is hivatkozott elemzésemben: Szigeti, 2004, 75–76.

³⁵ Jögesetelemző, empirikus bizonyíték a magyar választójog területéről azon tanulmányunk, ahol a fentebbi, normatani értelemben vett szabály alapú döntéseket jellemeztük és különítettük el a jogfogalmon alapuló-, illetőleg az alapelvi – ab ovo – mérlegelési jogkörben hozott döntésektől. A paradigmaticus, tiszta példák természetesen nem zárják ki a típusok kombinációit, ami a nehéz esetek körébe viszi át a felmerülő kérdéseket. Lásd: A választójog jogdogmatikája – jogesetek tükrében (Szigeti, 2007B.).

Ésszerűbb elismerni, hogy nemcsak érvelési irányokat kijelölő és az elvek súlyát mérlegre tevő nehéz esetek és joghézagok vannak, *ahol az elvek és jogtételek ügydöntő státuszba kerülnek, hanem egyszerűek is, ahol a regulatív norma léte, általános érvényessége, tartalmi igazoltsága és alkalmazása konklúzív, zárt érveléssel oldja meg az adott jogesetet.* Abban a mértékben, ahogy elhagyjuk a szabály alapú döntések tartományát, és a *nehéz esetek* (1. az egyedi esetre tartalmilag több, egymással konkuráló norma releváns; vagy 2. „a normatív semmi” helyzetében a jogalkalmazónak adandó diszkrecionális jogalkotói felhatalmazás áll fenn /alapelvi bíráskodás/ vagy a *joghézagok*) körébe lépünk, kerül a jogalkalmazás előterébe a nyitott érvelés és a jogi hermeneutika jogesetet minősítő jelentés adása. Itt a szabadjogi jogtalálás – bár még sokféleképpen értelmezhető – területére kerülünk.³⁶ Ugyanis az életbeli tényállások és a normatív tényállások között nincs megfeleltethetőség, nincs fentebb leírt értelmű konkrét azonossági viszony, legfeljebb *analogikus kapcsolatot* lehet teremteni közöttük. Az analógiák képzésében a jogalkalmazónak pedig van szabadságfoka, bizonyos területeken a joganalógia (analogia iuris) esetében lazán, akár a jogrendszer egészében mozoghat, míg a szűkebb, törvényi analógia (analogia legis) legalább néhány lényeges tényálláselem megállapíthatóságán, tehát részleges egybeesésén nyugszik a hasonlóság. A jogrendszer ultima ratiojának területén, a büntetőjogban azonban tilos mindenféle analógia, itt a „nullum crimen sine lege” és a „nulla poena sine lege” törvényességi követelményei kizárják az analogikus érvelést és a szabad jogkeresést.

A bíró alkotta jog külön kérdés, nem azonos a jogalkalmazással és eleve elesik a fentebb tisztázott szabály alapú döntések esetében is. Nem bármely egyedi eset eldöntése vezet bírói jogalkotáshoz, mert az egyedi, konkrét esetek eldöntése önmagában csak jogalkalmazás. A bírói jogalkotás többlet-kritériuma éppen az, hogy egy adott eset eldöntése során *olyan fogalmi, dogmatikai nóvum keletkezzék a jogrendben, amelynek az egyedi eseten túlmutató érvényessége van.* Ezt a jogrend meglévő, érvényes elemeinek,

³⁶ A „normatív semmi” helyzetére vonatkozó paradigmátikus kérdés: lehetne-e jogot szolgáltatni a 21. században egyetlen norma, szabály nélkül? A történetietlen, logicisztikus dekonstrukció szülte kérdésére a válasz: lehetne, csak ezzel visszaesnénk az esetjog kialakulásának kezdetéhez, annak amorf, differenciálatlan jogszolgáltatásához, bármennyire is törekedjék egy ilyen helyzet (jó) bírāja arra, hogy azonos mérce szerint, pártatlanul bírálja el az ügyeket. (W. Fikentscher esetenormájánál még visszatérünk a problémára.)

összefüggéseinek alkotó, újszerű alkalmazásával kell létrehozni a bírónak, mert érvényességét nem merítheti a semmiből. Tehát az újító jogtételek, összefüggések, mértékek érvényessége *a jogrendben meglévőekből átszármaztatott érvényesség*, mert az érvényesség létrehozása – jogszerűség-jogellenesség, igények, jogosultságok, kötelezettségek megállapításának alapja – eredendően a jogalkotó kompetenciája. Új jogi megoldás vagy döntés érvényessége tehát nem származhat a semmiből, a joghézagból vagy a jogrenden kívülről, hanem csak a már meglévő elemek *alkotó kombinációjából* vagy *azokból származó levezetések*ből, *következtetések*ből (racionális, ellenőrizhető argumentumokból és dedukciókból vagy indukciókból, analógiákból, fikciókból és interpretációkból). Hagyomány és újítás jogrendbeli viszonyában – a jogalkotás kivételével – az újítás a hagyomány erejére támaszkodik, saját érvényességének megalapozása végett.

Ha a jogrend összetevőivel és érvelési szabályaival *nem kerül kizáró viszonyba* a meglévő továbbépítése, akkor újíthat és a jogrend továbbfejlesztését végezheti el a bíró. Konkrét esethez, ügghöz kapcsolódóan, de nemcsak azt megoldva, hanem közben érvényes magatartás mintát alkotva a későbbi, azonos vagy hasonló esetek számára. Olyan *új egyedi megoldást ad az esetre, amely meghatározott összefüggésben önmagán túlmutató, különös érvényességre* tesz szert. Fikentscher esetnormájánál csak az adott esetnek van normája, mert minden esetet egyedinek tekint, olyannak, amelynek a normáját maga a bíró alkotja meg,³⁷ az általa kialakítandó egyenlő igazságosság követelménye alapján. Itt van azonban az esetnorma roppant problematikus mivolta, mert ami egyedi, az nem lehet norma, ami normatív, az viszont nem lehet egyedi. Az egyedi konkrét döntés egyedi, adott felek és tényállás relációjában megszületett egyedileg érvényes ítélete tehát az ítélet terjedelmével nem mutat túl önmagán, *eltérően egy jogegységi döntéstől*,³⁸ és *különbözve a jogalkalmazó által alkotott jogtól*,

³⁷ „... minden egyes esethez az a norma tartozik, amely azt a lehetőség szerint igazságosan megoldja. Elvileg tehát (az esetnormák értelmében) annyi norma létezik, amennyi megoldandó különböző eset” (idézi Peschka, 1992, 124.). Úgy is jellemezhető Fikentscher álláspontja, s ennek kétségtelenül racionális magva van, hogy jog az, amit a bíró ítél, az egyenlő igazságosság követelményei szerint. Ha ez nemcsak szükséges, hanem elégséges feltétel, akkor sem törvénykönyvekre, sem egyéb jogforrásokra, sem (múltbeli) jogrendre nem volna szükség. Ez esetben a bírói autoritás és a jó szándék elégséges a jogszolgáltatáshoz – szerintünk elfogadhatatlan szubjektívizmusánál kötnénk ki.

³⁸ Ilyen volt a kilencvenes évek elején a Legfelsőbb Bíróság jogegységi döntése a tanácsi lakásállomány privatizációjakor. A normákban megtestesült jogpolitikai cél, a lakásállomány magánkéz-

melyeknél az ítélet indoklása levezetésében vagy éppen a rendelkező részében hoz létre valami olyat (joglapot), ami alkalmas arra, hogy más hasonló (vagy éppen azonos) eset elbírálása során is mértékként funkcionálhasson.

Az *egyedi, különös és általános vonások*, tartalmi jogtárgy-meghatározások jogrendbeli, *reláció-függő és változtatható megoszlásával* lehet érvényességet előállítani a jogszolgáltatásban. A rendelkezésünkre nem állót, a meghatározatlan meghatározandót önkény nélkül, de a jogalkalmazói szubjektum szellemi-gondolati autonómiájával élve így juttathatjuk létrerelevanciához.

Végül, egy a hatósági jogalkalmazás és a választójog területéről hozott példán demonstrálnánk a jogalkalmazás és a jogalkalmazói jog (bíró alkot-ta jog) közötti különbséget. Az országos népszavazási kezdeményezések minősítését az Országos Választási Bizottságnak hatósági jogalkalmazói jogkörében eljárva kell hitelesítenie vagy éppenséggel – ha valamilyen kizáró ok áll fenn – megtagadnia az adott kérdés hitelesíthetőségét. Egészen addig nem is volt probléma ezen alkotmányos alapjog gyakorlásával, ameddig jóhiszemű és ésszerű kérdések érkeztek az elbíráló szervekhez. 2002 és 2005 közötti négy évben évi átlagban 20 kérdés, amit 2006-ban 48 követett. Az ezt követő, a köznyelvben találóan „népszavazási cunaminak” elnevezett periódusban – itt nem tárgyalható okokból – 2007-ben 385, majd 2008-ban majdnem 500 kérdés érkezett. Mit tegyen a jogalkalmazó, amikor a rendes kérdések tucatjai mellett azzal szembesül, hogy egyetlen napon ugyanaz a beadványozó 25, 47, majd 200 kérdést ad be, melyek vagy komolytalanok,³⁹ vagy abszurdak⁴⁰ és ráadásul copy-s technikával, egyetlen tényező megváltoztatásával készülnek?

A szigorú jog szerint a jogalkalmazó testületnek egyenként megtárgyalva és értékelve, egyenként kellene hatósági határozatot hozni a kérdésekről, amelyeket a Magyar Közlönyben kell közzé tenni és a határozattal szemben jogorvoslatért az Alkotmánybírósághoz lehet fordulni. Se az

be adása ellenére a helyi és különböző szintű bírói fórumok gyakorlata oly mértékben különbözött, szóródott, hogy jogegységi döntést igényelt az ellenérték-hányad megállapítása. Az LB jogegységet adó mértéke szerint mindenütt a lakások helyileg definiálódó piaci értékének 40%-án kell az önkormányzatoknak ellenértékként felajánlaniuk a vevőknek.

³⁹ „Akarja-e Ön, hogy Magyarország miniszterelnöke Fedák Sári (Kossuth Lajos vagy Madonna stb.) legyen?”

⁴⁰ „Egyetért-e Ön azzal, hogy az Alföldön 1000 m magas hegyet építsenek?”

ügyek összevonására, se pedig a közigazgatási jogban ismert hasonló problémára – az ügynevezett sajtópapír beadványok, érdemi elbírálásra alkalmatlan minősítésére – nem adott lehetőséget a hatályos joganyag. A közigazgatási jogi analógia alkalmazásának közvetlen lehetőségét kizárta, hogy a választási eljárási jog (1997. évi C. törvény, Ve.) szempontjából a közigazgatási eljárás nem minősült háttér jogszabálynak, azért, mert a Ve. a 44. § (2) bekezdésében más kérdésnél ezt megnevezte (és ezzel explicit felhatalmazást kívánt meg).

Vajon azonosan kell-e elbírálni a népszavazás rendeltetésével összhangban álló kezdeményezéseket azokkal, amelyek komolytalanok, hátráltatják a normális kezdeményezések elbírálását és lejárátja az eljáró szervek (OVb és AB) és a hivatalos lap tekintélyét? Ez volt a gyakorlat által felvetett dilemma, amelynek *megoldásához jogalap nem állt rendelkezésre*. Az érvényben lévő jogszabályokból mégis el lehetett jutni az, érdemi elbírálásra alkalmatlan’ minősítéshez, de csak a jogalkalmazó által alkotott joggal, az általa bevezetett mértékkel. Ugyanis az 1998. évi III. népszavazási törvény *preambuluma, amely fogalmilag tisztázza a népszavazás alkotmányos rendeltetését* és a Ve. 3. § d) pontja, amely *alapelveként a jóhiszemű és rendeltetésszerű joggyakorlás követelményét állítja fel, következképp tiltja a joggal való visszaélést /rendeltetésellenes joggyakorlást/,* – megalapozza e minősítést. A testület a preambulomot („az ország sorsát érintő legfontosabb ügyek eldöntésében, illetőleg a képviselői döntések befolyásolásában vagy megváltoztatásában a nép közvetlenül, szavazás útján is részt vehessen”) a törvény részének tekintette, amit egyébként az AB is így fogott fel, rámutatva, hogy egy kérdésnek összeegyeztethetőnek kell lennie a népszavazás alkotmányos funkciójával, melyet a preambuluma tartalmaz (75/2009. /VII. 10./ AB határozat).⁴¹ A preambulom jogtárgy-harmonikus (teleologikus) jogértelmezése és az eljárási törvény joggal való visszaélés tilalma együttes követelményének *származtatott jogalapként való újító alkalmazásából* le lehetett vezetni az e körbe tartozó kérdések érdemi elbírálásra alkalmatlannak minősítését.

Konklúzió: az élet által újonnan felvetett jogalkalmazási problémákra nem kell a törvényhozóra várni, *ha a jogrendből levezethető újító jogalkalmazói jogalkotással általánosító érvényűen meg lehet oldani azokat.*

⁴¹ Közzétéve a Magyar Közlöny 2009. évi 96. számában.

V. A jogtudomány szintje

Nincs módunk és nem is szükséges, hogy részletesen taglaljuk a jogtudomány funkcióit egy jogrendszer működtetésében és a jogfejlesztésben. Elég ha jogfejlesztés két szélső pólusára hozunk fel paradigmaticus példát, álláspontokat. A kor hatalmának, egzisztenciáinak nyomására létrejött adaptációs jogfejlesztést tekintjük az egyik pólusnak. Az ismert mondás, mely szerint „Savigny a germán jogot kereste, és a római jogot találta meg” – magyarázata éppen abban van, hogy az ott és akkor a nemzeti polgárosodás megkésett útját járó, még csak keletkezőfélben lévő Németországban a római jog, mint „az árutermelés egyetemes világjoga” (F. Engels) szükségletét hordozta az idő. Savigny és a pandektista jogtudomány úgy állt a kor hatalma alatt, hogy ebből csak keveset volt hajlandó tudomásul venni. Mást keresett, mint amit talált, amit viszont megtalált, az igen gyümölcsözőnek bizonyult. Amíg tudatosan a szellemi folytonosságot keresték a római jog és a germán szokásjog között, addig ösztönösen kikötöttek a hagyomány előkészítette újításnál (például a jogügyleti tannal megtermékenyített civil jognál és a kapitalizmus fejlődését előmozdító egyéb megoldásoknál).⁴²

A jogtudomány sokféle érvényes módszerében (adatgyűjtés, esetfeldolgozás, fogalomelemzés, rendszertani összefüggések kibontása, történeti és összehasonlító elemzések, jogszociológiai vizsgálatok, segédtudományok eredményeinek figyelembe vétele, induktív és deduktív következtetések alkalmazása, analitikus módszerek alkalmazása és szintézis adása) közös és lényeges vonás, hogy mindezekben *kitüntetett szerepe van a logikának*. Jog és logika viszonyában az erős felütést az a Trendelenburg-Moór Gyula vonulat képviseli – mutatja be Szabó Miklós kitűnő *Logica Magna*-jában – amely szerint „a jog nem tesz mást, mint érvényre juttatja a logikai szükségszerűséget”. A jurisprudentia a rendszerbefoglalás logikai célját logikai eszközök segítségével szolgálja.⁴³

A jog és jogtudomány persze keresi a bizonyosságok útjait a jogrend bizonytalanságai, esetlegességei, inkonzisztenciái közepette, de azért eltérően Moórtól, már csak iménti felsorolásunkból következően sem oszthatjuk azon álláspontját, *mely szerint a jogtudományban már kizárólag a logi-*

⁴² Lásd: Brósz – Pólay, 1992, 473–474.

⁴³ Szabó, 2014, 152–155.

kai eljárások uralkodnak. A hagyományos fogalomelemző jogtudomány magas fokú tudatossága és ebben a logikai módszerek szerepe sem helyezheti ugyanis hatályon kívül egy jogrendszer szociológikumának, politikumának a tanulmányozását. A társadalmi gyakorlat jogként elfogadottá váló magatartásformái nemcsak a logika ügyei.

Egy jogrendszer mikro- és makrósinten végbemenő spontán- esetleges jogtalálását, vagy tudatos jelentésadását vagy éppen kényszere- dett *aktív adaptációját* a történetileg változó valóság kihívásaira a jogrend alkotó mozgásba hozásával, a jogfejlődés útjain csak akkor teljesítheti, ha a jogtudomány nem mond le előzőek számbavételéről.

IRODALOM

- Bogdanor, Vernon (szerk.) (2001): *Politikatudományi Enciklopédia*. Osiris, Budapest.
- Brósz Róbert – Pólay Elemér (1992): *Római jog*. (Hetedik kiadás.) Tankönyvkiadó, Budapest.
- David, René (1977): *A jelenkor nagy jogrendszerei összehasonlító jog*. KJK, Budapest.
- Dworkin, Ronald (1996): A szabályok modellje. (Ford. Zódi Zsolt) In: Szabó József (szerk.): *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések*. (Prudentia Iuris 5.) Miskolc. 17–57.
- Ehrlich, Eugen (1977): A jogszociológia megalapozása. In: Varga Csaba (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*. MTA ÁJI, Budapest. 64–80.
- Ehrlich, Eugen (1981): Szabad jogtalálás és szabad jogtudomány. In: Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 73–98.
- Fikentscher, Wolfgang (1975–1977): *Methoden des Rechts in vergleichender Darstellung*. I–V. Mohr Siebeck, Tübingen.
- Győrfi Tamás (2002): Normatív pozitivizmus. In: Szabó Miklós (szerk.): *Natura Iuris*. (Prudentia Iuris 17.) Miskolc. 175–196.
- Hart, H. L. A. (1995): *A jog fogalma*. (Ford. Takács Péter.) Osiris Kiadó, Budapest.
- Hegel, G. W. F (1982): A természetjog tudományos tárgyalásmódjai, helye a gyakorlati filozófiában és viszonya a pozitív jogtudományokhoz. In: *Ifjúkori írások. Válogatás*. Gondolat, Budapest.
- Hegel, G. W. F. (1971): *A jogfilozófia alapvonalai*. (Ford. Szemere Samu.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kaufmann, Arthur (1982) [2000]: Gondolatok a jogi hermeneutika ontológiai megalapozásához. In: Szabó Miklós – Varga Csaba (szerk.): *Jog és nyelv*. Tempus projekt, Budapest.
- Maczonkai Mihály (2005): *Jogszociológia*. Dialóg Kampusz Kiadó, Budapest–Pécs.
- Mannheim Károly (1984): *A konzervativizmus*. (Ford. Kiss Endre.) Cserépfalvi Kiadó.
- Montesquieu (2000): *A törvények szelleméről*. Osiris, Attraktor, Budapest.
- Peschka Vilmos (1988): *A jog sajátossága*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Peschka Vilmos (1992): *APPENDIX „A jog sajátosságához”*. KJK és MTA ÁJI.
- Schmitt, Carl (1992): *Politikai teológia*. (Ford. Paczolay Péter.) Tempus kiadvány, Budapest.
- Szabó Miklós (2014): *Logica Magna. Utazások a logika birodalmában*. (Prudentia Iuris 29.) Miskolc.
- Szigeti József (1998): *Azonosság és nem-azonosság azonossága*. Magyar Filozófiai Szemle. 4-6. sz. 445–507.
- Szigeti Péter – Takács Péter (2004): *A jogállamiság jogelmélete*. (Második, bővített, javított kiadás.) Napvilág, Budapest.

- Szigeti Péter (2004): Szabály és norma azonossága és különbsége. In: Szabó Miklós (szerk.): *Regula Juris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben.* (Prudentia Iuris 22.) Miskolc.
- Szigeti Péter (2004b): A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél: a szuverenitás makro és a bírói ítélet mikroszintjén. In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Szigeti Péter (2007): Jogrendfelfogások: Hans Kelsen és Roscoe Pound koncepciójának mai értéke. In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről.* Gondolat Kiadó, Budapest
- Szigeti Péter (2007b): A választójog jogdogmatikája – jogesetek tükrében. In: Szabó Miklós (szerk.): *Jogdogmatika és jogelmélet.* (Prudentia Iuris 26.) Miskolc 360–373.
- Szilágyi Péter (2011): Jogi alaptan. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Takács Péter (2010): *John Austin és a klasszikus iskola jogelmélete.* Bibliotheca Iuridica. Budapest.
- Varga Csaba (1998): *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról.* Osiris könyvtár. Budapest.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1.* (Ford. Erdélyi Ágnes) Szociológiai kategóriatan. KJK, Budapest.

10. A jogtudomány társadalomtudományok közötti különmeműsége: praxishoz kötöttség és jogelméleti általánosítás*

A jogtudomány különmeműsége: praxishoz kötöttség és jogelméleti általánosítás. A jogász hivatások operacionális tudástípust igényelnek, amíg az elméleti jogtudományok a szubsztantív racionalitását. A kettő közötti helyzetben vannak az (ágazati) szakjogtudományok. A jogtudományok hivatása pedig a jog eszméjének, az igazságosságnak az előmozdítása a jogszerűség talaján. Jogszerűség – igazságosság és az igaz/hamis megkülönböztetés viszonya.

I.

A történetiség dialektikus fogalomalkotással leképzett mozgása után, amely nemcsak a történettudomány, hanem minden társadalomtudományi megismerés számára alapvető, térjünk rá egy másik több ezer éves „társadalomtudomány”, a *jogtudomány sajátosságainak taglalására*.

Az antikvitásban a természetjogi, a középkorban a szokásjogi jogfelfogás volt az uralkodó, és csak a 19. századtól kötődik a jogtudomány erőteljesen a tételes joghoz, annak jogpozitivisták szemléletű vizsgálatához. A természetjogi gondolkodásmód a 19. századtól már olyan kivételt jelentett, amely a joganyag értékszempontú vizsgálatával is törődött – akár status quot igazoló, akár azt kritikailag meghaladni kívánó konzekvenciákkal végezte. Azonban a különbségek ellenére a jogtudomány mindenkor és *döntően a jogászképzés szükségleteihez igazodott* – a római jog recepciójának területein, a partikuláris szokásjogok, a common law, a kánonjog és az újkor hajnalán az itáliai reneszánszban fellépő glosszátorok és kommentátorok esetében is ez volt a helyzet – *sohasem vált teljesen társadalomtudománnyá*. A jogász szakmák igényeit döntően az egyetemi jogászképzés elégítette ki, ahol a szakjogi joganyagokat el lehetett és kellett sajátítani, s ehhez a dogmatikai, fogalomelemző jogtudomány segítségére volt szükség: alkalmazott tudományra. Németországban a hagyományos „Begriffsjurisprudenz”, Franciaországban a „l'école de l' exégèse” normativista, szövegelemző, jogértelmezést és rendszertant fejlesztő tu-

* A tanulmány a Jog-Állam-Politika V. évfolyamának első számában közölt A kritikai társadalomtudományi megismerés specifikumai című írás második része volt (Szigeti, 2013, 39–70.), melynek bővített változata olvasható ebben a kötetben.

dást produkált. Amikor a 19. században a történeti-jogi iskola Németországban éppen a természetjog abszolutisztikus felfogása ellen lépett fel – „a természetjog vak a történelemmel szemben” –, Angliában pedig a „Historical Jurisprudence” H. S. Maine kezdeményezte jogösszehasonlítással (Ancient Law, 1851) *tágította a jogtudomány horizontját*, kezdetét vette a jog társadalmi alapjainak, a jogalkotás, a jogalkalmazás és a konkrét jogviszonyok társadalmi-történelmi kondicionáltságának vizsgálta. A jogelmélet, a jogösszehasonlítás és a jogszociológia kilépett a jogpozitivizmus alkalmazott tudományi státuszából, s empirikus-történeti és elméleti-általánosító igényű fellépésétől napjainkig már társadalomtudományi ágnak is tekinthető.

Alapkérdésünk: hogyan lehetséges a jogtudományt komoly tudományként művelni? – parafrázálhatjuk Edmund Husserlnek eredendően a filozófiára vonatkozó kérdésfelvetését. Bizony a társadalomtudományokat és a jogtudományt egyaránt lehet komolyan művelni, ha azokat nem a természettudományok különmemű mércéjén kívánják „levizsgáztatni”, vagy pedig a matematikáén (amely nem természettudomány, hanem hozzávetőleg az absztrakt mennyiségi viszonyok és a térbeli, geometriai képződmények elvont formális tudománya), amely mivel nem tárgyspecifikus,¹ igen sok területen – így a társadalomtudományokban is – jól alkalmazható, anélkül, hogy a társadalomtudományok tudományossága azok matematizáltsági fokán állna vagy bukna.² F. K. von Savigny jogász eszméje ugyan hasznos analógia, jól kifejez egy egzaktság-igényt – a jogász a matematikai képletek bizonyosságával tudjon számolni a jog fogalmaival – azonban erre sohasem kerülhet sor, mert a jogesetek, különösen a nehéz esetek megoldása aligha képzelhető el „az egyetlen helyes döntés” bizonyosságával. A jogászai formalizmusokra támaszkodó jogpozitivistáknak a jogrend zártságát tételező felfogását – minden jogi problémának van megoldása, mert *a jog nem nyitott szövedékű, hanem szabályain és jogtételein (jogelvek, politikák) túl*

¹ Ezért van az, hogy a matematikusok gyakran nem is óhajtják megmondani, mivel foglalkoznak, megelőgszenek azzal, hogy nem tudják, de teszik, s az alkalmazhatóság igazolja eredményeiket.

² Saját tárgyak és módszerük van ugyanis. A társadalmi lét, amely sajátos praxisforma, nem egyszerűen természeti-fizikai és nem is egyszerűen szellemi realitás, hanem a szerves természethez képest azokra ráépülő, de megszüntetve-megőrző, tehát kategóriális nóvumot tartalmazó, s azokat magasabb szinten magukba foglaló létszféra. Épp ezért sokféle módszerrel megközelíthető – s persze sokan, éppen módszertani felkészületlenségük okán – inkább csak lejártni tudják, semmint művelni a társadalmi-történelmi tudományokat.

alapelveire visszavezethetően önmagába záródó képződmény (á la Ronald Dworkin) – alaposan kikezdték a különféle realizmusok. A korszerű *mérsékelt jogi pozitivizmusban* H. L. A. Hartnál a nyelvi probléma – a fogalom értelmezése a nehéz eseteknél a magjelentésen túlnyúló holdudvar tartományban szükségképpen bizonytalanságokkal terhelt – realizmusa következtében esik el az egyetlen helyes döntés jogbiztonság-igénye. O. Holmesnál a szabály ugyan számíthat, mert a precedensekben történő alkalmazása sokat segíthet a kiszámíthatóságban, „az ítélet a törvény horgony”, de a jóslás, és nem a bizonyosság státuszában van. Míg J. Franknél a jogbiztonság vágya pszichológiai okokból fenntartandó – a felnőtt társadalomnak szüksége van erre az apapótlékra – de elesik a kiszámíthatósága, hiszen a normák csak egy előre meghozott, összbenyomáson alapuló döntés utólagos racionalizálásául szolgálnak. Kicserélik a bírót, megváltozik az összbenyomás. Hol itt a realizmusok támadása következtében a jogilag megalapozott döntés? Hol a tudományos objektivitás, mi a jogtudomány vezérlő eszméje?

Minket tehát a jogtudomány létjogosultsága, feladata, értelme foglalkoztat, Nicolai Hartmannal szólva *intentio reflecta* problémaként. Azaz nem egy priméren természeti vagy társadalmi vagy jogi jelenségen, vizsgálati tárgyon gondolkodunk, hanem azon, hogy mit kezdhet saját tudományunk önmagával, mit kezdhet a közvetlen tárgy helyett saját magát a reflexió elé állító fogalomképzés, megismerés, elméletalkotás? Még tömörebben: nem a tárgyra irányuló közvetlen szemléletre, hanem *a szemlélet szemléletére irányuló kérdésfeltevést igényel a jogtudomány eszméje kérdésének* megválaszolása. A válasznak persze fogalminak kell lennie, hisz aki a perspektíva fogalmi pozicionálása nélkül akar szemlélni, annak moziba kell járnia, s nem társadalom- vagy éppen jogtudományt úzni – hogy Weber Karl Jaspersnek mondott *bon mot*-jával világítsuk meg az itt meglévő helyzetet. Előrebocsátva megoldásunkat: a jogtudomány eszméje a jog eszméjének, céljának a szolgálata. Olyan perspektívába kell helyeznie tehát önmagát, ahol hivatását a legjobban a jogeszmé megvalósításának, az igazságosságnak a szolgálatába állíthatja. Ha ezt a mércét vezettük be, máris eloldódhattunk a szakjogász praxishoz kötöttség jogpozitivizmusától, formalizmusoktól, s a helyes jog jogelméleti kérdésfeltevéséhez közelítettünk.

II.

A jogtudomány szerepének témája hosszú múltra tekinthet vissza, s majdnem a joggal egyidős probléma, amennyiben a római jogtudomány genezise a régi jog korszakára vezethető vissza. „Az ősi római jog hivatott ismerői a pontifexek kollégiumának tagjai voltak, (...) s a pontifex maximus vezetésével tartották nyilván a törvénykezésre az istenek által alkalmasnak nyilvánított napokat (dies fasti), s így papi funkciójuk a bíráskodással szorosan összefonódott.”³ A modern, nyugati jogtudomány ma már azonban semmiképpen sem mitológikus, és – szerencsénkre – hatalmunkban áll túlvilági erők segítsége nélkül is törvényt alkotni. A jog az euroatlanti térségben, ma formális racionalizációja és szekularizációja következtében elszakadt mágikus eredetétől, noha közismert, hogy a jogtudományi fogalomképzésre, a jog dogmatikájára, a teológiai gondolkodás is befolyást gyakorolt, s a kezdetekben jelentősen elősegítette módszertanának, elsősorban a glosszátorok, kommentátorok, majd az egzegétikus (l'école de l'exégès-hez és ahhoz hasonló) szövegelemző-magyarázó jogtudománynak a kialakulását. Kezdjük mi is elemzésünket a szakjogtudományokkal vagy ágazati jogtudományokkal, amennyiben azok a hagyományos jogtudományt, a jurisprudenzt éppen az értelmezési, a jogdogmatikai, rendszerezési kérdések előtérbe állításával művelik. Miért? Hogyan jellemezhető a jogászai szakmák és a hagyományos jogtudomány kapcsolata?

A szakjogtudomány *alkalmazott tudomány*, jogágazatok, jogterületek belső problémáival foglalkozik, s teljes a létjogosultsága: rendszerező-szisztematizáló, fogalomelemző, jogdogmatikát – az adott jogterület belső értelmi összefüggéseit kereső és megtaláló, tehát tantételeket kimunkáló feladatokkal. Így megállapítja, hogy egy tényállás jogi konstrukciójának milyen életbeli magatartásformák, elkövetési módok felelnek meg, vagy éppen hol húzódnak a rokon jogi fogalmak egymás közötti határai (mondjuk a felelősségi alakzatoké, teszem azt a büntetőjogban a dolus eventualis és a negligencia között). De az absztrakt jogi normák és jogtételek szempontjából releváns jogi tényeket sem lehet a jogágra, jogterületre jellemző – elvileg ellentmondásmentes jogi rend ismerete, a szakma ismerete nélkül – megállapítani vagy pusztán a józan észre támaszkodó emberi értelemmel minősíteni, mert a tapasztalatot és a jogászság mesterséges értelmét csak

³ Brósz – Pólay, 1992, 74.

a jogi oktatáson keresztül és a praxisban lehet elsajátítani. A kötelmi jog általános részének ismerete nélkül nem lehet a kötelmi jog különös részét alkalmazni. Vagy az általános törvényi tényállás büntetőjogban kiművelt fogalma és alakzata nélkül az egyes tényállásokat igen nehéz volna megatani és megérteni. A perbeli cselekmények fogatosítása sem meg pusztán az eljárási jogok szerepeinek tapasztalatok nélküli, mechanikus alkalmazásával. Az ágazati jogtudományok alkalmazott (s a jogász praxisban alkalmazandó) tudása közel esik a jogász tevékenységek igényeihez, csak hogy a gyakorló jogászság tevékenysége – az iratszerkesztő, kauteláris munka kivételével – mindig ügyekhez, esetekhez, azok eldöntéséhez kapcsolódik. A jogászok mindig megbízóik jogi helyzetét, jogállását, érdekeit védik és képviselik, vagy mint az ügyészek és a bírák, a jogrendnek megfelelő döntések megszületését szorgalmazzák. *A szakjogtudományok elol-dódnak ettől a konkrét esetekhez kötöttségtől, s a jogszabályok, jogi normák, tantételek és érvelésmódok általánosabb dimenzióit kutatják, de csak meghatározott, határolt jogterületeken (jogágakon belül vagy egy jogterületen).* A pozitív jog, a tételes jogi tudás megszerzéséhez, de megalkotásához és alkalmazásához egyaránt szükséges ez a hagyományos „jurisprudenz”. Nem egyenlő a jogelmélettel, ami nem részterületeken, hanem az egészre, a jogrendszer létokaira, funkcióira, belső tagolódásának mozgására, változásaira is keresi a magyarázatot. A társadalmi-jogi és megfordítva, a jogi-társadalmi változások okaira egyaránt kíváncsi, arra, hogy *a jogrendszer mint egész és egység, mint egy intenzív totalitás alkotóelemei és részrendszerei változásai ellenére meddig marad azonos önmagával.* Tehát nem pusztán egy-egy jogterület belső sajátosságára reflektál. A jog belső és külső komplexitása itt együtt a vizsgálat tárgya. Ebben az összefüggésben a jogtörténet, a jogösszehasonlítás és a jogszociológia is a jog szintetikus elmélete megalkotásának összetevője. Hiszen *a jogtörténet* a jogrendszerek időbeli változásait, a diakronikus szempontot érvényesítve tárgyalja a nemzeti jogrendszerekben végbemenő és az adott társadalomba beágyazódó folyamatokat. Amíg *a jogösszehasonlítás* – az összehasonlítás alapjának tisztázása után – az azonos alapon fellépő szinkron jelenségek összevetéséből próbál meg jogi jelenségeket magyarázni, lehetséges megoldásokat feltárni, következtetéseket levonni. Elkerülve az *egyidejű különidejűség* történetietlenségének csapdáit. Például olyasmit, hogy egy jogalkotó ott akarjon emberi jogi dimenziójú, igen szubtilis, kifinomult

jogvédelmet kreálni, ahol – s többnyire ez a helyzet a hagyományos vagy a vallási jogrendszerekben – nemhogy az alapjogok státuszát, hanem az alanyi jogok fogalmát sem ismerik vagy ismerik el. Ha ugyanis a komparativisztika a különböző fejlettségű, minőségű jogok egyidejű létezése közötti distinkciót nem teszi meg, akkor csak az lehet, amit Marcel Prost nagyszerű regényfolyamában, az *À la recherche du temps perdu*-ben az összehasonlító tudományokról írt: elegáns időtöltés. A *jogszociológia*, a jog okozatos összefüggéseinek, társadalmi feltételezettségének és hatékonyságának kutatását végezve pedig elősegíti a jogérvényesülés mechanizmusainak – az önkéntes jogkövetés motívumainak és a jogérvényesítés eszközrendszerének – a megértését.

Azt mondhatjuk most már, hogy végeredményben két szélsőértékként a tudás két típusával állunk szembe: a jogászai hivatások az *operacionális* tudástípust képviselik, esetekhez kötődő műveleteket végeznek a joganyaggal, míg a *szubsztantív racionalitás* tudástípusa ettől eltérő fogalomalkotási stratégiákra irányul: ez az elméleti jogtudományok sajátja. *A kettő között foglalnak helyet a szakjogtudományok*, mert mindkét tudástípus sajátosságaiból részesednek. Nincsenek teljesen a praxishoz kötve, elemelkednek attól és általánosabb jogi konstrukciókat építenek ki (pl. ágazati jogforrástan vagy jogági felelősségi alakzatok vagy éppen a joganyag rendezésének ott és akkor célszerű módozatai kimunkálásával), de jogági, jogterületi határokon belül maradó összefüggésekig, s nem az egész jogrendszerig mennek el.

Weber Jogszociológiájában – tőlünk eltérően – nem tett különbséget az elméleti és gyakorlati jogászai munka között. Azt mondhatnám, hogy az Őt foglalkoztató fő probléma vonatkozásában – a jog változásaiban a politikai tényezők (impérium) és a gazdasági feltételek mellett miért jut döntő szerephez a jogászság – ez némelyest megengedhető is volt. Ily módon a jogászai munkába, annak módszeressége és logikai szempontból legmagasabb fokú racionalitásába beleértve a jogtudományt, a következő öt posztulátumát találta: „1. minden konkrét jogi döntés egy elvont jogi tétel »alkalmazása« egy konkrét »tényállásra«, – 2. az érvényes elvont jogi tételekből a jog logikájának segítségével minden konkrét tényállásra levezethetőnek kell lennie valamilyen döntésnek, – 3. az érvényes tárgyi jognak tehát a jogi tételek »hézagmentes« rendszerét kell elénk tárnia, vagy látens módon tartalmaznia, legalábbis jogalkalmazási célokra

ilyen rendszerként kell kezelnünk, – 4. amit jogilag nem lehet racionálisan »megkonstruálni«, az jogi szempontból nem is releváns, –5. az emberek közösségi cselekvését általában úgy kell értelmezni, mint jogi tételek »alkalmazását« vagy »valóra váltását«, vagy éppen ellenkezőleg: mint bizonyos jogi tételekkel szembeni »vétséget« (...), mivel a jogrendszer »hézagmentességének« megfelelően a »jogi rendezettség« is alapkategóriája minden szociális történésnek.⁴ Szerintünk a jogi racionalizmus ezen posztulátumai közül elsősorban a mai kontinentális jog fejlettségénél az első kettő tapasztalatilag is előálló evidencia, míg a további három tudományos belátás következménye. Weber ezen jogi racionalitás követelményei jól mutatják a prudentia, a szakmai tapasztalat és a tudás egybefonódottságát. Ilyen és hasonló okok következtében vannak, akik a jogtudomány tudomány jellegét is megkérdőjelezzik.⁵ Magam az alkalmazott és az elméleti tudomány fogalmával tartom gondolatilag kezelhetőnek az itt kétségtelenül meglévő problémákat.

Mindazonáltal az operacionális tudás – ami a *szakjogtudományok művelői* esetében eloldódik a konkrét esetekhez, ügykehez kötöttségtől – egyenesen meg is óvja a szakjogtudóست attól, amit a Russel-paradoxon első állítása mond a szaktudósról. Nevezetesen – így Bertrand Russel –, hogy „szaktudós az, aki egyre kevesebből és kevesebből egyre többet és többet tud”. Ez a tudástípus valószínűleg nagyon jól illik a fizikusra, kémikusra, akik az anyag szerkezeti elemeinek egyre kisebb összetevőit ismerik meg és tárják fel. A makrofizikai testi dolgok mechanikáját a mikrofizikai kvantumelmélet követte, majd az anyag molekuláris és atomi szintjeinek vizsgálata következett – természetesen nem feltétlenül időbelileg – aztán a még kisebb kvarkoknál vagyunk. A jogtudomány azonban nem ezen a módon halad, mert egy roppant gyakorlatias képződmény. Legkisebb, logikailag értelmes egysége a jogtétel – ami értelmes jogi gondolat, nyelvi kifejezés, anélkül, hogy az emberi magatartás elbírálására alkalmas jogi norma lenne – tovább már nem osztható. A szakjogtudományoknak valószínűleg ezért nem sajátja ez a mozgás. Nem fenyegeti az a veszély, ami a russeli értelemben vett szaktudóست, ti. hogy tudása a rossz végtelenbe tartana – ami, ha belegondolunk – értelmetlenné is tenné erőfeszítéseit. (Ezért ezzel

⁴ Weber, 1995, 22.

⁵ Pl. Sajó, 1983.

a definícióval szembeállítható és állítandó a *docta ignorantia*, vagy legalábbis annak gyanúja.) A szakjogtudós tudásának határa ugyanis nem egy csökkenő mennyiségű, terjedelmű, természetű tárgy, hanem egy állandóan újratermelődő tárgy: a *joganyag*. Megismerése nem lehet pusztán esetről esetre következtető („reasoning to case to case”), tapasztalatot feldolgozó gondolati erőfeszítés, mert az indukció mellett mindig jelen lesz a fogalmi tartalmak és azok összefüggéseit alkalmazó dedukció. Egy számára adott tapasztalati realitás, véges és határolt empiria pozitív természetű: létezik mert hat, hat mert létezik. A szakjogtudós élvezheti a létezését, a jog pozitivitását. Tudása a *norma*, *döntés* és a döntések által kiváltott *jogviszonyok*, vagy autonóm felek által létrehozott akaratmegegyezések, azok keletkezése, módosítása, megszüntetése, tehát a jogi struktúra elemei közötti dimenzióban, kölcsönhatásokban mozog. Amihez elsősorban belső szemlélet kell, amely joganyag változik és változtatható. A jogi változások külső szemléletben látható összefüggéseire nem, vagy nem feltétlenül kell, hogy reflektáljon. Saját kompetenciahatárait szakmája magas szintű műveléséhez nem feltétlenül kell de lege ferenda eltolnia, s ezzel a lehetséges jogalkotás, a lehetséges és kívánatos jogintézmények természetjoga felé, a jogalkotás szociológiai, politológiai, ökonómiai összetevői felé kinyitnia. Gyakran ezt mégis megteszik, s akkor a jogalkalmazás vagy a jogalkotás jogpolitikai összetevőjeként értékeli műveleteiket. Mindenesetre a hatályos joghoz szigorúan kötődő szakjogtudományi felfogás képviselőit rázza meg leginkább az a Kirchmann által leírt, történelmileg nézve nem is ritka helyzet, hogy a törvényhozó helyesbítő szavára egész könyvtárak válnak makulaturává.

A joganyaghoz kötöttséget persze a szakjogtudós esetében is oldhatja a jogtudományhoz kötöttség, amennyiben annak a jogszabályoknál időt állóbb teljesítményei – jogdogmatikája, felelősségi alakzatai, szankciótana, klasszifikációi vagy éppen jogtechnikái, melyek a jogforrások értelmezésén keresztül maguk is a joggyakorlat összetevőivé válnak – ezek is munkásságának vizsgálati terepét képezik. Ilyen szempontból a tételes jogtól nemcsak a jogváltoztatás vagy a jogalkalmazás jogpolitikái, hanem a szakjogtudományok vezérlő eszméi felé is kapcsolatot talál a *jurisprudentia*. Tehát a joganyag, a jogváltoztatás és a szakjogtudomány trichotóm világaként jellemezhető. Ebbe a felfogásba a hagyományos jogtudomány jogfejlesztő hatása belefér tehát, mert a jogtudomány eredményein keresztül értelme-

zett joganyag – maga is jogforrássá válik. Felfogásom szerint a doktrinális értelmezés belejátszik a legálisba. Nem azért, mert kötelező, hanem mert meggyőző erején keresztül hat. A szakjogtudomány a joganyaghoz kötött, de teljesítményével szerepet kap annak újratermelődésébe – és ehhez nem kell absztrakt-elméleti, szubsztantív tudásformává válnia, mint a jogelméletnek, elég a gyakorlati szükségletek fogalmi elrendezésében feladatot vállalnia. Ezt viszont kell is, másképp feleslegessé válna vagy csak oktatási-didaktikai jelentőségre kárhozná magát. Mellesleg a jogászság képzése és képzettsége szempontjából, egy nemzeti jogi kultúra elsajátíttatása szempontjából ez sem kevés. Savigny jogász eszménye az, hogy a matematikai képletek bizonyosságával tudjon a jogász „számolni” a jog fogalmaival és konstrukcióival, csak abban az esetben mehet megközelítő teljességbe, ha az operacionális tudás a felhalmozódó jogász tapasztalatok mellett a szakjogtudományok eredményeire, az oktatásra és a jogi kultúrára egyaránt támaszkodik. A jogbiztonság – függően attól, hogy milyen konkrét elvárást fogalmazunk meg vele kapcsolatban, az *1:1-ben történő kiszámíthatóságot aligha*, míg a *jogszerű vagy jogellenes minősítést* illetően viszont *bizonyosságot* – épp ezért a jog eszméjének összetevője. Magas fokú jogász kultúra és jogállami szellemiség nélkül azonban a jog eszméjét, az igazságosságot sem lehet teljesíteni.

Summa summarum: az általunk egyáltalán nem lebecsült alkalmazott tudás(okkal) szemben az elméleti *jogtudósok* munkálják ki a jogról való gondolkodás alapfogalmait (jogtan), finomítják dogmatikai kategóriáit, általánosítanak a jogi élet tapasztalatainak összegyűjtésén és rendszerezésén keresztül (pl.: jogtípusok, jogcsoportok, nemzeti jogrendszerek, jogi kultúrák). Az *elméleti munka – szemben a különbözőségben szétteső, parciális, közvetlen gyakorlati tudattal – mindig a rendezetlenségbe absztrakció útján rendet teremtő „egybelátás”* (teória = egybe és egységbelátást, összszemléletet jelent, arisztotelészi értelemben, ami több mint a szemlélődés („contemplatio”) és más mint a „visio” és más mint a „praxis”, mert a jogi jelenségek sokféleségét és változásait egységes alapon, mozgási és fejlődési törvényszerűségeken keresztül magyarázza. A szétszórt sokaságot szintetizálja: ez elméletalkotási stratégiája.⁶ Hiszen a jog egyidejűleg norma,

⁶ Nem térünk itt ki az analitikus jogelméletekkel való viszonyra, amelyeket nagyra értékelhetünk, de ez nem változtat azon az összefüggésen, hogy éppen az analitikus eredmények felhalmozódása időről-időre megszüli a szintézisalkotás lehetőségét és szükségességét. Amíg a szintetikus

döntés és jogviszony; alkotmányos alapjog és törvényes jog; tárgyi jog és alanyi jog; jogosultság és kötelezettség; eszme és szervezet; nyelv és igazság sokféleségének valaminő egysége. Különböző oldalakra, mozzanatokra bomló ismerettárgy, amely nemcsak ezen *belső komplexitással rendelkezik*, hanem történeti alakulását befolyásolják társadalmi, gazdasági, erkölcsi és politikai környezetének hatásai. A jog fejlődését az adott társadalom szabályozási szükségletei, igényei is befolyásolják. A jog belső komplexitásának az egyneműsítése és e változó, dinamikus szerkezet arányainak átrendeződése, intézményi megoldásai *kölcsönhatásban állnak külső komplexitásával*. A társadalmi változások hatnak a jogi változásokra, s a jog megoldásai is befolyásolják az össztársadalmi viszonyok alakulását. Ezen *belső és külső komplexitás egybelátása és láttatása a jogról való elméleti tudás, a jogelmélet feladata. A jogelmélet a jog önreflexiója, s nem esik teljesen egybe a jogfilozófiával, ami pedig mindig egy meghatározott filozófia – egzisztencialista, neotomista, fenomenológiai, marxista vagy éppen neokantiánus – jogról alkotott reflexiója.*

III.

A *jog eszméje az igazságosság* – olvashatjuk a nem is olyan rég elmúlt század olyan kitűnő elméinél, mint a jogbölcse Gustav Radbruchnál vagy a pragmatista jogszociológus Roscoe Poundnál. Előbbi a jogeszmé közismert, antinómikus természetének tanítását dolgozta ki, az igazságosság-célszerűség-jogbiztonság szentháromságával, utóbbi az optimális szabályozást tette meg igazságosságkritériummá, ahol a legtöbb előnyt, azaz közhatalmilag védett érdekek és alanyi jogosultságok maximális elismerését a legkevesebb veszteséggel tudják párosítani. De mit jelent a jogban igazságosnak lenni? – akkor, amikor a jogeszmé feltartóztathatatlanul sodor egyik alkotóelemétől a másikig, követelik egymást, de ellent is mondanak egymásnak.⁷ A természetüknél fogva különbözőeket azonos mércével mér-

elméletalkotási stratégia része lehet az analitikus kutatás eredménye, addig fordítva ez nem áll. (Legfeljebb a szintetikus elméletalkotás is alávethető analitikus megfontolásoknak és kritikáknak, ellenőrzésnek.) Viszonyukról lásd részletesebben: Szigeti – Takács, 2004, 23–25.

⁷ „Az igazságosság és célszerűség ellentétes követelményeket állítanak fel: az igazságosság egyenlőséget jelent, a jog egyenlősége pedig a jogtétel általánosságát követeli. Az igazságosság bizonyos fokig általánosít. De az egyenlőség a valóságban nincs adva: az egyenlőség mindig csupán egy adott egyenlőtlenségtől való elvonatkoztatás, meghatározott szempontból. A célszerűség

jék-e, vagy pedig ellenkezőleg: az az igazságos, ha figyelembe veszi a jog a dolgok természetében meglévő különbözőséget, s a különbözőzés alapján eltérő mércét tesz meg ítélete alapjának. A jogeszméje antinómius természeténél vagyunk, és in abstracto nem is lehet a kérdést eldönteni – ezért és ennyiben antinómius természetű. Radbruch ezen a ponton vezeti át a célszerűségi szemponthoz az alkalmazandó mérce azonosságának vagy különbözőségének kérdését. Mi is bizton követhetjük, *s az igazságos mérce megválasztásának célszerűségi szemponttá válása már egyenesen igényli is a jogtudomány közreműködését a jog eszméjének a megvalósításában*: mindenekelőtt azt, hogy a jogtudomány eszméjének megfelelően az *igaz ismereteket el tudja választani a hamistól*, a tudást a tudatlanságtól, mert bár az igazságosság erkölcsi-természetjogi kategóriája nem esik egybe, nem azonos az ismeretelméleti igaz/hamis problémákkal, de *egy előfeltételezettségi összefüggést biztosan megállapíthatunk közöttük*. Nevezetesen, *minden hamis ismeret távolabb visz a jog eszméjének megvalósulásától*, s minden igaz ismeret hozzásegít minket ahhoz, hogy igazságosak lehessünk: akár a tényállásra vonatkozó rekonstrukcióról, akár annak jogi minősítéséről van szó. Ekkor az igazságosság már nem pusztán szubjektív, érületi kategória, amit mindenki tetszőlegesen értelmezhet, saját érdekei, értékei és érzelmei szerint, mint ez a hétköznapi tudat vágyelvű gondolkodásának vagy kognitív disszonanciájának szintjén igen gyakran előfordul, hanem *a célnak megfelelő eszköz, a célszerűség ismereti alapjának megválasztásában hívhatja segítségül a jogtudományt*. A jog egyneműsítő és egyenlő mércéjének alkalmazását – a jogegyenlőségi jogot – fenntartva tud állást foglalni a kivételek megtételének megalapozottságát, szükségességét illetően: miért nem azonos mércét kell alkalmazni a közszereplők és a magánszemélyek becsületének, „rágalmazhatóságának” határait illetően; miért van az, hogy a pozitív diszkrimináció bizonyos feltételek megléte esetén megengedett, s nem sérti a jogegyenlőség elvét; vagy, hogy az országgyűlési képviselőket – képviselői munkájuk feltételeinek biztosítása érdekében – mentelmi jog illeti meg, ámbár ez nem jár minden állampolgárnak. A célszerűség szempontjának mikénti érvényesülésében való állásfoglalás az indokoltság, *az igaz és a hamis ismeretek elválasztása mellett lehetséges csak*.

nézőpontjából minden egyenlőtlenség lényeges: a célszerűségnek amennyire csak lehetséges, individualizálnia kell.” (Radbruch, 1981, 234–235.)

Ilyen szempontból az igaz-hamis ismeretelméleti megkülönböztetése, egy megkülönböztetés bevezetésének megalapozottsága, indokolhatósága és indokoltsága az igazságossági mércének közvetlen előfeltétele. *Ráutalt az igazságosság a célszerűségen keresztül az igazságra, a természetjog a jogtudományra.* Ebben az esetben lehet az igazságosság a társadalmi intézmények elsődleges erénye. Az erény gyakorlása pedig nem fog menni a jogtudomány által kielemezett igaz ismeretek, jogszerű megoldások nélkül. Ebben áll a jogtudomány eszméje és hivatása.

Az igazságosság és jogszerűség makroszintű viszonyának tisztázása után szükséges, hogy nézőpontot váltsunk, s *mikroszinten* is megvizsgáljuk a *jogszerűség (jogos/jogellenes) – igazságosság* és az ismeretelméleti értelemben vett *igaz/hamis* megkülönböztetés egymáshoz való viszonyát.

Minden kontinentális jogrendszer alapvetően két gondolati művelet-sort végez, annak érdekében, hogy a jogalkalmazásban jogszerűen és megalapozottan tudja minősíteni a jogalanyok magatartását.

1. Dönt a jogilag releváns és nem releváns tényekről, körülményekről, magatartásokról, meghúzva ezzel saját kompetencia-határait a *ius* és a *non-ius* világa között, megállapítva, hogy milyen tényeknek, körülményeknek, emberi magatartásoknak van jogi hatása. Szerencsére az életnek a reprodukció mai komplexitási fokán is nagyon sok olyan aspektusa van, amit semminemű norma nem kell, hogy szabályozzon vagy nem jogi, hanem társadalmi normák szabályoznak (bevett szokások, konvenciók, erkölcsi, politikai vagy éppen műszaki-technikai normák vagy az etikett szabályai koordinálnak), gyakran az önszabályozó mechanizmusok vagy megállapodások erejével.
2. Ha a jog világán belülre tartozónak számítja be a szociális cselekvéseket, magatartásokat, akkor kell azokat vagy jogszerűnek vagy jogellenesnek vagy – ritka és partikuláris határhelyzetekben – jogalap nélkülieknek minősítenie.

Mutatis mutandis az igazságosságról mondottak – nevezetesen, hogy visszavezetődik a célszerűségre, ami viszont tárgyi igazság kérdése – a jogszerűségben történő állásfoglalásra is nagymértékben, bár sohasem teljesen érvényesek: a jogszerűségről való döntés is ráutalt az igaz-hamis megkülönböztetésre, legfeljebb közvetettebb és csekélyebb mértékben a polgári perben, mint más jogterületeken. Ott egyfelől a bíró petitumhoz

kötöttsége a felek rendelkezésének következménye, másfelől a semleges, pártatlan bíraskodás eszmény – s ennek jogi kultúrafüggő alkalmazása – befolyásolja a bírói szerepfelfogásnak a bizonyítottsághoz és az ún. tárgyi igazság feltárásához való viszonyát.

Sőt, *jogellenes helyzeteket is jogszerűnek* (például elbirtoklás, elévülés vagy éppen bizonyos hibás tulajdon jogszerűvé tétele) ismernek el jogrendszerek, ha a jog- vagy forgalombiztonság igénye ezt bizonyos relációkban megköveteli. Itt a forgalombiztonság preferálását a kommutativitás és az ügyletek tömeges gyakorisága igazolhatja, ebben a relációban megelőzve az (eredeti), disztributív elvű tulajdonbiztonságot. Ebben az értelemben a jogeszmé antinómius természetén nem lehet túljutni. Ennyiben *igazságosságok* – *kommutatív; disztributív* (különböző érdekek szerint osztó vagy egyenlősítő); *procedurális* – *csapnak össze, s egyikük erenye sérül, csorbát szenved annak függvényében, hogy célszerűségi összefüggésben mi az igaz és mi a hamis megoldás.*

Akik a jogi objektiváció társadalomontológiai alapját, szerkezetét és működését megértették, ezt tudomásul kell venniük. Azoknak a konzervatív vagy liberális doktrinereknek, akik az erkölcsi jogok fontos, de szükségképpen mindig csak parciális nézőpontját akarják a jogrendszer egészére kiterjeszteni, saját jól felfogott erkölcsi értékrendjüknek A JOG-ként való igazolására és elterjesztésére – reménytelen a megismerési helyzete. A materialista társadalom- és történelemszemlélettől és/vagy a szociológiai felvilágosodástól intakt maradt, kissé elavult moralizáló álláspontokat képviselnek. A társadalomtudományok kibontakozása előtti helyzetet, amelyben jog és erkölcs viszonyát objektíve nem, csak szubjektíve körülhatárolhatóan tudták felvetni. (Ezért megérdemlik a tudásszociológiai kritikát – noha azt nem mindig kapják meg.)

Így volt ezzel Lord Devlin főbíró is a pornográfia és a prostitúció kriminalizálásáról szóló vitában a hatvanas években. Az általa képviselt erős moralizmus álláspontján azonban túllépett a történelmi idő, mert sem a kárelv, sem a megbotránkoztatás elve *nem bizonyult többé elégséges alapnak, elismert igazságnak* e cselekedetek büntethetőségének fenntartásában. Az igazság órái Hart (1999) mérsékelt pozitivistá felfogása szerint jártak, elutasítva a konzervatív moralizálást: a magánerkölcs a privacy körbe tartozik, intakt a közhatalmi beavatkozástól, és a közerkölcs sem indokol büntetőjogi beavatkozást. Ugyanakkor a jogrend tartalmaz természet-

jogi (erkölcsi) minimumokat,⁸ de úgy, hogy maga határozza meg, mit és milyen összefüggésekben enged be homogén világába. Az *erről szóló háttármegvonás és reláció kijelölés azonban visszamegy a szóban forgó jogtárgyról való igaz/hamis ismeretelméleti döntésére.*

⁸ Hart, 1995. IX. fejezet, és igen hasonlóan R. Pound „az adott hely és idő civilizációjának jogi posztulátumai”-val.

Irodalom

- Brósz Róbert – Pólay Elemér (1992⁷): *Római jog*. Budapest.
- Dworkin, Ronald (1977): *Taking Rights Seriously*. Cambridge.
- Elekes Lajos (1975): A német historizmus. In: Elekes Lajos: *A történelem felfogása korunk polgári tudományában*. Budapest. 123–161.
- Foulquié, Paul (1966): *La dialectique*. (6ème ed.) PUF, Paris.
- Hart, Herbert Lionel Aadolphus (1995): *A jog fogalma*. Budapest.
- Hart, Herbert Lionel Aadolphus (1999): *Jog, szabadság, erkölcs*. Budapest.
- Hartmann, Nicolai (1970): *Teleológiai gondolkodás*. (Ford. Redl Károly.) Budapest.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1971): *A jogfilozófia alapvonalai*. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1977): *Előadások a filozófia történetéről*. I. (2., változatlan kiadás.) Budapest.
- Hobbes, Thomas (1970): *Leviathan, vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. (Ford. Vámosi Pál.) Budapest.
- Iggers, G. Georg (1988): *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig*. (Ford. Telegdy Bernát és Gunst Péter.) Budapest.
- Kocka, Jürgen (2011): *A történelem és a társadalomtudományok ma*. Eszmélet. 92. sz. 89–105.
- Labica, George (red.) (1985): *Dictionnaire critique du marxisme*. PUF, Paris.
- Lukács György (1965): *Az esztétikum sajátosságai*. Budapest.
- Marcuse, Herbert (1982): *Ész és forradalom*. (Ford. Dezsényi Katalin és Endreffy Zoltán.) Társadalomtudományi Könyvtár. Budapest.
- Márkus György (1966): *Marxizmus és „antropológia”*. Budapest.
- Peschka Vilmos (1980): *Jog és filozófia*. KJK, Budapest.
- Popper, Karl (1989): *A historicizmus nyomorúsága*. (Ford.: Kelemen Tamás.) Budapest.
- Radbruch, Gustav (1981): Jogfilozófia. In: Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének jogelméleti irodalma köréből*. Budapest. 234–35.
- Sajó András (1983): *Kritikai értekezés a jogtudományról*. Budapest.
- Simon Endre (1984): Bevezetés. In: *Arisztotelész: Politika*. Második kiadás. Budapest.
- Szigeti Péter – Takács Péter (2004): *A jogállamiság jogelmélete*. Második, javított, bővített kiadás. Budapest.
- Szigeti Péter (2013): *A kritikai társadalomtudományi megismerés specifikumai*. Jog-Állam-Politika. 5. évf. 1. sz. 39–70.
- Weber, Max (1995): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/2*. (Jogszociológia) (Ford. Erdélyi Ágnes.) KJK, Budapest.

11. Két könyvről

Elszemélytelenedés

Lenkovics Barnabás: Ember és tulajdon

Paksy Máté: A francia konstitucionalizmus

archeológiája

Ember és tulajdon viszonyának problémája

Lenkovics professzor kötetében

(Dialóg Campus, 2013, 400 oldal)

Vaskos (400 oldalas) és szép megjelenésű tanulmánykötethez fűzzük hozzá gondolati reflexióinkat. Könnyű helyzetben vagyunk, mert szerző kollégánk világosan és egyértelműen fogalmazza meg történeti léte élményét, azt, hogy két rendszert és rendszerváltást élt meg és mégis csalódott: ezért ajánlja könyvét a társadalmi-történelmi kísérletek áldozatául esett generációk emlékének és a jövő generációinak. „Ha már nekünk nem sikerült” – mondja némi keserűséggel. Ars poeticája kiegészíthető a könyvborító szemléletes képével, ahol a nyírségi homokdombon, szőlőben az ember által gondosan megművelt, ezáltal a kultúra részévé tett táj néz vissza reánk, mintegy a személyesség bélyegét magán viselő kiskert-Magyarország ideáljaként. Amit el kellett volna és el kellene érünk. Ezzel máris a mondandó közepébe vágtunk. De ne siessünk ennyire előre! Nézzük a szerző áttekintését saját probléma-világáról.

„... szerencsém volt, hiszen két nagy történelmi kísérletnek, a sajátosan »magyar szocializmus« és a sajátosan magyar »rendszerváltó kapitalizmus« kísérletének is részese lehettem. De másfelől mondhatnám azt is, hogy balszerencsém volt, mert mindkét történelmi kísérlet, aminek részese lehettem, kudarcra végződött.

Talán maradt még annyi időm és erőm, tudomásom és bölcsességem, hogy megpróbáljak mindkét nagy társadalmi kísérletből, azok kudarcaiból tanulni. És mert hivatásom szerint tanárember vagyok, megpróbálok másokat is tanítani.

A tanítás és tanulás célját szolgálja ez az emberről és az ő tulajdonáról és munkájáról szóló tanulmánykötet, aminek anyagát 1983–2012 között itt-ott megjelent (vagy meg sem jelent) azonos tárgyú írásaimból, célzato-

san válogattam össze. A tanulmányok (szemelvények) az ún. szocialista vállalkozási formák időszakától (»gmk korszak«) kezdve a 2008/2009-es pénzügyi válság mai kifejlődéséig mintegy három évtizedet fognak át. Eből nyilvánvaló, hogy a rendszerváltás nem 1990-ben kezdődött és hogy még nem ért véget. A történeti íven a tulajdoni rend változása és saját gondolati fejlődésem is nyomon követhető. Több záró tanulmány a fenntarthatóság irányába vezető kiutat is keresi.” – olvashatjuk.¹ Vizsgáljuk meg honnan és hogyan.

Történelmünkben kétszer is utat tévesztettünk. Nézzük tehát ennek jellemzését. „... azon kell mélyen elgondolkodni, vajon miért hittük (mert hittük) azt, hogy a szocializmus válságát a periodikus válságokkal küzdő kapitalizmussal lehet gyógyítani? Pedig korábban nem hittük el, hogy »a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus!« 1989-90-ben és azt követően miért hittük el, hogy »a legrosszabb kapitalizmus is jobb, mint a legjobb szocializmus?« Válságból válságba, zsákutcából zsákutca »fejlődünk«? Meg tudunk állni és vissza tudunk fordulni a legújabb zsákutcánkba? Ahelyett, hogy most a mára már többször és többszörösen (morális, szociális, kulturális és természeti értelemben is) fenntarthatatlannak bizonyult kapitalista tulajdoni-gazdasági-társadalmi rendszert toldoznánk-foldoznánk, reformálnánk újra és újra (mint nemrég még a szocialista tervgazdaságot), rá tudnánk térni végre egy (talán »a«) fenntartható fejlődés útjára? Sőt, a fenntartható Magyarország saját fejlődési útjára? Amivel esetleg mi tehetnénk szert versenyelőnyre, mi válhatnánk követhető példává ahelyett, hogy folyton mások példáját követve, mások mögé »zárkózunk fel«?”²

Eléggé világosan rajzolódik ki az utánpótlás, a követő fejlődés elvetése és e helyett a sajátos magyar út keresése. Mi adhatja ennek fundamentumát? Idézzük szerzőnk legjobb megfogalmazásait és javaslatait, hogy aztán majd több oldalról is értékelhessük ezeket. „A tulajdonviszonyokat fel kell bontani és humanizálni kell. A kistulajdoni (vállalkozási, gazdálkodási) formákat favorizálni kell, ezek alkotják a tulajdonszerkezet és gazdaságszerkezet »piramisának« széles és stabil alapzatát. Ennek modellje lehetne az 1945-ös földosztás – széles értelemben: tulajdonhoz juttatás – ami most

¹ Lenkovics, 2013, 12.

² Lenkovics, 2013, 314.

ökológiai okokból újból aktuális. A föld összeköt a természettel, mindig ad munkát, de ad kenyeret is, segíti a megélhetés biztonságát.

A saját tulajdon és saját munka egységét amilyen mértékben csak lehet, helyre kell állítani. Ebben rejlik a legnagyobb, semmivel sem pótolható ösztönző erő. A kis gazdasági egységek a legéletképesebbek, a legrugalmasabbak, ezek foglalkoztatják – sokszínű formában – a legtöbb embert. Létrehozásukat a modern kisgépek és az üzemszervezési ismeretek éppúgy lehetővé teszik, mint a multinacionális világcégekéit.”³

Kétségtelenül nemes szándékok és erkölcsi igazolhatóság áll a munka és a tulajdon egységének követelménye mögött. Igaz, ebben már nemcsak a hazai tapasztalatok, az 1945-ös földosztás vagy TSZ-ekkel szimbiózisban élő háztáji gazdaságok sikeressége a mintaadó, hanem szerzőnk itt külföldre is tekint: „A kis egységekbe szerveződött emberek jobban gondját viselik a *maguk* földdarabjának vagy más természeti erőforrásnak, mint a névtelen vállalatok vagy a nagyzási hóbortban szenvedő kormányzatok ... A család mellett a munka és a munka által létrehozott kapcsolatok képezik a társadalom igazi alapját. Ha az alapok betegek, hogyan lehet a társadalom egészséges?” – kérdezi Lenkovics a „Small is beautiful” szerzőjével. Az újfajta gondolkodás lényegét *Ernst Schumacher – Mahatma Gandhira* hivatkozva – így foglalta össze: „tömegek általi termelést, nem pedig tömegtermelést. ... az ember csak kicsi, áttekinthető csoportokban lehetnek önmaguk. Így hát meg kell tanulnunk olyan tagolt szerkezet fogalmaiban gondolkodni, amely kisléptékű egységek sokaságát képes magába olvasztani.”⁴ – eddig a külső minta, de a magyar magánjog ember és társadalomképében is található példaadó minta. Igaz, hogy ehhez 1916-ig, Meszlény Artúrnak „A polgári törvénykönyv szocializálása” című munkájáig kellett visszatekintenie Lenkovicsnak jövőképert: „tudtában vagyunk annak, hogy *amikor a vagyonegységek konzerválása érdekében működünk, a vagyonegosztás gazdasági törvényeiből kifolyólag túlnyomó számban lévő kis vagyonegységekért szállunk síkra, azok teljesítőképességét fokozzuk, azok teherviselését könnyítjük, azok hitelét emeljük. Minél kisebb a vagyon, relatíve annál több munka fekszik benne; a kis vagyonok együtt tartásában a munka gyümölcsét oltalmazzuk. Meszlény a saját munkával szerzett saját*

³ Kiemelés Sz. P., Lenkovics, 2013, 374.

⁴ Lenkovics, 2013, 310.

vagyon oltalmán keresztül a dolgos-tulajdonos ember védelmét helyezte a magánjog középpontjába, és egyúttal meghatározta az állam magánjogpolitikai kötelezettségeinek súlypontját is. Programja akár fenn tartható fejlődés és azon belül a *fenn tartható magánjog* programja is lehetne, ami nem csak aktuális, de jövőbe mutató is” – csatlakozik hozzá Lenkovics professzor.⁵

El kell ismernünk, hogy a saját munka tisztelete, a személyességből fakadó gondosság (a „*bonus et diligens paterfamilias*” mércéje), a munkaszerepet az ember nembeli lényegéhez tartozó (Gattungwesen) értékek. Ezért aztán komolyan vizsgálendő, hogy ha valóban nem, akkor miért nem vagy miért csak csekély mértékben érvényesülnek napjaink gazdaságaiban? A válaszokat nem az erkölcsök és az ideák, hanem a tőkés gazdaság törvényszerűségeiben lelhetjük fel. A nemes szándékok tisztelete mellett sem hallgatható el, hogy a „bárcsak mindenki lenne tulajdonos és a saját munkájából élne”, a személyes tulajdon igénye a kispolgári demokrata, a kereszténydemokrata és kispolgári szocialista eszmevilág tartós összetevője. Irányzatként, áramlatként meg kell értenünk ezen törekvések helyét és újratermelődő létjogosultságát világunkban és a társadalmi-politikai eszmék történetében. Nemzetközileg a felvilágosodásban a kötetben is többször hivatkozott *Rousseau*, *Diderot* és általában az enciklopédisták, napjainkban a már említetteken (*Schumacher*; *Gandhi*; *Meszlény*) kívül a globális kapitalizmus vadságával szemben a „*Centesimus annus*” pápai enciklikát (1991) és a *Rerum Novarum*ot felidézve lép fel a tulajdonviszonyok kispolgári *nivellálása mellett*. Nálunk ez a törekvés gyakran, mint esetünkben is kapcsolódott és kapcsolódik a saját úthoz vagyis a harmadik utas magyar törekvésekhez. Szekfű Gyula ebben a szellemben írt a magyar bortermelő különös lelki alkataráról, Németh László a minőség forradalmáról, de a népi irodalom jeles táborából is Lenkoviccsal együtt többeket (*Veres Pétert*, *Bibó Istvánt*) említhetünk. Az államszocialista kísérlet korszakában pedig a *Liska Tibor*-féle „személyes társadalmi tulajdon” elgondolása lett volna hivatott – egyfajta vállalkozási kísérletként – az elszemélytelenedett kollektív tulajdon helyére lépni.

A tulajdon szakadatlan újraelosztását igénylő nivellálással szemben a probléma magvát *Polányi Károllyal* szólva abban látjuk, *hogy nem a társa-*

⁵ Lenkovics, 2013, 310.

dalmaknak van gazdasága, hanem a tőkés gazdaságnak vannak működési törvényszerűségei és társadalomszerkezete. Az emberi és a jogi aspektussal szemben ezért itt az ökonómia játssza a fő szerepet. Ebben, kb. négyszáz éve a bér munka világában élünk, s a tőkefelhalmozás a legátfogóbban determináló strukturális összefüggés. Mint a munkaértékelmélet alapján gondolkodó, s épp ezért becses szerzőtől, John Locke-tól tudhatjuk, azóta, hogy a termékek a pénzgazdálkodással párosulva áruformát öltenek, *a pénz a kincsfelhalmozás eszközeként megszüntette a személyes szükségletek kielégítésének azon természeti korlátját*, amelyek a naturálgazdaságokban és a természeti népeknél még fennálltak. Innentől nem lehet visszamenni a természeti állapotba, és a kisárutermelést általánossá tenni. A pénz (és a nemesfémek, arany, ezüst) közbelépése, tehát a felhalmozás eszközének rendelkezésre állása óta a vagyonszerzés nem ismer sem belső határokat, sem mennyiségi korlátot. Korlátlan. A termelés célja a kapitalista gazdálkodástól – ahol a szükségletek zömét magánvállalkozások útján elégítik ki – nem az önellátás, nem is az áru eladás céljából történő előállítás, tehát más áruk, javak saját szükséglet kielégítését szolgáló megvétele céljából, hanem a profit. Így természetesen már nem az Áru – Pénz – Áru forgalmi folyamata reprodukálódik, mint a saját munkán alapuló árutermelésben, hanem a $P - \dot{A} - P'$ (többletpénz); – ahol a termelés célja a profit. A termelés nyereség- és felhalmozás orientálttá vált. Ez pedig már csak alig-alig vagy egyáltalán nem saját munkán alapul. Akik ugyanis vállalkozói értéknagyságú vagyonnal rendelkeznek, azok vásárolhatják meg a személyes munkaerő-tulajdonán kívül *mással nem rendelkező*, szabad bér munkát, amely az érték előállításának forrása (kivéve persze, ha „a határtalanul haszontalan határhaszon elmélet alapján” /Mészáros István/ állnánk, amit nem teszünk). Ugyanis a munkaerő áru az áruvilág egyetlen olyan tagja, amely képes arra, hogy a munkafolyamat során saját maga (és családja) újratermelésének ellenértékén túlmenő értéktöbbletet termeljen. A munkaerő árát, a munkabért megfizetik, és pedig a centrumországokban jól, az értéktöbblet felett azonban a termelőeszközöket tulajdonló rendelkezik. A gépekben, termelési eszközökben stb. pedig ez az eleven munka csapódik ki, válik holt munkává, hogy használata során fokozatosan értékesüljön a belé fektetett emberi tudás, munkamennyiség és minőség. Eközben a vállalkozói tulajdon különböző formái a gazdálkodó szervezetek bővülésével és differenciálódásával némiképp valóban egyre személytelenebbé

válnak. Itt az áttörést a részvénytársaságok jelentették, mint a felesleges vagyonok, pénz összpontosításában kitüntetett szerepet játszó tőkefelhalmozási eszközök, ahol a tőketulajdon már elvált a tőke funkciótól („managarial revolution”). Utóbbit a közvetlen termelési folyamatot irányító menedzserek gyakorolják. A piacgazdaság munkakényszerének alávetett szellemi vagy fizikai, kvalifikált vagy kvalifikálatlan bér munkás meglévő tulajdona – tehát saját teste szellemi és fizikai munkavégző képessége – pedig akár személyes is maradhat, ha és amennyiben mentesülni képes a sokakra persze valóban ránehezedő elidegenedési folyamatról.

Az, hogy a kis- és közepes tulajdon védelme és támogatása „örök”, permanens igény a piaci „cápákkal” szemben az állami politikától, eléggé közismert. Ez az állami redistribúció egyik tétje. Az állami beavatkozás egyik módja éppen az árakat kedvezően szabályozó *versenyszféra fenntartása érdekében* ezen cégek támogatása. A Welfare State időszakában ez a policy nem volt jelentéktelen. Persze vannak kormányok, akik nem ezt teszik, hanem teszem azt a kiskereskedő dohány boltosokat állami beavatkozással, pályázati úton kényszerkartellizálják (nálunk 35 000-en voltak nemrég, 15,4%-uk, 5400 maradt meg közülük⁶) a versenyképesség növelése jegyében. Mint ahogy ismertek azok a monopolizációellenes törvények is (antitröszt törvényhozás, elvileg a tisztességes verseny szabályainak érvényesülése érdekében), amelyek bizonyos összefüggésekben a jog korlátozott hatókörében fékezik ezt az elementáris tendenciát, megállítani azonban képtelenek az óriási gazdasági hatalomkoncentrációt. Ugyanis a konkurencia piaci nyomásának következménye *a tőke koncentrációja és centralizációja, azaz maga az árutermelés szüli meg legsajátabb termékeként a monopolizálódást*. A kartellizálódástól kezdve szindikátusokig, trösztökig, konszernekig, egészen a mai világgazdaságot behálózó 62-63.000 TNC-ig és a vagyonból vagyonosodó vagyonkezelő holdingokig. Itt a nagy szervezetek belső felépítése, irányítása, üzemen belüli munkamegosztása sokféle érdekeltséget és motivációkezelést biztosít a menedzsmentnek – sok területen túl is lépett az idő a „*das Fordismus*”-on – *azonban nem lehet valóságosan visszalépni a tőkés világgazdaságban a saját munkán alapuló árutermelés világába*. A termelő erők túlfeljlődtek ezen a szinten – minden negatív és pozitív (pl.: high tech kikísérletezése; vállalati stratégiai tervezés) konzekven-

⁶ Népszabadság, 2013. VIII. 12., 2.

ciájukkal. A világgpiaci mértékek és a domináns protagonisták által kialakított szabályok, szokások, eljárások pedig nagymértékben befolyásolják a helyi, nemzeti lehetőségeket és csak alárendelt szektorként működhet a saját és családi munkán alapuló kisárutermelés. Ahogy a Nobel-díjas neokeynesiánus *J. K. Galbraith* fogalmazott: „Marxon és a marxistákon kívül addig senki se vette észre, hogy az óriás részvénytársaságok gazdasága maga a gazdaság, s ők is csak bizonyos összefüggésekben. A kézikönyvekben és a tankönyvekben ábrázolt vállalat – szerkezetét, piaci hatókörét, politikai hatalmát és indítékait tekintve – még mindig a marshalli világ mikroszkopikus, versengő vállalata volt. Ha akadtak is eltérések, akkor a monopólium vagy az oligopólium kivételes eseteiről volt szó, de lényegében azonos volt az indíték és a struktúra ezeknél is. A vállalkozó, akár a kis-, akár a nagyvállalkozó maximális profitra igyekszik szert tenni.

Márpedig aki képes elhinni, hogy a sarki újságárus, illetve a General Motors tulajdonképpen tejtestvérek, s mindketten egyformán vannak alávetve a piacon uralkodó erőnek, amelyek fölött semmi hatalmuk, továbbá, hogy mindketten passzívan viselkednek, kivéve, hogy szavazatukkal részt vesznek az állam irányításában – nos, aki képes ezt elhinni, az képes elhinni bármit.”⁷

Ami nem megy összgazdasági szinten, annak persze még lehet létjogosultsága korlátozottabb érvennyel, egy gazdaság egyik, non profit szektoraként. Ez valószínűsíthetően nem fogja megoldani azt, hogy a szerzővel szólva „a bér munka-társadalom komplex válságából kilábaljunk”, azonban összekötődik Lenkovics gondolataiban a fenntartható fejlődéssel, például akkor, amikor így fogalmaz: „A gazdálkodást a természettel egyensúlyban szabad csak folytatni. Az emberi élet természeti alapjainak és a jövő generációk választási esélyeinek alárendelten kell gazdálkodni, annak feltételrendszerét kötelezően előírni. Emberléptékű kisközösségekben, helyben termelt javakat helyben fogyasztva, a döntő mértékben öngondoskodó közösség életét közvetlen részvétellel alakítva hozható összhangba a »globális« gondoskodás a »lokális« cselekvéssel.”⁸

Abban biztosan egyetérthetünk kollégánkkal, hogy egyfelől előttünk áll a *fenntarthatóság problémájának megoldása*, amihez meg kellene fékezni

⁷ Galbraith, 1988, 500–501.

⁸ Lenkovics, 2013, 375.

a természeti környezetünket radikálisan pusztító „bestiát”, a tőkét (*Hegel*); és másfelől abban is, hogy egy ilyen nem profitábilis, *önellátó szektor népességeltartó képességével* – a tulajdonformák *végső mértékével* – még mindig jobb megoldás volna, mint a segélyezés, mint a centrumországok felé áramló migráció, mint a „munka társadalmából kifogy a munka” (*R. Dahrendorf*) embertömegeket frusztráló hatása, mint a „(számító)gépek felfalják az embert” dehumanizáló tendenciáinak való alávetettség.

A francia konstitucionalizmus archeológiája

(Paksy Máté, Gondolat, 2014. 303 oldal)

Érdeklődésünkkel és kutatási orientációnkkal is erősen harmonizál Paksy Máté munkája, amelynek gerincét 2011-ben írt PhD doktori értekezése képezi. Ezért örömmel olvastuk immáron könyvként megjelent értékes munkáját, amelyben a jog- és államelmélet, valamint az alkotmánytan termékeny francia földjére vezeti olvasóit. A fenti új címmel a kifejtés menetét és tárgyalásmódját némiképpen azért megváltoztatta és ezzel módosított gondolati keretbe ágyazta. Az egykori cím (*Hart „visszatérő kérdései” és a francia jogbölcséleti hagyomány*) cseréjével a szerző elrugaszkodott a jogelméleti-filozófiai szemponttól, s azt az *összehasonlító alkotmánytan* műfajára változtatta – az alcímben azt is mondván, hogy történeteket és elméleteket tárgyal e körben. Mindez szuverén joga egy szerzőnek, noha ezzel implicite egyben már csatlakozott ahhoz a kurrens és nemzetközileg is észlelhető áramlathoz, amely szerintünk az elméletileg eléggé szegényes alkotmánytant a jogelméleti-jogfilozófiai és államelméleti gyümölcsöskert nemesebb ízeivel próbálja gazdagítani. Nem sikertelenül, és ez érdeme, de azért megjegyezzük, hogy témája kifejtése legalább annyira beleillene az előző tudományszakokba, mint az összehasonlító alkotmánytanba. Terjedelmileg nézve a munka kisebb része – *A konstitucionalizmus archeológiája* című második fejezet – esik e körbe (40%), a nagyobb azonban a 60%-ot kitevő jogelméleti szövegtest (*A jogbölcséleti prelúdium* első fejezet és a *A törvénytudók árulása? A jogdogmatika erkölcsi semlegessége illegitim jogrendszerben* harmadik fejezete, összesen 170 oldalával). Ha viszont nem Hart és nem a jogbölcsélet, hanem a konstitucionalizmus archeológiája a nézőpont – amely mint megjegyzi, többször és többféleképpen születhetett meg – akkor nem túlzottan meggyőző, hogy eltekint a magyar nyelvű

konstitucionalizmus-irodalomra reflektálástól, melynek éppen vannak hazai tudományos eredményei (három különböző kutatói nemzedéket említve: Ereky István, Kovács István, Szigeti Péter). Főleg annak fényében, hogy „a jogi kultúrákon átnyúló természetjogi gondolkodás határozta meg a konstitucionalizmus értelmét, megjegyezve, hogy az alkotmánybíráskodás nélküli, de – korlátozott parlamentarizmus pl. egy köztársaság keretei között a retorika szabályai révén – éppen úgy megfelelni látszik a természetjognak, mint az alkotmánybíráskodás. Az »archeológiai« kutatás tehát a történelmi kontingencia érvét erősítheti, így adva lendületet és értelmet az összehasonlító alkotmányjogi kutatásoknak” – indokolja Paksy (2014, 8.). A természetjog tételes jog feletti, helyes jogi mércéjének legitimáló-delegitimáló funkcionális kapcsolata a konstitucionalizmussal szerintünk is jól megalapozható tétel. Ugyanakkor a kontingenciaérv kevésbé kidolgozott.

A jogbölcseleti prelúdium fejezet négy nagy témával foglalkozik, s azokban végez eredményes „mélyfúrásokat” – hogy Horváth Barna kifejezését alkalmazzuk rá. A francia jog szellemét Montesquieu-n és Harton keresztül vizsgálja, bár utóbbinál már elejtve az említett visszatérő kérdéseket.

A francia jog „szelleme” megalapozott a Montesquieu-elemzésekkel. Bár magam a jogot szellemi alapra visszavezető felfogásokkal ma sem értek teljesen egyet, nem is tartom korszerűnek és megemlítem, vannak alternatív utak: jogi kultúrák – vagy a jogot, jogrendszereket, jogi objektívációt a társadalmi lét jelenségeként elemző módszerek – mégis elfogadom a szerző döntését, azért, mert a doktrínát, jogdogmatikai elemzést előtérbe állító, erős politikai filozófiai és alkotmányjogi háttérre támaszkodó francia jogelméleti tradíció elemezhető szellemként, mentalitásként is. Paksy megoldása az, hogy egyfelől „a jog megértéséhez és az alapproblémák megoldásához túl kell lépni a jogrendszeren mint szöveghalmazon”. Tegyük hozzá ehhez: nem ismerünk olyan szerzőt, aki ennek az ellenkezőjét állította volna. Másfelől pedig el kell jutni a *ratio iuris*ig. Ezzel a konklúzióval, szeretett jogtudományunk területén a megértő mód szellemében már maradéktalanul egyetérthetünk: „A jogfilozófiai kutatás tárgya – a mai jogfilozófia terminológiájával élve – *a jognak mint társadalmi gyakorlatnak*

az értelme, amit a törvényhozó mellett a politikai és jogi kultúra, az intézményrendszer, a dogmarend alakít” – szól a pregnáns meghatározás.⁹

A fejezet második nagy témája Norberto Bobbionak „a kontinens Hart-jának” jog- és normaelmélete, amelyet az engedelmisségi kötelezettség kérdésének elemzése követ a III. Köztársaságban. A kettő pedig a *hogyan különböztethető meg a jogi és az erkölcsi kötelezettség?* kérdésén keresztül kapcsolódik egymáshoz. Jog és erkölcs viszonyának taglalása – roppant hagyományos kérdés. Az engedelmisségi kötelezettség elvileg lehetséges, Norberto Bobbio által kifejtett négyféle pozícióján belül mozog az elemzés (radikális pozitivista, mérsékelt pozitivista, radikális természetjogász, mérsékelt természetjogász). Bobbionál a jog normativitása ideológiai kérdés, mégpedig pozíció foglalás kérdése, aszerint, hogy elfogadni vagy elutasítani kívánja-e valaki – bárki – a pozitív jogot. A francia irodalomban jelen volt a válaszokkal a *pozitivistá voluntarista államelmélet*, ahol a jognak akkor kell engedelmeskedni, ha az alkotmánynak megfelelően keletkezett (Carré de Malberg); Léon Duguit-nek az érvényességet végső soron az érvényesülésre visszavezető magyarázata, hiszen itt az a jogkritérium az egyéb társadalmi normákkal szemben, hogy a szabály érvényesítéséhez súlyos társadalmi érdek fűződjék. Említsük itt meg, a kötetben immáron nem szereplő jelentős gondolkodó, Jacques Maritin természetjogi alapozású neoskolasztkáját is, amely a jog igazságosságához köti az annak való engedelmisséget. Mindhárom a III. Köztársaság (amely 1871-től 1940-ig tartott) parlamenti szuverenitás-elvére méretezett megoldás volt.

A második, *konstitucionalizmus fejezetben* az alkotmánybíráskodás kezdeteiről és az alkotmányozó hatalom fontos kérdéséről olvashatunk. Itt Sieyes abbé a legfontosabb szerző, aki a „Mi a harmadik rend?” [Qu’est ce que le Tiers-État? (1789)] című politikai pamflettel az alkotmányozó hatalom tanát fejtette ki, és mutassunk rá, a rendi alkotmányosság elvetésével új korszakot nyitott. Végső szellemi radikalizmusában azt is képviselte, hogy egy kormányzat illegálissá válik, ha az alkotmányos előírásokon túllép. Ugyanis „A kormányzat legitimációjának a forrása a nemzet mint alkotmányozó hatalom. Az alkotmányozó hatalom kétféle alkotmányos törvényt alkot. Az egyik fajta a törvényhozó test szervezetét és funkcióit határozza meg, a másik az aktív testét [*corps actif*], vagyis a törvényhozó mű-

⁹ Paksy, 2014, 24.

ködését. A törvények azért „alapvetőek” [*lois fondamentales*], mert a test ezek révén létezik és cselekszik. Nem azért alapvetőek tehát, mert azt a képviselők alkották meg; a törvényhozó hatalom valójában delegált: »az alkotmány minden egyes része az alkotmányozó hatalom [*pouvoir constituant*] és nem pedig a megalkotott hatalom [*pouvoir constitué*] műve. Egyetlen delegált hatalom, így a törvényhozó sem változtathat a delegálás feltételein.«¹⁰

Létezik egy minden jogrendszer számára alapvető kérdés – saját normáinak és aktusainak érvényessége, illetőleg érvénytelensége – aminek francia megoldásmódja nem éppen egyszerűen megválaszolható. A dolgozat archeológia fejezetében tárul eléink a gazdagon artikulált problémavilág: az (elvileg) tévedhetetlen általános akarat rousseaui hagyománya, a *volonté de tout*-tól a *volonté générale*-ig kibomló *akarattranszformáció* mellett ki és hogyan vonhatja meg az elismerést, azaz minősítheti érvénytelennek a törvényhozói akaratot. *Hogy néz ki a meglehetősen tagolt alkotmányos kontroll a francia jogrendszerben?*

A választ a többek által francia *Marbury vs. Madison* 1971. július 16-i egyesülési szabadságról hozott alkotmánytanácsi döntéstől származtatják, mondván itt történt igazából szakítás a törvény addig „szentnek” tekintett szuverenitásával. Akként, hogy az Alkotmánytanács (*le Conseil constitutionnel*) saját maga tette jogi normává az általa felértékelt 1958. évi alkotmány preambuluma, amely leszögezte: „a francia nép elkötelezi magát az emberi jogok és a nemzeti szuverenitás mellett, ahogyan azokat az 1789-es Jognyilatkozat meghatározza, s az 1946-os alkotmány preambuluma megerősíti és kiegészíti”. Az 1958-as által „felhívott 1946-os alkotmány-preambuluma ünnepélyesen megerősíti az »ember és polgár szabadságjogait, amit az 1789-es Jognyilatkozat szentesített és a *Köztársaság törvényei által elismert általános elveket*«.

Az Alkotmánytanács döntése tehát a preambulumokat alkotmányos értékkel ruházta fel, s ennek következtében az alkotmány részévé vált nem csak az 1789-es Deklaráció, hanem az 1946. évi alkotmány preambuluma is. Ez utóbbi azért fontos, mert tartalmazza a »Köztársaság törvényei által elismert általános elvek« [*principes fondamentaux reconnus par les lois de la République*] fordulatot. A hivatkozás révén az 1901-es törvényben meg-

¹⁰ Paksy, 2014, 123.

határozott /egyesületi – Sz P/ szabadságjog az alkotmány részét képezhet-
te, s így a törvényjavaslat alkotmányellenessé volt nyilvánítható.”¹¹ Ezzel
egyértelművé vált a *bloc constitutionnalité*. Az *Alkotmánytanács* ezzel ma-
gának vindikálta az alapjogi kontroll hatáskörét, azonban ezt nem tehet-
te kizárólagossá, mert az alapjogvédelemben vagy a szélesebb értelmű al-
kotmánybíráskodásban (*justice constitutionnelle*) Franciaországban más
szervek is szóhoz jutnak. A *Semmítőszék* (*Court de cassation*) az egységes
és alkotmányos jogalkalmazás kialakításában betöltött szerepén keresztül,
főleg amikor az alsóbb szintű bíróságok megkeresésére irányelveket bocsát
ki. Az *Államtanács* (*le Conseil d’État*) pedig a közigazgatás törvényességé-
nek őreként, és különösen akkor, amikor súlyos bonyodalmakat okoz egy
új jogszabály alkalmazása.

Paksy sajnos kevésbé, csak egy mondattal érinti a legújabb fejleményt,
az a posteriori normakontroll bevezetését,¹² azonban nem írja le és ezért
nem is értékelheti kellőképpen ezen 2010-ben hatályba lépett reform je-
lentőségét. Pedig ezt jobban beszámítva, akár befejezésként is hangsú-
lyozhatóvá vált volna, hogy a fejlett francia jog a *question prioritaire de
constitutionnalité (QPC) bevezetésével* (az alkotmányosság elsőbbségének
kérdése utólagos vizsgálhatóságával) *ledolgozta alkotmányossági adóssá-
gát és csatlakozott az európai jogfejlődéshez*. (Ez a magyarázat persze nem
tesz jót a kontingencia érvnek.) Természetesen tipikus maradt az a priori
normakontroll – az organikus törvényekre vonatkozóan kötelezően, más-
kor kiemelt indítványtevőkhöz kötötten – védve ezzel a nemzeti jogrend-
szer hagyományát, tehát a törvényhozói általános akarat érvényességét,
azonban a hatalommegosztás miatt mégiscsak a törvényhozás részleges
ellensúlyává vált az alkotmányosság elsőbbsége kérdésének immáron in-
tézményesített felvethetősége. Voltaképpen ezzel az a posteriori, bíró által
kezdemenyezhetővé vált normakontrollal Paksy válaszolni tudna arra a
kérdésünkre is, hogy a bírói jogalkalmazásban *legálisan mit tehet az*, aki
egy előtte fekvő ügyben alkotmányossági alapon kétségbe kívánja vonni
egy alkalmazandó jogszabály érvényességét? Új helyzet van 2010-től,
ugyanis a bíró elindíthat egy utólagos normakontrollt, amelyet a hatásköri
és eljárási szabályok szerint rendes bírósági ügyekben a *Cour de cassation*,

¹¹ Paksy, 2014, 129–130.

¹² Paksy, 2014, 134.

közigazgatási bíraskodás esetén pedig a *Conseil d'État* véleményének figyelembevételével a *Conseil constitutionnel* dönt el. Az elismerési szabály gondozói új, jelentős hatáskört kaptak. Hagyomány és kontinentális újítás egyszerre érvényesül az 1971-ben bevezetett, 1974-re az ellenzék számára is hozzáférhetővé tett szubsztantív, a priori normakontrollnak immáron az *a posteriorival történt kibővítésével*. Működik az elismerési szabály értelmezésének dialogikus felfogása. Az első két szerv mindenek előtt törvényességi kontrollon keresztül érvényteleníthet egy döntést, amíg az utóbbi közvetlenül az alkotmányosságról nyilatkozik – s megerősíti vagy megvonja elismerését egy jogszabálytól. Mindkét kontrollfajta érvénytelenséghez vezethet – az eredmény szempontjából kasszációhoz vagy alkalmazási tilalomhoz. A törvényességi és az alkotmányossági kontrollnak a gondolati alapja, jogi ratiója azonban némiképp eltér: a törvénysértés nem azonos az alkotmányosság megsértésével, utóbbit az 1971-es fordulat óta a bloc constitutionalité mértékén mérik. Előbbinél nem ezen, hanem a törvényesség anyagi vagy eljárásjogi sérelmén, netán (ténybeli) megalapozatlanságon (az Államtanácsnál „a jó közigazgatás iránti érdeken”) alapul az elismertség megvonása.

Ha jeleztük hiányérzetünket fentebbi tárgykörben, akkor azt is szükséges leírunk, hogy igen kiváló és nemzetközi jogelméleti tájékozottságot felmutató *jog- és alkotmányértelmezési* fejtegetések képezik a fejezet nagyobb, több mint nyolcvan oldalas részét. Így a normahierarchia elmélete, az alkotmánykontroll neorealista és deliberatív igazolása, továbbá az originalizmus álláspontjainak bemutatása és összehasonlító diszkutálása igen értékes része szerző munkájának, amelyre terjedelmes szövegközpontú analízis lehetősége nélkül itt mégsem térhetünk ki.

A törvénytudók árulása? A jogdogmatika erkölcsi semlegessége illegitim jogrendszerben a kötet harmadik fejezete. Itt a vichyi korszak (két alperiódusával, 1940–1942: autoriter, de független rezsimjével és 1942–1944 között: a nácioknak behódoló Pétain-Laval diarchiával) politikai gyakorlatának és jogdogmatikájának az elemzése lép be, minthogy a jogegyenlőséget mindenképpen súlyosan sértő jogfosztásokat vezetett be a közhatalom jogrendje, először foglalkoztatási tilalmak formájában. Mindebben, az antiszemita törvényhozásban és a zsidó jog kvalifikációjában (ki a zsidó?) pedig egy semlegesnek vélt jogdogmatika értelmezésével a tudomány

képviselői is részt vettek. Ebből nő ki az elemzett probléma és a legalizmus kritika, melyet a Duverger-affér nyomán mutat be a szerző.

A 20. század végén kibontakozó, Lochak asszony és Monsieur Troper közötti jelentős vitát rekonstruál a szerző, a makroszinttől a mikroösszetevőkig. Meggyőzően érvelve amellett, „hogya a jog és az erkölcs között – legalábbis bizonyos esetekben – van szükségszerű kapcsolat: nehéz esetekben a politikai közösség erkölcsi felfogása szerepet játszik abban, hogy a jogtudós érvényesnek tekint-e egy jogszabályt vagy kétségbe vonja annak létezését”.¹³ Megjegyzem: csak a *lex injusta non est lex* ágostoni axiómájára visszatérve lehet egy írott jogszabály létezését kétségbe vonni. Enélkül a pluralisztikus értékrendeket hordozó modern társadalmakban nem a jog pozitivitása, létezése, hanem a kötelező erőt jelentő érvényessége eshet el egy jogszabálynak – feltéve, hogy van olyan grémium, amelyiknek hatásköre az érvénytelenség megállapítása. Igen, a *jogtudósnak* nehéz esetekben és időkben – kétségtelenül ilyenről volt szó a Vichy Franciaországban – nem kell/kellene elfogadnia a semlegesnek tekintett jogdogmatikát, amely az antiszemita jogot banalizálta, hitelesítette és ezzel legitimálta a rendszer jogpolitikáját és politikáját. A normák értelmezése, rendszerezése az érvényes jogszabályok tartalmának megállapítása céljából akkor, amikor a faji törvények leíró, értékmentes jelentését, terjedelmét tárták fel, nos, ez az antiszemita jogot a normálforma státuszával ruházta fel. A hard case-ből easy case-t csinálva legitimálták a jogegyenlőséget sutba vágó, jogfosztó, faji törvényeket, és ezzel „... az antiszemita jogtudomány a normáltudomány státuszába került”.¹⁴

Nos, ez igaz – de vajon azonos-e a hivatását gyakorló jogászság esete a jogtudóséval? Idézem kollégám álláspontját: „Ám ha valakiknek, akkor a jogászoknak tisztán látniuk kellett, hogy a nemzeti forradalom jogalkotása nem értelmezhető sem az alkotmányos hagyománynak, sem pedig a republikánus politikai filozófiának megfelelően. Ha a jogdogmatika feladata nem merül ki egyszerűen a jogszabályok »szemantikai gondozásában«, hanem kiterjeszti feladatkörét arra is, hogy feltérképezze a háttérigazolásokat, akkor szükségszerű, hogy számot vet azzal a kérdéssel is, hogy vajon érvényesnek lehet-e tekinteni egy meghatározott erkölcsi felfogás szerint

¹³ Paksy, 2014, 228.

¹⁴ Paksy, 2014, 265.

de iure legitimitással nem rendelkező jogrendszer szabályait. Állításunk az, hogy bizonyos esetekben szükségszerű, hogy a jogdogmatikának erkölcsi kérdésekben is állást kell foglalnia, ha másként nem, az elemzett jog legitimitásával összefüggésben.”¹⁵ Paksy álláspontja tehát, hogy a *jogászság-nak* bizonyos esetekben állást kell foglalni a jogdogmatika erkölcsi kérdéseiben, legitimitási kérdésekben. Ezzel kapcsolatban két problémát vetek fel, éppen a pontosabb analízis érdekében. Az *időbeliség* és az *alanyi kör* kérdését. Ex nunc vagy ex tunc, és ki ez estben a jogász?

Hogy minden rokonszenvem az itt meglévő problémák tisztázásáé, előadom: magam is osztottam ezt a felfogást, elfogadhatatlannak tartva a jog és erkölcs elválasztottsága melletti legalista, jogpozitivisták tézist, például amikor egy ízben rámutattam, hogy a Ságvári-ügyben (Bfv.X.1.185/2005/7.) az MK Legfelsőbb Bírósága legitimitásváltást csinált – visszafelé.¹⁶ Ott a *csendőri intézkedés jogalapja a védett jogtárgy vonatkozásában volt az egyik eminens jogdogmatikai kérdés*, amit nem az antifasiszta harc, a nemzeti függetlenség legitimitása alapján Ságvári és önvédelme jogossága mellett, hanem az ott és akkor fennálló 1944-es pozitív jog szerint bíráltak el, a 21. századi Magyarországon. Nagyon helytelenül. Azonban itt az értékitélet indokoltsága utólag merült fel. Mi van akkor, ha a legalitást a jogdogmatika ex nunc vezeti át a legitimitás kérdéséhez, s nem utólag?

A másik kapcsolódó felvetésem: a *jogászság mint alany itt mindenkire kiterjeszthető?* Aligha. A közhatalmat *nem* gyakorló jogászprofesszor is a jogászság része, ki is térhet a dogmatikai megoldás legitimitására, de álláspontja csak tekintélyénél fogva hathat. Könnyen hallgathatna is – ahogy ezt Maurice Duvergernek Madame Lochak post festa javasolta. Igen ám, de mi van a bíróval és a hatósági jogalkalmazóval? Ők olyan jogászok, *akiknek közhatalmi funkciójuk miatt döntenüik kell*: hiszen a francia jog elismerési szabályává vált a jog kontinuitását hordozó kódex mint alkotmány – a Code Civil 4. §-a – ahogy ezt Paksy Máté szép elemzésekkel mutatja meg, egy helyütt kitérve a „l’administration silence” tilalmára is. Az ott és akkor legalitása mikor bírálható felül versengő legitimitásigények, értékrendek felől? Bármikor? Lehet-e illegitim az érvényes és hatályos jog a jogalkalmazásban? Azt gondolom, ha a francia szerzők nem explikálták az időbeliség

¹⁵ Paksy, 2014, 296.

¹⁶ Szigeti, 2008, 198–201.

és az alanyi kör analitikus szempontjait, mert ezek más összefüggések között csak elmosódottan érintett szempontok maradtak, akkor az elemzőnek még inkább fel kell vetnie ezeket.

Ha a politikai filozófia szintjén is felvetjük az engedelmisség – engedetlenség kérdését és teljessé tesszük az alanyi kör elemzését, akkor az állampolgár oldalról az mondható el: itt a jogszabályok által elvárt magatartás tagadása a jogérvényesítésre felhatalmazott szervek tényleges vagy potenciális reagálását váltják ki. Az egész jogrendszerrel való szembenállás a forradalomhoz való jogot (Thomas Paine-nél emberi jog), egy-egy jogi rendelkezés jogcímének, mértékének, alanyi körének kétségbe vonása pedig a polgári engedetlenség esetköreit valószínűsíti meg. A jogkövető érvényesülés és jogalkalmazói érvényesítés *hiánya* aláássa a jogrend érvényességét. Ilyen folyamatokban gyengül vagy dől meg egy jogrendszernek saját állami szuverenitáshoz kapcsolódó képessége, mert nem tud érvényt szerezni érvényesnek tekintett elvárásainak. (Ez a fejtegetés csak akkor nem állna meg, ha az érvényességet Hermann Lotze nyomán „léttelen érték”-nek tekintenénk, amit nem teszünk.)

Paksy munkája ritka törekvésként – s ez eleve érdeme – gazdagítja ismereteinket a francia jogról, a konstitucionalizmusról és a jogelméleti gondolkodásról. Hozzájárul annak érdemi hazai recepciójához. Széles körű tárgy- és irodalom ismeretről és jogelméleti elemző készségről egyaránt tanúbizonyságot tesz a szerző. A jogelmélet-alkotmánytan nemzetközi tendenciáinak ismeretében vizsgálta a francia jogot és a rá vonatkozó jogtudományi reflexiókat, igaz, hazai szerzők beszámítása nélkül. Kiemelendő az is, hogy kellő egyensúlyt talált az elméleti múlt szereplőit (a még nem említett Portalis, Francois Génys) és a maiak között, mert azok is erősen jelen vannak: a Duverger utániak, így Michel Troper, Dominique Rousseau, Danièle Lochak, Luis Favoreu, Jean Luis Halpérin, Chaïm Perelman. Álláspontjai mindenkor tudományosak, mert fogalmi kidolgozottságukban vagy egyenesen meggyőzőek vagy racionálisan vitathatóak vagy empirikus értelemben cáfolhatóak. Figyelmünkre méltóan vannak benne a normáltudományban.

IV. rész
Társadalomelmélet – Filozófia

12. A kritikai társadalomtudományi megismerés specifikumai

*Apám emlékének**

Tudomány – naiv tudat, tudattalan emberiesítés, teleologikus gondolkodás, kognitív disszonancia versus dezanthropomorfizáció. A tudományosság lényegi kritériumainak – objektivitás; immanens jelenségmagyarázat; az elméletalkotás belső történetisége; és a praxis ellenőrző szerepe – pozitív kibontása. A társadalomtudományok specifikumai. Történeti társadalomtudomány és a történetiség felfogása.

I. Tudomány – naiv tudat és tudattalan emberiesítés

A tudomány – eltérően a művészettől, amely öntudata – „az emberiség tudata” (Lukács György) és ekként az emberi-társadalmi praxis egyik kiemelkedő jelentőségű területe. Gazdag és hosszú története van, és a jelenkorban egyre differenciálódó tárgyi területeket fog át. Ezek nemcsak a laikusok, hanem gyakorta a szakemberek számára is átfoghatatlanok. Csak a matematikának, ennek a formális és univerzálisan érvényes tudománynak, amely hozzávetőleg a valóság mennyiségi viszonyainak összefüggéseivel és térformáinak leírásával foglalkozik – 118 különböző ágát tartja számon a Magyar Tudományos Akadémia. A tudományágak és területek ezen szakadatlan differenciálódása már-már homályba borítja az egyik alapvető kérdést: mi végre a tudományok, melyek a tudományosság lényegi kritériumai? Látható-e még a fáktól az erdő, a részterületeket és struktúráikat elkülönülten tanulmányozó szaktudományok között a kapcsolatot teremtő tudományosság? Mit jelent a tudományok egységessége és mit differenciálódásuk?

Induljunk ki abból, ahogy a tudományok egységét a jelentős angol matematikus és filozófus Whithead egy ízben szépen megfogalmazta. Oly módon, amelyet érvényesnek tekinthetünk az élet- és természettudomá-

* Szigeti József (1921–2012) filozófus, az MTA rendes tagja. Munkássága kiterjedt a materialista lételmélet és az általános dialektika problémáira, a racionalizmus és irracionalizmus viszonyára, a tudományosság-kritériumok feltárására, a logika tudományára és az esztétikum mibenlétének elemzésére.

nyokra, a társadalomtudományokra, a humán tudomány területeire és a matematikára is, hiszen minden tudományos megismerés számára a feladat a világ értelmezhetősége marad, „megfogalmazni az általános eszmék olyan összefüggő, logikus, szükségszerű rendszerét, amelynek kategóriáiban tapasztalatunk minden eleme értelmezhető”. Lett légyen szó természeti jelenségekről vagy élettaniakról, humántudományi (filozófia, pszichológia, etika) vagy fizikai problémákról vagy társadalmiakról, a jelenségek leírása, tulajdonságaik szerinti osztályozása, a látszat és a valóság elválasztása, a magyarázó elvek és összefüggések feltárása az ember számára való tapasztalatok rögzítését jelentik. A tudományosság kritériumai persze ennél szélesebbek, s nem véletlen, hogy több ezer éves múlttra tekinthető vissza keresésük. Hosszú volt az út, amelyben a hétköznapi tudás és gondolkodás antropomorfizáló struktúráitól és szubjektivitásától elvált az objektivitásra törekvő tudományos megismerés, s autonómiája az újkor hajnalán vert szilárd gyökereket a társadalmi tudatban. Laicizálódás és szekularizáció nélkül, Galilei, Bacon, Spinoza, Descartes és társaik teljesítményei nélkül a tudomány aligha kerülhetett volna ki a hiedelemvilágok és a vallási tudat fennhatósága alól, amihez az újkor dinamizmusára és a modernitás kialakulásának körülményeire egyaránt szükség volt. Eredendően a tudományosságot az emberi gondolkodás történetében a hétköznapi tudat és gondolkodás formáihoz képest határozták meg. Ez a referencia azonban közel sem csak az antikvitásban, hanem ma is nagyon érdekes, még akkor is, ha ma széles körben elterjedt, de nagyon is problematikus módon sokak a természettudományos megismerést teszik meg a tudományosság modelljének és mintájának. Különösen igaz ez a neopozitvista tudományelméletek vonatkozásában. Számunkra a tudományok egységét adó motívumok – az emberi tapasztalat rendszerezett kategóriákban történő gondolati birtokba vétele – tisztázása után és különösen a társadalomtudományi megismerés számára jelentős, hogy számba vegyük a „naiv tudattól” (Nicolai Hartmann¹) vagy a mindennapi gondolkodás jellegzetességeitől, antropomorfizáló tendenciájától (Lukács György²) való eltéréseket. Ezek meghaladásán keresztül vezet az út a tudományosság *lényegi konstituenciáinak, alkotó összetevőinek* fel- és elismerése felé. Ahol pedig

¹ Hartmann, 1970.

² Lukács, 1965, 27–187. (I. kötet, első és második fejezete.)

ez bekövetkezett, ott tudományos megismerés követelményeivé, kritériumaivá válnak. Előre bocsátva vizsgálódásaink eredményét:

- *az objektivitás követelményévé, azé, hogy a kutatásban „egyre inkább a vizsgált jelenségek azon egynemű körét, totalitását vegyék tekintetbe, amely önmagában és önmagából válik érthetővé”, előrehaladva így a szubjektíve körülhatárolt tárgytól az objektíve lokalizáltig;*
- *a kívülről bevitt, fiktív magyarázó elvek vagy istenképzetek helyett az immanens jelenségmagyarázat, „az adott anyagi totalitás saját belső törvényszerűségeiből való megértése”;*
- *az elméletalkotás belső történetiségének követelménye, tehát például a társadalmi-gazdasági alakulatok felfedezett mozgási törvényszerűségeinek fejlődési törvénnyé való elmélyítése, amely anticipatív erővel bírhat;*
- *és a végső kritérium, a praxis ellenőrző szerepének követelménye.*

Az emberek hétköznapi tudata érthetően közvetlenül gyakorlati szükségleteken orientálódik, beleágyazódva saját létviszonyaiba, tevékenységi struktúrájába, családi, iskolai, munkahelyi, lakóhelyi, baráti, szerelemi stb. kapcsolataiba. A mindennapi élet szinterein *az emberek életvezetését, konfliktusaiknak feldolgozását érzéki, lelki és szellemi közvetlenség jellemzi*, amelynek nincs szüksége következetességre, rendszerezésre, konzisztenciára. Ez a közvetlen gyakorlati tudat gyakran konfúzus és következetlen, szituatív problémafeldolgozások és intuitív reakciók jellemzik. Szívesen él oksági magyarázatok helyett analógiákkal, nem bíbelődik tény- és értékítéletek, deskriptív és normatív állítások különbözőségével, vagy egy fogalmi általánosítás érvényességi körének behatárolásával. Ezért könnyen alul vagy éppen túláltalánosít. Hiszen a mindennapi életbeli gondolkodásmód reflektálatlan, a közvetlenül adott, változó életsituációk megoldásához kötődik. Nem, s főleg módszeresen nem gondolkodik arról, hogy hogyan gondolkodunk. Problémaérzékenysége csak az előtte álló feladatokat fogja át, alkalomhoz kötött, csak kevéssé vagy egyáltalán nem rendszerezett. A mindenkori helyzetekhez kötődő egyedi és esetleges késztetései ellenére mindazonáltal *mégiscsak létezik bizonyos irányultsága. Szociálpszichológiai és világnézeti-filozófiai értelemben is*. Vizsgáljuk meg mindkét irányultságát. Előbbit rövidebben, a mondanivaló szaktudományos magvára szorítkozva, utóbbit a részletek tekintetében is.

Szociálpszichológiai szempontból, ahol az emberek egymás vélekedéseire és társas viselkedésére gyakorolt befolyásolásokat kísérleti eszközökkel³ vizsgálják, „*az ember nem racionális, hanem racionalizáló lény*” – ahogy ezt Elliot Aronson bemutatja.⁴ Olyan, aki mindenkor a fennálló helyzet követelményeihez alkalmazkodik – eredménytelenség és balsiker esetén is – megtalálja cselekedete szociálpszichológiai igazolásait, elfogadtatja életvezetési döntéseit másokkal, környezetével és mindenek előtt önmagával. Mi magyarázza ezt a racionalizáló irányultságot? A *kognitív disszonancia* fogalmával leírható helyzetekből kell kiindulnunk. Ez egy olyan feszültségállapot, amelyben *egymással összeegyeztethetetlen tudattartalmak* (gondolatok, attitűdök, vélemények) ütköznek össze, minek következtében a kellemetlenség érzése uralja el az embereket. Ilyenkor arra lesznek motiváltak, hogy csökkentsék a disszonanciát. Egy dohányos, aki ismeri a statisztikai adatokat a dohányzás rákkeltő mivoltáról, hogy csökkentse szokása és a nem kívánatos eredmény közötti ellentétet, feszültséget, vagy kognitív módon kisebbíti a veszélyt azzal, hogy sok más embert, barátokat is ismer, akik dohányoznak („nem lehetnek olyan végzetesek az adatok”) vagy pedig egy új tudattartalom beillesztésével igyekszik csökkenteni a meglévő feszültséget („a dohányzás káros, rövidebb ideig fogok élni, de megéri, mert jobban élvezem az életet. Írják csak sírfeliratomra: Cseh Mityi élt 38 évet – de jól!”).⁵ Ezekben a helyzetekben nem annyira a tárgyi igazság a fontos az emberek számára („igazam van”), hanem sokkal inkább az, hogy „higgyék, hogy igazuk legyen”.⁶ A mindennapok ellentmondásos imperatívuszainak feszültségeit, amelyek életvezetési döntései során telepednek az emberre, a *racionalizáló lény önigazolásokkal hidalja át*. Szóba sem jön a jelenségek immanens, okságilag levezetett magyarázata.

³ A jelenségek megfigyelése, összehasonlítása és néminemű rendszerező csoportosítása mellett e laza fogalmi hálóval dolgozó szaktudomány igényt tart arra, hogy feltevéseit, tételeit igazolja. Igazolási kísérletek nélkül, tehát például azonos tárgyú vitát független és függő változók mentén, mintegy tisztított szituációkban értékelnek (lásd például Aronson, 1980, 279–284.). E nélkül inkább csak benyomásokról, doxáról lehet szó, s végképp nem tudományos ismeretről.

⁴ Aronson, 1980, 111.

⁵ Az aronsoni dohányzás példát mi egészítettük ki az MTK egykori legendás centerének szólásszerűen fennmaradt bon mot-jával.

⁶ Aronson, 1980, 108–111.

Világnézetileg pedig az emberi gondolkodás irányultságát erős *antropomorfizmus*⁷ jellemzi. Akár az anyatermészet erőit ruházza fel emberi tulajdonságokkal, akár túlvilági lényekre, istenekre, jó vagy gonosz szellemekre viszi át saját emberi természetét, tulajdonságait, gondolkodásának vissza-visszatérő sajátossága ez a tudattalan vagy kevéssé tudatos emberiesítés. Ennek a tágabb értelemben vett antropomorfizmusnak a megnyilvánulása a filozófiai-ismeretelméleti eszközökkel jellemezhető teleológiai gondolkodás. A téma legkiválóbb kutatójánál, Nicolai Hartmannnál a naiv tudat főszerepet játszó teleológiai motívumaiként kerül elemzésre az értelmetlen és a véletlen elutasítása, illetve a tudattalan emberiesítés tendenciája.⁸ A marxi alapozású kritikai társadalomelmélet szempontjából azonban az is különös jelentőségű, hogy az emberi gondolkodás ezen teleológiai tendenciáival kapcsolatban túlmenjen Hartmannon, rámutatva e gondolkodás társadalmi alapjainak befolyására és ezzel történetiségére. Arra, ahogy az újkor hajnalán a középkorban még uralkodó transzcendes világképet kikezdi a *dezanropomorfizáció fellendülése*, hogy aztán a tudományt és a termelést egyaránt átható elvként *győzedelmeskedjen a tőkés termelési módban, azonban e termelési mód immanens ellentmondásai közepette* (Lukács György).

A teleológiai gondolkodásnak – annak, hogy célok megvalósulásaként tekintsük olyan folyamatokat, ahol a folyamatban jelen nem lévő célok semmiféle szerepet nem játszhattak – többféle újratermelő motívuma van. Az emberi tudat sajátja ugyanis, hogy hajlamos önmaga képére formálni azokat az eseményeket, objektív történéseket, melyeket a külvilágban észlel. Mivel az ember célkitűző lény, minden folyamatot, amelyet megfigyel, a végeredménye felől értelmez, azt feltételezve, hogy a folyamat az eredményét egy előzetes cél hatására nyerte el (*folyamat-teleológiai gondolkodás*). Holott a folyamatban szerepet játszott vak oksági sorokat és körülményeket senki sem rendezte el, irányította egy meghatározott cél felől. Mivel az ember célkitűző értelemmel és akarattal rendelkező lény, ezért azokat a tőle függetlenül létrejövő eseményeket, történé-

⁷ Etimológiailag az anthróposz (ember) és a morphé (alak, forma) görög szavak szóösszetételéből származó terminusról van szó. Természeti jelenségek és mitikus, képzeletbeli lények emberi alakkal és tulajdonságokkal történő felruházása az antropomorfizáció.

⁸ A naiv tudat hartmanni elemzése a tudományos gondolkodás előtti motívumokat tárgyalja. Az általa elemzett öt motívumból számunkra itt elegendő három tárgyalása.

seket is értelemmel bírónak tekinti, amelyek egyáltalán nem értelemvezéreltek.⁹

A természeti jelenségek, állat és növényvilág zavarba ejtő, zűrzavaros sokfélesége – a bőség zavarja – pedig átfogó magyarázat után kiállt: összefüggő egészbe, egységbe kell rendezni fajait, alfajait, alkotóelemeit, hogy azok ne folyjanak szét a rendezetlenségbe, a rossz végtelenségbe. Ezért feltételezik, hogy a létformák sokféleségét valaminő abszolútum, világok vagy istenség céltevékenységgel hozza létre – írja Hartmann.¹⁰ Ahol a kauzális gondolkodás csak az összefüggések némely szálát tárta fel, ott kézenfekvő megoldás a nagy *egész teleológiájába*¹¹ elrendezni a viszonylatokat: a fű azért nő, hogy legyen tápláléka a növényevő állatoknak, az antilop azért létezik, hogy táplálékul szolgáljon a húsevő ragadozóknak, a kishal a nagy halnak, a halak az embereknek. A tápláléklánc természet szabta viszonyai, spontán elrendeződése megszüli a teremtés célszerűségének gondolatát. Felcserélve a természeti erők között ható tudattalan célszerűség valós mechanizmusát, tehát a körülményekhez való alkalmazkodás és kiválasztódás evolúciós folyamatát a Teremtő célkitűző akaratával, egy feltételezett lény akaratához kötik a természet mindig magánál maradó folyamatait, egyensúlyát, mint eredmény magyarázatát: a teremtő előzetes akarata vitt rendezettséget a teremtésbe, a nagy egészbe (*Praestabilita harmoniae*).

A naiv tudatban észrevétlenül keveredik össze egymással az okokra való rákérdés az „értelmes-e?” kérdésével. Az oksági összefüggések fárasztó keresése helyére lép a redukált, rövidre zárt magyarázat: az értelmetlent terhesnek érezzük, nyomasztónak, elviselhetetlennek, amellyel nincs kapcsolatunk. Ezért megszabadulva az elviselhetetlenség lelki terhétől, az értelmetlen idegenségétől, akaratlagosnak, értelemmel bírónak fogjuk fel azt, érzelmileg elutasítva a rideg, vak objektivitást. Ezzel mintegy antropomorf jelentést adnak a nemkívánatosnak. Az értelmetlent elutasító magatartásnak nagy előnye, hogy az életösszefüggéseket el tudja rendezni. Nagyon jól és kényelmesen lehet ezzel a magatartással élni – jellemzi

⁹ Így lesz a rossz időből vagy a villámcsapásból valaminő felsőbb akarat megnyilvánulásaként büntetés. Így lesz a szemünk előtt lejátsszódó balesetből az oksági viszony felcserélésével nekünk szóló tanmese: abból, hogy más kárán tanul az okos ember, objektíve lejátsszódott és megfigyelt eseményből célzatosnak tekintett történet.

¹⁰ Hartmann, 1970, 56.

¹¹ A teleológia három, Hartmann elemezte alapformája közül nem tárgyaljuk a formateleológiát.

Hartmann.¹² A kauzalitásról való tudás azonban újra és újra fel-felüti fejét a mindennapok gyakorlatában, ezzel megkérdőjelezve az értelmetlen száműzését az embert körülvevő világból.

Ahogy a történések számunkra valóságától független létezését, tehát értelmetlenségét elutasítja a hétköznapi gondolkodás, azonképpen a véletlen is. Azt a véletlent, amely jó szerencseként ér minket, hajlamosak vagyunk a gondviselés jutalmazó igazságosságaként egy magasabb értékrend megnyilvánulásaként értelmezni. A balesetet pedig a sors büntetéseként vagy a rosszaság íntő jeleként. *Egy magasabb összefüggésrend felől iminálja el a naiv tudat a véletlen objektivitását*, azt, hogy a véletlen jelenség különféle törvényszerűségeknek a hatására beindult oksági sorok kereszteződése. (Ezt a tézist természetesen még bizonyítani fogjuk.) Még amikor a véletlen mögött az ember nagyon is látja, hogy az adott esemény nem is történhetett meg másként, mint ahogy lejátszódott, azaz kauzálisan szükségszerű volt, akkor is ellenszenvet érez iránta, amennyiben az váratlanul érte. Ebből az ellenszenvből nő ki a tagadás. Miáltal így a véletlen az előre nem látott események soráig tágul. Ezzel akár a szükségszerűséget is a véletlen szintjére rángathatják le. „Hogyan tagadhatja azonban a véletlennek ténylegesen mindig újra visszatérő fellépését?” a naiv tudat (Sz. P.). Úgy, hogy a véletlent előre látottá, akarttá értelmezi át, csak persze nem a saját, hanem más gondviselés és más akarat által. Ezen kerülő úton iktatja ki tudatából a véletlent, s így kapja meg „*a világon minden a maga rendeltetését és teleológiai tervszerűségét*”.¹³

Az értelmetlen és a véletlen objektivitását elutasító naiv gondolkodás, teleológiai gondolkodás további sajátossága *a tudattalan emberiesítés*. Az ember tendenciája, hogy „*mindent önmaga analógiájára értelmezzen*”: természeti eseményeket (esik az eső = „a föld iszik, mert szomjas”), élőlényeket („az oroszán az állatok királya”; „a nyúl gyáva”), társadalmi történéseket (amikor a háborút az egyes ember természetének megfelelőjeként a harag kitöréseként fogják fel). A mitikus világképben fokozottan vannak jelen az antropomorfizáció sémái, beidegzettségai, míg a tudat magasabb fokán ezek le-lelepleződnek. Ekkor már mosolygunk rajtuk, megszüntetve ezzel tudattalan emberiesítési mivoltukat. Világnézetileg

¹² Vö. Hartmann, 1970, 62–63.

¹³ Uo. 64.

komolyabb formája ennek a tendenciának, amikor „a világot kiszámíthatatlan lefolyásával együtt, mint az ember világát, mint reá orientált és benne központosuló világot” fogják fel.¹⁴ A világ az én világom. Ekkor az antropomorfizmus párosul az egocentrikus gondolkodással.

Ha a naiv tudatnak a szociálpszichológia és a filozófia által megmutatott sajátosságai ilyen erős gyökérezettel rendelkeznek a mindennapi tevékenységekhez kötődő gondolkodásban, ilyen mélyek a teleológiai gondolkodásmód forrásai, ilyen reális motívumok szólnak az objektivitás ontológiai értelemben vett elismerése – tehát a tudatunktól függetlenül létező valóság elismerése – ellen, akkor egyáltalán hogyan haladható meg ez a világnézet? A válasz a társadalmi tudatformák körében keresendő. Először a tudomány, mint a társadalmi tudat egyik formája felé kell fordulnunk, bemutatva annak dezantropomorfizáló tendenciáját, majd pedig a tudományosság lényegi konstituenciáit: objektivitását, immanens jelenségmagyarázatra törekvését, az elméletalkotás belső történetiségét és végül végső kritériumát, a praxishoz való viszonyát.

Lukács György „Az esztétikum sajátossága” (1965) c. művében a materialista monizmus álláspontjáról elemezte a visszatükröződés problémáit. Monizmusként, mert látnunk kell, hogy a valóság gondolati elsajátításának valamennyi fajtája és formája – a mindennapi gondolkodás, a vallás, a politikai és jogi ideológiák, a művészi megjelenítés és a tudományos gondolkodás – közös sajátossága, hogy ugyanazt az objektív valóságot ábrázolják – igencsak különbözőképpen. „Ez a magától értetődőnek, sőt, elcsépeltnek tűnő kiindulási pont azonban nagy horderejű következményekkel jár. Mivel a materialista filozófia a *tárgyiasság összes formáit, a tárgyakhoz és vonatkozásaikhoz tartozó összes kategóriákat* az idealizmustól eltérően nem valami alkotó tudat termékének tekinti, hanem a tudattól függetlenül létező objektív valóságot pillantja meg bennük, az egyes visszatükröződési módokon belül jelentkező valamennyi eltérésnek, sőt ellentétességeknek ezen az anyagilag és formailag egységes valóságon belül kell lejátszódnia. Hogy az egység és különbözőség eme egységének bonyolult dialektikáját megérthessük, mindenekelőtt szakítani kell azzal a széles körben elterjedt elképzeléssel, hogy a visszatükröződés mechanikusan, fotokopikusan megy végbe” – írja Lukács, és két indirekt bizonyítékot hoz a mechanikus felfo-

¹⁴ Uo. 66.

gással szemben. „Ha ez volna az alaphelyzet, amelyből a különbségek ki-
nőnek, akkor valamennyi sajátos forma szükségszerűen a valóság e kizáró-
lagosan »hiteles« másolatának eltorzítása lenne, vagy pedig a differenciá-
lásnak pusztán utólagos, minden spontaneitást nélkülöző, merőben szán-
dékolt-gondolati jelleget kellene öltenie. Az objektív világ extenzív és in-
tenzív végtelensége minden élőlényt, és elsősorban az embert arra kény-
szeríti, hogy alkalmazkodjék, hogy öntudatlanul válogasson a visszatükröz-
és során. (...) *A differenciálódás* tehát, mindenekelőtt a tudomány és a
művészet területén, a *társadalmi lét és a talaján létrejövő szükségletek*
terméke, annak eredménye, hogy az alkalmazkodnia kellett környezetéhez,
kölsönhatásban azzal a kényszerrel, amely rászorította, hogy érettnnek
bizonyuljon egészen újfajta feladatok megoldására is.”¹⁵ Lesz módunk en-
nek az aktív adaptációnak, a tárgyspecifikus emberi gyakorlatnak a módo-
zatairól szólni, a társadalmi létből kiemelkedő és annak viszonyait kiterje-
désükben és minőségükben is aktívan befolyásoló tudatformáknak és in-
tézmenyeknek a komplex természetét, felépítését és működését leírni.
Azt, hogy az eszmei mozzanatok és gondolati újítások hogyan válhatnak a
társadalmi lét komponensévé, hogyan jutnak – az „Ontológia” Lukácsával
szólva – létszerű hatékonysághoz. Egyelőre azt kell bemutatnunk, hogy a
mindennapi élet antropomorfizáló tendenciáival szemben a tudomány
ellenkező úton jár, dezantropomorfizál. Megtisztít azoktól a képzetektől,
hiedelmektől és rutinszerűen használt teleológizmusoktól, amelyek a min-
dennapi életben jelenvalóak. Ezért „a valóság tudományos visszatükröző-
dése minden érzéki és szellemi determinációtól meg akar szabadulni, hogy
a tárgyakat és vonatkozásait úgy kívánja ábrázolni, ahogyan önmaguk-
ban, a tudattól függetlenül léteznek. Ezzel szemben az esztétikai visszatük-
röződés az emberek világából indul ki és erre irányul”¹⁶ – magyarázza a két
társadalmi tudatforma elementáris különbségét a filozófus. A művészet a
műalkotások immanens zártságával, világszerűségével az érzéki megjelení-
tés körül szerveződik, a tudománynak azonban az ismeretelméletileg igaz-
nak a hamistól való megkülönböztetése a fő feladata. Az objektíve igaz – a
kutatott valóságos tárgy és viszonylatai – adekvát leírása. A tudat megfele-
lése tárgyának.

¹⁵ Kiemelések: Sz. P., Lukács, 1965, 18.

¹⁶ Lukács, 1965, 21.

Ennek eléréséhez a megismerésnek ki kellett bontakoztatnia a valóság gondolati visszatükröződésében az antropomorfizációval szemben a dezantropomorfizációt, továbbá el kellett végezni minden transzcendens magyarázó elv kiiktatását. Amikor „az objektív valóság tudományos visszatükröződését élesen elhatárolták a hétköznapi élet érzéki-szellemi közvetlenségétől és kuszaságától, implicite már a világ valamennyi vallásos felfogásától való elhatárolás összes elve és a vallás érvényességének elutasítása is benne rejlik. Elvileg főként az antropomorfizáló és dezantropomorfizáló visszatükröződés élesen kidolgozott ellentétén múlik minden. Ha az ember ennek segítségével közvetlen és közvetlenségében hagyományokhoz kötött, szokások által megszentelt fizikai adottságai fölé emelkedik, és az objektivitás emberektől független magánvalósága felé fordul, és kifejleszti minden merőben emberi, minden transzcendenciát kizáró erőit, hogy ily módon ezt a világot saját hatalma evilágiságának alávesse, akkor világnézetileg is megtette a döntő lépést.”¹⁷

A dezantropomorfizáció tehát egyáltalán nem antihumanizmust, hanem éppen ellenkezőleg, magas fokú humanista elkötelezettséget jelent. Az ember nembeli erőinek kibontakoztatását, a miszticizmustól, transzcendenciától megszabadulást és annak a szemléletmódnak az elhagyását – egyben meghaladását – amelynél saját emberi tudatunk értelmi, akarati vagy éppen érzelmi és indulati jellemzőit vetítették bele az anyatermészet történeiseibe (tudattalan teleológizmusként). A görög *antikvitásban* a szabad emberhez egyedül méltó tevékenység, a kontempláció révén elérhető tudás és műveltség, az erények elsajátítása volt. A kétkezi, banauzikus munkát, még a kézműiparit és a kereskedőit is – a földművességtől eltérően – általában lenézték, mivel a szabad polgár szabadsága nem követelte meg a gyakorlati haszonra törekvést.¹⁸ Az anyagi elegendőségeket a rabszolgamunka – kiegészítve a metoikoszok iparos és kereskedelmi tevékenységével és a poliszt (= városközpontú államot, Hahn István) körülvevő szabad paraszti birtokkal – fedezte. A jelentős tudományos eredmények ellenére „a munkának a rabszolgasággal elválaszthatatlanul összefüggő megvetése megakadályozta, hogy termékeny kölcsönhatás jöjjön létre az anyagi termelés és a tudomány között, és ezért az önmagát felszabadító

¹⁷ Lukács, 1965, 176–177.

¹⁸ Simon, 1984, 30.

gondolkodás nagyszerű vívmányai szükségszerűen általánosak, elvontak, filozófiaiak maradtak...”¹⁹

Eltérően azonban az emberiség normális gyermekkorát jelentő görög antikvitástól, ahol először támadt fel az öntudat szabadsága²⁰ és ettől befolyásoltan születtek jelentős tudományos eredmények, *az agrártársadalmak változatainál*, ahol a föld termőképessége szolgált a megélhetés alapjául, *erős maradt az antropomorf gondolkodásmód hatalma*. Így a természetadta közösségeknél, az öntözéses gazdálkodást folytató alakulatoknál, az ázsiai termelési mód területein és a föld termőképességén nyugvó legkülönbözőbb feudális berendezkedéseknél *a földanyát övező mitológiák és termékenységi hiedelmek, valamint ezek ritualizált formái antropomorf képzeteket öltöttek*. A via activa győzelve az antik kontempláció²¹ felett az újkor hajnaláig váratott magára. *A manufaktúra korszak és az ipari kapitalizmus pedig döntően számolja fel az antropomorfizáció társadalmi alapjait*. A munkásnak már a manufaktúra munkamegosztása mellett is valóságosnak kell felfognia munkája tárgyát, hasonlóan a gépi nagyiparhoz, amelynél az „azonos okok, azonos körülmények között azonos eredményre vezetnek” tapasztalata előállítja az oksági meghatározottság objektív, helyes szemléletét és tudását. Az eredmény függetlenedik a transzcendens képzetektől. Mint Lukács rámutat, a kapitalista gazdálkodásban „(...) a tudomány és a termelés elvileg korlátlanul, kölcsönösen megtermékenyíti és segíti egymást, mivel – először a történelem folyamán – mindkettőjük alapjául ugyanaz az elv: a dezantropomorfizálás szolgál”.²² Mindez persze nem számolja fel a mindennapi gondolkodás antropomorfizmusra sok jó alkalmat találó mivoltát, de döntő területeken felszabadította a tudományt a túlvilági képzetek és emberközpontú mitológiák uralma alól. A valóság dezantropomorfizáló visszatükröződése történeti csomópontjában elvált a mindennapi gondolkodás antropomorfizmusától, a naiv tudat naiv képzeiteitől.

¹⁹ Lukács, 1965, 178.

²⁰ Hegel, 1977, 30.

²¹ Persze az antik kontempláción belül is voltak eltérések. A tudományok művelésében az antik szerzők inkább a szabadidő értelmes és nemes eltöltését, de öncélú tevékenységet láttak. Arisztotelész viszont rossz egyoldalúságnak tekintette, hogy ha a „politikusok” csak az államot vezetik, míg a többi szabad emberre marad a tudományok űzése, a műveltség elsajátítása. Ezért foglalkoztatta, hogy az öncélú tudás egyoldalú, elsatnyul: a megszerzett ismereteket a közélet viharaiiban kell felhasználni, a megfelelő döntések meghozatalához. (Vö. Simon, 1984, 35–37.)

²² Lukács, 1965, 179.

II. A tudományosság lényegi konstituenciái

Mi teszi a tudományt tudományossá, voltaképp melyek a tudományosság alkotó elemei és ezáltal kritériumai? – tehetjük fel a kérdést, amikor már túljutottunk a naiv tudat teleológizmusán és a mindennapok szülte hétköznapi tudat antropomorfizmusán, rámutatva arra, hogy mi *nem tudomány*. Bizonyos az is, hogy szükséges, de nem elégséges a dezantropomorfizáció negatív kimondása, mert pozitív állítások formájában is ki kell bontani e követelményeket.²³

Mindenek előtt az *objektivitás* követelményével kell kezdenünk. Nemcsak és nem is elsősorban arra gondolva, amit a tárgytól való távolságtartás, a szubjektív viszonyulás magatartása követel meg a tudóstól – nevezük ezt elfogultságmentes viszonyulásnak, szemléletnek – hanem tárgyi értelemben: *a vizsgált jelenségek egynemű körének, totalitásának tekintetbe vételét*, amely önmagában érthető és önmagából válik megmagyarázhatóvá. Azt, hogy a fizikai jelenségeket ekként kell körülhatárolni és fizikai alapokra visszavezetve kell értelmezni, a biológiai képződményeket biológiaiakra, a társadalmi jelenségeket és tényeket pedig más társadalmi jelenségekkel, társadalmi tényekkel és összefüggésekkel kell magyarázni, nem pedig pszichológiaiakkal vagy vallásiakkal. A megismerésnek az esetlegesen és szubjektíve körülhatárolt ismerettárgytól el kell jutnia az objektív ismérvekkel leírhatóhoz, hogy aztán a jelenségek egynemű körét azonos létalapról kifejtve magyarázza.

A tárgyiasságok egynemű körének *immanens jelenségmagyarázata* a tudományosság második lényegi kritériuma. A jelenségek szélesebb vagy szűkebb körének immanens magyarázata az adott totalitás saját mozgásformájára történő visszavezetését igényli, ahol kívülről bevitt, fiktív, misztikus vagy tárgyidegen magyarázó tényezők behozatala tilos, mert tudománytalan. A tárgyiasságok egynemű körének, totalitásának immanens magyarázata bizonyos pontokon, határértékein persze eljuthat a nagyobb összefüggésekbe ágyazottság fel- és elismeréséig, s ekkor az elemzésnek az objektivitás új körébe, szintjére kell átmennie. Anélkül, hogy heteronóm elemeket önkényesen vegyítene az ismerettárggyal. E határátmenetekben

²³ Felfogásunk Szigeti József (1984) I. fejezet 2. pontja alapján áll, annak rendszerét követi, mégsem annak egyszerű összefoglalása.

a mikroszintűek mezo-, s a középszintűek makro összefüggései is feltárhathatnak.

Az áru mint az árugazdaság elemi konkrétuma először mikroszinten tisztázandó. Aztán középszinten, „az árugazdaság mint olyan” elemzésekor az értéktörvény magyarázatát involválja. Az árugazdaságok – tekintettel arra, hogy történeti változatai igen sokfélék, az ó-indiai faluközösségektől az antik polisz virágzó árutermelésén át a középkori szabad királyi városokig és továbbmenve a tőkés vagy az államszocialista tulajdonformák specifikálta változataiig – pedig már átvezetnek és igénylik a makroszintű elemzéseket.

Vegyünk az immanens jelenségmagyarázat követelményének sérelme nélkül egy jogtudományi példát is a három szint jelentőségéről. A Büntető Törvénykönyv talán legegyszerűbb törvényi tényállása – elemi konkrétuma – az emberölés bűncselekménye. „Aki mást megöl, bűntettet követ el, és öt évtől tizenöt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.” (Btk. 166. § /1/) . *Mikroszinten* ezen tiltó magatartásszabálynak csak a jelentése tárható fel: közömbös, hogy milyen az ölési cselekmény, az eredménytől bekövetkezik a jogszabályi tényállás relevanciája, bárki természetes személy, alany („Aki”) követte is el stb., stb. Ahhoz, hogy ennek a tényállásnak a megszorító feltételeit figyelembe vehessük, már *középszintű, jogrendbeli összefüggéseket* kell alkalmazni: nincs bűncselekmény, ha az ölési cselekményt reguláris hadsereg katonájaként követték el, és kizárja a büntetetheitőséget ha ezt jogos védelmi helyzetben (és arányos reakcióként) teszik. Ezen körülmények fennállása kiveszi a cselekményt a társadalomra veszélyes mivolta miatt büntetőjogilag üldözendő magatartások köréből. Ha azonban azt is meg akarjuk érteni, hogy miért „csak” szabadságvesztő büntetéssel fenyegeti a jogalkotó az emberölést, akkor ez a büntetési nemek történelmi-kulturális meghatározottságában leli a magyarázatát, tehát *makroszinten*. Végső soron ugyanis egy értékítéletről van szó. A halálbüntetés keletkezése és megszüntetése – a kontinentális, római-germán eredetű jogcsaládban – befutotta történelmi pályáját. Itt és a jelenkorban az állami büntető hatalomnak nincs joga az élet fizikai kioltásához. Azért, mert az igazságszolgáltatás – sokszor kiderült – sajnos közel sem csálthatatlan és tévedése helyrehozhatatlan, továbbá e büntetési nem visszatartó erejét nem igazolja empirikusan-statisztikusan a kriminológia tudománya. Tehát makroszinten történelmi, fejlődési tendencia a magyarázat – még ha

nomoszról, azaz nem természeti, hanem ember alkotta törvényről lett légyen is szó.

A jelenségek egynemű körének számbavétele és az immanens jelenségmagyarázatra való törekvés után a harmadik konstituencia *az elméletalkotás belső történetisége*. Világos, hogy maga a tudomány is „társadalmi-történeti képződmény, amely viszonylagos önállóságában is alá van vetve a történeti fejlődés összefolyamatának.” – írja Szigeti József. Ez a tudomány külső történetisége. Az elméletalkotás belső történetisége ennél speciálisabb és konkrétabb összefüggés, mert *túlmutat az önmagukat azonos szinten reprodukáló jelenségek immanens magyarázatán*. Mégpedig ott és akkor, amikor egy jelenség létokait keletkezésekor és megszűnésekor egyaránt magyarázni tudja. Amikor egy jelenség honnan – hová tart mozgási törvényeit nemcsak változatos formáinak leírására, hanem változásaiban és fejlődési törvényszerűségeiben is meg tudja ragadni a tudomány (persze csak ha és amennyiben objektíve lejátszódott egy ilyen fejlődés). Ahol pedig egy jelenség újratermelődésekor *a mozgási törvény fejlődési törvénnyé válik*, mert valóban bővített reprodukció ment végbe, ott a tudományos anticipáció is lehetővé válik. Azonos szintű újratermelődés esetén ez azt jelenti, hogy a törvényszerűség, az általánosítás mozzanata gyakorlatilag nemcsak végtelenül sok egyedi tény összefoglalásán keresztül érvényesül, „nemcsak az adott jelenség jelenvaló és múltban letűnt, hanem a jövőben feltűnő lehetőségeire is érvényes”. Nézzük és bizonyítsuk ezt három példán keresztül.

A materiális áru egy dologszerű realitás – minden árugazdaság elemi konkrétuma – amely hasznos tulajdonságai következtében használati értékkel és értékkel (értékszubsztancia, értéknagyság) rendelkezik. Ez a ketős természete nemcsak a múlt és jelenbeli, hanem az összes jövőbeli áruvá váló – mert eladás céljából termelt – jószágot, dolgot jellemzi, ha a piacon eladhatóvá vált. Vagy gondoljunk az *energiamegmaradás* empirikus bizonyítékai mellett magára a törvényre, amely a még le nem játszódtott körülmények között is érvényesülni fog: energia nemvész el, csak átalakul. Azonban társadalmi törvényszerűségek is léteznek: „minden kor uralkodó ideológiája az uralkodó osztály ideológiája” marxi tézise a múltban, a jelenben és minden osztályuralommal terhelt jövőben is érvényes marad, változatos megjelenési formákban és körülmények között. „Az anticipatív mozzanat: az érvényesség a jövő hasonló típusú jelenségeire.” Nevezzük

ezt predikciónak, amit a neopozitivista ismeretelméletek is elfogadnak, anélkül azonban, hogy látnák az általánosításban azt a lehetőséget, amikor egy állapot bővített újratermelődése nem pusztán kvantitatív, hanem kvalitatív elemet, differenciáló fejlődést produkál.

A tudományos anticipáció – és ez a szó szigorúbb, teljesebb, kitüntetett szerepet kapó és a polgári tudományosságban legtöbbször tagadott értelme – „*amikor egy jelenség fejlődésének a jövőben felmerülő új, általános vonását előlegezzük*” meg.²⁴ Itt tehát nem pusztán empirikus, induktív, hanem – nevezzük el – *nomotetikus-deduktív előrelátásról* van szó. Hogyan függ össze mozgási törvény és fejlődési törvényszerűség?

Vigyük tovább az árugazdaság már megpendített példáját. Láttuk, hogy az áruvilág jelensége *dologszerű realitásként* létezik, s az árut kettős tulajdonság jellemzi. Ha most már az árugazdaságot egy mozgásformaként – használati érték és érték csereértékben feloldódó ellentéteként fogjuk fel – tehát nem statikusan, hanem *állapotként* jellemezzük, akkor egy reprodukciós folyamatot figyelhetünk meg. Azt, hogy az árutermelő konkrét munkájának használati értékképző jellegét az absztrakt munkavégző képessége állítja elő, és pedig újra és újra. Az áru áruvilággá lesz, olyan újratermelődő állapotá, amelyet egy mozgási törvény, az értéktörvény szabályoz. Az árugazdaság árcentruma a piaci kereslet-kínálat stochasztikus mozgásában az értékcentrum körül rendeződik egy viszonylagos stabilitást mutató árrá (ez a cseregazdaság értéktörvénye). Egy árugazdaság újratermelődő állapota pedig – eltérően a saját szükséglet kielégítésére termelő természetes gazdaságtól – bővített újratermeléssé válhat, ha belép a pénz, az általános egyenértékes felhalmozási eszközként a folyamatba. Sőt, tőkefelhalmozásba csaphat át – meghatározott társadalomtörténeti feltételek közepette – ha a kisárutermelő saját munkája idegen munka megvételével és többletének elsajátításával párosul.

Ha pedig a tőkés árugazdaság Marx által leírt egyik legsajátabb törvényét, a tőke koncentrációs és centralizációs folyamatát figyelembe vesszük az elméletképzésben, akkor eljuthatunk a monopóliumképződés jelenségéhez. Marx több szempontból megelőlegezte azt a helyzetet, melyet Rudolf Hilferding „A fináncsőke” – ként írt le és bizonyított 1910-ben. Ezt V. I. U. Lenin „imperializmus”-ként rendszerezte és jellemezte, azonban – mint

²⁴ Szigeti, 1984, 36.

ez ma látható – tévesen a kapitalizmus utolsó, legfelső szakaszának minősítette. Marx és Hilferding a mozgási törvényeket fejlődési törvényekbe vezette át – anélkül, hogy túláltalánosították volna.

Az anarchisztikus, individuál-liberális kapitalizmusból a nemzetállami keretekben kibomló szervezett kapitalista fejlődési fokot²⁵ a tőkekoncentráció nomotetikus, nem örök, de hosszasan érvényesülő törvénye vitte tovább a globális kapitalizmus stádiumába. E folyamat szakaszainak figyelembevételével akár az a *hipotézis* is megfogalmazható, hogy a globális „szabadverseny” korszakát – melyben élünk – a *globálisan szervezett kapitalista fok* fogja követni. (A kérdésre még visszatérünk). Állapot és állapotváltozás mozgási és fejlődési törvénye kizárja, hogy a törvényszerűség és a történelmi változás között csak kizáró viszonyt vagy ami még rosszabb, a törvény fogalom mindennemű relevanciáját tagadjuk. A marxista ismeretelmélet tehát nem elvont, egymást kizáró ellentétet lát *a törvényszerű és a történelmi* között. „Az elsőben csak az általánost, amelynek megjelenési formája az ismétlődés, a másodikban csak az egyedit, mint soha vissza nem térőt véve észre. (...) elég annyit megjegyezni: minden ismétlődésnek megvan az egyedi oldala, s a fel és eltűnés maga is ismétlődik, tehát általános. Egyedi és általános egysége pedig – és ez az igazi realitás – csírájában már maga a történetiség.”²⁶ Az idő objektív, irreverzibilis folyamat. Ezért az időfolyam ugyanazon pillanatához sohasem lehet visszatérni – eltérően az időfolyamban lejátszódó azon anyagi és szellemi jelenségektől, melyek ismétlődhetnek későbbi időpontokban és törvényszerűségeket mutathatnak fel. A jelenség *statikus*, tehát alkotó elemeinek dologszerű, keresztmetszeti összefüggései, egy újratermelődő állapot *mozgási törvényei* és a társadalmi jelenség minőségileg bővített reprodukciójához vezető *fejlődési dinamika törvénye* pedig kapcsolatba is kerülhet egymással.

Azok a teoretikus pozíciók, melyeket módszertanukban a *deskriptív-normatív fogalomképzés* kánonja vezet, eleve elesnek mind a mozgási törvény, mind pedig a fejlődési törvényszerűségek, összefüggések megállapíthatóságától. Annak következtében, hogy módszertanukból kiesik mindennemű „törvény” fogalom. Lemondanak róla. Nem véletlenül, mert *elméletképzésük alapja nem az empirikus-tapasztalati (alfajaként a törté-*

²⁵ Szigeti, 1991.

²⁶ Szigeti, 1984, 42–43.

netivel) és az *elméleti egysége*, hanem a leíró és az (érték)előíró dialektikátlan dualizmusa. Ha időnként el is mennek a megismerésben a törvény fogalom helyére becsempészett „logikáig”, akkor nem veszik észre, hogy a logika az emberi értelem kizárólagos sajátja, s csak analógizáló, metaforikus értelemben lehet az emberi jelenségen kívül erről beszélni. Ontológiai értelemben *kategória hibát elkövető gondolatátvitellel*. Ha pedig a „dolog logikája”, az „ügy logikája”, a „játék logikája” stb. fogalomképzéssel operálnak, azt nem veszik észre, hogy voltaképp a „törvény fogalom”, a törvényszerű összefüggések státuszát fogalmazták át „logikává”. A mesterséges értelemmel, intelligenciával bíró produktumok, sakkozógép, fordító programok, szövegszerkesztők stb. létrehozása pedig az emberi elme termékei, nem pedig önnemző logikák következményei.

Látni kell egy markáns ismeretelméleti vonulatot: amíg N. Hartmann a naiv tudat teleológikus gondolkodás módját tárta fel, Lukács György pedig a visszatükröződés antropomorfizáló tendenciáit bírálta a mindennapi életben, kiemelve a tudományban a dezantropomorfizáció szükségességét, addig Szigeti a fentiekkel a tudományosság pozitív kritériumrendszerét dolgozta ki. Az elméletalkotás belső történetiségénél a fejlődési törvény nézőpont felvétele egyben minden kritikai – és nem a szubjektíve „kriticista” – társadalomelmélet módszertanának összetevője.

Az elméletalkotás végső konstituenciája, tehát igazságfokának próbaköve pedig a társadalmi praxis. Lényeges ennek kitüntetett szerepére rámutatnunk, mert voltaképpen minden teória, amely valóban megérdemli ezt a nevet – éppen azért, mert nem pusztán vízió, teoréma vagy hipotézis – rendelkezik racionális maggal, magyarázó erővel. Mekkoraival? Használható-e és milyen mértékben az elmélet által felmutatott összefüggés, törvény? Ahogy Karl Marx a 2. Feuerbach-tézisben plasztikusan megfogalmazta: „Az a kérdés, hogy az emberi gondolkodást tárgyi igazság illeti-e meg – nem az elmélet kérdése, hanem *gyakorlati* kérdés. A gyakorlatban kell az embernek gondolkodása igazságát, vagyis valóságát és hatalmát, evilágiságát bebizonyítania. Az olyan gondolkodás valóságáról vagy nemvalóságáról folytatott vita, amely el van szigetelve a gyakorlattól – tisztára *skolasztikus kérdés*”.²⁷ Az ismeretelméletileg igaz tapasztalati ellenőrzésre szorul. A praxis mint végső igazságkritérium azonban nem jelentheti azt,

²⁷ MEM, 3. köt., 7.

hogy egyetlen kritérium volna. Amikor eszik az ismeret alkalmazhatósága (lásd lentebb, Foucault) vagy nehezen vagy egyáltalán nem mérhető társadalmi folyamatokkal találkozunk, *ilyenkor versengő, hipotetikus státuszú magyarázatok közül* kell eldönteni, melyiket válasszuk. Ilyenkor a kutató azt preferálja, amelynek számára – iskolája, irányzata, elvi-módszertani alapállása miatt – nagyobb, plauzibilisebb magyarázó ereje van. Éspedig az ilyen, amelyik a jelenségek átfogóbb körét képes okságilag és determinációs fajták szerint megvilágítani, meggyőzően magyarázni, rámutatva predikciós és esetlegesen pro futuro érvényesülő anticipációs erejére.

A társadalomra vonatkozó tudás esetében pedig a különböző praxisoknak igen nagy a hatalma. Nemcsak az ellenőrző, hanem a gyakorlati hasznosítást kizáró, ellentétes hatalmuké is. Ezért tesz különbséget a posztmodern kritikai filozófusa M. Foucault a *tudás* (savoir) és az *ismeret* (connaissance) között. A mindennapi életben ismereteket szerzünk és használunk, melyek életünkbe evidenciákként hatva ágyazódnak be. Ezzel szemben *a tudás nem a hétköznapiak helyzeteiben használt gyakorlatias ismeret, hanem elméleti rangja van.* A tudás határolja be a lehetséges ismeretek körét, úgy, hogy társadalmilag kondicionálttá teszi az ismeretek alkalmazását. Így a baktériumok felfedezésében a döntő lépést a mikroszkóp feltalálása jelentette, lehetővé téve szabad szemmel nem észlelhető jelenségek megfigyelését. A szükséges technikai ismeret még sem volt elég ahhoz, hogy az orvosok alkalmazzák a mikroszkópot. Ehhez az kellett, hogy *az orvostársadalom eljusson a tudás akarásához* (Le volenté de savoir) – szakítva addigi attitűdjével, a szabad szemmel elvégezhető vizsgálatok nyomán felállított diagnózissal – bevonja az új eszközt a gyógyítás körébe. Az orvoslás tudásdimeziójának kellett megváltoznia ahhoz, hogy a mikroszkóp használata, szakítva a megelőző orvoslás rutinszerű eljárásával – hasonlóan egyébként a boncolás befogadásához – alkalmazott gyakorlattá válhasson. Az orvosi hivatás példája jelzésértékű: a társadalom megváltoztatásához megfelelő tudás még hatványozottabban találhatja szembe magát *a fennálló érdekstruktúrák által hordozott ismeretek ellenállásával.* Lényegesen eltérően Karl Popper antihistoricizmusának – általa cáfolhatatlannak tekintett – kiinduló tételével, mely szerint „Az emberi történelem menetét az emberi tudás növekedése döntően befolyásolja”.²⁸

²⁸ Popper, 1989, 26.

III. A társadalomtudományok specifikumai

Miként a történetírásnak, a legősbibb társadalomtudományi területnek, minden más „szaktudomány”-nak is vannak olyan gondolati előzményei, amelyek a filozófiai gondolkodás kereteiben fejlődtek, majd pedig onnan nőttek ki. Nem úgy, mint ezt igen gyakran ábrázolják, hogy egyfelől lett volna a filozófia, amelyben tények és szaktudományos ismeretek nélkül elmélkedtek – ez legfeljebb a legrosszabb idealista spekulációkra, a teleologikus gondolkodásmódra és misztikusokra igaz, nem pedig azokra, akik megérdemlik a filozófus nevet – másfelől pedig egyszer csak jött a filozófiát felváltó pozitív tudományok fordulata, ahol időben egymás mellett vagy egymás után megjelenő tényeket gyűjtenek, rendszereznek – hangyaszorgalmú empiristák. Megfelelkezve arról, hogy gazdasági, jogi vagy éppen politikai tényeket csak akkor lehet gyűjteni, ha a ténykutatás előfeltételeként a gazdaságinak, a joginak, a politikainak stb. általános nem-fogalma már megvan a kutató fejében. Az antikvitásban és a középkorban is voltak tények, ismert körülmények és bizonyos szaktudományos-analitikus eredmények, melyek alapján és amelyekről filozofáltak, világ-, kor- és társadalomképet alkottak (ahogy Hegel mondotta: „a filozófia saját kora gondolatokban megragadva”). Az a tény, hogy az emberiség saját történelmi és társadalmi természetéről rengeteg ismeretet halmozott már fel a 19. századig, eleve kétségesse teszi, hogy ez a filozófiától való megszabadulás árán és után vált volna lehetővé. „Hogy a társadalomtudományi gondolkodás itt (értsd Platónról Comte-ig terjedően – Sz. P.) merőben filozófiai volt még, azt csak azok képzelhetik, akik úgy vélik, hogy a szaktudomány csak Comte és Spencer társadalomfelfogásával indult útjára, hallgatólagosan átvéve azt a comte-i felfogást, hogy a szaktudomány mint pozitív tudomány a metafizika (filozófia) után következik, ami egyik indexe lehet a sok közül annak, hogy korántsem valami filozófiátlan álláspontonról szemlélik a tényeket.”²⁹ Továbbá, megfelelnek Marxról, aki Comte-tól és Spencertől függetlenül fejlesztette ki materialista társadalom felfogását és társadalmi forma elméletét. Mégse siessünk ennyire előre.

Az Immanuel Wallerstein vezette Gulbenkian Bizottság jelentése³⁰ végigköveti a társadalomtudományok kialakulásának történeti folyamatát,

²⁹ Szigeti, 1984, 312.

³⁰ Gulbenkian Bizottság jelentése, 2002, 9–38.

elsősorban intézményesedési oldaláról. Nekünk itt nem szükséges áttekin-
tenünk az antikvitásbeli, közép- és újkori előzményeket ahhoz, hogy a 19.
századbeli állapotát jellemezhessük. Azt, hogy milyen szellemi állapotok és
módszertani fejlettség jellemezte a társadalomtudományi megismerést
akkor, amikor a marxi elmélet kibontakozott. Némiképp meglepő, hogy a
társadalomtudományok progresszív megújításáért fellépő Bizottság érté-
kes jellemzései ellenére sem foglalkozik egy érintőleges megjegyzésen
kívül Marx Károllyal,³¹ aki szerintünk *a társadalomtudományok közös kuta-
tási tárgyát, a társadalmat, mint olyat* (a társadalmi lét ontológiai megala-
pozását; a társadalom fogalmi tartalmát; a társadalmi-gazdasági alakulatok
történelmi formameghatározottságát; a társadalmiságot) minden teoreti-
kus előzményénél átfogóbban, módszeresebben, úttörő módon alapozta
meg, éspedig a történeti társadalomtudományok szellemében. Ezt fonto-
sabb szempontnak tekintjük, mint azt a szintén nem indifferens aspektust,
hogy az egyes társadalomtudományi ágak *hogyan intézményesedtek* a
nagy nyugat-európai és amerikai egyetemeken. Éppen ezért vizsgálnunk
kell azokat a különbségeket és ellentétet, amely törekvéseit a main stream
társadalomtudományi orientációval szemben jellemzi.

A spekulatív gondolkodásmódtól, a megfigyelésen alapuló, de a szub-
jektív, egyéni érdeklődésen alapuló útibeszámolóktól és a vallásos gondol-
kodásmód teleologikus befolyásától hosszú utat tettek meg a társadalom-
mal foglalkozó gondolkodók, ameddig ismeretelméletileg-módszertanilag
objektivitásigénnyel rendelkező módon tudták megalapozni kutatási terü-
leteiket. A társadalomtudományok intézményesülési folyamatában a 19.
század azért játszott kitüntetett szerepet, mert mind az idiografikus törté-
nelemtudomány, mind pedig a nomotetikus (általánosító, törvényt kutató)
ökonómia, szociológia és politikatudomány a polgári nemzetállamok önis-
meretét volt hivatott elősegíteni. A megismerési érdekek mellett a nemzeti
öntudat és ismeret jegyében az önállósodott részterületek kompetenciáit
először saját országukra terjesztették ki, hiszen itt rendelkeztek levéltári és
statisztikai forrásokkal, megbízható adatokkal. Mindezt részben államilag is
támogatott módokon, hivatásszerűen végezhatték – eltérően a marxi ori-
entációjú gondolkodóktól, akiket úttörőként ez ekkor semmi esetre sem
illetett meg. Az ökonómia ekkor még nemzetgazdaságtan volt, nem redu-

³¹ Uo. 31.

kálták a piacra. A szociológia a társadalmi kapcsolatokat és magatartásokat nemzeti keretek között, otthon vizsgálta, az államtudományok (Staatswissenschaften) pedig a közhatalmi-politikai döntésekre és folyamatokra terjedtek ki, főleg ezeknek a vezetettekre gyakorolt hatására. Éspedig a kormányzás kissé arisztokratikus módon értelmezett elitista felfogása jegyében. Jellemzően mind a történelmet, mind pedig ezt a három nomotetikus, lényegkutató társadalomtudományi területet egymástól elválasztott, mert saját „logikák” szerint szerveződő entitásoknak tekintették. Nem véletlen, hogy bár különböző utakon és módokon, de ebben a nemzetállami fejlődésben élenjáró nagy országok Franciaország, Anglia, Amerikai Egyesült Államok, majd a század utolsó harmadában megteremtődött egységes Németország és Olaszország adják a diszciplináris felosztásokat és mintákat minden később jövő nemzet tudósainak, egyetemeinek és tudós társaságainak. Immanuel Wallerstein meggyőzően írja le a „Bevezetés a világrendszer elemzésbe” (2010) c. munkájában, hogy ebből a négy Nyugat-centrikus társadalomtudományi ágból, amely az említett öt nagy nemzet viszonyainak összehasonlítását is kibontakoztatta, hogyan alakult ki két további társadalomtudományi diszciplína. Gyarmatosítás, kereskedelmi kapcsolatok és háborúk révén, amelyben éppen ezek az országok jártak élen, vált szükségessé a nyugaton túli világ megértése: ahogy frapánsan fogalmazza: *megérteni a világot annyi, mint „másokat” tanulmányozni*,³² – antropológia, etnográfia (orientalisztika) révén.³³ Ezek voltak az első társadalomtudományi diszciplínák, amelyek az anyaországon, az adott polgári nemzetállamon túlnyúló ismereteket szisztematizáltak.

A gyarmati uralom alatt élő népek szokásainak, társadalomszerkezetének, nézet- és hiedelemrendszereinek megértése igen nagy feladat elé állította az anyaországokból érkezett kutatókat. Új módszerekre volt szükségük, hiszen levéltári források, statisztikák, írásos dokumentumok nem nagyon álltak rendelkezésükre. Továbbá a nyelvi korlátokat és kulturális evidencia vonalakat is át kellett törniük, ha a törzsi-nemzetiségi szinten vagy természetadta közösségekben élő vagy éppen az írásbeliség nélküli,

³² Munkájának angolból történt magyar fordításából hiányzik ez az alfejezet címben kifejezett gondolat, amely a francia kiadásban (Édition La Découvert, Paris, 2006, 18.) szerepel.

³³ Amihez tegyük hozzá, hogy H. S. Maine fentebb említett könyvét az összehasonlító jogi gondolkodás kidolgozásában a brit gyarmatbirodalom szükséglete is motiválta, mégpedig a haladó – stagnáló társadalmak szembeállításán keresztül. E szembeállítás ideológiukmára még vissza kell térnünk.

ún. történelem előtti népekkel kerültek kapcsolatba. Így alakult ki a „Field research” kutatási módszer, az adott terepen végzett résztvevői-megfigyelői munka, amelyet elsőként az antropológusok és az etnográfusok alkalmaztak. (Megtermékenyítve ezzel a nyugati társadalmak kutatásának szociológiai módszertanát is, hiszen kis közösségekre, mikroszociális organizmusok vagy éppen csoportkutatásra könnyen át lehetett vinni ezt.) A kutatók által feltárt ismereteket pedig a gyarmattartó adminisztrációk skrupulusok nélkül hasznosították igazgatási céljaik érdekében. Az Európán túli világ megismerése egyben az euroatlanti modernitás kritériumainak a megértéséhez is hozzájárult, s mint ahogy erre Wallerstein rámutatott, ebben nagy szerepe volt az ún. *magaskultúrákkal* való találkozásnak. Kína, Perzsia, az arab világ és India történelme időnként nemcsak nagy területekre kiterjedő „birodalmakat” produkált, hanem fejlett nyelveket, írásbeliséget, s a keresztény vallástól eltérő sajátos istenhiteket (világvallásokat – mondhatjuk ex post, felfedezésük után). Az őket tanulmányozó orientalisták közül többen rámutattak, hogy ezek a népek egyáltalán nem voltak „primitívek”, ahogy egyesek a Nyugat ún. kultúrfölénye jegyében kezelték vagy kezelik a másságokat. A Gulbenkian Bizottság fontos fejleményt tár fel ebben a megismerési folyamatban, nevezetesen az antropológia demokratizáló szerepét. „Az antropológusok rekonstruálták a társadalmi szerveződéseknek a nyugati mintáktól teljesen eltérő formáit. Megmutatták, hogy nyugati szemmel nézve furcsának tűnő szokások nem irracionálisak, hanem a népesség megtartását és reprodukcióját szolgálják. Az orientalista tudósok tanulmányozták, értelmezték és lefordították a nem nyugati típusú »magas« civilizációk szövegeit, és jelentős részük volt a „világvallások” fogalmának elfogadtatásában, ami szakítást jelentett a kereszténységközpontú nézetekkel.”³⁴

A társadalomtudományi érdeklődés páneurópai kiszélesedése, új világok kutatási tárgyként való belépése tehát a tudománysszakok további differenciálódását hozta magával, már a 19. században. E tudományágak egymással szembeni specifikumai szempontjából a valóság megismerésében és módszertani birtokbavételében megmaradt az idiografikus történetírás és a nomotetikus társadalomtudományok, a történelmi és a társadalmi oldal egymást kizáró ellentétként való, uralkodó felfogása. Az antro-

³⁴ Gulbenkian Bizottság jelentése, 2002, 37.

pológusok-etnografusok és az Európán túli magaskultúrákat tanulmányozó orientalisták közös ismeretelméleti pozíciója szerint az általuk tanulmányozott kisközösségek, embercsoportok egyedülálló, partikuláris tulajdonságokat mutatnak fel, nem pedig univerzálisan érvényesülő, mintegy örök antropológiai adottságokat. Inkább e kisközösségek egyedi, egyszeri körülmények közepette érvényesülő funkcióit mutatták fel, tartózkodva a nomotetikus tudományok általánosításaitól. Ugyanakkor e közösségek tanulmányozásának tudományos tapasztalatai, az ismeretek felhalmozódása megkövetelte azok rendszerezését, csoportosítását, s ennyiben az induktív úton történő általánosítás felé ment. Amikor már sok-sok helyütt feltárták a matriarchatus és a patriarchatus különbségét, vagy a „tabu” intézményét, vagy a helyi istenek és partikuláris szokásjogok helyhez kötöttségét, akkor az egyedi különös módokon való megnyilvánulásain túlmenő rendszerező fogalomalkotásra is sor került. Legalább is középszintű általánosításokra, így az endogámia-exogámia fogalmi duál bevezetésére, vagy a szokásjogi jogképződés szabályszerűségeinek feltárására vagy a vérségi-rokonsági kötelékek szembeállítására a területi-politikai szerveződési elvvel, amely az államiság jellemzője. Igaz, az antropológusoknál és etnográfusoknál gyakran jelentős kisegítő szerepet kapott a megértő, hermeneutikai módszerek alkalmazása is. Jelentésadó erőfeszítéseiknek megvoltak a teológiai, művészetfilozófiai és jogtudományi mintái, előzményei. Csatlakozhattak tehát a humán- és kultúrtudományi megértéshez is.

Élesebb a különállás a kisközösségekkel és premodern entitásokkal szemben a nemzeti társadalmakat és a nemzetállamokat kutató történészek és társadalomtudósok között. *A kutatás tárgya és a kutató perspektíva választása befolyásolta az alkalmazható módszereket.* Ezért előbb át kell tekintenünk a történészek és a társadalomtudományok uralkodó felfogásában meglévő különbségeket és ellentétet (ennyiben a Gulbenkian Bizottságra támaszkodva), hogy aztán a kutatói perspektíva – értékrendet kijelölő – meghatározottságát kifejthessük a marxi és polgári társadalom mellett elkötelezett kutatói magatartás között. Az idiografikus módszer mellett elkötelezett oldalon „Leopold von Ranke, Barthold Niebuhr, Johann Droysen nyomán történészek határozták meg sajátos viszonyukat az írásos anyagok valamely sajátos fajtájához, különösen a levéltári forrásokhoz és a hozzá hasonló szövegekhez. *Hangsúlyozták, hogy a múlt valóságának a jelen kulturális szükségleteihez kapcsolt rekonstrukciójával foglalkoznak*

értelmező és szövegmagyarázó módon, ragaszkodva ahhoz, hogy a jelenségeket, még a legösszetettebbeket is, mint amilyenek a kultúrák és nemzetek, egyediségükben, mint a történetiség és az egyidejűség összefüggéseinek pillanatait (részeit) tanulmányozzák. ...

A nomotetikus társadalomtudományok többsége azt hangsúlyozta először, ami őket a történeti diszciplinától megkülönböztette: *az emberi viselkedést irányító vélhetően általános törvények iránti érdeklődés; készség arra, hogy a vizsgálándó jelenséget mint esetet (és nem mint egyedi minőséget) fogják fel; igény arra, hogy az elemzés céljából részekre bontsák az emberi valóságot; lehetőség és igény a szigorú tudományos módszerek alkalmazására (hipotézisek elmélettel összefüggő megfogalmazása és ellenőrzése szigorú, ha lehet, kvantitatív eljárások segítségével); módszereken előállított bizonyítékok (pl. felmérési adatok) és az ellenőrzött megfigyelések előnyben részesítése a fennmaradt szövegekkel és egyéb hatásokkal szemben*".³⁵

A 19. században tehát kifejlődött egy main stream társadalomtudományi felfogás, értékrendjével, módszertani elveivel. Mindez jelentősen kötődött a polgári nemzetállamok és társadalmaik stabilitás igényéhez és a gyarmatosításon keresztül a meghódítottak igazgatásához. Akár a „rend és haladás” Comte-féle összebékítő szociológiáját, akár a kiváló polgári nemzetgazdászok (Smith, Ricardo) klasszikus, általános egyensúlyelméletét, akár Maine és az antropológusok haladó Nyugat – stagnáló Kelet szembeállítását vesszük alapul, ez a stabilitás és biztonság igény, ezek a mércék: a nem mindenkre, de igencsak sokakra jellemző Európa-centrikus fölénytudat élesen különbözik Marx perspektíva választásától. *Ő a „munka társadalmi felszabadítása” és az „elidegenedéssel terhelt társadalmi viszonyok meghaladása” értékrendje alapján és nem az egyensúly őrzés és a polgári uralom fenntartása jegyében tanulmányozta kora európai és Európán kívüli világát.* Ugyanis felfogásában az emberi-társadalmi lét alapja a munka, amely feltételezi a társadalmi munkamegosztást, kommunikációt és kooperációt, illetőleg a társadalom strukturális tagozódását. A társadalmi

³⁵ Kiemelések – Sz. P., Gulbenkian Bizottság jelentése, 2002, 36–37. Előre tekintve: tudományrendszerként a Bizottság jelentése szerint 1945-re fixálódott, hogy „a társadalomtudományok világosan elkülönültek egyfelől a természettudományoktól, amelyek a nem ember által létrehozott rendszereket vizsgálták, másfelől a humán tudományoktól, amelyek a „civilizált” emberi társadalmak kulturális, szellemi és lelki produktumait tanulmányozták”. (Gulbenkian Bizottság jelentése, 2002, 38.)

létréteg ezen nívuma persze nem zárja ki, hogy a mindenkori társadalmi létezés történeti terméknek vegyük, s ekként fogjuk fel, hiszen a munkamegosztás szakadatlanul differenciálódik és a társadalmak átstrukturálódnak. A történeti társadalomtudományok (Historische Sozialwissenschaft) éppen erre, a történelmi és társadalmi oldal egységes megismerésére törekednek, eltérően a közgazdaságtan cselekvéseméleti és mikroökonómiai fordulatától (an action and micro- theoretical turn), amely az ember időtlen fogalmával dolgozik³⁶ s tegyük hozzá, antropológiai adottságnak veszi az értelmes önzést. És eltérően a modern politikaelmélet behaviorista fordulatától is, amely szintén a „rational choice” magyarázó sémáját veszi át. Mielőtt azonban a KRE saját arcú kibomlását vizsgálánk, be kell mutatnunk azt a különbséget, amely a történetiség centrális szerepet játszó problémája értelmezésében elválasztotta a historizmus más, konkuráló felfogásaitól.

IV. Történeti társadalomtudomány és a történetiség felfogása

A történeti társadalomtudomány³⁷ (Historische Sozialwissenschaft) eredendően német találmány volt. Göran Therborn a marxizmusnak *mint izmusnak* a sajátos szerkezetét vizsgáló munkájában maga is ebből indul ki, amikor azt három különálló terület összefüggésszerekeként fogja fel: a *történeti társadalomtudomány*, a *dialektikus filozófia* és a *szocialista politika* háromszögeként.³⁸ „Szellemileg a marxizmus mindenekelőtt történeti társadalomtudomány volt, a német *Wissenschaft* szó átfogó értelmében,³⁹

³⁶ Kocka, 2011, 92.

³⁷ Ahol a történelmi és a társadalmi oldal ugyan közvetlenül nem esik egybe, azonban erős kapcsolat van közöttük: a történelmi megalapozza és áthatja a társadalmi, a társadalmi pedig maga írja át a mindenkori készen kapott történelmit. Egyelőre bővebb kifejtés nélkül indokoljuk meg e felfogás kiinduló pontját.

³⁸ Retrospektív munkájára – A marxizmustól a posztmarxizmus felé? – visszatérünk, mert megkezdhetetlen lesz a mi témánk szempontjából is. A feladatot mégsem egy „poszt-”, inkább „neomarxista” ars poeticával látjuk megoldhatónak.

³⁹ A *Wissenschaft* „módszeres tudást” jelent, amelyet a latin nyelvre épülő terminológiákban *science*-nek neveznek, megkülönböztetve a „lágy” társadalomtudományoktól, a bölcsészeti karkok humán tudományaitól (*humanities*). Gyakori, de vulgáris törekvés, hogy a természettudósok megpróbálják a *science* terminust a maguk számára monopolizálni, s ezzel a társadalomtudományokat *explicit*e vagy *implicit*e a tudományon kívülre száműzni. Itt jegyzem meg, hogy a világrendszer-elmélet (VRE) történelmi gyökereként Wallerstein is beszél a társadalomtudományi diszciplínáktól a történeti társadalomtudományokig vezető útról. (Wallerstein, 2010, 15–55.) Utóbbi azonban nem alapozta meg, vezette le és jellemezte, hanem áttért a társadalomtudományon belüli azon négy vitára, amelyek a VRE előzményei voltak. (Uo. 2010, 30–55.)

amely a kapitalizmus működésére összpontosított, általánosabban véve a történelmi fejlődésre, amelyet »végső soron« a termelőerők és a termelési viszonyok dinamikája határoz meg” – írja (2010, 148.). A kritikai elmélet *tárgyaként* mi is a kapitalizmus működésére fogunk összpontosítani, azonban itt nem az „izmusnak” a sorsát, múltbeli hatását és jelenkori lehetőségeit kívánjuk számba venni, hanem éppen azt, ahogy a marxi oeuvre-ből, benne a filozófiából kibontakozott a *kritikai társadalomelmélet*. Középpontjában a *történetiség elvével*, melynek tartalma azonban jelentős metamorfózison ment át: kezdve a német romantikából (Schleiermacher, Schlegel) kibúvó historizmusból (Herder, Humboldt, Ranke), annak hegeli kritikájából, melyet Marx a skót felvilágosodás jelentőségének felismerésén keresztül – saját társadalmi formaelméletének kidolgozása révén – emelt magasabb szintre (megalkotva a tőkés társadalom és termelési mód mozgásformájának elméleti magyarázatát). A Volksgeist egyedi, egyszeri és megismételhetetlen jellemvonásainak, népszellemének némiképp irracionális mozzanatait Hegel a *racionalizmus felől kritizálta, s ekként dolgozta ki a polgári társadalom* (societas civilis; bürgerliches Gesellschaft; société civil) fogalmát, amely a család és az állam közötti olyan közbenső állomás, amely a tőkés modernitással vette kezdetét. A népszellem organikusnak tekintett birodalmát ezzel tagoltta tette, hiszen a családban nemzedékek és nemek közötti kölcsönösség áll fenn, amelynél az altruizmus dominál az egoizmus felett. A család azonban nem okoz önmagában vett teljességet, ezért kiegészítésre szorul, a szükségleteket termelő és újratermelő polgári társadalommal, az önzés birodalmával. Hogy ez ne hulljon atomjaira, hogy a különös tőkék harca ne fessítse szét a berendezkedés kereteit, ehhez a családi altruizmust az önzéssel tagadó polgári társadalom tagadására, a tagadás-tagadására, a szintézist magasabb szinten megteremtő államra, mint az erkölcsi eszme megnyilvánulására van szükség. Marx pedig nemcsak Hegel etatista megoldásával szakított, hanem ami döntő: a *polgári társadalom felfogását materializálta*, amikor a nemzetgazdaságtant továbbfejlesztve annak polit-ökonomiai elemzését dolgozta ki. A polgári társadalom elemzésének és megértésének kulcsa a modern kapitalista tulajdoni-, munkamegosztási és elosztási viszonyokban van. A döntő fordulat megtételéhez azonban az is kellett – s itt vannak jelentős szellemi hatások, melyek a skót felvilágosodásból jöttek –, hogy az embert antropológiailag *döntően társadalmi létébe ágyazott szükségletkielégítő lénynek*

tekintse, s ezzel elutasítsa az ezzel szemben látszólagos alternatívát kínáló kontraktualizmust, amely elsősorban akarati, tehát jogi- és politikai – az individuumokat tudatosan teremtett intézményekkel összekötő – lényt lát és láttat az emberben. A viszonyokat akaratlagon szabályozó intézményteremtést nem lehet *összekeverni* az alapviszonyokkal, a változatos és változó szabályozási formákat felcserélni az alapviszonyok dinamikájával. Adam Smith, David Ricardo klasszikus közgazdaságtani felfogása vagy az államkeletkezés szerződéselméleti magyarázatának (Th. Hobbes, J. Locke stb.) D. Hume féle kritikája vagy Adam Fergusonnak az „An Essay on the History of Civil Society”-je (1767) nélkül aligha jöhetett volna létre a történetiség marxi felfogása, s aligha dolgozhatta volna ki saját, eredeti tudományos teljesítményét, a materialista társadalom felfogáson nyugvó kritikai társadalomelméletet. *Ennek minden más társadalomelmélettől megkülönböztető sui generis tárgya: az emberi emancipáció lehetőségeinek, adott fejlettségi fokon elért szabadságfokának vizsgálata az értéktöbblettermelésen nyugvó modernitásban, a tőkés termelési mód alapzatán.* Mindazon társadalomelméletek, amelyek Marx eredeti megközelítésének absztrakciós szintje alatt maradnak, azt megkerülik vagy egyszerűen csak nem érdekli szerzőit, *irrelevánsak a saját kutatási tárggyal, módszerrel és mércével rendelkező kritikai elmélet nézőpontjából.*

Az újkorig nyúló történeti mozgásig, a polgári társadalomnak az államtól való elkülönülése nem volt lehetőség a termelő erőket megsokszorozó értéktöbblet termeléshez való áttérésre, a személyi szabadság és a gazdasági függés dologi kényszerének egybekapcsolódására, a modern osztályviszonyok (bérmunka – tőke) kialakulására, s ezért létre sem jöhettek ezen megközelítés elméleti alapjai.⁴⁰ A keletkezés után, másik pólusról, mai oldaláról tekintve a történelmi kapitalizmusra: semmi szükség sem volna a kritikai elméletre, ha ez a kolosszális termelőerőket kifejlesztett társadalmi-gazdasági alakulat biztosítani tudná az emberiség számára a méltó vagy legalább is tisztességes megélhetést. Azonban erre csak nagyon részlegesen, elsősorban a centrum országaiban, s nem az egész emberiség vonatkozásában képes. Ma is érvényes mérték, sőt fokozottan érvényes Marx „Értéktöbblet-elméletekben” kifejtett, akkor Ricardot védő elvi állás-

⁴⁰ A társadalmi feltételek oldaláról világította meg a kérdést Engels Frigyes tanulmánya, „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” (1880/ 1969).

pontja, az emberi nem termelőerőinek helyzetéről: „termelés a termelés végett nem egyéb, mint az emberi termelőerő kifejlődése, tehát *az emberi természet gazdagságának kifejlődése mint öncél*... Hogy az *emberi* nem képességeinek ez a kifejlődése, bár eleinte az emberi egyedek, sőt emberosztályok többségének rovására megy végbe, végül áttöri ezt az antagonizmust és egybeesik az egyes egyed kifejlődésével, hogy tehát az egyéniség magasabb kifejlődése csak olyan történelmi folyamat árán vásárolható meg, amelyben az egyedeket feláldozzák.”⁴¹ Az emberosztályok feláldozása és az egyéniség magasabb kifejlődésének tőkés korlátja, az antagonizmus ma is fennáll, mert például miközben az emberiség termelő erői 12 milliárd embert volnának képesek ellátni, a glóbuszunkon élő 6,7 milliárdos össznépességből „minden nap 37 000 ember hal éhen; közel egymilliárd ember (826 millió) folyamatosan, súlyosan alultáplált, az éhség által meggyomorított rokkant, nincs semmilyen foglalatossága. Minden negyedik percben elveszíti látását egy ember az A-vitamin hiányától. És így tovább.” – bizonyítja állításunkat Jean Ziegler kitűnő genfi szociológus, az ENSZ szakosított szervének, a FAO-nak a jelentése alapján (2012, 57.). Ez a tőkés világgazdaságot terhelő felelősség akkor is igaz, ha a világ nem minden szegmensében létezik tőkés termelési mód, viszont a világgazdaságot, annak értékviszonyait ennek a termelési módnak a dominancia viszonyai jellemzik és determinálják legátfogóbban.

Nem törekszünk és nem is szükséges mindig közvetlen hatástörténeti összefüggéseket keresnünk. Egyrészt nem a marx teljesítmény elmélettörténetét akarjuk bemutatni, könyvtárnyi ilyen munka született,⁴² másrészt azonban ahhoz, hogy megérthessük, mit jelent az, hogy a történelmi társadalomtudomány eredendően német fogantatású, szükség van a szellem-történeti helyzet bemutatására, amely sok-sok szerző, munka és hatás révén befolyásolta ezt a 19. század derekán meglévő német intellektuális közeget, mielőtt. A társadalom és történetfelfogás probléma szellem-történeti helyzetének áttekintéséből indulunk ki. Abból a német történeti gondolkodásból, amely elutasította az abszolutisztikus igénnyel fellépő, örök

⁴¹ MEM, 26/II., 100–101.

⁴² Attali, 2005; Cornu, 1968; Foulquié, 1966; Institut Giangiacomo Feltrinelli, 1976; Labica, 1985; Sève, 1984; Ojerman, 1978; Vigodszkij, 1980; Szabó, 1958; Mehring, 1957; Marcuse, 1982, II. rész: A társadalomelmélet keletkezése (289–367.); Tuchscheerer, 1976; Wheen, 2004; Wiener, 2009. tanulmánykötet első és második fejezete.

természetjogi értékrend, erkölcs felől vizsgálódó és szubjektíve értékelő addig hagyományos gondolkodásmódot, s ekként látott a történetileg keletkező állapotok rekonstrukciójához.

A historizmust a maga legradikálisabb formájában először Herder (1774) képviselte – mutatta ki Georg G. Iggers – kifejtve „azt a felfogást, hogy minden korszakot a benne rejlő értékfogalmakon keresztül kell szemlélni, hogy tehát a történelemben nem létezik sem haladás, sem hanyatlás, csak értékek különbözősége”.⁴³ A természettudományi megismerés módszereitől helyesen megkülönböztetett történelmi-emberi világ nem tudatlan, hanem akaratlagos-tudatos magatartásokból szerveződő képződmény, amely nem azonos az idővel, „a változatlan változással”, azonban mindig időben létező, lejátszódó életfolyamat. Az idő irreverzibilitása pedig az emberi magatartások, események egyedi, egyszeri és megismételhetetlen karakterének elgondolásához kapcsolódott a historizmusban, valaminő szükségképpen történelmi relativizmussal párosulva. Idő és történetiség viszonyában az idiografikus történetírás ehhez tartotta magát, s meghaladása a történelem és a történelmi jelenségek megértésében több oldalról is ezen idiografikus módszertan felváltását igényelte. Akár – és itt időben tekintsünk előre – értékelő kultúrtudományi, akár az ideáltipikus weberi, akár a dialektikus törvényfogalom segítségével ment és mehetett végbe ez a felváltás. A historizmusban vagy az annak válfaját jelentő történeti-jogi iskola gondolkodásmódjában úgy fogták fel a történetírást, hogy voltaképpen minden nemzet, kor és korszak organikus képződményként magában hordja inherens mértékét, amelyet objektíve nem lehet át- vagy felülértékelni.⁴⁴ Nincs a történelem fölött lévő magasabb mérce, amelyen keresztül ítélezhetnénk elmúlt korok fölött. „Istentől minden korszak egyforma távol van” – a történetészfejedelem Leopold Ranke álláspontján, s ezzel meghatározott paradigmát állított fel. Ez a módszertani pozíció egyszerre zárja ki a generalizálást és az anakronisztikus értékelést. Előbbit tévesen.

⁴³ Iggers, 1988, 54.

⁴⁴ Iggers az államot individuumként és öncélként felfogó német historizmusról összefoglalóan írja, hogy az az értékek konkrét történeti szituációhoz kötöttségét ismerte el, sőt, ami történeti, az számukra egyfelől már önmagában értéket jelentett, másfelől pedig másutt átvehetetlennek, utánozhatatlannak tekintették. „Egyetlen személyiséget, intézményt vagy történelmi tettet sem mérhetünk olyan mértékkel, amelyet kívülről kényszerítenénk bármilyen szituációra; a megítélés számára mindig saját, belső értékrendszerük a mérvadó. Eszerint nincsenek olyan racionálisan megalapozott értékkritériumok, amelyek alkalmazhatóak lennének az emberi intézmények sokféleségére”. (Iggers, 1988, 19.)

Utóbbi előnyére. Nem lehet visszavetíteni későbbi és fejlettebb korok mértékeit a megelőzőekre, s ezen keresztül objektív mértéket szabni értékelésüknek. Ha a történetiség *a maga egyediségében megismételhetetlen eseménytörténet* – hogyan is történt valójában? – a „wie es eigentlich gewesen ist” pozitivista történetírást támogató rankei programja,⁴⁵ – ti. annak a leírása és magyarázata, hogy az *események és a körülmények milyen láncolata vezetett ehhez vagy ahhoz a történéshez*, akkor azonban teljességgel megmagyarázhatatlan marad az újratermelés társadalmi és gazdasági feltételeinek a modernitással beköszöntött fordulata. E fordulat ugyanis eseménytörténetileg aligha rekonstruálható, lévén nem a mindennapi élet idősíkján, hanem a strukturális idő síkjában végbemenő változásról volt szó. Megértéséhez ezért a társadalom-strukturális változások nézőpontját kell felvenni. Nem az egyediség, hanem a különösség-általánosság történeti szerkezetváltozásának szintjét, nézőpontját. A társadalomalakulatok tradicionális és modern forma meghatározottságának perspektíváját. A tények önmagukban erről nem beszélnek. Ahogy az Annales iskola kiváló történész Marc Bloch mondotta: „A forrás ugyan tanú, de mint általában a tanúk, nem beszélnek, csak akkor, ha kérdezik őket.”⁴⁶ A tradicionális (premodern) és modern szerkezetváltás viszonyainak magyarázata pedig a materialista társadalom- és történelemfelfogás kidolgozása közben született meg.

Eltérően Hegeltől, akinél az emberi szellem önfejlődésének folyamatában, a történelem eszmei természetűnek átlényegített mozgásában teremődik meg ez az értékelő mérték, a marxi elméletben az emberiség saját történetét gyakorlati tevékenységével írja. Vargabetűivel, stagnációkkal, zsákutcákkal és némi evolúcióval. Visszavetíteni későbbi korok eszményeit, intézményeit, megoldásait nem szabad a korábbiakra, mert nincs mindenütt egybefonódó fejlődési ív, kontinuitás a korábbi és a későbbiek között. Ahol azonban kimutatható a kontinuitás és a későbbi berendezkedés,

⁴⁵ Elekes Lajos kimutatta, hogy Ranke sokat idézett metodikai elve voltaképpen nem vagy legalábbis nem pusztán a forrásokat tisztelő-feldolgozó, empirikus elv volt szerzőjénél, bár sokan ekként vették át, hanem az organikusan növekvő-fejlődő, egymással összemérhetetlen történeti individualitások belső, rejtett lényegének a megértése. És pedig „nem racionális, hanem az értelem körén kívül eső eljárás” az isteni terv megérzése, átélése révén. A világtörténelem útját csak Isten tudja. A kutató a történelmi folyamat természetét megsejtheti, amihez szüksége van a források összegyűjtésére és megértő megérzésein keresztül történő „beszéltetésére”, értelmezésére, de nem képzelheti magát Istennek. (Elekes, 1975, 135–138.)

⁴⁶ Idézi: Ránki, 1977, 42.

kor valóban fejlettebb a korábbinál, ott a fejlettebb megoldások, formák adják a kezdetlegesebbek megítélésének mértékeit. Ott valóban az ember anatómiája a kulcs a majom anatómiájához. Valóban, minden dolog azonos saját történetével („Die Geschichte einer Sache ist selbst die Sache” – mondotta Hegel). Minden jelenség, minden létező keletkezik, fennáll, variációgazdagságot ölt, majd alávetett az elmúlásnak – amit *a történetiség egyfajta minimum meghatározásának* is tekinthetünk. Abszolút mozzanatok, az abszolút és relatív mozzanatok dialektikájában. Korai alkotói periódusában Marxnak és Engelsnek „A német ideológiában” megfogalmazott azon híres tételét, mely szerint. „Csak egyetlen tudományt ismerünk, a történelem tudományát” – ezzel a helyi értékkel, a kiindulópont minimuma helyi értékén kell kezelnünk.⁴⁷ Ugyanis attól, hogy minden történeti termék és minden véges, ez még nem jelenti azt, hogy minden létező egyformán értékes (vagy éppen értéktelen) lenne. Ha minden népet, nemzetet, intézményt, jogrendszert és államot történelmi terméknek tekinthetünk is, ebből nem következik, hogy egyformán járulnak hozzá az emberi szabadsághoz. Nem egyenértékűek, nem egyformák teljesítményeik, különböző mintákat és megoldásokat kínálnak. Az egyes nemzetek történelmének éppen az adja meg az értékét, hogy *mennyi tettek hozzá a világtörténelemhez*, mennyivel járultak hozzá az egyetemes emberi gazdagodáshoz. A történelemben képződő, az események, történések, nemzetek, hétköznapiak fölötti értékelő mérték *az egyetemes emberi gazdagodáshoz való hozzájárulás mozzanatában van*, legyen ez szellemi produktum vagy anyagi termék. A historizmusban felvetődő történeti relativizmus ekként, a nembeli lényeg klasszikus német filozófiában kibomló és Marxnál betetőző koncepciójával meghaladhatóvá vált. Az „emberi” és a „történelmi” kategóriái nála nem egymás merev ellentétei, s nem is oldja fel az embert a történelemben. A történelmet pedig nem változtatta egymásból szükségszerűen következő események, korok, társadalmi formációk társadalmi cselekvéssel befolyásolhatatlan láncolatává, „relativizálva minden értéket, s így lehetetlenné téve mindenféle sajátosan erkölcsi s nem pragmatikus alapon nyugvó ítéletet és megítélést. Valójában Marxnál e két, merev ellentétét átváltoztatott és épp ezért tartalmában is teljesen eltorzított moz-

zanat dialektikus egységet alkot” – csatlakozhatunk Márkus György elemzéséhez, aki ezt az egységet tanulmánya egészében bizonyítja is.⁴⁸

Bizonyos, hogy a kritikai társadalomtudomány itt kezdődik: a mindenkori „egész” fejlettségi szintjén elérhető emberi szabadságfok a kor megítélésének mértéke, amelyet az élenjáró teljesítményekhez viszonyít. Nem elégszik meg a „*survival*” szociológiában széles körűen elfogadottá vált mércéjével, amely a túlélés biológiai mércéjét viszi át az emberi, társadalmi létre, megfosztottan annak értékvonatkozásaitól. *A túlélés persze előfeltétele a nembeli lényeg történetileg adott fokán kibontakoztatható szabadságnak, de túlzottan alacsonyra tett mérték.* A társadalmi-történelmi jelenségek, események értékeléstől tartózkodó, *leíró társadalomtudomány* ugyan nyújthat fontos információkat, azonban az értékelés kikerülésével eleve nem lehet kritikai. Az *apologetikus* tudomány a fennálló állapotok inherens összefüggéseit nem vizsgálja az ezen állapotok közben keletkező objektív lehetőségek kihasználása perspektívájából. A *kriticizmus* pedig nem a valóság szerkezetében benne lévő, abból kibomló modalitások, lehetőségek alapján kritizál, hanem ad hoc szubjektív felvetései, értékérzetei felől. Mintegy fordított mikszáthi mamelukként: „nincs az a rendszer, nincs az a kormány, amelyiket én támogatnék” – érték-közömbös elméleti anarchizmusával. A kritikai társadalomelmélet ellenben *kritikus tárggyal*, a modern tőkés gazdaságban és társadalomban elérhető, osztályszempontból roppantul korlátozott emberi emancipációval szemben, és azt nem gondolja a történelem végének. A nembeli lényeg kibontása történelmi folyamat, melynek megértése dialektikus és történelmi fogalomalkotást implicál. Nemcsak a tárgya, hanem a történeti társadalomtudomány *sajátos módszere* is elválasztja ezt a törekvést az egyéb társadalomtudományi orientációktól: kontraktualizmustól, funkcionalizmustól, konzervatív módszertanoktól stb. Ezen a ponton érdemes kibontanunk a *történetiség fogalmi tartalmát, jelentéseit*.

„Csak egyetlen tudományt ismerünk, a történelem tudományát”, idéztük a híres tézist. Most folytassuk ezen a szálon, s mutassuk meg ennek a gondolatnak korlátozott érvényét, még le nem küzdött hegelianizmusát (ti. a természet történetisége gondolatának túl közel vitelét a társadalom különmemű történetiségéhez, tehát túláltalánosítását). „A történelmet két

⁴⁸ Márkus, 1966, 6.

oldalról lehet szemügyre venni; a természet történetére és az emberek történetére lehet felosztani. Ám de a két oldalt nem szabad elválasztani ameddig emberek léteznek, a természet története és az emberek története kölcsönösen feltételezik egymást. A természet története, az úgynevezett természettudomány, itt nem érdekel minket; az emberek történetével azonban foglalkoznunk kell, minthogy szinte az egész ideológia vagy e történet elferdített felfogására vagy a tőle való teljes elvonatkoztatásra vezetődik vissza. Az ideológia csupán egyik oldala e történetnek.”⁴⁹

Azzal a konklúzióval, hogy a történelem tudományának el kell válnia az ideológiától, és azzal is, hogy az emberek társadalomtörténete összefügg a természettörténettel, illetőleg, hogy a természetnek is megvan a maga történetisége – ma is egyet lehet érteni. Mindazonáltal maradnak itt meg nem oldott problémák a történetiség vonatkozásában: 1. a természet történetében a *szervetlen, élettelen anyagiság* történetének sem a szerkezete, sem a ritmusa nem egyezik meg a *szerves, az élő anyag* történetiségével. Itt – eltérően a szervetlen anyagtól – már van evolúció, de 2. az evolúció folyamata és léptető mechanizmusainak ritmusa, törvényei nem egyeznek meg a *társadalmi* történetével. A szervetlen, a szerves és a társadalmi lét viszonya nem lehet megoldott a történetiség egységesnek tekintett elvével, mint amelyet egyetlen tudomány kifejezhet. A különbségeket is teoretizálni kell, amit az azonosítás nem támogat.

A materialista lételmélet és a rá épülő ismeretelmélet nem redukálható az egyetlen tudomány tételezésére – még ha ez az 1917-ig kiadatlanul maradt híres kézirat egyik jelentős lépés a korlátozott feuerbach-i materializmus és a hegeli objektív idealizmus bírálataiban és részleges meghaladásában. Minden létszféra az időben bomlik ki, de saját különmemű anyagiságokként eltérő változatait jelenti a történetiség folyamatának. Idő és történetiség tehát nem esik egybe és nem összekeverhető. *Minden történetiség ontológiai előfeltétele az idő irreverzibilis és végtelen folyamata*, de az idő objektivitása – definiáljuk szemléletesen: *a teret kitöltő pontok közötti lineáris mozgás egy dimenziós kontinuumaként*, a „most” pillanatot azonnal felváltó..., most 1’, az azt felváltó ..., most 2’..., most 3’..., most n’ *szakadatlan progresszusa = a változatlan változás*, a változás tiszta formája, melynek eltérően az idő mérésétől, nincs mennyiségi, csak minőségi karaktere”

⁴⁹ MEM, 3. köt., 20–21.

– nem válthatja ki a történetiség mechanizmusait, ahogyan az idő átélése, a tartam szubjektivitása sem cserélhető fel sem az idővel, sem pedig a *történetiséggel, amely egy időben létező konkrét folyamatot, társadalom-történetet jelent.* Ahogy ezt az antikvitás legfejlettebb történetírója, Thuküdidész pragmatikus történetfelfogásának elemzése kapcsán Szigeti József bemutatta, a historizmus („ahogy a valóságban történt”, tehát a történeti), és a naturalista antropológizmus („az emberi természet alapján”) ellentéte közvetíthető és közvetítendő, ha a történetiséget „az emberi természetet hosszú tehát az emberi történelmi fejlődési folyamatok eredményének ábrázolja(ják), vagyis *társadalmi-történelmi képződménynek, amelyben az állandóság felhalmozott változások eredménye, de maga nem végeredmény,* hanem hosszabb-rövidebb ideig reprodukálódó és érvényesülő állapot csupán, amely végül is újabb változásoknak van alávetve. E változások kezdetben csak módosítják, majd gyökeresen átalakítják az egyszer már módosítottakat, úgy, hogy a viszonylagos stabilitás újból elért állapota után a folyamat előlről kezdődjék.”⁵⁰

A történetileg elért és hosszabb-rövidebb ideig reprodukálódó állapotok tehát azt jelentik, hogy „ugyanazt máskor is meg lehet tenni (ismételni) – csak kronológiailag nem ugyanakkor”. Az időfolyam túllép önmagán, de nem feltétlenül lép túl egy önmagát azonos szinten újratermelő állapoton. Ezek, *egy állapot fenntartása vagy megváltoztatása pedig társadalmi cselekvések* révén megy végbe: gazdasági, szociális, politikai, jogi és kulturális részrendszerek struktúráiban és intézményes szabályozásai mellett, a fennálló körülmények nyomása közepette. Éspedig millió és millió szereplő, akár tettein, tevésén, akár spontánul (a „nem tudják, de teszik” mechanizmusával) és a mikroszintű szereplők (természetes személyek, jogi személyek és civil szervezetek) tudatosságával. Ahogy a „Brumaire”-ben Marx fogalmazott: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják. Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára. És éppen, amikor azzal látszanak foglalkozni, hogy magukat és a dolgokat átalakítsák, hogy valami soha nem voltat teremtsenek, éppen az ilyen forradalmi válságkorszakokban idézik fel aggodalmasan a maguk szolgálatára a múlt szelle-

⁵⁰ Szigeti, 1984, 344.

meit, kölcsönveszik neveiket, harci jelszavaikat, jelmezeiket, ...”⁵¹ A változások intencionális, akaratos befolyásolásában – a változtatásokban – pedig kitüntetett szerepe van a makrotársadalmi viszonyok feletti rendelkező erőnek, a politikai rendszernek, államnak, jognak. Az államtársadalmi változások aktorai a részrendszerek között közvetítő, közpolitikai stratégiájukat – a közjóhoz (bonum commune) vezető, általuk elképzelt út – szakpolitikáikon keresztül érvényesítő államhatalmi-politikai rendszer birtoklásán és befolyásolásán keresztül próbálják érvényesíteni. A politikai (politikum) primátusa az egyéb élettevékenységek és relatíve elkülönült és önálló attribútumokkal rendelkező tevékenységi szférák között éppen ezért külön elemzést igényel a társadalomelméletben. Egy politikai rendszerben „*a nemtevés*” is *felérhet a tevéssel*. Minden szociális rendszerben a tabuk mutatják fel legvilágosabban a rendszer uralmi jellegét, határfeltételeit.

A „Német ideológia”-ban (1845) a társadalom történetiség folyamata – a *szociális tér egyik képződményeként*⁵² azaz a nemzedékeknek egymásutánjaként – fogalmazódott meg, hasonló kategoriális tartalommal: „A történelem nem egyéb, mint az egyes nemzedékek egymásutánja, amelyek mindegyike kiaknázza azokat az anyagokat, tőkéket, termelőerőket, amelyeket valamennyi elődje reá hagyományozott, ilyenképpen tehát egyfelől a ráhagyott tevékenységet folytatja egészen megváltozott körülmények között, másfelől pedig a régi körülményeket módosítja egészen megváltozott tevékenységgel; s ezt mármint spekulatív módon úgy lehet kiforgatni, hogy a későbbi történelmet a korábbi céljává tesz, ...”⁵³ A történetiség objektív folyamata tehát *nem teleológikus képződmény*, nem célkövető folyamat, noha a társadalmi cselekvőknek lehetnek és vannak is céljaik, értékeik, képzeteik, de az összefolyamat uralása nélkül. Az összefolyamat, a történelem azonban nem követ sem egy transzcendens, sem egy immanens célt. Eltérően az egyes ember cél felől mozgatott, célracionális magatartásától vagy életvezetésére vonatkozó alternatív döntéseitől, a történelem összefolyamata nem felülről és kívülről ható célok felől determinált folyamat, hanem a szerteágazó társadalmi tevékenységek, cselekvések egyéni cselekvői szándékától független eredményként előálló – artikulációja. Egy olyan anyagi alapzaton lejátszódó folyamat, amelynek követ-

⁵¹ MEM, 1963, 1. köt., 257.

⁵² Mannheim, 1965.

⁵³ MEM, 3. köt. 37.

kezményei vannak, mert strukturális viszonyok közé helyezi a cselekvők életlehetőségeit, aktivitását, tudatállapotát, döntéseit. „Ez a történetfelfogás tehát azon nyugszik, – idézhetjük megismerési nézőpontból a szerzőpárt – hogy a valóságos termelési folyamatot fejt ki – mégpedig a közvetlen élet anyagi termeléséből kiindulva –, és az ezzel a termelési móddal összefüggő és általa létrehozott érintkezési formát, tehát a polgári társadalmat a maga különböző fejlődési fokaiban az egész történelem alapzataként fogja fel és egyrészt cselekvésében mint államot ábrázolja, másrészt a tudat összes különböző elméleti termékeit és formáit, vallást, filozófiát, erkölcsöt stb. stb. belőle magyarázza és keletkezésük folyamatát belőlük kiindulva követi, ami által azután természetesen ábrázolni lehet a dolgot a maga teljességében (és ezért e különböző oldalaknak egymásra való kölcsönhatását is.)”⁵⁴ Ennek az artikulációnak, tehát az anyagi termelés – érintkezési forma – tudatformák és társadalmi cselekvések kölcsönhatásának az eredménye objektíve lehet fejlődés is, ami tehát nem azonosítható *a történet-teleológizmussal*,⁵⁵ ahol az összefolyamat eredményét egy cél felől mozgatott beteljesedésként értelmezik. Mint ahogy a történelem eredménye egy adott időpontban zsákutca, stagnáló, degradálódó vagy éppen önpusztító folyamat is lehet. *Annak függvényében, hogy a merőben egyedi események és magatartások továtűnő tengerét hogyan szervezik, közvetítik általános meghatározottságok.* Az eseménytörténetet, a cselekvő szubjektumok által elindított partikuláris oksági sorokat és a változó körülmények játékát ugyanis a részrendszerek és intézményeik strukturális viszonyai artikulálják. Társadalmi-gazdasági alakulatok szerkezeti adottságai, általános összefüggései, politikai, gazdasági, jogi, szocio-kulturális részrendszerei közötti kölcsönhatásos folyamatok és ezek törvényszerűségei. *„A történetiség ezért általánossal közvetített egyediség, s az egyedivel közvetített általánosság”,*⁵⁶ ahol tehát a társadalmi oldal, a társadalmi lét sajátyszerűségeinek kibontásán keresztül konkretizálhatjuk a marxi társadalomelméletet.

⁵⁴ Uo. 40.

⁵⁵ Az eddigi történetfelfogás a történelemnek a valóságos bázisát vagy teljesen figyelmen kívül hagyta vagy csak mellékes dolognak tekintette, amelynek éppen a történelmi folyamattal nincs összefüggése. Ezért aztán a történelmet mindig valami rajta kívül eső mérce szerint kellett megítélniük – foglalhatjuk össze a történetfelfogást immanens alapra állító, minden transzcendenciát és szubjektív történet-teleológizmust is elutasító álláspontot. (vö: MEM, 3. köt., 41–42.)

⁵⁶ Szigeti, 1984, 349.

Egy kitekintés erejéig érdemes rámutatnunk egy közelmúltbeli jellemző társadalomtudomány-történeti tényre: I. Wallerstein interpretációjában a nyugati egyetemi rendszerben, amerikai kezdeményezésre,⁵⁷ a területi érvényű földrajzi vagy kulturális tanulmányok „idiografikus” természetű feladatainak „összeegyeztetése a közgazdászok, szociológusok, politikatudósok (sőt ekkor már bizonyos történészek) „nomotetikus” jellegű identitásával” a fejlődés (development) fogalmának segítségével ment végbe – és csak 1945 után. A fejlődési stádiumok elmélete – a „Harmadik Világ” geopolitikai jelentőségét felismerve – nem is kissé mechanikus gondolati keretben egyesítette az individualizáló idiografikus és a generalizáló nomotetikus természetűnek tételezett tudásfajtákat. Éspedig akként, hogy az elemzés egységei, a nemzetállamok ugyanazon a fejlődési pályán mozognak, s ez adja a törvényszerűséget, azonban különböző sebességgel és ritmusban futják be azonos fejlődési útjukat. Utóbbi pedig egyedi jellemzőik érvényesülésében leli magyarázatát. A magasabb színvonalon élő és liberális-demokratikus kormányzatok ezért mintájául szolgálhatnak a *politikai fejlődésben*, az alacsonyabb fokon állóknak. A szovjet tudósok pedig a saját mintájuk átvételét javasolták a fejlődés-fejlesztés jegyében.⁵⁸

Joggal nevezhető ez a nomotetikus és idiografikus oldal egyesítésére vonatkozó elkésett és partikuláris témán felvetődő kísérlet nagyfokú leegyszerűsítésnek mind a KRE, mind pedig az annak egyik mai, jelentős változatát képviselő világrendszer-elmélet álláspontjáról.

⁵⁷ Tudomásunk szerint Rostow, 1960. játszotta ebben a kezdeményező szerepet, amely az ipari társadalom felfogás keretében született. Ismert előzménye pedig a „Non communist manifesto” volt, amely a Kommunista Kiáltvány fejlődési ívét volt hivatott tagadva pótolni.

⁵⁸ Wallerstein, 2010, 31–33.

Irodalom

- Aronson, Elliot (1980): *A társas lény*. (Ford. Erős Ferenc.) 2. változatlan kiadás. Budapest.
- Aszmusz, Valentyn Ferdinandovics (1973): *Marx és a polgári historizmus*. (Ford. Szűszmann György.) Budapest.
- Attali, Jacques (2005): *Karl Marx ou l'esprit du monde. Biographie*. Fayard.
- Bartha Eszter (2011): *Magányos harcosok: munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. Budapest.
- Cornu, Auguste (1968): *Marx és Engels 1818–1844*. Budapest.
- Elekes Lajos (1975): A német historizmus. In: Uő: *A történelem felfogása korunk polgári tudományában*. Budapest. 123–161.
- Engels Frigyes (1969): A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig (1880). In: *MEM* 19. köt., 177–218.
- Favre, Pierre et Monique (1980): *Les marxisme après Marx* (3ème ed.) PUF, Paris.
- Foulquié, Paul (1966): *La dialectique* (6ème ed.) PUF, Paris.
- Hartmann, Nicolai (1970): *Teleológiai gondolkodás*. (Ford. Redl Károly.) Budapest.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1977): *Előadások a filozófia történetéről*. I. (2., változatlan kiadás.) Budapest.
- Hobbes, Thomas (1970): *Leviathan, vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. (Ford. Vámosi Pál.) Budapest.
- Iggers, G. Georg (1988): *A német historizmus. A német történelemfelfogás Herdertől napjainkig*. (Ford. Telegdy Bernát és Gunst Péter.) Budapest.
- Institut Giangiacomo Feltrinelli (1976): *Histoire du marxisme contemporain*. 1–2. Paris.
- Kocka, Jürgen (2011): *A történelem és a társadalomtudományok ma*. Eszmélet. 92. sz. 89–105.
- Labica, George (red.) (1985): *Dictionnaire critique du marxisme*. PUF, Paris.
- Lukács György (1965): *Az esztétikum sajátosságai*. Budapest.
- Mannheim, Karl (1965): A nemzedéki probléma. In: Huszár Tibor – Sükösd Mihály (szerk.): *Ifjúságszociológia*. KJK, Budapest.
- Marcuse, Herbert (1982): *Ész és forradalom*. (Ford. Dezsényi Katalin és Endreffy Zoltán.) Társadalomtudományi Könyvtár. Budapest.
- Márkus György (1966): *Marxizmus és „antropológia”*. Budapest.
- Marx, Karl (1976): Értéktöbblet-elméletek. In: *MEM* 26/II. Budapest.
- Mehring, Franz (1957): *Marx Károly életrajza*. Budapest.
- Ojzerman, Teodor (1987): *A marxista filozófia kialakulása*. (Ford. Márkus György.) Második, átdolgozott kiadás. Budapest.
- Popper, Karl (1989): *A historicizmus nyomorúsága*. (Ford. Kelemen Tamás.) Budapest.
- Ránki György (1977): *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válszútjai*. Budapest.
- Rostow, W. W. (1960): *The Stages of Economic Growth*. Cambridge.

- Sève, Lucien (1984): *Bevezetés a marxista filozófiába*. (Ford. Loppert Csaba – Nagy János – Székely Andorné.) Budapest.
- Simon Endre (1984): Bevezetés. In: *Arisztotelész: Politika*. Második kiadás. Budapest.
- Szabó Ervin (1958): A materialista történetfelfogásról (1903). In: Uő: *Válogatott írásai*. Budapest.
- Szalai Erzsébet (2011): *Koordinátákon kívül: Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Budapest.
- Szigeti József (1984): *A tudományos gondolkodás forradalma*. Budapest.
- Szigeti Péter (1991): Szervezett kapitalizmus. Mediant, Budapest.
- Szigeti Péter – Takács Péter (2004): *A jogállamiság jogelmélete*. Második, javított, bővített kiadás. Budapest.
- Therborn, Göran (2010): *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* (Ford. Bozsó Péter.) Budapest.
- Tuchscheerer (1976): *Marx gazdaságelméletének kialakulása (1843–1858)*. Budapest.
- Vigodszkij Szankin (1980): *A tudományos kommunizmus közgazdasági megalapozása*. Budapest.
- Wallerstein, Immanuel (2010): *Bevezetés a világrendszer elemzésbe*. (Fordította: Koltai Mihály Bence.) Eszmélet kiskönyvtár. Budapest.
- Wheen, F. (2004): *Karl Marx*. (Ford. Gömbölyös Magdolna – Konok Péter.) Budapest.
- Wiener György (2009): *Értekezések a materialista történetfelfogásról*. Budapest.
- Ziegler, Jean (2012): *Globális válság és élelmezési válság*. Transform! (magyar kiadás) 3. sz.

Jog – Állam – Politika 2013/1. 39–70. (bővített változata)

Appendix: „Népszellem, szervesség, történetiség”

Vázlat a történetiség felfogásáról a német historizmusban, Hegelnél és Marxnál

Témám fő címét Rozsnyai Ervin könyvének, „A gondolat felemás forradalma” egyik tanulmánya szolgáltatta (2010, 149–206). Az alcím pedig onnan jön, hogy magam is sokat foglalkoztam a történetiség hegeli-marxi felfogásával, s annak a német romantikából jövő előzményével, a népszellemmel, melyet a történetiség vonatkozásában az idiografikus történetírói felfogás vitt tovább. Rozsnyai nagyszerű elemzéseinek részben más forrásokra támaszkodnak (elsősorban Montesquieu, Kant, Herder elemzéseik), mint az én olvasmányaim (Savigny, Mannheim konzervativizmus könyve, Iggers monográfiája). Ennek ellenére – a fő vonalak tekintetében – ugyanazon következtetésekre jutottam, mint Rozsnyai. (Van a tudománynak ereje):

Éspedig a legegyszerűbb, de bizonyítható tézissel kifejezve: *Hegel racionalizálja az organikus népszellemet, melyet Marx materializál.*

Hegel racionalizálja, azaz az irracionalizmus lehetőségétől megfosztja az organikus természetű *Volksgeistot*, amikor azt *polgári társadalomként értelmezi át* (az 1821-es Jogfilozófia rendszerében). Ugyanezt fejezi ki Rozsnyai, *Hegel köztes ideológiai helyzetéről szólva*, amikor *egyfelől* a romantikához és a felvilágosodáshoz való szelektív viszonyát jellemzi: ti. hogyan lehet meghaladni a romantika irracionalizmusát és a felvilágosodás elvont racionalizmusát, in concreto beleértve Hegel Kant-kritikáját is, úgy, hogy megőrizzük a romantikában felbukkanó *teremtőerőt*, mégpedig *egy magasabb szintre*, a gyakorlati filozófia szintjére emelve. Ez pedig már a közbenső helyzet *„másfelőli”* oldala, mert egy ilyen fordulat csak a hegeli felfogás *materializálásával, a társadalmi lét fogalmának kidolgozásával mehetett végbe*, melyet döntően Karl Marx hajtott végre. Nála válik ugyanis a fordulat kifejtetté és kifejtetté, amikor módszertani elvként kidolgozta, hogy *„a polgári társadalom anatómiája a politikai gazdaságtanban kerekessző.”* (1859, Előszó). Tegyük hozzá ma is, amikor posztmodern Marx értelmezők/átértelmezők túl kívánnak lenni kapitalizmuson – szocializmuson, amit gondolatilag ugyan könnyen előállíthatnak, azonban a létezők természetének struktúravizonyait – és ebben a szubjektivitásnak teret

nyitó alternatív lehetőségeit – az Ő akaratuktól függetlenül a tőkés termelési módra épülő társadalmi alakulat jelöli ki.

Herder és Schlegel elemzései nyomán a romantikus történetfelfogást a hegelivel ellenpontozva ekként jellemzi Rozsnyai: Hegelnél az egyedi jelenségek káosza alkotja a történelem „zsibongó felszínét”, odalent pedig a törvények végzik „belső, csendes, titkos” rendező munkájukat; a helyi és nemzeti történelmeket a világszellem egyesíti, amely az egyedi népszellemekben csak különös alakot ölt – anélkül, hogy a felvilágosodás elvont törvénye szerinti egyenes vonalú fejlődésről volna szó a történelemben. A romantikában viszont a „rendezett teremtés” a felszínen, a látszatok síkján folyik, és a mélyben munkál titkos erőként a megújulás örök, rendezetlen, kaotikus folyamata, amelyet *nem köt semmiféle törvény, semmilyen állandóság és általánosság*. Ezen a terepen a dolgokat és összefüggéseiket – ordo connectio rerum et idearum – elszigeteltségükben lokalizáló fogalmi gondolkodás hasznavehetetlen, a mindennel minden összefügg kaotikumát csak az *érzés* foghatja át. „*A szakadatlan változás és az egyetemes összefüggés dialektikája összenő a relativizmussal*, „a különösség jogának” védelme az általánosság elutasításának ürügyéül szolgál, a „rossz partikularitás” ellen irányuló teljességigény a teljesség irracionálisává és az irracionális teljességévé fajul.” (2010, 176, 177.)

A német historizmus történetiségfelfogása bölcsőjétől nem nehéz megtenni az utat az idiografikus felfogásig: tulajdonképpen a történelem egyedi, egyszeri és megismételhetetlen, irreverzibilis folyamat, melynek nincsenek törvényszerűségei, mert nincs benne ismétlődés, „csak” eseménytörténet, melyet minden népnek a saját szelleme, spontánul tudattalanul változó organizmusa mozgat. Az örök, időtlen és csak érzületileg átfogható népszellem ellentétéként az egyediség egyszeriségének rossz végtelensége. Ez az ellentét azonban meghaladható a történetiség és a dialektikus törvényfogalom útján: nem örök, de a társadalmi alakulat termelési módjához kötődő, szekuláris életidejű struktúrák szabta törvények jellemzik a társadalmi létet. A cselekvő szubjektumok akkor változtathatják meg életlehetőségeiket, ha megváltoztatják tevékenységük strukturális feltételeit, amihez a fennálló társadalmi totalitás törvényszerűségeink felismerésén keresztül vezethet út. A praxis hatékonysága a strukturálisan adott érdekviszonyok átformálásán, „a társadalmi lét mássá levésének önmagára vonatkoztatott” szubjektivitásán múlik. Az azonosságfilozófia

perspektívájában érvénytelen a rankei relativizmus („Istentől minden kor-szak egyforma távolságra van”). Helyére lép a nembeli lényeg hegeli-marxi filozófiában kibontott értékrendje: az „önmagát mozgatónak”, a személyes teremtmény Istennek ehhez azonban evilágivá kellett válnia. A történelem ezzel társadalomtörténetté vált: az emberi emancipáció lehetőségeinek, adott fejlettségi fokon elért szabadságfokának problémájává.

*Elhangzott előadás vázlata a Rozsnyai Ervin emlékülésen,
2012. november 17-én, a Kossuth Klubban.*

13. Materialista lételmélet – alapvetés*

1. Az ontológia és a szaktudományos ismereti szintek, a létszférák és a kategóriák

A filozófiai kutatás egyik legfontosabb területe (*philosophia prima*) az ontológia, a létező természetéről szóló elmélet. A lételmélet megismerési érdeklődése elsődlegesen a lét eredendőségének megragadására, a létezés és a konkrét létezők alapjainak és szerkezetének feltárására irányul. Mind- ez azonban nem történhet a metafizika – a fizikai világon túli létezők – keresésének régi, statikus, teleológizmusokkal terhelt ontológiája szerint. Új ontológiára van szükség, amely nem tapasztalat ellenes, figyelembe veszi a szaktudományok eredményeit, de nem is ragad le a természettudomány által adotttnak vett empirián, amely csak a külső érzéki tapasztalatot ismeri el. Holott létezik intellektuális és társadalmi tapasztalat is, amely objektív, ellenőrizhető a tudomány számára és kiegészíti az eleve mindig csak korlátozottan rendelkezésre álló érzékelés útján rögzíthető empiriát. Az új ontológia módszerében a létező általában vett gondolati birtokbavétele során nem intuitív, mint az életfilozófiák és a fenomenológia, nem parciális, hanem racionális és az egészre (totalitás elv érvényesítése) irányuló megismerésre törekszik. „A hangsúlyt nem a puszta fenoménre helyezi, nem tekint el attól, ami a fenomén mögött rejtőzködhet (mint a neopozitivizmus teszi); nem is az élet alakulására, csak átélhető folyamatára (mint az életfilozófia teszi); nem is a lényegre, a lényegiségre (mint a fenomenológia).”¹

A lételmélet a szakadatlanul változó szaktudományos megismerési szintek *fölött általánosít*, nem azok eredményeivel szemben, hanem azok közös, szilárd eredményeit felhasználva, azonban kiemelve az *adott létszférára vagy tárgyspecifikus képződményre* jellemző olyan nélkülözhetetlen tulajdonságokat, melyeket a szaktudományok nem vizsgálnak. A *tárgy változásaiban és változatos megjelenési formáiban munkálkodó, önmaguknál maradó szubsztanciális mozzanatok*, melyeket saját, csak rá jel-

* A tanulmány az „In memoriam Szigeti József” tudományos emlékülésen (Kossuth Klub, 2013. március 1.) elhangzott előadásra épül.

¹ Störig, 1997, 459–460.

lemző határozmányai és konstrukciói hordoznak. Egyedi, különös és általános meghatározottságok.

„A régi ontológia, amely Arisztoteléstől a skolasztikáig uralkodott, azon az állításon alapult, hogy a dolgok meghatározó és alakot adó benseje valami általános. Ezt az ontológiát az univerzálék realizmusának nevezhetjük. A régi ontológia szerint a legmagasabb univerzáléból levezethető minden egyedi. Ez az ontológia így akart túllépni az empirikus valóságon. A kritikai ismeretelmélet, csúcspontján Kanttal, végleg szétrombolta az ilyen ontológia előfeltevéseit. E kritika eredményeit többé nem lehet megkerülni. Az új ontológiának szükségképpen kritikainak kell lennie. Nem indulhat ki a priori fogalmakból és módszerekből. A lét kategóriáit nem lehet a priori megismerni” – írja Störig meggyőzően (1997, 464.). Valóban, a középkori univerzália vita nem oldotta meg az általános létmódjának problémáját: a mérsékelt (universalae in re) és az extrém realizmus (universalae ante rem) egyaránt szellemi természetűnek feltételezte az általánost, amelyből a dolgok – bizonyos mértékben – részesülnek, többé vagy kevésbé eleget téve ideális, fogalmi ismérveiknek. A nominalizmus „universalia post rem” álláspontjában az általános az összehasonlító elme utólagos absztrakciója és elnevezés csupán, nem realitás. Ezekkel szemben a létkategória és az ismeretkategória viszonyáról azt mondanánk: a dolgokban lévő univerzáliát, általános meghatározottságot az összehasonlító elme azért és annyiban tárhatja fel közvetlenül a tárgyra irányuló, intentio recta lételméleti belátásokkal, ha és amennyiben az valóban a dolog tulajdonsága volt. Hogy így van-e ez, vagy pedig valótlan, csak üres absztrakció megismerésének eredménye, azt ellenőriznie kell. Analitikus eljárásokkal, bizonyítottsággal és következtetésekkel tárhatóak fel a lét konstrukciói. Az ismeretek szintjéből, bizonyítottságából következtethetünk vissza a létezőre, annak szerkezetére és a létezés folyamataira. Valóban nem a priorisztikus adottság kérdése, hogy az E (egyedi) – a K (különös) – és az Á (általános) vonások hogyan oszlanak meg egy konkrét létezőn, individuális totalitáson. Miközben egyetlen létező sincs, amelyiken ne *egyedi – általános és a kettő között elhelyezkedő különös tulajdonságok számtalan változatot megengedő találkozásából, kombinációjából épülne fel.* Minden létező ló négylábú, emlős állat (Á meghatározottsága szerint), de közülük sokak igavonóak, mások versenyzésre alkalmasak, megint mások lipicai fajták lévén kitüntetetten fogathúzó ménesek (K), de nincs két egyforma ló

színben, méretben vagy éppen súlyban közöttük, ahogyan juharfán sem nő egyformán két levél (E). Számunkra, az ember számára való használhatóságuk éppen ezen tulajdonságösszességen alapul. Minden egyedi-konkrét létezőben vannak különös és általános tulajdonságok, meghatározottságok. Fajok, nemek és egyedek eltérő képességek dominálta változataiból mi válogathatunk: igavonó erejükre vagy gyorsaságukra, őzbarna vagy ében fekete színükre van-e éppen szükségünk, vagy mely egyed alkalmas fedező ménnek. Ahogyan a természeti körülmények tartós változása is felerősítheti egyedi vagy éppen különös tulajdonságaikat, önfenntartó alkalmazkodásra készítette a fajt vagy éppen az erre való képtelensége nyomán ítéli pusztulásra. Ahol eltűnik a generikus, nemre jellemző általános, ott megszűnt az egyediség is. E – K – Á egymást kölcsönösen feltételezik, eltérő dominancia-viszonyokkal, tulajdonságmegoszlással, ami a különösség szerepét állítja előtérbe. Általános nincs egyedi konkrét nélkül, mert abban van, de egyedi sincs nem szerinti általánossága nélkül: két lábú ló nem ló, nem fut, nem húz terhet, nem lehet megülni. Minden létező objektíve E – K – Á meghatározottságok összessége, akkor is, ha a mindennapi élet spontán nyelvhasználatában ezek a kategoriális különbségek eltűnnek: elég a dolgokat azonosításuk céljából megnevezni, elválasztani egymástól, elvonatkoztatva létbeli szerkezetüktől, unitas multiplex (a sokféleség egysége) mivoltuktól. Az ontológiában azonban éppen ezek a végső kategóriák és kategoriális összefüggések játsszák a döntő szerepet, eltérően a szaktudományos megismerés által vizsgált területektől, részrendszerektől, tárgyspecifikus összefüggésektől.

A lételmélet a lét, a létszférák (vagy másképp létrétegek) és a kategóriák viszonyának tisztázásával kezdődhet. A kategória az elvektől és fogalmaktól különböző karakterrel bíró filozófiai terminus technicus: a kategóriák jelentése az arisztotelészi–spinozai–kanti–hegeli–marxi filozófiai tradíció értelmében „a meghatározott lét formái, azaz egzisztencia-meghatározások”, „létezésformák”.

A kategóriaelemzés célja esetünkben, a kritikai társadalomelmélet kibontása során, hogy a jog mint magatartásszabály, illetőleg a politikai jelenségvilág empirikus vonatkozásait a generikus általános tulajdonságok jellemzésével egészítse ki. E tulajdonságok minden jogban és minden politikumban alapvetők és elviek. Célunk tehát annak bemutatása, hogy az egyáltalában vett létre jellemző fundamentális, a társadalmi létezésre jellemző különös kategóriák és a jog saját kategoriális meghatározottságai

hogyan kapcsolódnak össze abban az objektivációban, amely az emberek közötti kapcsolatok konfliktusainak feloldására, a társadalmi érintkezési viszonyok szabályozására hivatott. Kutatásunk tárgya a jogot más nemektől elválasztó, ugyanakkor minden egyesre jellemző általános egzisztenciameghatározottságoknak a feltárása. A politikum sajátossága is ezen eljárással ragadható meg. Ugyanis osztjuk Günther Thiele optimális világossággal kifejtett, a szaktudományok és a filozófia viszonyát illető azon, a 'Grundriss der Logik und Methaphysik' (1878) előszavában kifejtett nézetét, mely szerint: „A kategóriák Kanttól eredő transzcendentális dedukciója rászorul a részletekig menő végigvitelre, s bármily szükséges is a filozófus számára az exakt tudományok ismerete, maga ez az ismeret még semmiképpen sem filozófia. A filozófia föladata csak itt kezdődik: az *a priori* magában az empíriában találja meg, föladata ama kategóriák kimutatása, amelyek ennek a jelenségvilágnak a konstrukciójában ténykednek [...]”² Mutatis mutandis az ágazati és történeti jogtudományok, a tételes jogot a hagyományos jurisprudencia egzakt ismeretei mellett a jogi objektiváció felépítése és működése csak ezen vonatkozása, a generikus általános tulajdonságok kategóriaelemzéssel hozzáférhető módszerével tehető teljessé. A politikaelmélet, szociológia, államelmélet, alkotmánytan stb., egzakt, leíró szaktudományos eredményei mellett szükségünk lesz a politikai jelenségvilág rejtettebb dimenzióiban mozgó hatalmi-uralmi összetevők analízisére, melyek a mindenkori egészre irányuló politikai döntések, szimbolikus cselekedetek, vélemények generikus általánosságát tárják fel.

1.1. A lét, a létrétegek és a kategóriák viszonyáról

Magunk azt a lételméleti felfogást követjük, amely a világ részrendszeireit kutató és leképező szaktudományokat nem tekinti a létrétegek megragadására alkalmasnak, mert analitikusan behatárolva, majd egyre szűkítve vizsgálódási tartományait, a szaktudósok egyre kevesebbről és kevesebbről akarnak egyre többet és többet megtudni. Felosztott és redukált kutatási területeik gyakran adósak maradnak e területek közötti problématautomatizmusokkal, továbbá a részterületekről és struktúrákról megszerzett ismereteket nem helyezik el egy önmagába záródó egész, saját alapjain reprodukálódó totalitás perspektívájában. A létrétegek specifikusan a

² Idézi Szigeti, 1998, 463.

szaktudományokon túl, a filozófia problématartományában fekszenek. Filozófiai elgondolásunk három nagy létréteget (vagy létszférát) különböztet meg, s emel általánosításával a szaktudományos elemzési szintek fölé: a szervetlen, élettelen természetet, a szerves, élő természetet és a társadalmi létet.

Nicolai Hartmann ontológiájában a lét duális szerkezetű: reális és ideális létre hasad. Az előbbi időbeli és individuális létezőket, utóbbi – az ideális lét – örök, időtlen és általános létezőket (ilyenek a matematikai tárgyak, a lényegiségek, az esztétikai, a vitális és az erkölcsi értékek, például a szüzeség) foglalnak magukba. Mindez analóg a Spinoza bevezette *res extensa* (kiterjedéssel bíró dolog) és a *res cogitans* (kiterjedés nélküli, eszmei képződmény) dualizmusára, csak míg emezek a „*substantia causa sui*” *attributumai* (a szubsztancia síkján fekvő, az „anyag” önmaga oka nélkülözhetetlen tulajdonságaiként), addig Hartmannnál ezek nem a lényeg, hanem a lét tartományait alkotják. Továbbmenve, a reális világ ontológiai felépítettsége pedig négy létréteget tartalmaz és ezek mindegyikét átfogja: a szervetlen és a szervest (organikust), mint térbeli létet a szellemi és a lelki, mint nem-térbeli létréteg követi. A szaktudományok fölött általánosít Hartmann is, generalizáló határmegvonása azonban az emberi-társadalmi létezés annak partikulárisabb konstituenciáival, a szellemi és a lelki folyamatokkal jellemzi, melyeknek – mondjuk így – nemcsak léttelen értékük, érvényességük van, mint az ideális lét tartományának, hanem tapasztalati adottságok. Tőle eltérően egy materialista lételmélet azonban nem keres a materializmustól és az objektív idealizmustól (a szellemitől) egyaránt eltérő harmadik utat (ez a kritikai realizmus vagy a semleges ontológia álláspontja). Ugyanis éppen az anyag önszerveződő képességéből vezeti le az élet megjelenésével az evolúción keresztül a társadalmi lét genézisét. Ezért nem a természetet állítja szembe a szellemivel (és/vagy lelkivel), hanem a tudat aktivitása és „az emberi” kollektivitása (munkája, kommunikációja, nyelve) nélkül elképzelhetetlen társadalmi. A társadalmi lét ontológiai előfeltétele és referenciája a természeti (a szervetlen és a szerves). A társadalmi lét az „anyagiság” olyan új létrétege, amely nem merül ki az élettelen anyag és a dologi-tárgyi világ térbeliségében, amelyet a nem-térbeli szellemivel kellene szembeállítani, mert ez az ember alkotta dologi-tárgyi világ közvetíti az emberek, embercsoportok egymás közötti életviszonyait. A társadalmi lét térbeli, relacionista (viszony) és folyamatszerű. Redl Károly

arra mutat rá kitűnő elemzései közepette, hogy az ideális lét hartmanni koncepciója „a társadalmiság ontológiai problémájának kidolgozatlanságával függ össze”.³ A mi vállalkozásunk pedig éppen erre irányul.

A megkülönböztetés alapja a három létréteg ontológiai specifikuma. Az élettelen természet uralkodó sajátossága a konkrét létezők fel- és leépülése, a szakadatlan ismétlődés, melynek megvan a maga történetisége: a földtörténet, a hőmérséklet változásainak követése vagy a naprendszer bolygóinak mozgása egyáltalán nem jelent statikus viszonyokat. Azonban minden változás és történetileg befogható átalakulás sem jelent evolúciót. A világegyetem, a kozmosz mindig önmagánál marad, mert bárminő változásai közepette sem bomlik fel belső egyensúlya, mert átfogja önmagát és részrendszereit. Az élet megjelenéséig evolúcióra azonban nem képes. Eltérően az élővilágtól, a szerves anyagtól, amely olyan létréteg, aminek *ontológiai nóvuma a fejlődés*. A társadalmi létet pedig *a tudat aktivitása*, a munka elemi szerkezetében csíra formájában meglévő és abból kinövő teleologikus meghatározottság (determinációs fajta) jellemzi. Éppen ezért az ember által teremtetett tárgyi világ, amely szubsztrátumát gyakran a szervetlen anyagból nyeri, és önmagában dologszerű, fizikai, tehát térbeli képződményekből áll, nem a legalsó, hanem a társadalmi létrétegbe tartozik. Egy embertől érintetlen kődarab a szervetlen természet része, mindaddig, amíg célkitűző értelemmel nem használják fel út vagy házépítéshez. Innentől határátlépés történik, s a munkával átformált szubsztrátum új tárgyaságként a társadalmi létrétegbe került át, funkcionál. Ha ellenben egy alacsonyabb létrétegre jellemző kategóriát, amely nem ment keresztül átformáláson, átviszünk a magasabbra, akkor nem lehet szó *sem átformálásról, sem kategória-átnyúlásról* (melyet lentebb fejtünk ki), *hanem kategória-hibáról*. „A metafizika legfontosabb hibái az egyes kategóriák érvényességi határainak átlépésében rejlenek, vagyis abban, hogy e kategóriákat olyan tárgyakra „alkalmazzák”, amelyekre nem vonatkoztathatók. ... minden balfogás, ami itt előadódik, beláthatatlan következményekkel jár” – írja Hartmann (1970, 193) a kategória hiba veszélyéről.

A lét legáltalánosabb kategóriái (mennyiség–minőség–mérték; egység–sokféleség; egyediség–különösség–általánosság; azonosság–különbség–ellentét–ellentmondás; ok–okozat –kölcsonhatás; rész–egész–

³ Redl Károly. In: Előszó. Hartmann, 1970, 28.

struktúra; matéria–tartalom–forma; kontinuitás-diszkontinuitás stb.) minden létezőben megjelennek. Ezek a minden létréteget átható, *fundamentális kategóriák*⁴ nem alkotnak elkülönülten létező nemet, nem lehet megfogni, közvetlenül érzékelni ezeket. Az okság mint olyan nem jön velünk szembe az utcán, mégis létezik. A gyümölcs nem önmagában terem, hanem az almában, szilvában, körtében, szőlőben van benne. Nincs tartalom és forma egymás nélkül, illetve anélkül, hogy ne valaminek a tartalma és formája volna, nincs rész-egész egymás nélkül, illetve anélkül, hogy ne valami jelenjen meg részként és egészként és így tovább. *A fundamentális kategóriák tehát nem alkotnak a különös létezőktől és az egyedi konkrétumoktól független, külön nemet, hanem e létezőkben* (asztalban, autóban, Mari néniben, virágban, jogban) *inherens lét-meghatározottságokként hatnak.* Kölcsönös összefüggésükben (interdependenciájukban) történő kifejtésük az élettelen, az élő és a társadalmi létréteg közös tulajdonságait egyaránt átfogó általános ontológia feladata. Ezek a kategóriapárok és -sorok persze szisztematikusabban kerülnének kifejtésre egy tisztán lételméleti stúdiumban. Nekünk itt csak a társadalomelmélet megalapozásához szükséges mértékig kell tárgyalnunk őket.

Miért beszélünk materialista lételméletről? Azért mert a filozófiai értelemben vett anyag önteremtő: *genetikusan a mi megismerő tudatunktól függetlenül létező olyan objektív valóság, amelyek megjelenési módja, attribútuma a térben és időben lokalizálható mozgás.* Meghatározott szervezettségi szintjén, evolúciós vívmányként hozza létre legfejlettebb fajtát és formáját, a tudattal rendelkező emberiséget. Tézisszerűen: „A történelem a *homo sapiens* biológiai fejlődésének továbbvitele más eszközökkel” – mondja találón Hobsbawm (2013, 12.) angol történész.

Miért van szükség a középkor statikus ontológiájával és teremtőt feltételező világpépevel szemben egy dialektikus belátásokat érvényesítő lételméletre? Amennyiben a világ végső építőköveit, elemi összetevőit keresnénk, s ezt az archét, őselemet a víz, a tűz, a levegő és a föld érzéketlen konkrétumaitól az absztraktabb atom felé keresnénk, akkor rögtön a modern fizika és a részterületeket kutató szaktudományok terrénúmához érnénk vissza: felválthatjuk a fokozatosan, de nem egyenes vonalúan (nem lineárisan) gazdagodó ismereteink nyomán a nehéz testek fizikáját a ré-

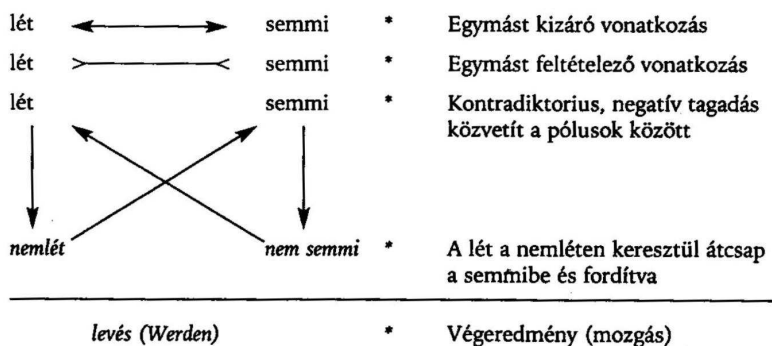
⁴ Hartmann, 1970.

szecskefizikával, az atomival, aztán annak szerkezeti leírásával (pozitron-neutron-elektron), vagy napjainkban már a kvarkokkal, de bizonyossághoz nem juthatnánk. Mindig lesz kisebb részecske a fizikában vagy az anyag más szervezetségi szintjein, a biológiában vagy a mikrobiológiában a molekuláris szinttel, vagy éppen a nanotechnológiával, a szaktudományos ismeretek előrehaladásával.⁵ *A létezők létalapját (ratio essendi), a lét egészét és végső kategóriáit nem a szaktudományok, hanem filozófia képes megragadni.*

Tegyük meg kiindulópontnak Descartes *cogito ergo sum* (Gondolko-dom – tehát vagyok) létbizonyítékát. A gondolkodás pedig fogalomképzésből, ítéletalkotásból és következtetésekből áll, melyek során absztrahálunk. Ha bármely konkrét létező véges számú tulajdonságaitól fokozatosan elvonatkoztatunk (előbb pl. szagától, színétől, fizikai mivoltától, majd alakjától, formájától, funkciójától és így tovább), akkor az absztrakciós út végén már csak a létezés mint olyan marad vissza. Abban az esetben pedig, ha az elvonatkoztatás útját minden egyes létezővel végigjárjuk, s az út végén a létezést mint olyat is tagadjuk, akkor előáll a semmi. A semmi a meghatározatlan, minden meghatározottságától megfosztott lét. A lét mint a van pozitivitása és a nemlét mint a semmi negativitása közötti feszültség, amely mozgást indukál, vagyis lét és semmi ellentmondása alkotja a lét eredendő szerkezetét. Kizárólag ebben az értelemben, az ellentmondás formájában ragadható meg abszolútum a létben, és semmiféle konkrét

⁵ Ha a szaktudományos ismeretek alkalmazása képes lenne a szervesetlen anyagot élővé átalakítani, akkor megdőlné – legalább is módosulna – a hármas létréteg koncepció. Lee Cronin (University of Glasgow) nanotudomány és kémiaprofesszor nem tartja elképzelhetetlennek, hogy kísérletei közelebb vihetnek annak megértéséhez, hogyan keletkezett szervesetlen anyagokból szerves. „Az élet megjelenése előtt (kb. ötmilliárd évvel ezelőtt – Sz. P.) bolygók nem volt más, mint pusztán szervesetlen anyagokból álló anyaghalmaz. Ezután azonban kialakult a szénen alapuló élet! De vajon épülhetett volna az élet másfajta kémiára? Hiszen a világ szerves és szervesetlen anyagokból épül fel. Én arra keresem a választ, hogy miként lehet, lehet-e egyáltalán szervesetlen anyagokból élő mechanizmusokat készíteni. Hogy hogyan tudnánk létrehozni a szervesetlen biológiát?” A választ kereső kísérleteiket pedig a következőképpen jellemezte: „A mi laborunkban, amikor szervesetlen életet próbálunk létrehozni, nagyon sok különböző reakciófajtát próbálunk ki. Hatalmas nanomolekulákat készítünk szervesetlen alapanyagokból, akkorákat, mint a fehérjék és a DNS. A szén kizárásával olyan szervesetlen molekulák, 'legó-készletét' használjuk ehhez, amelyek képesek összekapcsolódni, sokszorozódni és versengeni.” (Népszabadság, 2013. III. 22., 18.). „Egyelőre” azonban nem sikerült a szervesetlen molekulák vélelmezett önépítő és önszervező mechanizmusainak alapján a szervesetlen anyagokat evolúcióképes-ként kimutatni, s ezzel az anorganikus és az organikus (élő) közötti határt áttörni – jellemezhetjük a szaktudományos helyzet állapotát.

létező nem lehet ebben a státusban. A létnek ez az általános meghatározottsága (ti. hogy végső alapja az ellentmondásban ragadható meg) nyilvánul meg a létezők szerkezetében. Hegel ontikus tényállást kifejező logikáját négy lépésben, sematizáltan ábrázolhatjuk, ha bevonjuk a tagadás és a vonatkozás kategóriáit.⁶

1. ábra. A lét és a semmi ellentmondása a hegei dialektikában

A lét szakadatlanul átszap a nemlétbe, és fordítva, a nemlét a létbe. Ezt a mozgást fejezi ki a levés, amely nem artikulálja, csak lebegteti a dolgokat. Ezt követi az a létszak, amikor a dolgok szilárd állapotra, tartós egzisztenciára, vagyis létezésre tesznek szert. Hogy itt nemcsak logikai játékról van szó, hanem ontológiai tényállásról, azt könnyen megérthetjük, ha felfedezzük, hogy amikor a lét átmegy a semmibe, az az elmúlás, amikor pedig a semmi a létbe, az a keletkezés, a teremtés folyamata. A lét, a világ és részrendszerei szakadatlanul a keletkezés és az elmúlás folyamataiból állnak. Minden dolog azonos és nem azonos önmagával. Ez a legalapvetőbb lételméleti belátás, amelyet a konkrét azonosság elve érvényesít. A lét és a semmi ellentmondása, feszültsége előbb keletkezteti, majd megsemmisíti a létező dolgokat. A lét és a semmi ellentmondása olyan abszolútum, ami mögé nem lehet gondolatilag visszamenni, ami keletkezésként és megsemmisülésként minden konkrét létezőben benne van. Önmagában nem áll meg sem a lét, sem pedig a semmi, egymásra vonatkozásukban egyidejűleg feltételezik és kizárják egymást. A létezés alapja e két mozzanat ellentmondása. Az abszolútum tehát nem egyetlen mozzanat, hanem

⁶ Hegel, 1979, 58–86.

két mozzanat feszültsége, ellentmondása. (Bár az ellentmondás, a contradictio túlzottan szemléletes, logicisztikus elnevezés, azonban itt eredendő ontológiai értelemmel bír: minden entitás lényege a benne rejlő feszültség, nem azonosság, ellentét.) Ily módon választ adtunk Heidegger klasszikus kérdésére: „Miért van egyáltalán létező és nem inkább semmi?”⁷ Ezért hát a filozófia művelője is megkerülhetetlenül a következő választás elé állítódik: a létnek vagy a semminek az álláspontjáról értelmezze a világot? A „vis-a-vis du rien” gondolati és kulturális rendszerek vízválasztója. A semmi álláspontjáról a mi kultúránkban is el lehet jutni a József Attila-i „Reménytelenül” élethelyzetéhez, amely pszichikai-érzelmi állapotot mutat meg:

*„A semmi ágán ül szívem,
kis teste hangtalan vacog,
köréje gyűlnek szelíden
s nézik, nézik a csillagok.”*

A filozófia végigjárva a véges meghatározottságaitól megfosztott konkrét létezők útját érkezik el a semmihez. Az egzisztencialista Jean-Paul Sartre filozófiájában az individuum nyughatatlan szubjektivitása találja szembe magát a semmivel, a „lét fellazulásával” (décompression d’être), amit szabadsága kivívására használ. Az életfilozófia az élet átélésére összpontosít. Martin Heideggernél a semmivel való szembenézés a lelki szorongás létélményeként telepszik rá a modern emberre. A keleti filozófiák közül a buddhizmus pedig az emelkedett nyugalom, a teljes megvilágosodás Nirvánába történő elvágyódásaként fogja fel a lét és a semmi azonosságát. Hegel az azonosságban konkrét azonosságot és ellentmondást lát, hogy meginduljon a mozgás, a keletkezés, a változás dialektikája útján. A materialista felfogás a logikai úton levezetett létkategóriát anyagi természetűnek fogja fel. A lét anyagsága az egyes szubjektumok tudatától függetlenül létező olyan objektív valóság, melynek a mozgás, a tér, az idő nélkülözhetetlen, szubsztanciális tulajdonsága.

Szigeti József egy ízben Willam Blake híres epigrammájának tartalmilag kissé módosított fordításával tette szemléletessé az általános ontológia kiinduló tételét.

⁷ Heidegger, 1995.

„Bármit is tégy a világ nem látomás, realitás,
mert létalapja az ellentmondás”⁸

A minden létező közös kategóriáit tartalmazó általános lételmélet viszont nem tartalmazhatja a magasabb, mert gazdagabb, különös (nem fundamentális) létréteg kategoriális sajátosságait. Tisztáznunk szükséges a létrétegek egymáshoz való viszonyát. *Minden magasabb létréteg létezésének előfeltétele az alacsonyabb*: az élettelenre rétegződik rá az élő, az élőre a társadalmi lét, megfordítva azonban *nincs visszavezethetőség*. A társadalmi lét nem redukálható sem az általában vett létre, sem a szervetlen és a szerves természetre, mert olyan *kategoriális nóvumot tartalmaz*, amely a létesülés más szervezettségű, s ebben az értelemben magasabb szintjére emeli a létet.

Ezért állíthatjuk, hogy a társadalmi lét különmemű (ti. más szervezettségű és szerkezetű) a megelőző létrétegekhez képest, mert olyan, a létezők minden más formájából hiányzó differenciáltabb konstituenciák jellemzik, mint a munka, a szabadság, a nyelv, az univerzalitás, a társadalmiság. Éppen ezért *kategóriahiba* az alacsonyabb létréteg átvitele a magasabbra, mert az ott vagy már nem érvényes vagy pedig módosult hatásmechanizmussal érvényesül. Van ráépülés, de nincs visszavezethetőség. Az élővilág természetes szelekciós mechanizmusai az élővilágban érvényesek, illetőleg mint ezt ma már szaktudományosan bizonyították – mutatis mutandis – annak mikrofolyamataiban, a genetikában is. Problémátlan átvitelük a társadalmi létre azonban szociáldarwinizmushoz vezet. Az evolúció léptető mechanizmusai – a fajok megjelenése után variáció gazdagsága, alkalmazkodása, bizonyos mutánsok stabilizálódása, illetőleg a környezet rajtuk végrehajtott természetes szelekciója – nem úgy érvényesül a társadalmi-ban, ahogy az élőben: az ember tudata aktivitásával és munkájával maga is szelektálja természeti környezetét és átalakítja társadalmi viszonyait. Nem csak az embert szelektálja a természetes kiválasztódás, hanem ő is szelektál tehát.⁹ Ezért nem csak az érvényessége korlátozódik a természetes

⁸ Eredetiben: „Do what you will, this world’s a fiction / And is made up of contradiction” – „Bármit is tégy a világ látomás / Mert létalapja az ellentmondás”, ahol tehát a fordításban az ellentmondás – eltérően Blaketől – nem a fikció, hanem a valóság létalapjaként szerepeltetendő, filozófiai tartalomként.

⁹ Bizonyítottan lásd: Munkatevékenység és termelés. Természetes kiválasztódás és a természeti feltételek kiválasztása, Szegedi, 1984, 158–161.

szelekciónak a társadalmi létben, hanem érvényesülését az ember tudatossága, munkája és magának szabott erkölcsi törvényei alakítják át. Ezért kategóriahiba a *túlélés (survival) előfeltételt a társadalmi lét mértékévé* tenni. Ráadásul a természettudományok új fejleményei az emberiség evolúciós történetét újra napirendre tűzték, egyfajta neodarwinista biológizmussal szemben. „Először is azzal, hogy az új DNS-elemzés a *homo sapiens* mint faj fejlődésének a korábbinál tudományosan megalapozottabb kronológiáját teremtette meg, és különösen nagyot lendített annak időrendi tisztázásán, hogy az írásos források megjelenése előtt hogyan terjedt el fajunk eredeti bölcsőjétől a világ többi részeiben. Ugyanakkor elősegítette az ebből következő fejlemények kronológiájának tisztázását is. Ezzel egyidejűleg megalapozta az emberiség – földrajzi és paleontológiai szempontok szerinti – meghökkentően rövid történetének elméletét, és egyszerűen kihúzta a talajt az újdarwinista szocio-biológiai redukcionista magyarázat alól. A kollektív és egyéni emberi életnek az elmúlt tízezer évben, vagy pontosabban a megelőző tíz generáció életében bekövetkezett változásai túlságosan jelentősek ahhoz, hogy a gének adta magyarázaton keresztül is tisztán a darwini fejlődési mechanizmussal magyarázzuk. A *változások a kulturális és nem a genetikai mechanizmusok révén járulnak hozzá a szerzett tulajdonságok gyorsuló örökléséhez*. ... A kulturális és a biológiai öröklés nem azonos elvek szerint működik. ... A történelem a *homo sapiens* biológiai fejlődésének továbbvitele más eszközökkel.

Egyszóval, a DNS-forradalom az emberi faj evolúciójának specifikus kutatómódszerét igényli. ... az új evolúciós biológia leszámol a történelem és a természettudományok közötti kategorikus megkülönböztetéssel, amit már jelentősen meggyengített a természettudományoknak az elmúlt évtizedekben tapasztalt szisztematikus „historizációja”.¹⁰ Az emberiség evolúciójának régészek és őstörténészek által adott magyarázata csak aláhúzzák a materialista társadalom- és történelemfelfogást: fajunk és környezete közötti interakciókat, kölcsönhatásokat kell kutatni, amelyben az ember lehetőségei szerint egyre inkább ellenőrzése alá vonja természeti és maga teremtette és örökölte-alakította társadalmi környezetét.

Az eszmei célkitűzés, a tudat aktivitása (*teleológikus meghatározottság*) csak az emberre jellemző egyik lényeges, nem biológiailag adott, ha-

¹⁰ Hobsbawm, 2013, 11–12., kiemelés Tőlem – Sz. P.

nem történelmileg szerzett fajspecifikus vonás. Az állat ösztönei nyomására cselekszik, nincs viszonya a természethez. Az embernek van, „*ha a viszony fogalmán a tevékenység szubjektumának és objektumának elválasztottságát és szembeállítottságát, a merőben természeti létből való kiemeltségét értjük.*

Az embernél megvan ez a viszony, az elválasztottság és szembeállítottság; munkaeszközei, gondolkodása, társadalmiasultsága révén. Ezért újból és újból létre kell hoznia közvetlen egységét a természettel, anyagi szükségletei kielégítésére. Termelnie kell.”¹¹

Ez a problematika vezeti át a társadalmi lét elméletét a termelési módok problematikájához. Ahhoz, hogy az anyagi és szellemi javak termelése, ennek kommunikációja és társadalomszerkezete milyen újításokon keresztül felhajtó erőket produkált. Az emberi tevékenység eltárgyasult, objektivált formái a legegyszerűbb élelmiszerektől vagy a ruháktól a származékokon keresztül a műalkotásokig csak akkor és addig hordozzák magukon a szellemi mozzanatot, csak addig társadalmi tárgyak, amíg a társadalmi tevékenység aktuális vagy potenciális tárgyai. Az emberi-társadalmi világ életfolyamatának közvetítője, szervezője ez a tárgyi világ, nem egyszerűen a szellemi világ ellentétéként tételezett fizikai reália. Így a magas kultúra tárgyiassági formái is bár objektiváltak és a műalkotásokra jellemző tulajdonságokkal bírnak, de mindenkor jelentésüket éppen a termelési- és társadalmi viszonyrendszer teljességében kapják meg. Attól nem függetleníthető, szellemi tartalmakat hordozó létezők. Ebben az értelemben nincs objektum szubjektum nélkül. *Az objektum-szubjektum viszony tehát a társadalmi lét egyik kategoriális nívója.*

A társadalmi lét kategoriális nívói és az alacsonyabb létrétegektől eltérő különműködés ellenére sem volna teljesen meggyőző azonban, ha a jog vagy a politikum sajátossága kategórialelemzésénél csak a társadalmi létre hivatkoznánk. Politika- és jogelméleti vizsgálódásunk ontológiai perspektívába emelve kívánja elemezni a politikum sajátosságát és a jog mint reális létező tárgyiassági formáját. Ahhoz pedig, hogy a politikum jelenségvilág hordozta esszenciáját és jog ontológiai alapját és belső kategoriális felépítését megragadhasuk, közvetlenül a tárgyra irányuló (*intentio recta*) szemléletre van szükség. A politikumnak mint olyannak a konstrukciója

¹¹ Szigeti, 1984, 160.

sem ragadható meg gondolatilag, ha nem látjuk, hogy az a társadalmi létből kinövő komplexuma az emberi gyakorlatnak. Ily módon a társadalmi létre alapozott ontológiai reflexió jelöli ki a politikaelméleti és a jogfilozófiai-jogelméleti vizsgálódás közös kutatási tartományát. Mégpedig azért, mert a mindezen objektivációs formákat nemcsak az *általános létkategóriák* és a *különös társadalmi létezés kategóriái* és összefüggéseik alkotják, melyeket egy materialista lételmélet előfeltevéseiként vizsgálunk meg, hanem a csak a jogra, csak a politikumra jellemző olyan *tárgyspecifikus kategóriát* is, mint a normatív érvényesség, a tételezettség, a jogi relevancia, az önszabályozó képesség, jogrend, törvényesség, alkotmányosság; illetőleg a politikai/politikum dualizmusa, a stratégia – taktika – szövetségi politika (barát/ellenség-ellenfél minősítő megkülönböztetés érvényessége), vagy pedig a politizációs processus. Mert bár a jognak nincs külön ontológiája, a társadalmi léttől minőségileg eltérő jogi létrétege,¹² ugyanakkor a jogra vagy a politikumra jellemző tárgyspecifikus kategóriák mégsem jellemzik a társadalmi lét egészét. Minden tudásterületnek, szakterületnek megvannak a saját kategóriái. Mint ahogy a minden létezőt jellemző fundamentális kategóriák és a kizárólag a társadalmi létet struktúráról különös kategóriák (szükségletkielégítés, munka, teleologikus determináció, társadalmi tudat, alternatív tételezés stb.) is sajátos módon jutnak érvényre a különböző objektivációban.

Az *ismétlődés* minden lét konstituenciája, amely a társadalmi létben a *normativitáshoz* vezet. Előbbi mintegy átnyúlik utóbbiba. A normativitás a jogban szokásnormákként is jelen van, és pedig a társadalmi normák egyik fajtájaként, azonban ehhez a normativitáshoz képest tételezettsége révén sajátos *érvényességre* is szert tesz. Az okság minden létréteg sajátja, de az önmagában vak kauzális determináció finális determinációvá történő átformálása kizárólag a társadalmi létet jellemzi. Sem a szervetlen, sem a szerves természet nem ismeri a finális determinációt. Ezért helytelen, csak analógikus érv a genetikában „ezért és ezét felelős gén”-ről beszélni, mert a sejtek kommunikációja ugyan létezik, a jelek egymásnak átadott komplexitása és funkcióik nélkül az egész önfenntartó képessége veszhetne el, azonban semmiféle szellemi vagy lelki tudatosság és felelősség nincs ebben a folyamatban. Éppen ezért a „tudattalan célszerűség” kanti fogalma, amely a természetes alkalmaz-

¹² Peschka, 1988, 19.

ködásban nagy szerepet kap, nem cserélhető fel a tudat aktivitása révén megelőlegezett cél-oksággal. A szerves létrétegben a részfunkciók célszerűsége az egész önreprodukciójában, önszabályozásában ölt testet, melyet meghatározott feltételek mellett, biológiai diszpozíciók irányítanak – nem pedig egy meghatározott cél felől mozgató okok. Olyanok csak a társadalmi létben hatnak. A finális determináció a jogban nem egyszerűen teleologikus aktivitásként, hanem másodlagos teleologikus tételezésként van jelen. Ugyanis a jogalkotó nem a maga számára, hanem a jogalanyok magatartásának irányítására-koordinálására alkot érvényes, tehát kötelező elvárásokat. A tételező alany és a realizáció szubjektuma itt elválik egymástól. Minden létező komplex, elemek és ezek viszonyai által meghatározott egység, vagyis (Nicolaus Cusanus terminológiájával) *unitas multiplex*, a sokféleség egysége. Ámde az a mód, ahogyan a jog önszabályozó képességgé kapcsolja össze, foglalja egységbe saját belső és külső társadalmi környezetének komplexitását, nem jellemző sem a nyelvre, sem az erkölcsre, sem az ideológiára, sem a gazdaság intézményeire. A politikumot is, mint bármely más létezőt kettős, belső és külső komplexitás jellemzi. Azonban a társadalmi létben keletkezett, s minden mástól különböző olyan praxisforma, amely ugyan közvetlenül a jelenségvilágot hozza mozgásba nézetekkel, szimbolikákkal, döntésekkel, cselekvésekkel stb., azonban mindig a társadalmi totalitás újratermelődésének a megváltoztatása (vagy éppen megvédése) a célja, bármilyen tárgyi területre is vonatkozzék tevékenysége. Ezért van szükség a jogi, politikai objektiváció-elméletre, amelynek kiindulópontját és kulcsát a kategóriaelemzés képezi. Tárgyunk kifejtésének menetében kell felmutatnunk egyrészt azt, hogy a kategóriaelemzés lételméleti összefüggéseinek bemutatása nélkül nem alapozható meg objektiváció-elmélet, melynek kidolgozásában az adott tárgyiasság részstruktúráit leíró és elemző szaktudományos eredményeket is alkalmazni kell, másrészt pedig azt, hogy a politikum és a jog sajátosságainak megragadása során a sui generis kategóriák mennyiben módosulnak az általános érvényű létkategóriákhoz és a társadalmi létezés más – erkölcsi, esztétikai, nyelvi – formáihoz képest. Hiszen különöst a különösről, sajátosságot a más sajátosságairól ismerhetjük fel – akceptálva Lukács György összevetésre irányuló módszertani elvét. A társadalmi lét ontológiája azonban megelőzi két saját, eltérő objektivációs formájának – a politikum és a jog sajátosságának – jellemzését, mert mindkettő közös alapjaként funkcionál. Ennek kifejtése azonban már nem lehet e tanulmány feladata.

IRODALOM

- Hartmann, Nicolai (1970): *Teleológiai gondolkodás*. (Ford. Redl Károly.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1979): *A logika tudománya. Első rész*. (Ford. Szemere Samu.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Heidegger, Martin (1995): Mi a metafizika? (Ford. Vajda Mihály.) In: Martin Heidegger: „... költőien lakozik az ember ...” *Válogatott írások*. Twins kiadó, Pompei, Budapest.
- Hobsbawm, Eric (2013): *Történelem: a ráció új korszaka*. Eszmélet 97. sz. 5–15.
- Peschka Vilmos (1988): *A jog sajátossága*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Störig, Hans Joachim (1997): *A filozófia világtörténete*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Szigeti József (1984): *A tudományos gondolkodás forradalma*. Kossuth, Budapest.
- Szigeti József (1998): *Az azonosság és nem azonosság azonossága*. Magyar Filozófiai Szemle. 4-6. sz.

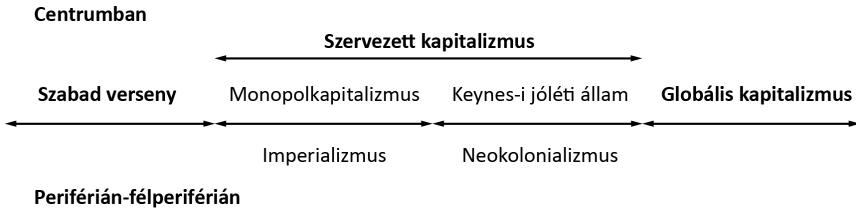
Ezredvég. 2013. 4. sz. 123–134.

14. Karl Marx aktualitása a globális kapitalizmusban

A marxi alapozású kritikai társadalomelmélet – a politökonómiai elemzés, a társadalom- és történelemfelfogás és a dialektikus filozófiai módszer együtt és egységben alkalmazása – a 19. századi klasszikus, szabadversenyos kapitalizmusban alakult ki. Azóta ez a társadalmi-gazdasági alakulat számtalan egyedi és különös változatot produkált és produkál a világ több mint száz országában, változatos helyi adottságok és nemzeti és kulturális tradíciók közegében. Akiket a kapitalizmus alak- és formagazdagsága, fejlettségi szintjeinek különböző fokai meglepnek, nos, azok feltehetően elmulasztották megérteni azt is, hogy minden konkrét társadalmi-gazdasági alakulatot több termelési mód és forma együttese jellemez, miközben a tőkés termelési mód átfogja és maga alá rendelten integrálja a mellette létezőket. A sokféleség ezen egységébe generalizáló és áttekintő rendszerezést visz lentebbi periodizációnk. Ma a tőke új mozgásformájában – a globális kapitalizmusban – élünk.¹

¹ A természetes kiindulópontot képező szabad versenyt követően hozzánk hasonlóan 3 fázist különít el Rozsnyai Ervin (2002) is értékes elemzésében: magánmonopolistát, állammonopolistát és transznacionális monopolkapitalizmust. Az én felfogásom szerint eltérően megnevezendők a centrumban és a világ többi részén, a félperifériákon és perifériákon lejátszódott, egymással összefüggő fejlemények napjainkig: ami a centrumban magánmonopolkapitalizmus, az a periférián imperializmus; ami ott a szervezett kapitalizmus 2. foka a jóléti állammal, az itt, a periférián neokolonializmus; a globális kapitalizmus pedig a kölcsönös, erősen aszimmetrikus függés – kizsákmányolás nemzetközivé válása, egyenlőtlen csere, stb. – következtében éppen közel hozza, egyesíti a két perspektívát, amit a TNC-k jeletősége miatt – bár némileg az ökonomiai mozzanatra leszűkítően – transznacionális kapitalizmusnak is nevezhetnénk. Teoretikus megalapozottságuk szerint a lényeges különbség közöttünk a középso fázis leírását és értelmezését illetően van, ahol én az ÁMK elmélet megoldásait nem tartottam kielégítőnek és ezért is dolgoztam ki a szervezett kapitalista fejlettségi fokot monográfiámban (1991), majd egészítettem ki a jóléti államok jellemzésével.

A kapitalizmus korszakainak sémája²

Hogyan lehetséges, hogy az alapító atya életműve 130 év után is érvényes gondolati alap? Miért tudta a marxisták különböző korkihívásokra válaszoló nemzedékeit egy szerves, önfejlődő gondolati rendszer pályájára állítani?

Ezen kérdés megválaszolásához járulunk itt hozzá két nézőpontból. Előbb *az állandóság és a változás perspektívájából* felvetett néhány adalékkal, tudva-tudván, hogy a történelem nem állt meg és a társadalomtudományi megismerés sok-sok szakága fejlődött ki a 19. századi helyzethez képest. Majd a *gondolati alapok* perspektívájából elemzünk.

Marx a 19. századi tőkés mintaország, Anglia példáján vizsgálta „A tőké”-t, amikor is akkori mozgásformájának leírása, megértése és összefüggéseinek magyarázata tovább vezette olyan fejlődési törvényszerűségek feltáráshoz, amelyben a tőkefelhalmozásnak, a tőke koncentrációjának és centralizációjának segítségével sok mindent anticipált, éppen a globális kapitalizmusból is. Ez a törvény ma a tőkeviszony mindenén áttörő egyetemes tendenciájában, a centrumon kívül elhelyezkedő még nem kapitalizált térségek, illetve „befelé”, a szabadidő kapitalizálásában, a média- és információs birodalmak megjelenésében, a kultúra, a sport, az oktatás elpiacosításának (marchandisation) jelenségeiben ölt testet.

Az információs technológiai forradalmat (M. Castels), a Money driven economy-t, „a kaszinókapitalizmust” (L. C. Thurow) vagy a társadalom strukturálódásának új fejleményeit, vagy a hatalomgyakorlás némi, pluralisztikus civilizálódását a centrumban persze nem láthatta és nem látta előre. Mindezek a társadalmi érintkezési viszonyok lényeges változását

² Ábrát lásd Szigeti, 2005, 28.

hozták magukkal. A polgárság mint osztály azonban ma is virágzóan egzisztál, ha egyenesen nem triomfál.³ Az uralkodó osztály eszméi, értékrendje, eljárásai a társadalom uralkodó eszméi, s intézményei ezen uralkodó eszmék intézményesülései. A szellemi és fizikai munkaerejét áruba bocsátani kényszerülő bér munkásság viszont képtelenné vált önmagát – szerves értelmiségével (Gramsci) – munkatársadalommá szervezni. Széttöredezett, megosztott, atomizálódott állapotban egzisztál, alacsony önreflexiók fokon. Száz év után eltűnt az autonóm munkáskultúra, s azt a kultúripar által előállított tömegkultúra és a fogyasztói attitűd, néhol pedig a fogyasztói kretenizmus váltotta fel. Ahol egyáltalán létezik, ott is gyenge a munkásmozgalom. Sok értékes társadalmi mozgalom született a baloldalon – környezetvédők, feministák, szociális fórumok – melyek azonban parciális problémákra szerveződve nem képesek egyenértékű választ találni a globálisan működő, a szuperstruktúra hatalmával szabályozó transznacionális tőke uralmára;⁴ illetve a nacionalista, vallási fundamentalista, okkult szekterianista jobboldali mozgalmak befolyásának ellensúlyozására.

Azonban a valós változások ellenére az érték ma sem keletkezik sem a forgalomban,⁵ sem az elosztásban, sem a pénzügyi ügyletekben, hanem az ember szellemi és fizikai munkavégző képességének mozgásba hozásával, alkalmazásával és alkotásával. A munka-érték elmélet és az értéktöbblet marxi elmélete nem helyettesíthető mással a reprodukálható javak vonatkozásában, továbbá a szellemi munkára is érvényes, minthogy a munkára mint olyanra, és nem a fizikai munkára alapozott. (Más kérdés, hogy az újíto szellemi munka értéke nehezebben visszavezethető előállítójának társadalmilag szükséges ráfordításokra történő lebontásával, mint a fizikai áruk vagy szolgáltatások). Lehet továbbá, hogy az átlagprofitráta kiegyenlítő tendenciáját a mai strukturálisan egyenlőtlen és hierarchikus világgazdaságban korlátozottabb érvénnyel kell felfognunk, mint Marx korában. Azért, mert egyes ágazatok vagy területek –néha csak rövidebb ideig, más-

³ Egy friss adalék az egyenlőtlenségek dimenziójáról és a gazdagság hierarchiájáról a csúcson: a Forbes magazin 2012. márciusi száma annak örvendezett, hogy „a dollármilliárdosok osztálya soha nem látott méretűvé növekedett: 1226-an tartoztak ide, köztük 425 amerikai, 95 kínai és 96 orosz, vagyonuk összesen 4,6 billió dollár volt, ami felülmúlta Németország GDP-jét”. (Therborn, 2013, 24.)

⁴ Szigeti, 2005, 129–135.

⁵ Az egyenlőtlen csere persze lényegesen befolyásolja a vagyoni-jövedelmi differenciálódást. Egyik bizonyítéka: a terms of trade – különös módon – mindig a centrum országok javára alakul kedvezően. Empirikusan bizonyítja mások mellett. (Stiglitz 2003, 26–27.)

kor tartósan válnak – extraprofitot hozóan monopolizálttá. Így az átlagos profitráta kialakulását szabályozó értéktörvényt és a monopolizált szektor viszonyát már nem lehet egységes alapról magyarázni, el kell választani. Bizonyos például, hogy a munkabérek a *globalizált munkaerőpiacon* nem egyenlítődnék ki, hiszen a termelésáthelyezés (délocalisation) egyik oka gyakran éppen az, hogy az azonos minőségű és mennyiségi munkáért ugyanazon autógyár 4-5 \$ órabért fizet mondjuk a magyarországi összeszerelő üzemben, amiért Németországban ugyanennek a hatszorosát kellene, miközben ugyanazt az autót azonos áron adják el itt, ott, mindenütt. A munkásmozgalom sikeres elve volt a szervezett kapitalizmus centrum-országaiban az „egyenlő munkáért egyenlő bér” követelménye. Nos, ez szétglobalizálódott, s az atipikus munkaviszonyokkal, legyengített társadalmi ellenhatalmak mellett felszámolódott. Általánosítva: egyenértékcsere-nél azonos termék előállítása a félperifériákon és a perifériákon ugyanazon eleven munka ráfordítás mellett lényegesen olcsóbb, mint a világgazdaság centrumaiban. Mivel így a kizsákmányolás rátája (m/v) magas, ezen keresztül nő a profit rátája ($m/c+v$) is. Ezért (is) élnek a termelés kihelyezés gyakorlatával a TNC-k. A extraprofitnak és a monopolárok képződésének egyéb okaira nem kitérve is biztosan állítható, hogy a *glóbus erőforrásainak egyenlőtlen és hierarchizált megoszlása imperialista járadékhoz vezet*, ha csak ezt a két kiemelt, Samir Amin elemezte tényezőt vizsgáljuk.⁶ Hasonlóan az átlagprofitráta és az értéktörvény szabályozó szerepéhez, a saját belső értékkel nem bíró, aranyalapra vissza nem vezethető pénz módosult funkcióit nézve is van új a nap alatt. A pénzügyi válságok a hitelezési és a derivatív ügyletek bedőlése nyomán a felszínen ugyan a kipukkadt léggömbökkel jellemezettek, valójában a marxi válságelmélettel kielégítően magyarázhatóak, nevezetesen azzal, hogy a válság végeredményben a „tőke túltermelése”, hiszen valós fizetőképes kereslet híján mesterségesen gerjesztették azt a származékos ügylettekkel, a láncolat végén a subprime, fizetőképtelen adósokkal. Új az a nap alatt, ahogy ezt a 2008-as válság, majd recesszió nyomán az érintett államok intervenciói a „vesztések társadalmasításával” oldják meg, miközben a nyereségeket privatizálja a neokon minta és gyakorlat. (Oly mértékben, hogy erkölcsileg még a demokrata amerikai elnök Obamát is felháborította a szóban forgó bank-

⁶ Lásd S. Amin elemzését: 2011, 111–135.

mentő gyakorlat.) Hiába épül be a tőkefelhalmozás és -értékesülés összefolyamatába egyre több közvetítés az ún. szakértői rendszerekkel vagy a biztonsági magánszemélyzetek erőszakszerveivel vagy éppen a strukturalista-funkcionalista társadalomelméletek kedvenc és valós témájával, az alrendszerek differenciálódásával a mai társadalom létezési módjába – mindezek a *bérmunka-tőke meghatározott társadalmi viszonyán* alapuló reprodukció fejleményei maradnak. Ami a globális kapitalizmussal került előtérbe, az annyi, hogy centrum hatásosan élhet a *válságáthárítás mechanizmusaival*, a félperifériákra és a perifériákra áttolva a veszteségek egy részét. Adósságválság „csapdával” (1982), elavult tőkék újrahasznosításával és piacszerzéssel az 1989 utáni Kelet-Európában és a harmadik világban, továbbá a pénz- és valutaválságok (1997: dél-kelet ázsiai, 1998: mexicói majd orosz, 2001-es argentinai) és a spekulációs tőkemozgások szerepével.⁷

A történelmi kapitalizmus állandóságának és változásainak perspektívája felőli vizsgálat mellett rá kell mutatnunk a *gondolati alapokat (vezérlő eszmét)* érintő szempontokra. Arra, hogy a Karl Marx által megalapozott, marxi indíttatású társadalomelmélet önálló kutatási *tárgyat, módszert* és a történelem értékelésének eredeti *mércéjét* dolgozta ki, amely eltér a polgári tudományosságától.⁸

A 19. században kifejlődött a nemzetállami elemzési egységhez kötött main stream társadalomtudományi felfogás, értékrendjével, módszertani elveivel. Mindez jelentősen kötődött a polgári társadalmak stabilitásigényéhez és a gyarmatosításon keresztül a meghódítottak igazgatásához. Akár a „rend és haladás” Comte-féle összebékítő szociológiáját, akár a kiváló polgári nemzetgazdászok (Smith, Ricardo) klasszikus, általános egyensúlyelméletét, akár Maine és az antropológusok haladó Nyugat – stagnáló Kelet szembeállítását vesszük alapul, ez a stabilitás és biztonság igény, ezek a mércék: a nem mindenkire, de igencsak sokakra jellemző Európa-centrikus fölénytudat élesen különbözik Marx perspektíva választásától. Ő a „munka társadalmi felszabadítása” és az „elidegenedéssel terhelt társadalmi viszonyok meghaladása” értékrendje alapján és nem az egyensúly őrzés és a polgári uralom fenntartása jegyében tanulmányozta

⁷ Artner, 2006, 165–171.

⁸ Innentől a szerző kivonatolja „A kritikai társadalomtudományi megismerés specifikumai” című munkáját, amely a Jog – Állam – Politika 2013. 1. sz. 39–70. jelent meg.

kora európai és Európán kívüli világát. Ugyanis felfogásában az emberi-társadalmi lét alapja a munka, amely feltételezi a társadalmi munkamegosztást, kommunikációt és kooperációt, illetőleg a társadalom strukturális tagozódását. A társadalmi létréteg ezen nívója persze nem zárja ki, hogy a mindenkori társadalmi létezés történeti terméknek vegyük, s ekként fogjuk fel, hiszen a munkamegosztás szakadatlanul differenciálódik, a társadalmak átstrukturálódnak, a mindenkori jelen a múlt részleges tagadása-ként áll elő. A történeti társadalomtudományok (Historische Sozialwissenschaft) éppen erre, a történelmi és társadalmi oldal egységes megismerésére törekednek, eltérően a közgazdaságtan cselekvéseméleti és mikroökonomiai fordulatától (an action and micro- theoretical turn), amely az ember időtlen fogalmával dolgozik⁹ s tegyük hozzá, antropológiai adottságnak veszi az értelmes önzést. Továbbá eltérően a modern politikaelmélet behaviorista fordulatától is, amely szintén a „rational choice” magyarázó sémáját veszi át.

A történeti társadalomtudomány¹⁰ (Historische Sozialwissenschaft) eredendően német találmány volt. Göran Therborn a marxizmusnak *mint izmusnak* a sajátos szerkezetét vizsgáló munkájában maga is ebből indul ki, amikor azt három különálló terület összefüggérendszerként fogja fel: a *történeti társadalomtudomány*, a *dialektikus filozófia* és a *szocialista politika* háromszögeként.¹¹ „Szellemileg a marxizmus mindenekelőtt történeti társadalomtudomány volt, a német *Wissenschaft* szó átfogó értelmében,¹² amely a kapitalizmus működésére összpontosított, általánosabban véve a

⁹ Kocka, 2011, 92.

¹⁰ Ahol a történelmi és a társadalmi oldal ugyan közvetlenül nem esik egybe, azonban erős kapcsolatot van közöttük: a történelmi megalapozza és tradícióval áthatja a társadalmat, a társadalmi pedig maga írja át a mindenkori készen kapott történelmet.

¹¹ Retrospektív munkája – A marxizmustól a posztmarxizmus felé? – megkerülhetetlen lesz a mi témánk szempontjából is. A feladatot mégsem egy „poszt-”, inkább „neomarxista” ars poetica-val látjuk megoldhatónak.

¹² A *Wissenschaft* „módszeres tudást” jelent, amelyet a latin nyelvre épülő terminológiákban science-nek neveznek, megkülönböztetve a „lágý” társadalomtudományoktól, a bölcsészeti karok humán tudományaitól (humanities). Gyakori, de vulgáris törekvés, hogy a természettudósok megpróbálják a science terminust a maguk számára monopolizálni, s ezzel a társadalomtudományokat explicite vagy implicita a tudományon kívülre száműzni. Itt jegyzem meg, hogy a világrendszer-elmélet (VRE) történelmi gyökereiként Wallerstein is beszél a társadalomtudományi diszciplínáktól a történeti társadalomtudományokig vezető útról (2010, 15–55.). Utóbbit azonban nem alapozta meg, vezette le és jellemezte, hanem áttért a társadalomtudományon belüli azon négy vitára, amelyek felfogásában a VRE előzményei voltak (2010, 30–55.).

történelmi fejlődésre, amelyet „végső soron” a termelőerők és a termelési viszonyok dinamikája határoz meg” – írja (2010, 148.).

Marx pedig nemcsak Hegel etatista megoldásával szakított, hanem ami döntő: a *polgári társadalom felfogását materializálta*, amikor a nemzetgazdaságtant továbbfejlesztve annak polit-ökonómiai elemzését dolgozta ki. A polgári társadalom elemzésének és megértésének kulcsa a modern kapitalista tulajdoni, munkamegosztási és elosztási viszonyokban van. A döntő fordulat megtételéhez azonban az is kellett – s itt vannak jelentős szellemi hatások, melyek a skót felvilágosodásból jöttek –, hogy az embert antropológiailag *döntően társadalmi létébe ágyazott szükségletkielégítő lénynek tekintse*, s ezzel elutasítsa az ezzel szemben látszólagos alternatívát kínáló kontraktualizmust, amely elsősorban akarati, tehát jogi- és politikai – az individuumokat tudatosan teremtett intézményekkel összekötő – lényt lát és láttat az emberben. A viszonyokat akarattalosan szabályozó intézményteremtést nem lehet *összekeverni* az alapviszonyokkal, a változatos és változó szabályozási formákat felcserélni az alapviszonyok dinamikájával. Adam Smith, David Ricardo klasszikus közgazdaságtani felfogása vagy az államkeletkezés szerződéselméleti magyarázatának (Th. Hobbes, J. Locke, stb.) D. Hume féle kritikája vagy Adam Fergusonnak az „An Essay on the History of Civil Society”-je (1767) nélkül aligha jöhetett volna létre a történetiség marxi felfogása, s aligha dolgozhatta volna ki saját, eredeti tudományos teljesítményét, a materialista társadalom felfogáson nyugvó kritikai társadalomelméletet. *Ennek minden más társadalomelmélettől megkülönböztető sui generis tárgya: az emberi emancipáció lehetőségeinek, adott fejlettségi fokon elért szabadságfokának vizsgálata az érték-többlet-termelésen nyugvó modernitásban, a polgári társadalom és a politikai állam strukturális elválasztottságán és intézményi összekapcsoltságán nyugvó tőkés termelési mód alapzatán.* Mindazon társadalomelméletek, amelyek Marx eredeti megközelítésének absztrakciós szintje alatt maradnak, azt megkerülik, vagy egyszerűen csak nem érdekli szerzőit, *irrelevánsak a saját kutatási tárggyal, módszerrel és mércével rendelkező kritikai elmélet nézőpontjából.*

Az újkorig nyúló történeti mozgásig, a polgári társadalomnak az államtól való elkülönülésig nem volt lehetőség a termelő erőket megsokszorozó értéktöbblet termeléshez való áttérésre, a személyi szabadság és a gazdasági függés dologi kényszerének egybekapcsolódására, a modern osz-

tályviszonyok (bérmunka – tőke) kialakulására, s ezért létre sem jöhettek ezen megközelítés elméleti alapjai.¹³ A keletkezés után, másik pólusról, mai oldaláról tekintve a történelmi kapitalizmusra: semmi szükség sem volna a kritikai elméletre, ha ez a kolosszális termelőerőket kifejlesztett társadalmi-gazdasági alakulat biztosítani tudná az emberiség számára a méltó vagy legalább is tisztességes megélhetést. Azonban erre csak nagyon részlegesen, elsősorban a centrum országaiban, s nem az egész emberiség vonatkozásában képes. Ma is érvényes mérték, sőt fokozottan érvényes Marx „Értéktöbblet-elméletekben” kifejtett, akkor Ricardot védő elvi álláspontja, az emberi nem termelőerőinek helyzetéről: „termelés a termelés végett nem egyéb, mint az emberi termelőerő kifejlődése, tehát *az emberi természet gazdagságának kifejlődése mint öncél ...* Hogy az *emberi* nem képességeinek ez a kifejlődése, bár eleinte az emberi egyedek, sőt emberosztályok többségének rovására megy végbe, végül áttöri ezt az antagonizmust és egybeesik az egyes egyed kifejlődésével, hogy tehát az egyéniség magasabb kifejlődése csak olyan történelmi folyamat árán vásárolható meg, amelyben az egyedeket feláldozzák.”¹⁴ Az emberosztályok feláldozása és az egyéniség magasabb kifejlődésének tőkés korlátja, az antagonizmus ma is fennáll, mert például miközben az emberiség termelő erői 12 milliárd embert volnának képesek ellátni, a glóbuszunkon élő 6,7 milliárdos össznépeségből „minden nap 37 000 ember hal éhen; közel egymilliárd ember (826 millió) folyamatosan, súlyosan alultáplált, az éhség által megnyomorított rokkant, nincs semmilyen foglalatossága. Minden negyedik percben elveszíti látását egy ember az A-vitamin hiányától. És így tovább.” – bizonyítja állításunkat Jean Ziegler kitűnő genfi szociológus, az ENSZ szakosított szervének, a FAO-nak a jelentése alapján (2012, 57.). Ez a tőkés világgazdaságot terhelő felelősség akkor is igaz, ha a világ nem minden szegmensében létezik tőkés termelési mód, viszont a világgazdaságot, annak értékviszonyait ennek a termelési módnak a dominancia viszonyai jellemzik és determinálják a legátfogóbban.

Bizonyos, hogy *a kritikai társadalomtudomány* itt kezdődik: a mindenkori „egész” fejlettségi szintjén elérhető emberi szabadságfok a kor megítélésének mértéke, amelyet az élenjáró teljesítményekhez viszonyít. Nem

¹³ A társadalmi feltételek oldaláról világította meg a kérdést Engels Frigyes tanulmánya, „A szocializmus fejlődése az utópiaától a tudományig” (/1880/ 1969).

¹⁴ MEM, 26/II., 100–101.

elégzik meg a „survival” szociológiában széles körűen elfogadottá vált mércéjével, amely a túlélés biológiai mércéjét viszi át az emberi, társadalmi létre, megfosztva azt értékvonatkozásaitól és tartalmaitól. A túlélés persze előfeltétele a nembeli lényeg történetileg adott fokán kibontakoztatható szabadságnak, de túlzottan alacsonyra tett mérték. A társadalmi-történelmi jelenségek, események értékeléstől tartózkodó, *leíró társadalomtudomány* ugyan nyújthat fontos információkat és ismereteket, azonban az értékelés kikerülésével eleve nem lehet kritikai. Az *apologetikus tudomány* a fennálló állapotok inherens összefüggéseit nem vizsgálja az ezen állapotok közben keletkező objektív lehetőségek kihasználása perspektívájából. Így a fennállót szentesíti. A *kriticizmus* pedig nem a valóság szerkezetében benne lévő, abból kibomló modalitások, lehetőségek alapján kritizál, hanem külsődlegesen előhozott, ad hoc szubjektív felvetései, értékérzetei felől. Mintegy fordított mikszáthi mamelukként: „nincs az a rendszer, nincs az a kormány, amelyiket én támogatnék” – érték-közömbös elméleti anarchizmusával. A kritikai társadalomelmélet ellenben kritikus tárgyával, a modern tőkés gazdaságban és társadalomban elérhető, osztályszempontból roppantul korlátozott emberi emancipációval szemben, és azt nem gondolja a történelem végének. A nembeli lényeg kibontása történelmi folyamat, melynek megértése dialektikus és történelmi fogalomalkotást implikál. Nemcsak a tárgya, hanem a történelmi társadalomtudomány sajátos módszere is elválasztja ezt a törekvést az egyéb társadalomtudományi orientációktól: kontraktualizmustól, funkcionizmustól, organikus-konzervatív módszertanoktól stb. Ma és ameddig kapitalizmusban élünk.

Sokan a marxi elmélet három döntő elemének az egységét bontják meg vagy redukálják, amely a történetiség mellett a dialektikus filozófiát (benne az etikát) és a praxist egyaránt magába foglalta. A marxi totalitás szétesésének ma jelentősen megváltozott történelmi helyzetben lehetünk szemtanúi, amelyről autentikusan tudósított a cambridge-i egyetem szociológia professzorának, Göran Therbornnak az Eszmélet kiskönyvtárban 2010-ben magyarul is megjelentetett munkája, „A marxizmustól a poszt-marxizmus felé?” – így kérdőjellel. Ugyanis tagadhatatlan, hogy a marxi gondolati totalitás nemcsak a történelmi társadalomtudományt és a dialektikus filozófiát, hanem a marxista politikát is magába foglalta, tehát azt a mozgalmi és politikai praxist, amelynek retrográd korszakunkban eltűnni

látszik egykoron tevékeny szubjektuma. A therborni kérdőjel tehát jogosult állapot leírás, mert kisvilágunkban alig-alig, a nagyvilágban pedig szórva-nyosan maradtak marxista elméletre hivatkozó politikai erők. A gondolkodás azonban egyfajta tett: ezért a forradalmi apály idején sem alternatíva nélküli. Nem közömbös ugyanis, hogy a Marx utáni marxizmus 130 éves organikus képződményéből milyen tendenciákat erősít meg a jelenkori gondolat: néhány friss és időtálló marxi tétellel a szaktudományos elemzést akarják megtermékenyíteni, mondván a marxizmus úgy is poszt-állapotban van, s ezzel veszendőbe hagyják annak gondolati totalitását; vagy pedig azért teszünk szellemi erőfeszítéseket, hogy a globális kapitalizmus mint a tőke új mozgásformája idején is keressük az összefolyamat megragadásának és kritikai átvilágításának lehetőségét. Éppen annak érdekében, hogy fenntarthassuk a munka társadalmi felszabadításának és az elidegenedés leküzdésének, az emberi lényeg filozófiai perspektíváinak teljességigényét: az anyagi és szellemi javakhoz való hozzáférés demokratizmusát. Ahogy az Eszmélet sok-sok tanulmánya, így Therborn egy másik, „Osztály a XXI. században” (2013, 97. sz.) című tanulmánya is elgondolkodtató lehet egy *neomarxista perspektíva fenntartása* mellett. Azok a marxisták, akik szellemileg nem kívánnak a polgári társadalom meghaladásán munkálkodni, lehetnek bármennyire értékes tudósok, ettől még polgári szocialisták maradnak. Akiknek pedig nincs vállalt tradíciója, nincs történelem- és társadalomfelfogása, azoknak muníciója sincs, mint ezt például hazánkban a balliberális tábor üressége és politikai csődje fényesen megmutatja.

IRODALOM

- Amin, Samir (2011): *La loi de la valeur mondialisée pour un Marx sans rivages*. Le Temps des Cerises, Paris.
- Artener Annamária (2006): *Globalizáció alulnézetben*. Napvilág, Budapest.
- Göran Therborn (2010): *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* (Ford. Bozsó Péter.) L'Harmattan, Eszmélet Alapítvány, Budapest
- Kocka, Jürgen (2011): *A történelem és a társadalomtudományok ma*. Eszmélet. 92. sz.
- Rozsnyai Ervin (2002): *Az imperializmus korszakváltásai*. Budapest.
- Stiglitz, Joseph (2003): *A globalizáció visszasságai*. Napvilág, Budapest.
- Szigeti Péter (1991): Szervezett kapitalizmus. Mediant Könyvek, Budapest.
- Szigeti Péter (2005): Világrendszernézőben. Napvilág kiadó, Budapest.
- Wallerstein, Immanuel (2010): Bevezetés a világrendszer elemzésbe. (Ford. Koltai Mihály Bence.) Eszmélet kiskönyvtár.
- Ziegler, Jean (2012): *Globális válság és élelmezési válság*. transform! magyar kiadás, 3. sz.

Eszmélet. 2014. 103. sz. 91–98. (bővített változata)

15. Kedves Lukács!*

Odafentről írok Önnek, post festa, mert itt az Olümposzon mesélik, hogy magának lelkiismereti problémái adódnak annak következtében, hogy Én önként távoztam a földi életből. Ne ijedjen meg levelemtől, semmiféle felelősség nem terheli, hiszen szellemfilozófiai, kantiánus ifjúkori beállítottságának megfelelően választotta a Werket, helyettem, a nő Irma helyett, hogy az elérhetetlen eszmény tökéletességének érvényét fenn tarthassa egy valóságos, földi-érzéki kapcsolat alávalóságának elkerülésével. Önt ez nagy munkára ösztönözte, összeállt Önben „A lélek és formák” – tehát révbe ért. Ebből a perspektívából nézve csak az az egyetlen firenzei csók, és az az egyetlen renaissance érintés terhelheti lelkét, mely bár engem meglehetősen boldoggá tett és félrevezetett, az enyészet martalékká vált a tovatűnő időben. Az igazi művészet önnemző, s ezt valóban kár lett volna a nemzőképessége tettere váltásával defloreálnia. Így aztán amit maga nem tett meg, azt megtette a festészet, az érzéki megjelenítés és nem a művészetfilozófia eszmei világából érkező Réthy, kinek – kétség kívül elkecsereedésben – karjába vettem magam. Efemer boldogságunk nem emelt a Nyolcak kiállításának alkotói közé, ami persze engem végtelen szomorúsággal töltött el, hiszen vázlataim és vázlatos munkáim dicséretétől egykor nem tartóztatta meg magát. Végső elkecsereedésem előtt még egy Kísérletet tettem, amikor az Ön költő barátját hús-vérbő combjaim közé keveredni engedtem, hogy az ott tátongó mérhetetlen úrt férfias cselekedetekkel töltse ki, – s képzelje, ez jól is esett. Herbert, aki saját verseiről olyan szépen tudott beszélni Nekünk, hogy Ön nagy költőt látott benne, túlzóan is nagyot, mégsem maradt meg nekem, mert őt nem a hallhatatlanság, sokkal inkább a carpe diem elve vezette, – leszakított és továbblépett. Sajnos kísérleteim nem vezettek megtermékenyüléshez, így bár asszonyként hallhattam meg – nem Önnön múlt – még sem váltam anyává. (Tudom mit gondol: női sorszerűség, életprobléma, élettragédia.) Így aztán a Margit hídon „megunt szeretőnek, elérhetlenné átstilizált

* Éppen harminc éve jelent meg „Nagy András: Kedves Lukács. Lukács György és Seidler Irma kapcsolata. (Magvető, 1984)” szép filozofikus regénye. Ehhez kapcsolódva apokrif levélben emlékezünk világhírű filozófusunk megtett útjáról – visszapiillantva ifjúkorára.

múzsának, elhidegült feleségnek érezve magam, aki nem teremtett eleven kreatúrát: sem képet, sem írást, sem gyereket” – számomra bevégeztetett.

Minerva baglyaként azt tudom tanácsolni Önnek: szálljon alább az szellemfilozófiai eszmények kantiánus magaslatairól a hegeli dialektikus felfogás felé: találja meg a közvetítést a Sein rideg, kőkemény világa és a Sollen kecsegtette lehetőségek értékei között, hiszen az értékek elérhetőek, sőt, realizálhatóak, ha nem elérhetetlen eszményeket és nem antinómiás, egzisztenciálfilozófiai vagy-vagyokat látunk bennük, hanem érzéki-emberi tevékenység eredményeit. Létezik értékracionális („Wertrationalität”) emberi cselekvés. Induljon ki G. W. F. Hegelből, hogy utat találhasson Marxhoz, a szemlélődő feuerbach-i materializmust meghaladó gyakorlati materializmushoz, az élet aranyló fáihoz.

A történetek ellenére bízom Önben:

S. Irma

Eszmélet. 2014. 103. sz. 198–199.

16. A szellemi termelési mód alternatívájáról¹

Túl a történelmi kapitalizmuson és túl a létezett szocializmuson, a termelési mód marxi alapú elméletének szellemi termelési módként történő újító értelmezésével jelentkeztek a szerzők – ezt lehet egy mondatba foglalni erről a nagy vállalkozásról. Csak a monumentális építészethez hasonlítható a szociológus szerzőpár értékes munkája, amelyben témájuk összes vonatkozását részletesen tárgyalják. Miközben ez csak tervezett trilógiájuk középső darabja, melyet egy már megírt humánetológiai-antropológiai mű megelőzött (Túlélési stratégiák, 2007), ráirányítva a figyelmet az ún. túlélési stratégiákra, és követni fog egy további könyv, „A szimbolizáció”-ról, amely az új formációnak megfelelő ismeretelmélettel, az ismeretek rendezésének új módjaival kíván foglalkozni (vö. 14, 144.). Éppen egy új formáció körvonalazódása adhat társadalmi háttérrel annak novumokat tartalmazó ismeretelméletéhez. A most bemutatandó könyvben talán a formációelméleti vonatkozás a legfontosabb – esetleg csak számunkra? – de a szociológusi, Millstől Bellig, Gorztól Bourdieug, Gouldnertől Beckig vonuló reprezentáció és a Hegeltől Marxig, Max Schelertől Hardt-Negriig terjedő filozófiák és esetenként a történelmi és ökonómiai fejtegetések sem megkerülhetők. Miért? Például azért, mert „következetes etikát éppen az embernek a nembeli természetére lehet alapozni” vagy mert a szellemi munka jórészt az értelmiségnél koncentrálódik, ezért a szerzők bevonják értelmezésük körébe az értelmiségre vonatkozó szociológiai felfogások egy részét, mivel érintkezik a probléma a jelen kapitalizmusát tagadó, és a jövőt potenciálisan hordozó szellemi termelési móddal (SZTM). Hasonlóan az ipari vagy a posztindusztriális vagy a hálózati társadalom felfogásokhoz, vagy az államszocializmus mérlegéhez, melyeknek Kapitányéknál éppen a SZTM kínálgatik alternatívájaként. Keresik ezen alternatíva szociológiai hordozóit, alanyát, a „szellemi termelőket” s ezért szembesítik következtetéseiket mindazokkal az elméletekkel – itt a keresésben elég messzire, talán túl messzire is mennek – amelyek így vagy úgy érintkeznek a szellemi termelés és termelők kérdéskörével.

Művön túli, külsődleges kérdés, de kérdés, hogy a mai mediatizált világban ki olvas egy ilyen terjedelmű munkát? Hogy lehet gondolatilag

¹ Kapitány– Kapitány, 2013.

átfogni 1 857 000 karaktert (46,5 szerzői ív) kitevő anyagot? 632 nagy oldalt kitevő és sűrűn szedett könyvről van tehát szó. Azt gondoljuk – koncentráltabb kifejtésben – az SZTM-ra való intenzívebb szelektálással, kevesebb anyag mozgatásával „a kevesebb több lehetett volna”. Érdekesekek mondjuk a rizikó, a kontroll vagy a hálózati társadalomról vagy az értelmiség sajátosságairól szóló leírások és elemzések, de csak áttételesen, közvetve állnak kapcsolatban a SZTM feszesebben vett problematikáival. Az értelmiség ugyan *nem csak szakértelmiségit* jelent, amely a részmunka–társadalmi összmunka megosztásában, egy-egy részterület magasan képzett specialistájaként definiálódik, hanem olyan *transzkontextuális tudástípust*, amelyet csak valóban kifejtett személyiségű egyedek hordozhatnak – véleményünk szerint (is).² A SZTM-ben viszont nemcsak a szellemi és a fizikai munkamegosztásnak, hanem előbbi dualizmusnak a meghaladása is szükséges (en principe erre is szükség lenne). Hogy egy ilyen helyzet hogyan írható le és érhető el, ezt tekintjük a feszesebb problematikának, melyek nem feltétlenül igénylik a közelmúlt vagy a ma értelmiségyszociológiai magyarázatainak bemutatását. Hozzáteve: Marx racionális történelemfilozófiai hipotézisének, a munka, mindenféle munka közvetítetlen, tehát nem áruviszonyok által szervezett társadalmiságának és vele az emberi személyiségnek, tehát egyben a nemnek a kibontakoztatása ma is érvényes probléma. A szerzőpár feltétlen érdeme és progresszív törekvése, hogy mindezt sajátos, újszerű értelmezésben napirenden tartja, mégpedig egy oly korban és országban, ahol és amikor a közvélemény jó része számára a kommunizmusból („a mi van a Tőkén túl” – á la Mészáros István ésszerűen felvethető kérdéséből) sikeresen szitokszót csináltak a burzsoázia ideológiai államapparátusai. (Miközben e dicső rendszer honi változata kevesebb, mint negyedszázad alatt négymillió szegénységet, benne másfél millió mélyszegénységet produkált, a közjavak radikális lepusztítása –

² Szalai Erzsébet kiváló meghatározása szerint: „... értelmiségieknek tekintem azokat a társadalmi szereplőket, akik egyfelől egy sajátos transzkontextuális tudás birtokosai, másrészt társadalmi pozíciójukat kizárólag eme sajátos tudás biztosítja. Ezen értelmezés szerint egyfelől az értelmiségi lét nem feltétlenül kötődik a „magas” képzettséghez – ha egy cipész arról elmélkedik, hogy a cipődivat változása hogyan függ össze a kor általános ízlésének változásával, akkor értelmiségi funkciót tölt be, ezzel szemben az a történész, aki az általa vizsgált korszak problémáit nem helyezi bele egy átfogó történelmi folyamatba, legfeljebb csak szakembernek tekinthető. [...] E logika alapján azok az általános iskolai tanárok, akik a gyermekeknek komplex, átfogó tudást közvetítenek, és így tevékenyen részt vállalnak azok alkotó kreativitásának fejlesztésében, a legklasszikusabb értelemben vett értelmiségi tevékenységet végzik.” Szalai, 2000, 230.

és kevesek oligarchikus gazdagsága mellett.) Szerencsénkre a társadalomtudomány még nem vált teljesen a közvéleményt-előállító kultúripar szolgálovává, s az Eszmélet alapító szerkesztői ennyiben szabadon mozoghatnak tárgyuk kifejtésében.

Nem kívánunk teljes keresztmetszetet adni a gazdag problematikáról – ez egyébként kitűnően áttekinthető a hasznos tartalomjegyzékből –, ellenben megpróbálunk kedvet csinálni az általunk centrálisnak tekintett SZTM értelmezésről. Éppen mert vonzó a szerzőpár programja: „mivel magyarázhatjuk mai világunknak a korábbiaktól eltérő sajátosságait” és a „mi felé haladunk” kérdéseire adható egyik válasz lehetőségként kínálják fel a *„szellemi termelési mód”* fogalmát. Igaz, nagyon átfogó, bemérhetetlen időtávatban teszik ezt, s ez meg is könnyíti számukra, hogy *kritikailag elhatárolódjanak az általuk politikai marxistának nevezett felfogástól*, amely a tőkés társadalom politikai cselekvéssel történő átalakíthatóságára helyezte a hangsúlyt. Ha a szerzőpár törekvéseit akarja az ember pozicionálni, akkor azt lehet erről mondani – s emögött a kapitalizmus transzcendálódásának/transzcendálásának persze nagyon reális problémái feszülnek – hogy se valaminő spontán összeomlás, se a spontán vagy tudatos forradalmiság nem igazán segíthet, mert a *fő folyamat a termelő erők forradalmaként a spontán belenövés a Szellemi Termelési Módba („a kapitalizmus új társadalmi paradigmával való felváltása alapvetően nem a politikai szférában dől el, hanem azokban – az azóta is zajló – hétköznapi küzdelmekben, amelyekben a szellemi termelés logikája teret hódít el a tőkeologikától”)*. Megszűntetik ezzel a kétségtelenül gyakran fellépő feszültséget a marxi alapozású társadalmelemzés magas szintű tudományossága és a mozgalmi-politikai cselekvés kettőssége között. Továbbá bevallottan az SZTM elmélete leggyengébb pontjának – kétség kívül – annak hipotetikus jellegét tekintik (559). Ha viszont egy ilyen steril tudományos állásponton vagyunk, akkor nem sok szót érdemes vesztegetni mondjuk „Az államszocializmus” fejezet problémájára, hiszen azt igencsak kevesen gondolhatták, hogy a viszonylagos elmaradottság talaján, az Elbától keletre létrejött és 1989/91-el megdöntött kísérletek esetében igazi relevanciája lehetett volna bárminő SZTM-nak. Szerzőpár tőlünk eltérően, kevésbé megértően viszonyul e kísérletekhez a 7. fejezetben, viszont arra hajlik, hogy sok-sok önhiba gátolta az államszocializmust lehetséges belső potenciáljának, a SZTM-nak a kibontakoztatásában (vö. 377–382, vagy pl. 414.).

Klasszikusokra kiterjedő műveltségük, hasznosított formaelméleti tudásuk és a modern szociológiai témák együttes kezelése nagy irodalomismeretet mutat – ugyanakkor igencsak témában jártas olvasót feltételez, aki képes megbirkózni a hatalmas, hömpölygő gondolat áramlatokkal, vizsgálódásokkal, érvelésekkel, levezetésekkel. Egyetértően emeljük ki, hogy a marxi elmélet humanista vonalát képviselő interpretációról van szó, amely nem húz episztemológiai cezurát a fiatal és az érett, a filozófus és a közgazdász és Marx közé, hanem a *nembeli lényeg* klasszikus német filozófiában fogant és főszereplőnkénél is biztos értékelő mértékként funkcionáló axióma alkalmazásáról van szó: bárminő fejlett munkamegosztás és funkcionális differenciálódás mellett, lett légyen szó a 19. vagy a 21. századról, a „dolgok és összefüggéseik végső mértéke az ember” maradt. Ahogy Marx az volt, a szerzőpár is humanista elkötelezettségű.

No, de lássunk neki ígéretünk teljesítésének: miből tevődik és tevődhet össze a szellemi termelési mód, és mi minden jelent „szellemi termelést”? Ezt a 19-20. századi fejlődés vonásaiból lehet levezetni, áttekintően összefoglalva: *„a relatív értéktöbblet szerepének megnövekedése az abszolút értéktöbblettel szemben, az innováció szerepének felértékelődése, a szellemi munka szerepének megnövekedése a fizikai munkával szemben,* (ami nem csak az értelmiség aránynövekedését jelenti, de a szellemi mozzanatok növekedését is a fizikai munkavégzés folyamatában). A szellemi termelőmód ezen mozzanatai akkor kerülnek abba a helyzetbe, hogy többé ne a tőkés termelési mód fennmaradását segítsék, hanem a szellemi termelés sajátos szemléletmódját egy új formáció alapjává változtassák, amikor az állandó technikai innováció és az ezzel járó állandó fejlődés – a tőkés társadalomnak kezdetektől felhasznált sajátossága – *átterjed a társadalom szerkezetéhez való innovatív viszonyra is, vagyis amikor a szellemi termelők magát a társadalmi formát kezdik termelni.*” (36.) Ezt a néhány sort, minden egyes összefoglaló tételét illetően, hosszas elemzések követhetnek, fejezetként vagy részmákként.

Marx és Engels gondolatmenetei azt sugallják, hogy a „szabadság birodalma” (= kommunizmus, mint az emberiség előtörténettel szembeni igaz története) amelyet az osztálytársadalmak meghaladjaként feltételeznek: lényegében a szellemi termelési mód társadalma. Csakhogy a marxi elmélet félrecsúszott ott és akkor, amikor az *új termelési módot hordozó osztály alanyának nem a szellemi termelőket,* hanem a kapitalizmussal szemben

okkal-joggal szerveződő, de az új termelési mód immanens tendenciáit nem hordozó és némiképp idealizált munkásosztályt tette meg. A tőke alapvető szempontja, a profitorientáció a kapitalizmusban társadalomalkotó elvvé vált, ami a szellemi termelést egyszerre ösztönzi és akadályozza; a tőke – mint új uralkodó erő – számára a szellemi termelés eszközzé válik, a szellemi termelés pedig a maga társadalomalakító energiáit (és sajátos termelőmódját) most már az új uralkodó erővel, az új renddel szemben is kezdi kibontakoztatni. A szellemi termelő ily módon éppolyan „harmadik erővé” válik, mint a feudalizmus társadalmában a polgárság, éppen mert keletkezésekor kívül állt a rendi, feudális viszonyrendszeren. A szellemi termelés természete pedig nem osztályjellegű, nem kapcsolódik a magántulajdonhoz, amely a kapitalizmusban domináns tulajdonforma, így az osztály nélküli társadalom lehetőségét immanensen magában hordja. Azért is, mert „a szellemi termelés logikája számos ponton ellentétes a tőke logikájával, s ezért a szellemi termelők termelőmódja nem csak az egyszerű tagadás módján, tehát negatívan áll szemben a csereérték uralma alatt álló világgal, hanem tartalmaz állításként, tehát pozitíve szembeállítható alternatív mozzanatokat is.” Például: 1. a *szellemi termék* használata során nem kopik el, mint a fizikai dolgok, sőt, kollektív használat és gazdagodás jellemzi; 2. természetének ellentmond a monopolizálása, mert fejlődésének érdeke, hogy minél többen használják és variálják; 3. indukálója nem a piaci kereslet, hanem az egyéni-emberi szükséglet. („Közkinccs” – mondhatjuk összefoglalóan a szellemi termékre.) „Mihelyt a munka közvetlen formában többé nem a gazdagság nagy forrása, akkor a munkaidő többé nem mértéke és szükségképpen nem mértéke a gazdagságnak és ezért a csereérték a használati értéknek. A tömeg többletmunkája nem feltétele többé az általános gazdagság fejlődésének, éppúgy nem, mint a kevesek munkátlansága az emberi faj általános erői fejlődésének. (...). Egyfelől tehát a tőke a tudomány és természet, valamint a társadalmi kombináció és a társadalmi érintkezés minden hatalmát életre hívja, hogy a gazdagság teremtését (relatíve) függetlenné tegye a reá felhasznált munkaidőtől. Másfelől ezeket az így létrehozott óriási társadalmi erőket a munkaidővel akarja mérni, és azok közé a határok közé akarja beszorítani, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a már létrehozott értéket mint értéket fenntartsák. (...) Az állótőke fejlődése jelzi, hogy milyen fokig vált az általános társadalmi tudás, ismeret közvetlen termelőerővé, és ezért milyen

fokig kerültek magának a társadalmi életfolyamatnak a feltételei az általános intellektus ellenőrzése alá és vannak neki megfelelően átformálva. Milyen fokig vannak a társadalmi termelőerők termelve, nemcsak a tudás formájában, hanem mint a társadalmi gyakorlat, a reális életfolyamat közvetlen szervei.”³ A „munkás”, aki „a termelési folyamat mellé lép”, illetve a „termelőerővé vált általános tudás, ismeret” alanya ebben a szövegrészletben egyértelműen a szellemi termelő – interpretálja a Grundrisse híres passzusait a szerzőpár.

„A marxista mozgalmak ebben a vonatkozásban a huszadik században (legalábbis részben) zsákutcában jártak. A munkásság „felszabadítása” nem jelenthet egyebet, mint a bérmunkás-viszony megszüntetését és a munka olyan szétदारaboltságának feloldását, ami a munka szükségképpeni megosztását nem az egyéni képességek, motivációk, sajátosságok alapján valósítja meg, hanem az egyén képességeinek részterületekre szorításával, sorvasztásával. A munkásság felszabadítása nem jelenthet egyebet, mint a fizikai és szellemi munka közötti elidegenedés leküzdését, a munkásság szellemi termelővé változtatását. A marxista mozgalmak tettek ugyan ennek érdekében is erőfeszítéseket, (említettük már a munkás önképzés jelentőségét, s lesz még szó a szocializmusok oktatás-, és kultúrpolitikájának ezzel kapcsolatos sajátosságairól) de az elméletben meghagyott ellentmondás másik pólusának engedelmeskedve, jelentős részben ezzel ellentétes irányban, a szellemi termelőknek a munkásosztályba integrálásával, a munkásosztálynak való alárendeléssel próbálták a fizikai és szellemi munka közti szakadékot megszüntetni, ez pedig nem növeli a (fizikai) munkásság szabadságát, a szellemi termelőket viszont csökkenti. (És ezzel lényegében ugyanabba az irányba tereli a szellemi termelőket, amelybe a tőke is szeretné).” (44.)

„Marxék egyes megfogalmazásaiból, tevékenységük jellegéből is következik a későbbi marxisták extrém politizmusa (jelentse ez a politizmus a parlamenti politizálás fetiszizálását, mint a szociáldemokratáknál, vagy a „forradalmi”, akcionista politika fetiszizálását, mint a bolsevikoknál); ez az extrém politizmus alapvetően a politikai cselekvéstől várja a társadalom átalakítását, ami megint csak ellentmond a marxi elmélet történelemszemléletének. Ellentmond azért is, mert a marxi elmélet mint program egyik

³ Marx, 1984, MEM 46/II., 168–170.

sarkalatos pontja az elidegenedés megszüntetése, ezt pedig nem lehet olyan elidegenedett eszközökkel elérni, mint amit a modern politikai cselekvés nyújt: a modern homo politicus – mint ezt számos huszadik századi példányán láthattuk – végletesen elidegenedett, személyisége töredékére redukált életgyakorlatot folytat, s már csak ezért is alkalmatlan egy valóban felszabadító program végigvitelére.” (44–45.) Ha a politikai elidegenedést illetően értjük is és elfogadjuk e kritikát, gondot jelent, hogyan egyeztessük össze az extrém politizmusról mondottakat a történetileg fellépett szociáldemokrata és kommunista mozgalmak helytálló, pozitív értékelésével. Idézzük: „A centrumbeli szociáldemokrata pártoknak a tőkével folytatott osztályküzdelse, az általuk képezett ellensúly nélkül a félperifériák kommunista forradalmainak sokkal kevesebb esélyük lett volna a lekapcsolódásra; a kommunista forradalmak (és azok fenyegetése, illetve a forradalmak nyomán létrejött államszocializmusok viszonylagos eredményei) nélkül viszont – mint ez már évtizedek óta sokak számára evidencia – a nyugat-európai szociáldemokrácia jóléti társadalmi sem valósulhattak volna meg. Amit a világ munkásosztálya a tőkével szemben elért, azt a szociáldemokrata és kommunista stratégiák együtt érték el, s e tekintetben szempontunkból a legfőbb: a tőkének a szellemi termelésfejlesztése felé forduló stratégiája. Abban, hogy a huszadik század megindult a szellemi termelési mód felé, megvan a maga szerepe a szociáldemokratáknak, a kommunista államszocializmusoknak és a tőkének egyaránt” – írják és emelik ki. (416.)

Mi a helyzet a szellemi munkával? Hiszen minden emberi munka valamely mozzanatában szellemi. A válasz nem az „értelmiségi” vagy a szellemi munkavégzők más hagyományos megjelölése. Mindenki szellemi termelő, minden egyes ember részt vesz az emberiség önújratermelési folyamatában. Ám a kategóriának van differentia specificája, mégpedig „mindenki annál nagyobb mértékben nevezhető szellemi termelőnek, minél több olyan szellemi tevékenységet folytat, ami azután termelési tényezővé válik az emberiség ön-újratermelési folyamatában”, tehát a szellemi és nem-szellemi mozzanatok arányában állandó a növekedés a szellemi mozzanatok oldalán: egészen odaáig, hogy *a szellemi termelés önmagában válik termelési tényezővé*, fejlődik önálló termelőmóddá, és szorítja vissza az egyéb termelőmódokat. Éppen úgy, ahogy az új, innovatív termelő erők szétfeszítik a fennálló tőkés termelési módot és annak tulajdonviszonyait.

„Az új, a kapitalizmus logikájával ellentétes logikájú termelőerők a szellemi termelésben jöttek és jönnek létre, az új termelési viszonyok a szellemi termelők között alakulnak ki, és a formációváltás akkor következik be, amikor a szellemi termelők – levetvén a tőkés kereteket – a maguk viszonyait és a maguk termelőmódját juttatják érvényre, és – ilyen értelemben – uralkodóvá teszik a társadalomban.” (48.) A szellemi termelők csak akkor és éppen azáltal hozhatnak létre társadalmi alternatívát a kapitalizmussal és az egész osztálytársadalommal szemben, hogy a szellemi termelésben „értelmiségként” való elkülönülésük feloldódik, s a társadalmi élet totalitását szervesen-organikusan hatja át a tudás és az információ gazdaság. A tőkés rendszeren belüli paradigmaváltás, vagy pedig a formációváltás kérdését a mennyiség minőségbe átcsapása döntheti el: a minőség- és szükségletelvnek kell felülkerekednie a verseny- és haszonelv által működtetett, piac által integrált ipari kapitalizmuson. „Hosszú távon a tudás – bizonyos értelemben – jóval nagyobb fenyegetést jelent a pénzügyi hatalomra, mint a szakszervezetek vagy az antikapitalista politikai pártok. Az információs forradalom ugyanis viszonylagosan csökkenti az egységnyi termékhez szükséges tőkét. Mi lehetne ennél súlyosabb változás egy tőkés gazdaságban?” – idézik egyetértően Alvin Tofflert szerzőink. (143.)⁴

Befejezésül e szimpatikus interpretációval kapcsolatban óvatos szkepszisünket fogalmazhatjuk meg. Az *információ* és tudás – eltérően Toffler idézettől – aligha azonosítható. Továbbá a társadalmi viszonyokba ágyazottnan működő *tudás (savoir)* – amely, Hobbes és Foucault nyomán tudjuk, több és más mint az *ismeret (connaissance)* – a kettő közül a fontosabb. Bár minden információ vagy azok jelei tárolhatóak, jelfolyamként a világhálón közvetíthetőek, problémamegoldó műveletekre alkalmasak (és csak a megoldással válnak az információk tudássá), továbbíthatóak és terjeszthetőek – napjainkban ezek elérhetősége is áruformát ölt. Minimum abban, hogy kell hozzá számítástechnikai apparátus, nem is beszélve az elérhetőség és a szolgáltatások megfizetésének visszerthes módjairól. Az open

⁴ Tegyük hozzá: az általában vett tőke – az ösztőke – mellett nem is világos az összefüggés: attól, hogy az egységnyi termék olcsóbbá válik, nincs veszélyeztetve a kapitalizmus. Még nőhet is a profit tömege, ha lesz az olcsóbbá váló termékre fizetőképes kereslet. Ha a tőke kifejezésen pedig az állandó (C) – és nem a változó (V) és nem az ösztőke (c+v) – elemekre gondolunk, akkor az állandó tőkeelem összetevő viszonylagos csökkenése az információs forradalom nyomán a profitráta (m/c+v) történelmileg süllyedő tendenciájával szembeni ellentendenciaként értelmezhető (amely feltehetően hosszabbítja a kapitalizmus életlehetőségeit).

source speciális problémája (public = szabad hozzáférés + commons = közös jószág jelleg → szabad felhasználása) önmagában aligha hozhat áttörést a tőkés magántulajdoni viszonyok komplexitásában, bár kétségtelenül kollektív szellemi termék. (A reprodukció mai szintjén veti fel a saját munkán alapuló köztulajdont és fejlesztését-használatát.⁵) Az ismeret, mint olyan, mint szellemi tartalmak elsajátíthatósága – nevelődés és oktatás útján – pedig, legalább is egy részét illetően, eddig is ingyenesen állt rendelkezésünkre, például a nemzedékek és nemek közötti reciprocitás (kölcsonösség, szolidaritás) szervező elvén nyugvó családban. Ezért a szellemi termelési módra alapozott áttörési formulákkal kapcsolatban, éppen annak belső komplexitása okán – lehetnek kételyeink. A legfőbb termelő erő éppen tudásával maga az ember, és eddig ennek ellenére igen sokféle társadalmi forma és termelési viszony között, sokféle életstratégiát követve egzisztált. Az SZTM azonos absztrakciós szintű pozitív, logikailag *kontrárius ellentettje az anyagi termelési mód lehetne, ehhez képest ilyen társadalmi-gazdasági alakulatot azért nem ismerünk*, mert mindegyik egyidejűleg anyagi és szellemi. Az arányváltozási tendencia – igazsága ellenére – nehezen fordítható át minőségi ugrásba, a szellemi termelő erők szerves áttörésébe. Éppen azért, mert a *bérmunka – tőke ellentmondása egy olyan újratermelődő mozgásforma*, viszonyrendszer, amelyben egyfelől *minden szellemi termék áruformát ölt*, másfelől ennek *előállítója éppúgy bérmunkás* (bár nagyon különböző befolyással, jövedelemmel és presztízzsel rendelkező alkalmazott, értelmiségi vagy tudós), mint a fizikai termelésben vagy szolgáltató szektorban munkálkodóké. A termelés személyi és tárgyi feltételeinek önigazgató köztulajdoni formákban történő egyesítése ezért nem múlhat pusztán azon, hogy ezek a tárgyi feltételek egyre nagyobb mértékben tudásalapúak, és a szellemi termelést végzők növekvő öntudata kiterjed saját társadalmi viszonyaiknak alakítására. Ti. utóbbi tényező nagy szerepet kap a szerzőpár transzformációs magyarázatában (pl.: „nem a tudásáruk kényszerítik ki nem-tőkés használatukat, hanem *termelőik*, ha ráébrednek *saját érdekeikre*. [ti. arra, hogy] ... *nincs szükségük tőkére*.” (560.) A munka társadalmi felszabadításának Kautsky-Lenin féle elgondolásában a kívülről bevitt osztálytudat kapott centrális szerepet, itt a szellemi

⁵ Lásd erről: Szigeti, 2009. vagy elektronikus elérhetősége: Társadalomkutatás – mi végre? c. kötetben <http://mek.oszk.hu/09900/09957/>.

termelők *belülről kikínlódott öntudata* képviseli a szubjektív, történelemformáló tetterőt.

Summa summárum: mi azt gondoljuk, hogy abból, hogy a politikai forradalom nem lehet a társadalmi forradalom pótléka – hiába gondolták ezt egykor a cselekvő ágensek Kelet Európában, és volt is ennek felhajtó ereje egy jó ideig – még nem következik a fordítottja: ti. az, hogy ahol a termelési mód elemeként kibontakozik a termelő erők forradalma, akár SZTM-ként, akár máshogyan, politikai aktorok cselekvése nélkül maguktól kialakulhatnának az átalakulásnak megfelelő új termelési viszonyok, a nekik megfelelő közösségi alakzatokkal, és egy szociálisan igazságos (tehát a részmunka-összmunka ellentétét felszámoló, szabad egyéniségeket kifejelesztő, de osztályszintű egyenlőtlenségek nélküli) és demokratizált intézményrendszer jöhetne létre. (Bár jó lenne, ha mi tévednénk.)

Qui vivra, verra.

IRODALOM

- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (2013): *A „szellemi termelési mód”*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Marx, Karl (1984): *A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai*. MEM, 46/II. Budapest.
- Szalai Erzsébet (2000): Tudás, kritikai értelmiség – apokaliptikus csillagkép után. In: Szalai Erzsébet (szerk.): *Ezredváltó dilemmák Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest.
- Szigeti Péter (2009): *Emberi jogunk-e a tulajdonjog? Némely problémák vázlat*. Állam- és Jogtudomány, 50. évf. 3. sz.

Eszmélet. 2013. 98. sz. 135–143.